

М. М. Арипов, Н. А. Отаханов

DELPHI

ДАСТУРЛАШ ТИЛИ

*Олий ўқув юрталарининг
информатика ва ахборотлар технологияси, амалий математика
мутахассисликлари учун ЎЗУВ ЁЙЛАНМА*

Тошкент-2007

М. М. Аршинов, Н. А. Отаханов.

DELPHI ДАСТУРЛАШ ТИЛИ.

Ушбу китобда Delphi дастурлаш тилида ўртача мураккабликдаги масалаларни дастурлаш учун старли материаллар қамраб олинган. Материални баён этишда, содда ва ўқувчилар учун яхши таниш бўлган масалаларни фойдаланилган. Бу масалалар дастурларининг мативлари, илова ойиваларининг кўришилари, илова формасида қатнашадиган компонентлар ва уларнинг хусусиятлари аниқ кўрсатиб берилган.

Ўқувчилар учун ушбу китоб билан ишлашни осонлаштириши мақсадида, бу китоб учун алоҳида илова диски ташкил қилинган. Бу дискдан китобхонларни қизиқтириши мумкин бўлган ва китобга кирган энг муҳим дастурлар ўзларининг ёрдамчи файллари билан бирга жой олган. Бу файлларни компьютернинг бирор каталогига кўчириб, уларни Delphi муҳитидан туриб ишга тушириши мумкин.

Ушбу китоб Delphi дастурлаш тилини ўрганмоқчи бўлган кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Тақризчи:

НамДУ проректори, ф.м.ф.д., профессор М. Бадалов.

Маъсул муҳаррир:

НамМПИ "Информатика ва АТ" кафедрасининг
мудирини, ф.м.ф.и., доцент М. Олимов.

Сўзбоши

Охири вақтларда дастурлашга бўлган қизиқини ортиб бормоқда. Бу информацион коммуникацион технологияларнинг ривожланиши ва кундалик ҳаётимизга тобора кўпроқ кириб бораётганини билан боғлиқдир. Чунки, иссон компьютер билан мулоқот қилар экан, эртами ёки кеч, албатта унда дастурлашга ҳоҳини, кейинчалик эса зарурат пайдо бўлади.

Delphi тили қатъий тиллаштирилган ва объектта йўналтирилган тил бўлиб, унинг асосида дастурчиларга яхши таниш бўлган *Object Pascal* ётади.

Ҳозирги вақтда дастурчилар ихтиёрига Delphi пакетининг янги версияси Borland Delphi 7 Studio таклиф қилимоқда. Олдинги версиялари каби Borland Delphi 7 Studio оддий бир ойнали пловалардан тортиб, то маълумотлар базаларини бошқариш дастурларигача бўлган турли даражадаги дастурларни яратишга имкон беради. Пакет таркибига маълумот базалари, XML-хужжатлар, маълумотнома системалари ва бошқа масалаларни ечин учун учун утилитлар киритилган. Еттинчи версиянинг бошқаларидан фарқли томони шундаки, у .NET технологиялари билан ишлай олади.

Borland Delphi 7 Studio Windows 98 дан тортиб, то Windows XP операцион системаларида ҳам ишлай олади. Пакет компьютерларга алоҳида талаб қўймайди: процессор такт частоталари 166 МГц дан паст бўлмаган Pentium ёки Celeron тишида бўлиши лозим (камида Pentium II 400 МГц тавсия қилинади); оператив хотира - 128 Мбайт (256 Мбайт тавсия қилинади), дискда бўли жой ҳажми етарлича (Enterprise версиясини ўриатиш учун тахминан 475 Мбайт) бўлиши керак.

Қўлиниздаги китоб Delphi тилида дастурлашни ўргатишга мўлжалланган ўқув қўлланмаси ҳисобланади. Унда диалог ойинасини яратишдан бошлаб, то маълумот базаларини яратиш ва бошқариш, ўриатувчи дискларни яратишгача бўлган занжир батафсил очиб берилган.

Бу китобдан мақсад Delphi тилида дастурлашни, яъни оддий бир ойнали пловалардан тортиб, то маълумотлар базасини бошқариш

учун дастурлар яратилиши ўргатиш ёборат.

Дастурларни конкрет масалаларни ечиш орқали ўргатиш мумкин. Дастурлар соҳасида эришилган ютуқлар тажрибага боғлиқ бўлади. Шунинг учун ушбу китобдан максимал даражада фойдаланиш мақсадида сизга у билан фаол ишланиш тавсия қиламиз. Китобни, айниқса унда келтирилган мисолларни шунчаки ўқиманг, балки уларни компьютерингиз ёрдамида текширинг, дастурлар билан тажриба қилишдан қўрқманг, уларга ўзгартиришлар киритинг. Сиз мустақил равишда қанча кўп шуғуллансангиз, шунча кўп дастурларни ўрганасиз.

Ўқиманг китобхон! Китоб билан ишланингизни енгиллаштириш мақсадида, унга киритилган қизиқарли дастурлар алоҳида диск китобга илова қилинади. Кўнчилиқ китобхонлар китобда келтирилган бу дастурларни компьютерга киритиб, уларнинг ишлаш жараёни билан қизиқишади. Ана шу ортқича ишнинг олдини олиш учун шу дискни илова қиламиз. Сиз бу иловадан ўзингизни қизиқтирган дастур матнини компьютердаги бирор дискка кўчириб олишингиз ва уни ишга туширишингиз мумкин. Демак, китоб билан бирга унинг илова дискини ҳам талаб қилинг.

Ўқиманг китобхон! Биз ушбу китобни кейинчалик, яна қайта ишлаб, янада яхшилаш ниятимиз йўқ эмас. Агар шу соҳадаги ўзингизнинг ҳолисона фикрингизни билдирсангиз, биз бундан ниҳоятда хурсанд бўламиз ва албатта сиз билдирган мулоҳазалардан фойдаланамиз.

Муаллиф

1-БОБ. БОШЛАНИЧ МАЪЛУМОТЛАР

Бу ерда Delphi дастурини ўриштириш қисқа очиб берилди. Сиорчиининг масофани босиб ўтиш тезлигини ҳисоблаш мисолида визуал лойиҳаланиш ва ходисаларни дастурлаш технологияси намоёнлиги кўрсатилади. Асосий тушунча ва терминлар аниқланади.

1.1. Delphi ни ўриштириш

Borland Delphi 7 Studio пакетининг тўртта версияси мавжуд: Personal, Professional, Enterprise ва Architect. Бу пакетларнинг ҳар бири турли мақсадларга қаратилган юқори самарали дастурлар ишлаб чиқиш учун стандарт воситалар тўпламига эга. Пакетларнинг имкониятлари Personal дан Architect га қараб кенгайиб боради. Масалан, Enterprise комплекти масофадаги маълумотлар базаси (мисол учун, InterBase) билан ишлай олади, Personal да эса бундай имкон йўқ.

Ушбу китобдаги материаллар Delphi нинг бирор аниқ бир пакетига боғланмаган. Намуна тарикасида олинган барча масалалар Personal пакети доирасида амалга оширилиши мумкин.

Delphi 7 ни компьютерга ўриштириш барча зарур файллар ва ўриштириш программаси (Delphi Setup Launcher) каби материаллар сақланаётган ўриштүвчи диск ёрдамида амалга оширилади. Бу дискни CD-диск юритувчи қурилмага қўйилган заҳоти, ўриштүвчи дастур автоматик тарзида ишга тушади.

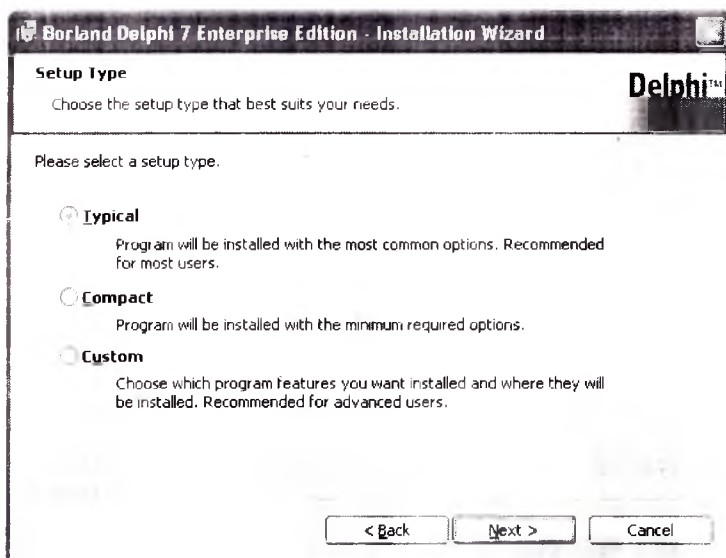
1-расм. Delphi 7 ўриштиришнинг бошланғич экраниди

Патикада экранда ўриштүвчи CD-ROM ёрдамида компьютерга ўриштирилиши мумкин бўлган дастурий маҳсулотларнинг

руйхатини ўз ичига олиган Delphi 7 Setup Launcher ойнаси (1-расм) пайдо бўлади.

Бу руйхатда аввало Delphi 7, қолаверса InterBase 6.5 маълумотлар базаси сервери, InstallShield Express – ўрнатувчи CD-ROM ларни яратини утилитлари қабиларини кўриши мумкин.

Delphi ни ўрнатишни бошлаш учун Delphi 7 сатри чертилади. Delphi ни ўрнатиш жараёни оддий. Серия номери (Serial Number) ва калит (Authorization Key) киритилганидан сўнг, экранда дастлаб лицензион келишув ойнаси, кейин Setup Type (2-расм) ойнаси пайдо бўлади. Бу ойнада ўрнатишнинг мумкин бўлган вариантлари тавсия қилинади: Typical (Оддий), Compact (қисқартирилган) ёки Custom (фойдаланувчи танлаб ўрнатиладиган).

2-расм. Setup Type диалог ойнасидан ўрнатиш вариантини танлаш

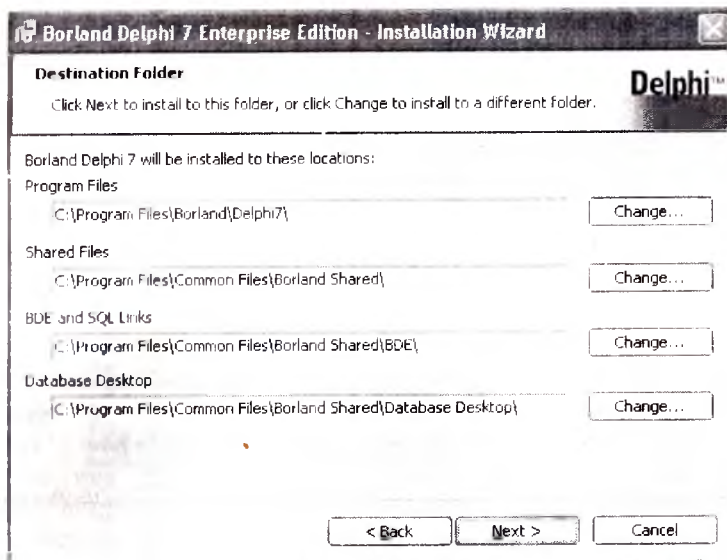
Оддий вариант ўрнатишда CD-ROM дан қаттиқ дискка Delphi нинг барча компоненталарини тўлиқ кўчирилади. Бунинг учун дискда камида 475 Мбайт (Enterprise пакети учун) атрофида бўш жой бўлиши талаб қилинади. Агар компьютерда старичка бўш жой бўлса, шу вариантни ўрнатиш тавсия қилинади.

Қисқартириб ўрнатишда эса Delphi нинг энг муҳим компоненталари кўчириб олинади. Бу вариант қаттиқ дискдан энг кам бўш жой талаб қилади. Қисқартириб ўрнатишда, Delphi нинг

африм имкониятларидан фойдаланиб бўлмайдн. Чунки, бу ҳолда қаттиқ дискка ёрдамчи маълумотномалар системасининг файллари, африм компонента ва утилитлар, намуналар кўчирилмайдн.

Фойдаланувчи танлаб ўрнатадиган вариант дастурчига Delphi нинг энг керакли восита ва компоненталарини танлаб ўрнатишга имкон беради. Одатда, бу вариантни тажрибали дастурчилар қўллашсади. Delphi ни тўлиқ ўрнатиш учун қаттиқ дискда етарлича бўш бўлмаган ҳолда бу вариантдан фойдаланиш мумкин.

Ўрнатиш вариантини танлагодан сўнг, Next тугмасини босинг. Агар Custom варианты танланган бўлса, Custom Setup ойнаси очилади. Ундан ўрнатилмайдиган компоненталарни аниқланади. Компонентани ўрнатишни таъқиқлаш учун компонента номидан чаидаги диск тасвиричи чертиш ва очилган меню пунктларидан Do Not Install ни танлаш лозим.

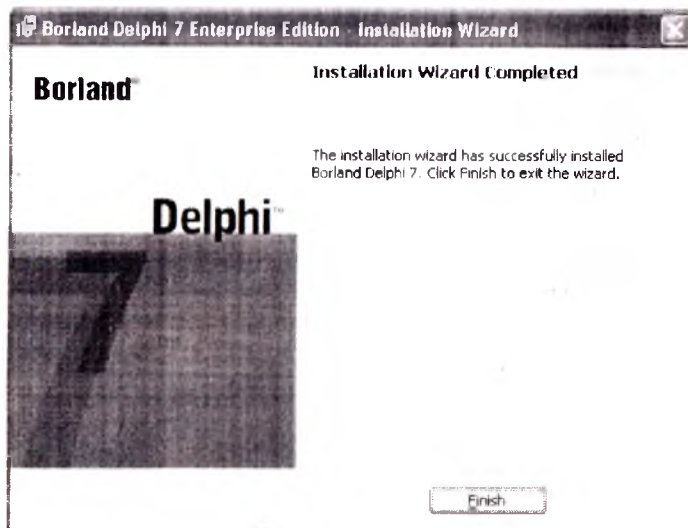

3-расм. Компоненталар ўрнатиладиган каталоглар рўйхати

Агар ўрнатишнинг Typical варианты танланган бўлса, у ҳолда Next тугмасини чертиш натижасида Destination Folder ойнаси очилади. Унда Delphi пакети ва унинг компоненталари ўрнатиладиган каталоглар рўйхати тақлиф қилинади.

Навбатдаги Next тугмасини чертиш Save Installation Database ойнасини очади. Унда фойдаланувчига Delphi ни қаттиқ дискка

Ўрнатилиш жараёни ҳақидаги ахборотни сақлаб қўйиш тавсия қилинади. Бу ахборот Delphi ни ўрнатувчи дисктеиз ўчиришда (деинсталляция қилишда) керак бўлиши мумкин. Шу билан ўрнатилишга тайёргарлик босқичи тугайди. Экранда **Ready To Install the Program** ойнаси пайдо бўлади. **Install** тугмасини чертилиш ўрнатилиш жараёнини фаоллаштиради ва ўрнатилиш бошланади. Ўрнатилиш жараёни тугатганидан сўнг, бу ҳақида махсус ахборот экранга чиқарилади (4-расм). **Finish** тугмасини чертилиш бу ойинани ёвади.

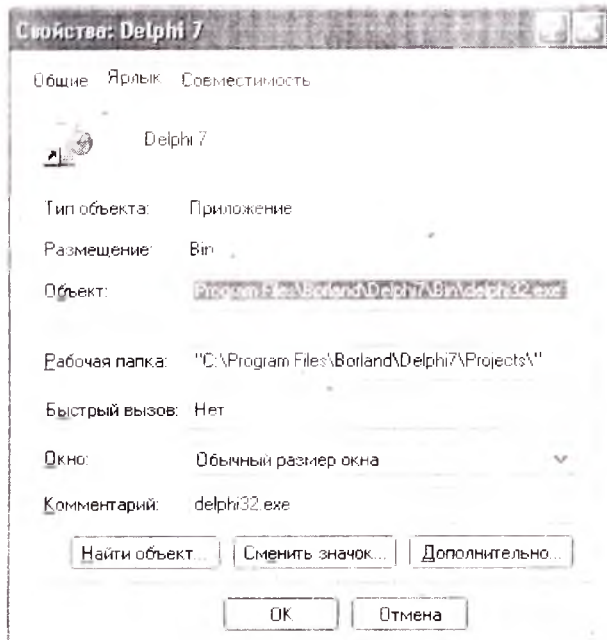
4-расм. Ўрнатилиш жараёни тугайди

Энди Delphi ни ишга тушириш мумкин. Аммо, бундан олдин ишчи каталог ва лойиҳалар каталогини кўрсатиб қўйиш лозим. Бунишг учун сичқонча кўрсаткичи Delphi ни ишга тушириш буйруғига келтирилади: **Пуск / Программы / Borland Delphi 7 / Delphi7**. Сўнтра сичқончанишг ўшг томонини босиб, пайдо бўлган контекст менюдан **Свойства** тугмасини таъланади. Очилган **Свойства: Delphi7** ойнасидаги **Рабочая папка** ойнасида Delphi лойиҳалари учун мўъжазланган папка номи кўрсатилади. (5-расм).

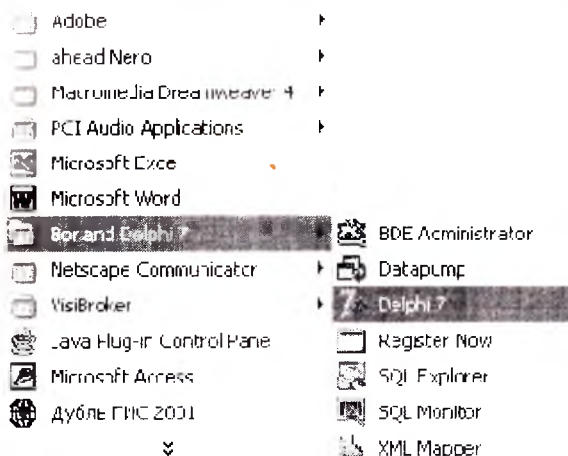
1.2. Ишни бошлаш

Delphi бошқа пловалар каби одди усулда ишга туширилади, яъни Borland Delphi7 менюсида Delphi7 буйруғи таъланади.

Delphi ишга тушганидан сўнг, экран 7-расмдаги кўришнини

5-расм. Лойнхатар панкасини кўратини

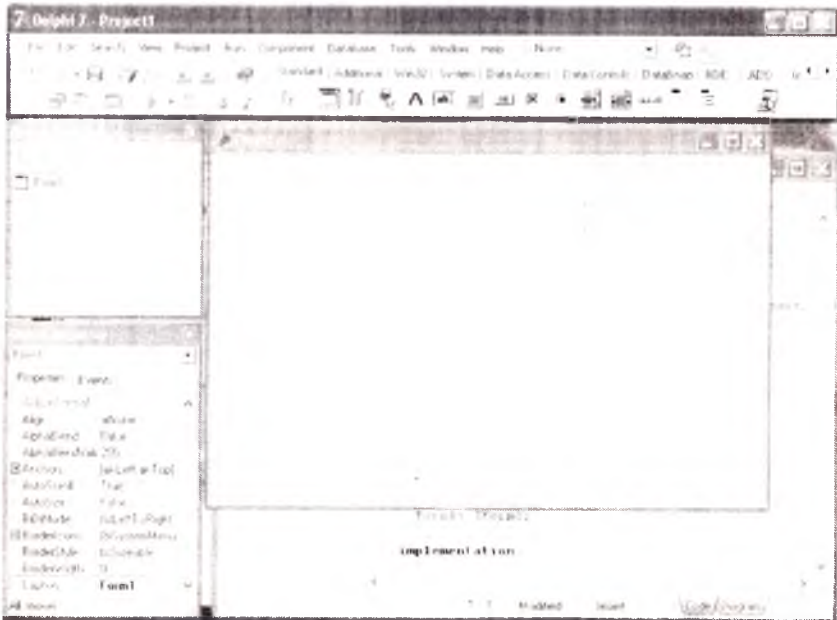
6-расм. Delphi ни нинга туширини.

олади. Бу ойнада бир вақтнинг ўзида 5 та диалог ойна пайдо бўлади:

- Delphi7 нинг бош ойнаси;

- **Form1** - бошланғич форма ойнаси ;
- **Object Inspector** – объектлар хусусиятини тахрирлаш ойнаси;
- **Object TreeView** – объектлар рўйхатини кўриш ойнаси;
- **Unit.pas** – кодларни тахрирлаш ойнаси.

Кодларни тахрирлаш ойнаси даярли тўлалигича бошланғич форма ойнаси билан тўсиб қўйилган.

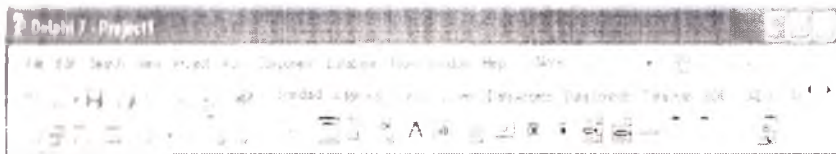

7-расм. Delphi ишга тушишдан кейин экраннинг кўриниши

Бош ойнада (8-расм) буйруқлар менюси, қуроллар панели, компоненталар панитраси жойлаштирилган.

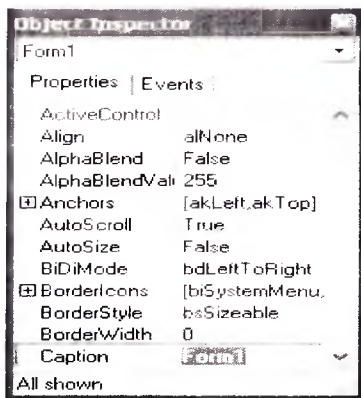
Бошланғич форма ойнаси (Form1) яратиладиган лойиха учун олдиндан тайёрланган ишланмадан иборат.

Дастурий таъминотни системали ва амалий турухларга бўлинади. Системали дастурий таъминот – бу операцион системадан иборат. Қолган барча дастурларни амалий дастурий таъминот деб аталади. Амалий дастурларни кичика қилиб *иловалар* деб аташ қабул қилинган.

8-расм. Бош ойна

Object Inspector (9-расм) объектларнинг хусусиятларини тахрирлаш ойнаси объектларнинг хусусиятларини ўзгартириш учун мўлжалланган. *Объект* деганда диалог ойналари, бошқарини элементлари (киритини ва чиқарини майдонлари, буйруқли тугмалар, ўчиргичлар ва х.к.) назарда тутилади. *Объектнинг хусусияти* эса объектнинг кўриниши, ҳолати, ҳуққи каби характеристикаларини билдиради. Масалан, *Width* ва *Height* хусусиятлари форманинг ўлчамларини (баландини ва кенлиги) белгиласа, *Top* ва *Left* форманинг экрандаги ҳолатини аниқлайди. *Caption* хусусияти сарлавҳа матнини кўрсатади.

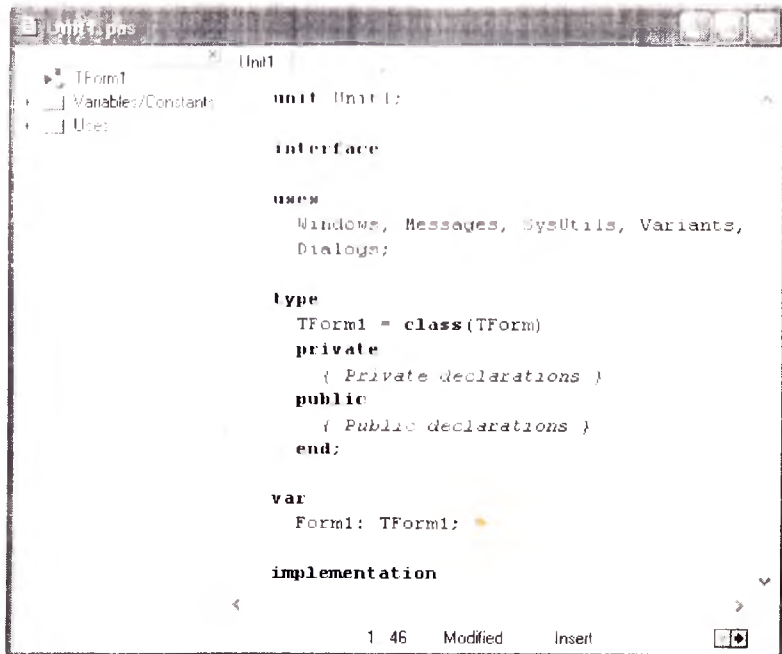

9-расм. Properties пунктида объект хусусиятлари кўрсатилаган.

Кодларни тахрирлаш ойнасида (10-расм), (уни форма ойнасини бир четга суриб, очини мумкин) дастур матни ёзилади. Янги лойиха устида уни бошланганда, кодларни тахрирлаш ойнасида Delphi да яратилган тайёр дастур шаблонни жойлашган бўлади.

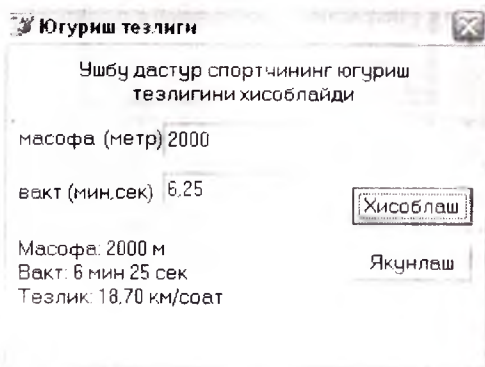
Биричи лойиха

Delphi нинг имкониятлари ва визуал дастурлаш технологиясини намоён қилиш учун спортчи белгиланган масофани қандай тезлик билан босиб ўтганини ҳисобловчи лойиха яратамиз. Дастурнинг диалог ойнаси ва ишлари 11-расмда келтирилган.

10-расм. Кодларни тахрирлаш ойнаси

Янги дастур устида уни бошлаш учун Delphi ни ишга туширинг. Агар сиз бу муҳитда бонқа лойиха билан ишлаётган бўлсангиз, File (Файл) менюсидан New / Application (Создать / Приложение) буйруғини таънаб.

11-расм. Югуриш тезлигини ҳисоблаш ойнаси

Форма

Яратилаётган илова, яъни янги лойиҳа устида ивлан диалог ойнасини, яъни бошланғич формани қуришдан бошланади.

Бошланғич форма **Form1** формасининг хусусиятларини ўзгартириш ҳамда унга эҳтиёжга қараб керакли компоненталарини (киритиш ва чиқариш майдонлар, буйруқли тугмалар) ни ўриштириш орқали яратилади.

Форманинг хусусиятлари (1-жадвал) унинг тапқи кўринишини, ўлчамлари, сарлавҳа матни ҳошиясининг кўринишини белгилайди. Форма ва унинг компоненталари хусусиятлари ва қийматларини ўзгартириш учун **Object Inspector** ойнасидан фойдаланилади. Бу ойнанинг юқори қисмида объектнинг номи ҳамда хусусиятларининг жорий вақтдаги қийматлари кўрсатилади. **Properties** (хусусияти) қистирмасининг чап колонкасида объектнинг хусусиятлари, ўнг томонда эса уларнинг қийматлари келтирилади.

Форманинг (*mform* объектининг) хусусиятлари

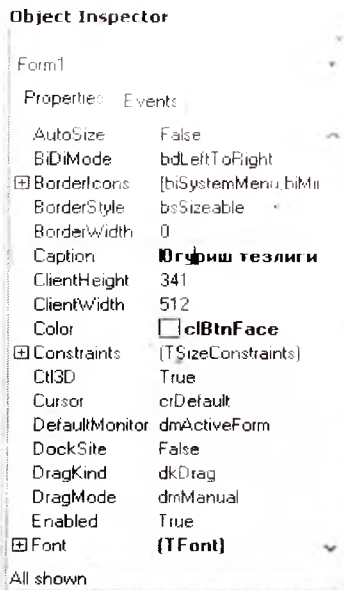
1-жадвал

Хусусият	Мазмуни
Name	Форманинг номи. Дастурда форманинг номи формани бошқариш ва форма компоненталарига мурожаат қилиш учун фойдаланилади.
Caption	Сарлавҳа матни
Width	Форманинг кенелиги
Height	Форманинг баландлиги
Top	Форманинг юқори чегарасидан экраннинг юқори чегарасигача бўлган масофа
Left	Форманинг чап чегарасидан экраннинг чап чегарасигача бўлган масофа
BorderStyle	Чегаранинг кўриниши. Чегара оддий (<i>bsSizeable</i>), ингичка (<i>bsSingle</i>) бўлиши ёки умуман бўлмаслиги (<i>bsNone</i>) мумкин. Агар ойнанинг чегараси оддий бўлса, уни фойдаланувчи спикончадан фойдаланиб, ўзгартириш мумкин. Ингичка чегарали ойна ўлчамларини ўзгартириб бўлмайди. Агар чегара бўлмаса, у ҳолда экранга сарлавҳасиз ойна чиқарилиши мумкин. Бундай ойнанинг ҳолати ва ўлчамларини дастурнинг иши мобайнида ўзгартириш мумкин эмас.

BorderIcons	Ойнани бошқарини тугмалари. Хусусиятнинг қиймати дастуруни иши тавомда фойдаланувчилар қайси тугмалардаи фойдаланиши мумкинлигини кўрсатади. Хусусиятнинг қиймати biSystemMenu, biMinimize, biMaximize ва biHelp хусусиятларининг қийматларини аниқлаш орқали берилади. biSystemMenu хусусияти илчамлаш ва система тугмаларига, biMinimize илчамлаш тугмасига, biMaximize – кенгайтириш тугмасига, biHelp маълумотномаларини чиқариш тугмаси билан ишлашга рухсат беради.
Icon	Диалог ойнаси сарлавҳасидаги система меносини чақириниш аниқтагувчи ишон.
Color	Фон ранги. Рангини унинг номини кўрсатиб ёки операция системанинг ранглари гаммасига боғлаб қўйиш орқали белгилаш мумкин. Иккинчи ҳолда ранглар жорий ранглар схемаси бўйича аниқланади ва операция системанинг ранглар схемаси ўзгарганда ўзгаради.
Font	Шриффт. Форма сиртида "кўрсатилмаганда ҳам" фойдаланиладиган жорий шриффт. Форманинг хусусияти ўзгартирилганда форма сиртида жойлашган компоненталарининг Font хусусияти автоматик тарзда ўзгаради, яъни компоненталар формадан Font хусусиятини мерос қилиб олади.

Форма яратишда биринчи навбатда caption (сарлавҳа) хусусиятнинг қийматини ўзгартириш лозим. Бизнинг мисолимизда "Form1" матнини "югуриш тезлиги" билан алмаштириш керак. Буни учун Object Inspector ойнасида сичқонча тугмасини Caption сатрида чертамыз. Натикада хусусиятнинг жорий қиймати ажратиб кўрсатилади ва шу сатрда курсор пайдо бўлади. Шундан кейин "Югуриш тезлиги" матнини киритиш мумкин. (12-расм).

Худди шу усул билан форманинг кенлиги ва баланглигини аниқловчи Height ва width хусусиятларини ўзгартириш мумкин. Форманинг ўлчамлари, унинг ҳолати ҳамда бошқа бошқарув элементларининг ўлчамлари ва уларнинг форма сиртидаги ҳолатлари пикселларда (экрандаги нуқталар) берилади. Height ва width хусусиятларини мос равишда 250 ва 330 қилиб белгилаш.

12-расм. Хусусият қийматини қийматини киритилин орқали ўзгартириши

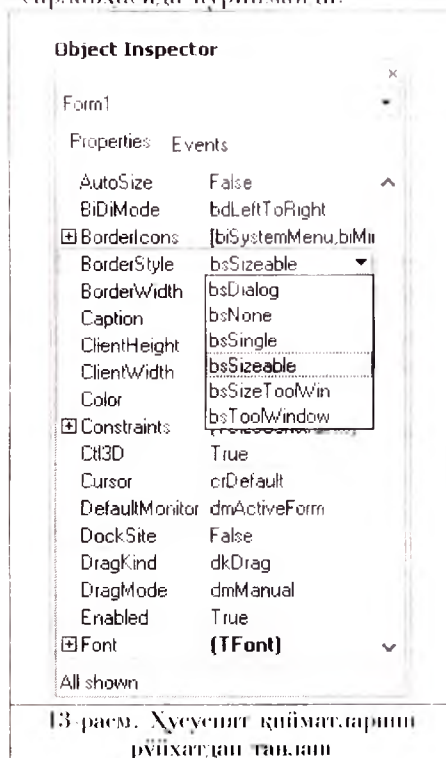
Форма — бу оддий ойнадир. Шунинг учун унинг ўлчамларини бошқа ойналар каби сичқонча ёрдамида ўзгартириши мумкин. Бунда **Height** ва **Width** хусусиятларининг қийматлари автоматик тарзда ўзгаради.

Диалог ойнасининг экрандаги ҳолати формани танқил қилингандаги ҳолатига мос келади. Бу ҳолатни **Top** (экраннынг юқори чегарасидан чекиниш) ва **Left** (экраннынг чан чегарасидан чекиниш) хусусиятларининг қийматлари белгилаб беради. Бу қийматларни ҳам сичқонча ёрдамида ўзгартириши мумкин.

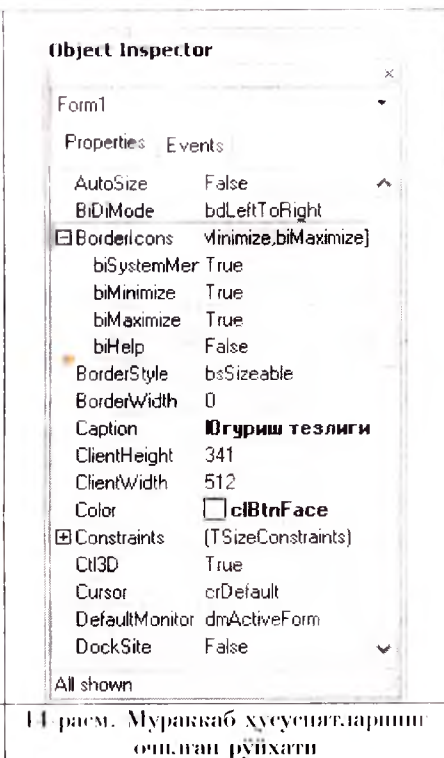
Айрим хусусиятларни танлашда, масалан, **BorderStyle**, хусусиятнинг жорий қийматини белгилашда, ўнг томонда очиладиган рўйхат таклиф қилинади. Қийматни ана шу рўйхатдан танлаш мумкин. (13-расм)

Айрим хусусиятлар мураккаб ҳисобланади, чунки уларнинг қийматлари бошқа хусусиятларининг қийматларидан келиб чиқиб аниқланади. Бундай хусусиятларнинг олдида "+" ишони туради. У чергилса, аниқловчи хусусиятлар рўйхати таклиф қилинади. (14-расм). Масалан, **BorderIcons** хусусияти ойналарни бошқаришнинг қайси тугмалари билан дастур иши давомида ишлаш мумкинлигини

белгилайди. Агар biMaximize хусусиятига False қиймати берилса, дастурининг ишлагани жараёсида **Развернуть** тугмаси ойна сарлавҳасида кўринмайди.

13-расм. Хусусият қийматларини рўйхатдан танлов

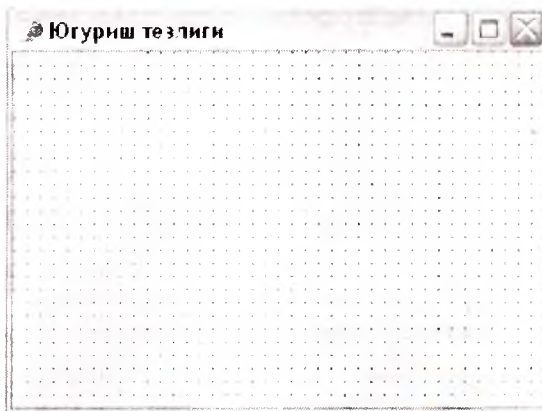
14-расм. Мураккаб хусусиятларини оқилан рўйхати

Айрим хусусиятларнинг ёнида уч нуқтали тугма жойлашган. Бу хусусият қийматиши аниқлашда янги диалог ойнасидан фойдаланиш мумкинлигини аниқлатади. Масалан, Font мураккаб хусусиятининг қийматиши белгилашда шрифт танлашининг стандарт ойнасидан фойдаланиш мумкин.

2-жадвалда яратилаётган форманинг ўзгартириладиган хусусиятлари келтирилган. Ўзгармайдиган хусусиятлар бу жадвалга киритилмаган.

Хусусият	Қиймат
Caption	Юғуриш тезлиги
Height	250
Width	330
BorderStyle	bsSingle
BorderIcons . biMinimize	False
BorderIcons . biMaximize	False
Font. Size	10

Белгирилган жаadwalда айрим хусусиятларнинг ёнида нукта (.) белгиси турибди. Бу хусусиятнинг аниқланадиган қийматини белгилашни билдиради. Бошланғич форманиң жаadwalдаги хусусиятлари ўрнатилаганидан сўнг, форма 15-расмдаги кўринишини олади.

15-расм. Бошланғич форманиң кўриниши.

Компоненталар

Юғуриш тезлигиниң дастури фойдаланувчидан бошланғич маълумотлар — масофа ҳамда шу масофани югуриб босиб ўтгиш вақтини олгани лозим. Бундай ҳолларда одатда бошланғич маълумотлар киритиш майдонларига клавиатура ёрдамида киритилади. Шунинг учун формага киритиш майдони Edit компоненталарини жойлаштириш лозим.

Энг кўп фойдаланиладиган компоненталар Standard туроллар

панелида жойлаштирилган (16-расм).

Формага компоненти қўйиш учун компоненталар палитрасидан шу компонента пиктограммаси устига сичқончани келтириб, чертилади. Сўنгра курсорни компонентанинг чап юқори бурчаги формада жойлаштириш керак бўлган нуқтага ўратилади ва чап тугмани яна бир марта чертилади. Натигада формада стандарт ўлчамли компонента пайдо бўлади.

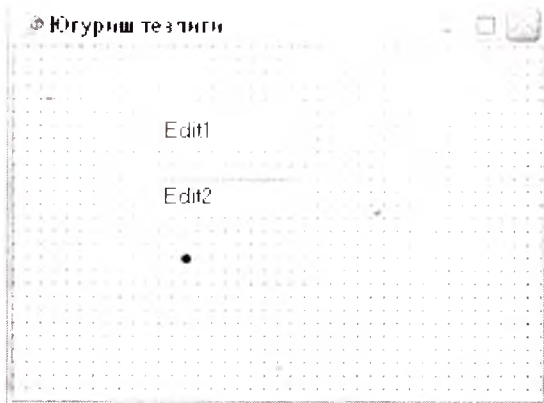

16-расм. Standard қуроллар панелининг компоненталари рўйхати

Компонентанинг ўлчамларини уларни формага қўйиш жараёнида белгиланиши мумкин. Бунинг учун компонента сичқонча ёрдамида танланганидан сўнг, курсорни форманинг компонента чап юқори бурчаги турини керак бўлган нуқтасига келтириб, чап тугмаси босилади ва уни қўйиб юбормаган ҳолда курсорни компонентанинг қуйи ўнг бурчаги турини керак бўлган нуқтага олиб келинади. Шундан сўнг сичқончанинг чап тугмасини қўйиб юбориш мумкин. Формада кўрсатилган ўлчамдаги компонента пайдо бўлади.

Delphi формага қўйилаётган ҳар бир компонентага ном беради. Бу ном компонента номи ва унинг тартиб номеридан иборат бўлади. Масалан, формага иккита Edit компонентаси қўйилган бўлса, уларнинг номлари мос равишда Edit1 ва Edit2 бўлади. Дастурчи Name хусусияти қийматини ўзгартириб, бу номларни бошқасига алмаштириши мумкин. Одатда содда дастурларда компоненталарнинг номлари алмаштирилмайди.

17-расмда форманинг иккита Edit компоненталари, яъни киритиш майдонларини қўйилганидан кейинги ҳолати келтирилган. Компоненталарнинг бири ажратилган. Ажратилган компонентанинг хусусиятлари Object Inspector ойнасида таъбирланган. Бошқа компонента хусусиятларини кўриш учун сичқончанинг чап тугмасини шу компонента устида чертиш лозим. Шуниндек, компонента номини Object TreeView ойнасидан ёки Object Inspector ойнасининг юқори қисмидаги объектларнинг очиладиган рўйхатидан ҳам танлаш мумкин.

17-расм. Иккита Edit компоненталари қўшилган форма

3-жадвалда киритиш майдони - Edit компонентасининг хусусиятлари келтирилган.

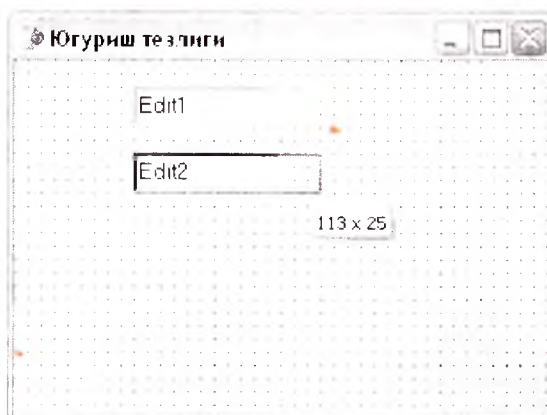
Киритиш майдони Edit компонентаси хусусиятлари 3-жадвал

Хусусияти	Мазмуни
Name	Компонентанинг номи. Дастурда ундан компонента ва унинг хусусиятлари билан ишлаш учун фойдаланиш мумкин. Масалан, таҳрирлаш майдонига киритилган матн билан ишлаш
Text	Киритиш ва таҳрирлаш майдонидаги матн
Left	Компонента чап чегарасидан форманинг чап чегарасигача бўлган масофа
Top	Компонента юқори чегарасидан форманинг юқори чегарасигача бўлган масофа
Height	Майдоннинг баландлиги
Width	Майдоннинг кенелиги
Font	Киритилаётган матн учун шрифт
ParentFont	Компонента томонидан форма шрифти аломатларини мерос қилиб олиш белгиси. Агар хусусиятнинг қиймати True бўлса, у ҳолда форманинг Font хусусияти ўзгарганда компонентанинг Font хусусияти ҳам автоматик тарзда ўзгаради.

Delphi компонента ўлчамларини сичконча ёрдамида ўзгартиришга ҳам имкон беради.

Компонента ҳолатини ўзгартириш учун сичконча курсорни унинг тасвири устига келтириб, чап тугмаси босилади. Уни қўйиб юбормаган ҳолда компонентани форманинг керакли жойига олиб борилди. Компонентанинг сурилиб бориши билан (18-расм) компонентанинг чап юқори бурчакнинг координаталари кўрсатиб борилди (Left ва Top нинг қийматлари).

Компонента ўлчамини ўзгартириш учун стрелкани компонента чегарасини кўрсатувчи маркерлардан бирига ўриштириб, чап тугмасини босиб турган ҳолда компонента чегарасини эҳтиёжга қараб сурилади. Сўнгра чап тугмани қўйиб юбориш мумкин. Ўлчамни ўзгартириш вақтида компонентанинг Height ва Width хусусиятларининг жорий қиймати кўрсатиб борилди.

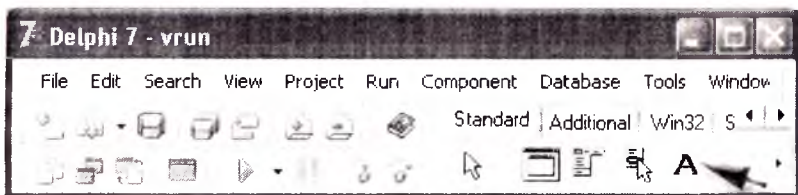
18-расм. Left ва Top хусусиятларининг жорий қийматлари

4-жадвалда Edit1 ва Edit2 киритиш майдонларининг хусусиятлари келтирилган. Edit1 - компонентаси масофа, Edit2 – эса шу масофани босиб ўтиш вақтинчи киритиш учун мўлжалланган. Ҳар икки компонентанинг хусусиятларининг қиймати бўш сатр эканлигига эътибор беринг.

Киритиш майдонларидан ташқари, дастур ойинасида дастур ва киритиш майдонининг нимага мўлжалланганлиги ҳақида қисқа ахборот бўлиши лозим. Бундай ахборотларни формага қўйиш учун матнларни чиқариш майдонидан фойдаланилади. Матнларни чиқариш майдони – бу Label компонентасидир. Label компонентаси

Хусусияти	Компонента	
	Edit1	Edit2
Text		
Top	56	88
Left	128	128
Height	21	21
Width	121	121

Standard қуроллар панелида жойлашган. (19-расм). Label компонентасини формага киритиш майдони каби қўйиш мумкин.

19-расм. Label компонентаси — матиларни чиқариш майдони

Тайёрланаётган илова формасига тўртта Label компонента-сини қўйиш лозим. 1-майдон ахборотнома учун, 2- ва 3 - майдонлар киритиш майдонларининг мақсадини кўрсатиш учун, 4-майдон эса ҳисоб натижасини (тезликни) чиқариш учун мўъжалланган.

Label компонентасининг хусусиятлари

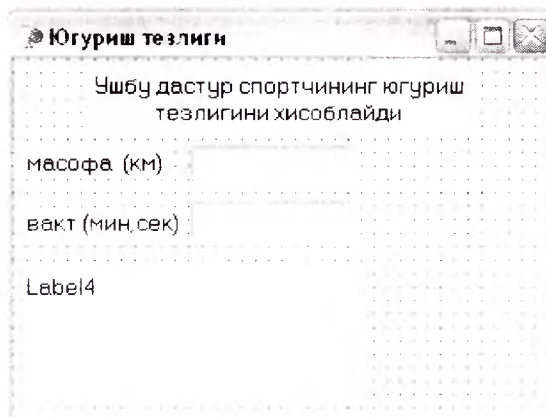
5-жадвал

Хусусияти	Мазмуни
Name	Компонентанинг номи бўлиб, компонента ва унинг хусусиятларига муносабат қилиш учун хизмат қилади.
Caption	Чиқариладиган матн
Font	Матннинг шрифти
ParentFont	Форма белгиларини компонента томонидан мерос қилиб олиниши. Агар хусусиятнинг қиймати True бўлса, матн форма учун белгиланган шрифтда чиқарилади.

AutoSize	Майдоннинг ўлчами унга белгилан белгилар сонига қараб белгиланади.
Left	Чикариш майдонининг форманинг чап четарасидан чекинини масофаси
Top	Чикариш майдонининг форманинг юқори четарасидан чекинини масофаси
Height	Чикариш майдонининг баландлиги
Width	Чикариш майдонининг кенглиги
Wordwrap	Сўзлар жорий сатрга синамаганда, уларни автоматик тарзда навбатдаги сатрга ўтказини аломати.

AutoSize ва **Wordwrap** хусусиятларига алоҳида эътибор беринг. Бу хусусиятлардан чикариш майдонидаги маълумотлар бир печта сатрга мўътақиланган ҳолларда фойдаланиш мумкин. Формага **Label** компонентасини қўшилганда **AutoSize** хусусиятининг қиймати **True**, яъни, ўлчам **caption** хусусиятининг қийматининг ўзгаришига қараб аниқланади. Агар чикариш майдонидаги матн бир печта сатрни эгаллаши талаб қилинса, формага **Label** компонентаси қўшилганидан кейин, **AutoSize** - га **False**, **wordwrap** - га **True** қийматларини бериш лозим. Сўнгра **Width** ва **Height** хусусиятлари қийматларини аниқлаб қўйиш керак. Шундан кейингина **caption** хусусиятига матнни киритиш мумкин.

Формага тўртта киритиш майдони (**Label** компоненталари) жойлаштирилиб, уларнинг хусусият қийматлари кўрсатилганидан сўнг форма 20-расмдаги кўринишини олади.

20-расм. Чикариш майдонлари қўшилганидан сўнг форманинг кўриниши

Caption сатрига мати битта сатр каби киритилади. Матнинг чиқарин майдонидати ҳолати Autosize ва Wordwrap хусусиятлари ҳамда матнинг шрифтига боғлиқ бўлади.

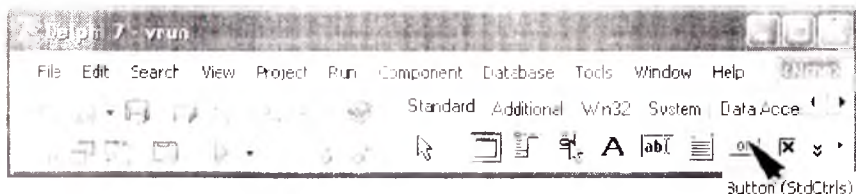
Label1, Label2, Label3 и Label4
компоненталарининг хусусиятлари

6-жадвал

Компонента	Хусусияти	Қиймати
Label1	AutoSize	False
	Wordwrap	True
	Caption	Ушбу дастур спортчининг югуриш тезлигини ҳисоблайди
	Top	8
	Left	8
	Height	33
	Width	209
Label2	Top	56
	Left	8
	Caption	Масофа (метр)
Label3	Top	88
	Left	8
	Caption	Вақт (мин,сек)
Label4	AutoSize	False
	Wordwrap	True
	Top	120
Label 4	Left	8
	Height	41
	Width	273

Форманинг сўнги босқичида иккита бўйрукли тугма ўрнатилди: Ҳисоблаш ва Яқунлаш. Уларнинг маъноси равшан.

Бўйрукли тугма – Button компонентиаси формага бошқа компоненталар каби қўшилади. Унинг Button шивони Standard қуроллар панелида жойлашган. (21-расм).

21-расм. Буйруқли тугма — Button компонентаен
Button компонентаешнинг хусусиятлари

7-жадвал

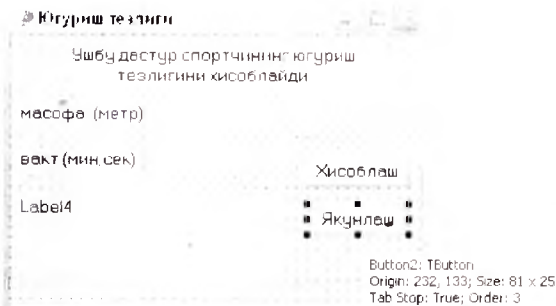
Хусусияти	Мазмуни
Name	Компонента номи. Дастурда компонента ва унинг хусусиятларига мурожаат қилишда ишлатилади.
Caption	Тугма устидаги матн
Enabled	Тугма билан ишлашга рухсат. Унинг қиймати True бўлса тугма билан ишлаш мумкин, акс ҳолда — йўқ.
Left	Чикариш майдонининг форманинг чап чегарасидан чекиниш масофаси
Top	Чикариш майдонининг формани юқори чегарасидан чекиниш масофаси
Height	Тугманинг баландлиги
Width	Тугманинг кенелиги

Формага иккита буйруқли тугма ўрнатилганидан сўнг, уларнинг қийматларини 8-жадвалга мос равишда белгилаш лозим.

Button1 ва Button2 компоненталярининг хусусиятлари. 8-жадвал

Хусусияти	Компонента	
	Button1	Button2
Caption	Ҳисоблаш	Яқунлаш
Top	176	176
Left	16	112
Height	25	25
Width	75	75

Форманинг яқуний кўришини 22-расмда келтирилган.

22-расм. Югуриш тезлиги дастурининг формаси

Форма яратилганидан сўнг, дастур матнини ёзиш мумкин. Бундан олдин Delphi да дастурлашнинг икки муҳим тушунчасини аниқлаб оламиз: **ходиса** ва **ходисаларни қайта ишлаш** процедураси.

1.3. Ходиса ва ходисаларни қайта ишлаш процедураси

Форманинг қўриниши дастурининг қандай ишлашидан дараж бериб турибди. Фойдаланувчи киритиш майдонига бошланғич маълумотларни киритиши ҳамда **Хисоблаш** тугмасини чертиши лозим. Буйруқ тугмасини чертиш Delphi да **ходиса** деб аталади.

Ходиса (Event) бу дастурининг иши жараёнида содир бўладиган воқеадир. Сичқонча тугмасини бир марта чертиш – **OnClick**, икки марта чертиш **OnDblClick** ходисаси ҳисобланади. 9-жадвалда айрим ходисалар келтирилган.

Ходиса 9-жадвал

Ходиса	Содир бўлади
OnClick	Сичқонча тугмаси чертилганда
OnDblClick	Сичқонча тугмаси икки марта чертилганда
OnMouseDown	Сичқонча тугмаси босиб турилганда
OnMouseUp	Сичқонча тугмаси қўйиб юборилганда
OnMouseMove	Сичқонча суртилганда
OnKeyPress	Клавиатура тугмаси босиб турилганда
OnKeyDown	Клавиатура тугмаси босилганда OnKeyDown ва OnKeyPress ходисалари то клавиатуранинг ушлаб турилган тугмаси қўйиб юборилмагунча навбати билан такрорланиб турувчи ходисалардир. (Бу вақтда OnKeyUp ходисаси рўй беради)

OnKeyUp	Клавиатура тугмаси қўшиб юборилганда
OnCreate	Объект (форма, бошқаруви элементлари) яратилганда. Бу ходисаларни қайта ишлаш процедураси узларувчиларни эълон қилиш ва тайёрларлик кўришда фойдаланилади.
OnPaint	Дастур иши бошлаган вақтда экранда ойна пайдо бўлганда. Бошқа ҳолларда эса ойнанинг бир қисми бошқа ойна билан тўшиб турилганда.
OnEnter	Бошқарув элементи томонидан фокус олинганда
OnExit	Бошқарув элементи фокусни йўқотганда

Ходиса рўй берганда дастур қандайдир реакция билдиривин керак. Delphi ходисага ходисаларни қайта ишлаш процедураси орқали жавоб беради. Шундай қилиб, фойдаланувчининг бирор хатти харақатига (ходисага) дастур бирор вазифани бажариб жавоб бериши учун дастурчи шу ходисага мос қайта ишлаш процедурасини ёзиши лозим. Шунинг эътиборга олин керакки, ходисаларни қайта ишлаш процедурасининг каттагина қисми компонента зиммасига юкланган. Шунинг учун дастурчи ходисага жавоб реакцияси стандарт бўлмаган ёки аниқланмаган ҳоллардагина ходисаларни қайта ишлаш процедурасини ёзиши керак. Масалан, масала шарти бўйича Edit майдонига киритиладиган белгилар учун чекловлар бўлмаса, OnKeyPress ходисаларни қайта ишлаш процедурасини ёзишнинг кераги йўқ, чунки дастурнинг иши давомида бу вазифа стандарт равишда (дастурчига кўрсатилмаган ҳолда) бажарилади.

OnClick ходисасининг қайта ишлаш процедурасини **Хисоблан** буйруқли тугмаси мисолида яратамиз.

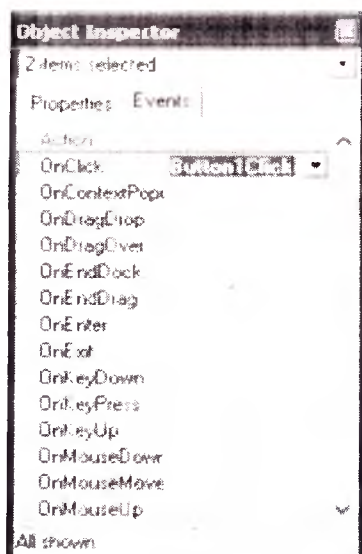
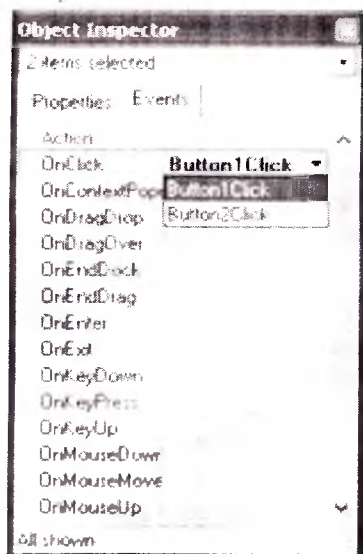
Ходисаларни қайта ишлаш процедураси яратишни бошланг учун дастлаб **Object Inspector** ойнасида ходисаларни қайта ишлаш процедураси ёзиладиган компонентани танлаймиз. Шу ойнанинг ўзида **Events** (Ходиса) пунктини танлаймиз.

Events нинг чан устунда (23-расм) белгиланган объект учун содир бўлиши мумкин бўлган ходисалар рўйхати келтирилган. Агар ходиса учун ходисаларни қайта ишлаш процедураси аниқланган (ёзилган) бўлса, у ҳолда ўнг томондаги устунда шу процедуранинг номи пайдо бўлади.

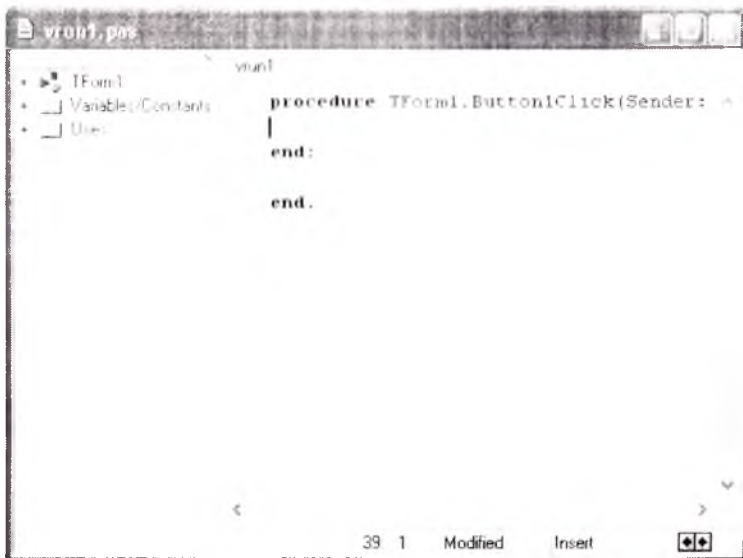
Ходисаларни қайта ишлаш функциясини ташкил қилиш учун

мас ходисаларни қайта ишлаш процедурасининг керакли номи майдонда сичқонча тугмаси икки марта чертлади. Натижادا кодларнинг тахрирлаш ойнаси очилди. Бу ойнага ходисаларни қайта ишлаш процедурасинини шаблони автоматик тарзда қўшилди. Object Inspector ойнасида эса ходисанинг номи билан бир қаторда уни қайта ишлаш функцияси номи пайдо бўлади. (24-расм).

Delphi ходисаларни қайта ишлаш функциясига икки қисмдан иборат ном беради. Номнинг биринчи қисми ходисаларни қайта ишлаш функциясен ёзилаётган компонентани ўз ичига олган формани таниш учун, иккинчи қисми эса объект ва ходисани белгилаш учун хизмат қилади. Бизнинг мисолимизда форманинг номи — Form1, буйруқли тугма номи — Button1, ходисанинг номи эса - Click.

23-расм. Events пунктида компонента (бизнинг мисолимизда - буйруқли тугма) қабул қила оладиган ходисалар рўйхати келтирилган.

24-расм. Delphi ходисаларни қайта ишлаш процедурасининг шаблони

Кодларни тахрирлаш ойнасида *begin* ва *end* сўзлари орасида ходисаларни қайта ишлаш процедураси буйруқларини ёзиш мумкин.

Ҳ-листингда **Хисоблаш** буйруқли тугмаси учун **onclick** ходисаларни қайта ишлаш функциясининг матни келтирилган. Унинг умумий кодларни тахрирлаш ойнасидаги кўринишига мос келади: калит сўзлар қорайтириб, изоҳлар кўрсаткич шрифтида, буйруқлар эса сатр бошидан чиқинтириб (шундай одат мавжуд) ёзилган.

Ҳ-листинг. **Хисоблаш** тугмаси учун *OnClick* ходисасини қайта ишлаш процедурасининг матни.

```

# хисоблаш тугмаси босилганда
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
masofa : integer; # масофа, метрда
t: real; # вақт ҳақиқий сон кўринишида
min : integer; # вақт, минутлар
sek : integer; # вақт, секундлар
v: real; # тезлик
begin

```

```

* киритги майдондан бошланғич маълумотларни олиш
masofa := StrToInt(Edit1.Text); t := StrToFloat(Edit2.Text);
* дастлабки алмаштиришлар
min := Trunc(t); * минутлар t сонининг бутун қисми
sek := Trunc(t*100) mod 100;
* секундлар t сонининг каср қисми
* ҳисоблаш
v := (masofa / 1000) / ((min*60 + sek) / 3600);
* натижани чиқариш
label4.Caption := 'Masofa: ' + Edit1.Text + ' м' + #13 + 'Вақт: '
+ IntToStr(min) + ' мин' + IntToStr(sek) + ' сек' + #13 +
'Тезлик: ' + FloatToStrF(v,ffFixed,4,2) + ' км/соат';
end;

```

ButtonClick функцияси тезликни ҳисоблаб, натижани Label4 майдонига чиқаради. Бошланғич маълумотлар эса Edit1 ва Edit2 киритиш-тахрирлаш майдонларининг Text хусусиятига мурожаат қилиб олинади. Text хусусияти дастурнинг ишлари жараёнида фойдаланувчи киритган белгилар кетма-кетлигидан иборат бўлади. Дастурнинг иши тўғри бўлиши учун бу кетма-кетлик фақат рақамлар ва вергудан иборат бўлиши лозим. Сатрни сонга айланттириш учун StrToInt ва StrToFloat функцияларидан фойдаланилган. *StrToInt* функцияси берилган сатрдаги (*Edit1.Text* - майдонидаги) белгиларни текширади. Агар ҳамма белгилар рақамлардан иборат бўлса, улар ифодалайдиган бутун сонни қиймат қилиб олади ва бу қийматни *masofa* ўзгарувчисига беради. *StrToFloat* функцияси ҳам худди шу каби ишлайди. У *Edit2.Text* майдонидаги рақамлар кетма-кетлигига мос келадиган ҳақиқий сонни *t* ўзгарувчига қиймат қилиб беради.

Бошланғич маълумотлар *masofa* ва *v* ўзгарувчиларга берилганидан сўнг, ҳисоблаш жараёни бошланади. Дастлаб *Trunc* функцияси ёрдамида соннинг каср қисми ташлаб юборилади ва *t* - нинг бутун қисми (минутлар) аниқланади. *Trunc(t*100) mod 100* ифодасининг қиймати секундлар миқдорини тонади. Бу қуйидагича ҳисобланади: дастлаб *t* сонни 100 га кўпайтирилади, *Trunc* функцияси ёрдамида кўпайтманинг каср қисми ташлаб юборилади, ҳосил бўлган сонни 100 га бўлиб, *mod* ёрдамида қолдиги топилади.

Ҳамма маълумотлар тайёр бўлганидан сўнг, ҳисоблаш бошланади. Тезлик км/соат ларда ифодалангани учун, метрда

берилган масофа ҳамда минут ва секундларда берилган вақт километр ва соатларга айлантирилади.

Тезликнинг ҳисобланган қиймати **Label4** майдонига, унинг **Caption** хусусиятини ўзгартириб чиқарилади. Соғларни сағрага айлантириш учун **IntToStr** ва **FloatToStr** функцияларидан фойдаланиш мумкин.

Икунлаш тугмаси босилганда дастур ўз ишнини тутатини лояим. Бунинг учун экрандан дастурнинг бош ойнасини ёпиб, олиб ташлаш керак. Бу вазифани **close** методи ёрдамида бажариш мумкин. Икунлаш тугмаси учун **OnClick** ходисаларни қайта ишлаш процедурасининг матни 2-листинда келтирилган.

2-листинг. Икунлаш тугмаси учун **OnClick** процедурасининг матни.

Икунлаш тугмаси босилганда

```
procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);  
begin  
Form1.Close; дастурнинг бош ойнасини ёпиш  
end;
```

1.4. Кодлар муҳаррири

Кодлар муҳаррири Delphi'нинг қалит сўзларини (procedure, var, begin, end, if ва бонк.) қорайтириб ёзади. Бу дастур матни ифодали қилиб, дастур структурасини тунуқлигини оёсонлаштиради.

Нёҳлар курсив (қийнайтрилган) приффта ифодаланади.

Дастурни тайёрлаш жараёнида кодлар муҳарриридан форма ойнасига ва аксинча ўтишга тўғри келади. Бу ишни View қуроллар панелёдаги **Toggle Form / Unit** буйрукли тугмаси ёки <F12> клавишаси ёрдамида амалга ошириш мумкин.

25-расм. View қуроллар панелёи

Эслатмалар системаси. Дастур матнини киритиш жараёнида кодлар муҳаррири процедура ва функцияларининг параметрлари, объектларининг хусусиятлари ва методлари хақидаги эслатмаларни

экранга чиқариб боради.

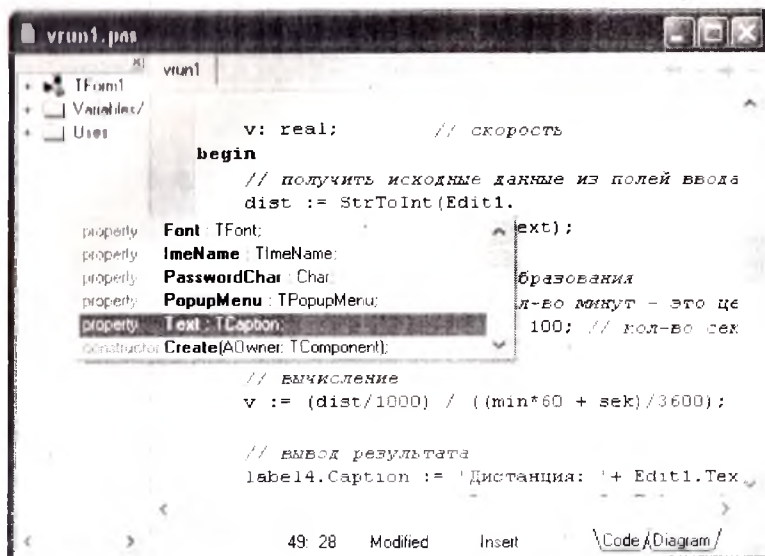
Масалан, кодлар муҳаррири ойнасида *MessageDlg* (экранга ахборотларни чиқарувчи функция) ҳамда очилган кавче белгиси ёзилса, экранда *MessageDlg* функциясининг параметрлари ҳақидаги эслатмалар ойнаси пайдо бўлади. (26-расм). Параметрлардан бири қорайтириб кўрсатилади. Бунда муҳаррир фойдаланувчига қайси параметрни киритиш кераклиги эслатиб қўяди. Бу параметр ёзилиб, вергун қўйилганидан кейин навбатдаги параметр ҳақидаги эслатма пайдо бўлади. Бу жараён барча параметрлар кўрсатилмагунча давом этади.

Объектлар учун кодлар муҳаррири хусусиятлар ва методлар рўйхатини экранга чиқаради. Дастурчи объект (компонента) нинг

```
const Msg: String; DlgType: TMsgDlgType; Buttons: TMsgDlgButtons;  
HelpCtx: Integer  
  
MessageDlg()
```

26-расм. Кодлар муҳаррири автоматик тарзда объект (компонента) нинг хусусиятлари ва методлари рўйхатини чиқаради.

номини ёзиб, нукта белгисини қўйиши билан экранда шу объектнинг хусусиятлари ва методлари рўйхатидан иборат эслатмалар ойнаси пайдо бўлади. (27-расм).

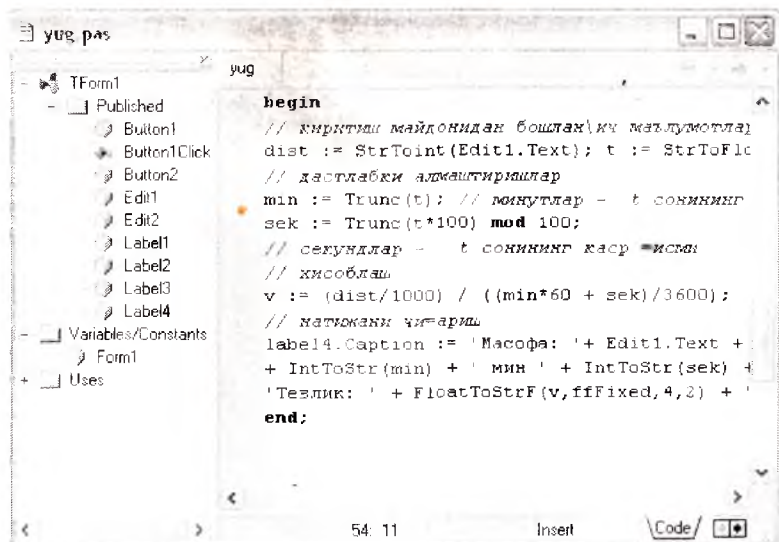

27-расм. Edit компонентасининг эслатмалар ойнаси

Рўйхатдаги зарур бўлган элементга сичқонча курсори ёки клавиатурадан керак бўлган хусусиёт ёки методнинг дастлабки бир нечта харфларини ёзиш орқали ўтиш мумкин. Рўйхатдан таъланган элемент клавиатурадан <ENTER> ёки сичқончанинг чап тугмаси билан, дастур матнига қўшиб қўйилади.

Эслатмалар системаси дастур матинини тайёрлаш жараёнини анча сипллантиради. Бундан ташқари, агар эслатма пайдо бўлмаса, дастурчи ҳатоликка йўл қўйганини билдиради. Масалан, процедура ёки функциянинг номи нотўғри ёзилган бўлиши мумкин.

Коднинг навигатори. Кодлар муҳаррири ойнаси икки қисмдан иборат. Унг томонга дастур матни ёзилади. Чап томон эса код навигатори (Code Explorer) деб аталади. (31-расм) У дастур матни бўйлаб навигацияни (йўл топиш) осонлаштиради. Структураси тайёрланаётган лойиҳага боғлиқ бўлган иерархик рўйхатда лойиҳа формалари, уларнинг компонентлари, ходисаларни қайта ишлаш процедуралари, глобал ўзгарувчилар ва константалар ўз аксини топади. Рўйхатдан керакли элементни топиб, дастур матнидаги код фрагментига осонгина ўтиб олиш мумкин.

28-расм. Code Explorer ойнаси дастур матни бўйича навигацияни сипллантиради.

Код навигатори ойнасини одатдаги усуллар билан ёпиш мумкин. Экрانга код навигатори ойнасини чакирини учун View

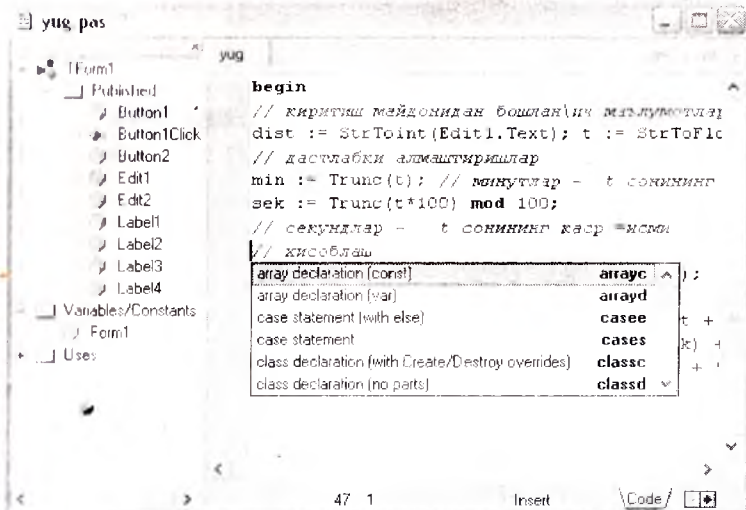
менюдан Code Explorer тугмасини таълаш старди.

Коднинг шаблонлари. Дастур матнини киритиш жараёнида *код шаблонлари* (Code Templates) дан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Коднинг шаблони – бу дастуриини Delphi да ёзилган буйруқларнинг умумий кўринишидир. Масалан, *case* буйруғининг шаблони қўйидагича:

```
case of ;  
;  
else ;  
end;
```

Кодлар муҳаррири дастурчига шаблонларнинг катта гунамини таклиф қилади: массив, класс, функция ва процедураларни эълон қилиш, таълаш ва тармоқланиш буйруқлари ва х.к. Айрим буйруқлар учун шаблонларнинг бир нечта вариантлари mavжуд.

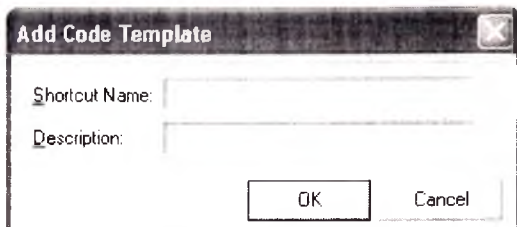
Дастур матнини ёзиш жараёнида код шаблонларидан фойдаланиб, уларни дастур матнига қўйиш учун Ctrl + J тугмалар комбинациясини босиш керак. Экранда пайдо бўлган рўйхатдан керакли шаблонни таълаш мумкин. (29-расм) Шаблонни одатдаги усуллар билан таъланади: рўйхатни айланттирилади ёки унинг дастлабки бир нечта харфларини ёзиб кўрсатилади. Рўйхатдан

29-расм. Код шаблонлари рўйхати Ctrl + J тугмалари ёрдамида чақирилади

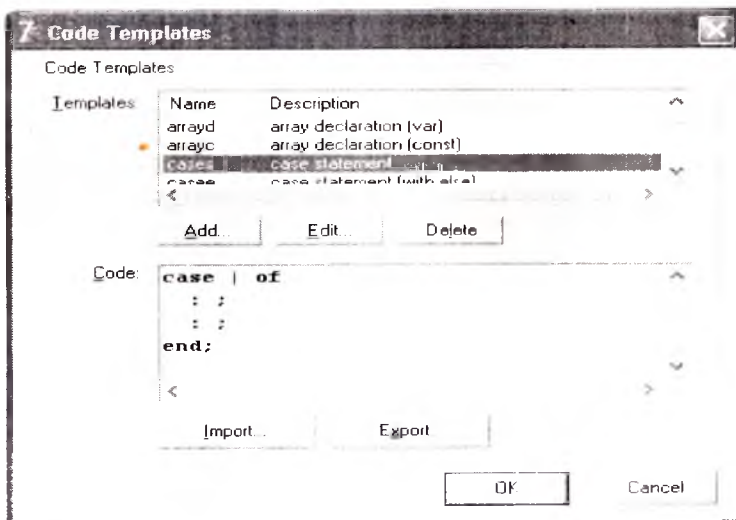
керакли элемент тошланишидан сўнг, <Enter> тугмаси босилди ҳанда белгиланган шаблон дастур матнига қўйиб қўйлади.

Дастурни янтар зарурат бўлса, ўзининг код шаблонларини яратини ва улардан худди стандарт шаблонлар каби фойдаланиши мумкин. Буниинг учун у Tools менюсидан Editor Options буйруғини таилани, сўнгга Source Options нуқтаидан Edit Code Templates тугмасини босиб, экранда пайдо бўлган Code Templates диалог ойнасидан Add тугмасини чертиб, очилган ойнадан Add Code Template нуқтини таилани лозим. (30-расм) Шундан кейин пайдо бўлган ойнада шаблон номи (Shortcut Name) хамда унинг қисқа (Description) харақтеристикасини кўрсатини лозим. Сўнгга OK

30-расм. Ойнада шаблон номи ва унинг харақтеристикасини кўрсатилади.

тугмасини чертиб, Code Templates диалог ойнасининг Code ойнасига шаблонни киритади (31-расм).

31-расм. Дастурни яратган шаблонга намуна

1.5. Лойиха структураси

Delphi да яратилган лойиха дастурий бирлик модульлар гунаҳидан иборат. Модульларнинг бири асосий бўлиб, дастур шу модульдан бошлаб бажарилади.

Асосий модуль кенгайтмаси .dpr бўлган файл ҳисобланади. Лойиханинг асосий модуль матнини кўриш учун Project менюсидан View Source буйруғиричи тақлаш лозим.

3-дистинда югурин тезлиги дастурининг асосий модульни келтирилмоқда.

3-дистинг. Югурин тезлиги дастурининг асосий модуль матни.

```
program yug1;  
uses  
    Forms,  
    yug in 'yug.pas' {Form1};  
{$R *.res}  
  
begin  
    Application.Initialize;  
    Application.CreateForm(TForm1, Form1);  
    Application.Run;  
end.
```

Асосий модуль *program* сўзи билан бошланади. Ундан кейин ном лойиха ном билан бир ҳил бўлган дастур ном келади. Лойиха ном лойихани сақлаш вақтида берилди ва бу ном компилятор томонидан яратиладиган бажарилувчи дастур номини аниқлайди. Сўнгра, *uses* сўзидан кейин фойдаланилган модульлар рўйхати берилди.

{*R *.RES*} сатри — бу компиляторга ресурслар файлининг аниқ туширишига кўрсатмадир. Ресурслар файли илованинг ресурсларини ўз ичига олади: пиктограммалар, курсорлар, битли тасвирлар ва х.к. Юлдузча нишони ресурслар файлининг ном ҳам лойиха файли билан бир ҳил, аммо .Res кенгайтмаси эканлигини аниқлатади.

Ресурслар файли "матили" файл эмас, шунинг учун уш матилар муҳаррири ёрдамида кўриб бўлмайди. Ресурслар файли билан ишлаш учун maxeye Resource Workshop каби дастурлардан фойдаланилади. Шунингдек, Delphi таркибига кирган Image Editor

утилитини ҳам қўлдан мумкин. Уни Tools менюсида жойлашган.

Асосий модулнинг bajariladigan қисми *begin* ва *end* сўзлари орасида берилади. Бу қисм иловани инициализация қилади ва экранга бошланғич ойнани чиқарати.

Асосий модулдан ташқари, ҳар бир дастур ўз ичига ҳеч бўлмаганда битта форма модулини олади. Унда илова бошланғич формаси ҳамда унга керак бўлган процедуралар рўйхати сақланади. Delphi да ҳар бир формага ўзининг модули мос келади. .

4-листинида югуриш тезлигини ҳисоблаш дастури модулининг матни келтирилган.

4-листинг. Югуриш тезлиги дастурининг модули.

```
unit yug;  
interface  
uses indows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls,  
Forms, Dialogs, StdCtrls;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    Edit1: TEdit;  
    Edit2: TEdit;  
    Label1: TLabel;  
    Label2: TLabel;  
    Label3: TLabel;  
    Label4: TLabel;  
    Button1: TButton;  
    Button2: TButton;  
    procedure Button1Click(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var
```

```

Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
masofa : integer; // масофа, метрда
t : real; // вақт ҳақиқий сон кўринишида
min : integer; // вақт, минутлар
sek : integer; // вақт, секундлар
v : real; // тезлик
begin
// киритилган майдондан бошланғич маълумотларни олиш
masofa := StrToInt(Edit1.Text); t := StrToFloat(Edit2.Text);
// дастлабки элементларни
min := Trunc(t); // минутлар - t сонининг бутун қисми
sek := Trunc(t*100) mod 100;
// секундлар - t сонининг каср қисми
// масофани
v := (masofa / 1000) / ((min*60 + sek) / 3600);
// натижани чиқарин
Infol.Caption := 'Масофа: ' + Edit1.Text + ' м' + #13 + 'Вақт: '
+ IntToStr(min) + ' мин' + IntToStr(sek) + ' сек' + #13 +
'Tезлик: ' + FloatToStrF(v,ffFixed,4,2) + ' км/соат';
end;

// Иккинчи тугмаси босилганда
procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject)
begin
Form1.Close;
end;
end.

```

Модуль *unit* сўзи билан бошланади. Ундан кейин модуль номи оўрғатилади. Бу ном матни 3-листинида берилган ялованинг асосий модулида эълитиб ўтилади.

Модуль интерфейси, реализация, инициализация каби бўлимлардан иборат бўлади.

Интерфейс бўлими (*Interface* сўзи билан бошланади) компиляторга модульнинг қайси қисми дастурининг бошқа модульлар учун зарур бўлиши ҳақида ахборот беради. Бу бўлимда (*uses* сўзидан кейин) шу модульда фойдаланиладиган модульлар кутубхоналари рўйхати санаб ўтилади. Шунингдек, бу ерда Delphi да яратилган форма *Type* сўзидан кейин кўрсатилади.

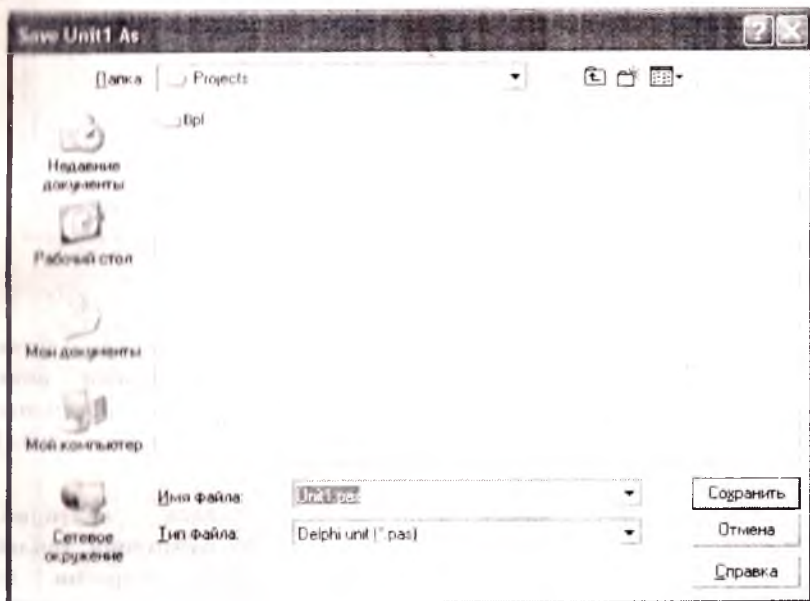
Реализация бўлими *Implementation* билан бошланади ва яратилган форма учун зарур бўлган локал ўзгарувчилар, процедуралар ва функциялар эълон қилинади. Бўлим {\$R *.DFM} директиваси билан бошланади. У компиляторга бажариладиган файлни яратишда формадаги маълумотлардан фойдаланиш ҳақида кўрсатма беради. Форма номи модул номи билан бир хил, ammo кенгайтмаси *.dfm* бўлган файлда сақланади. Бу файл Delphi муҳитида форманинг ташқи кўриниши асосида генерация қилинади.

{\$R *.DFM} директивасидан кейин форма ва унинг компоненталари ходисаларини қайта ишлаш процедуралари келтирилади. Бу ерда дастурчи бошқа процедура ва функцияларни ҳам киритиши мумкин. Инициализация бўлими модульдаги ўзгарувчиларни инициализация қилади. Инициализация бўлими реализация (барча процедура ва функцияларни ифодалаш) бўлиmidан кейин *begin* ва *end* лар орасида жойланади. Агар инициализация бўлими ўз ичига ҳеч қандай кўрсатмани олмаса, (худди келтирилган мисолдаги каби), у ҳолда *begin* сўзи кўрсатишмайди. Шунинг таъкидлаш керакки, модульнинг каттагина ҳажмдаги буйруқларини Delphi нинг ўзи яратади. Масалан, Delphi, дастурчининг форма яратиш бўйича хатти-ҳаракатларини таҳлил қилиб, формадаги объектлар ҳақидаги маълумотларни (*Type* сўзидан кейин) генерация қилади.

Лойихани сақлаш. Лойиха — бу компилятор бажариладиган файлни (EXE-файли) яратиши учун зарур бўлган файллар гуҳламидан иборат. Энг оддий мисолда лойиха лойиха ҳақидаги маълумотлардан иборат файл (DOF-файли), асосий модул файли (DPR-файли), ресурслар файли (RES-файли), форма ҳақидаги маълумотлардан иборат файл (DFM-файли), илованинг асосий кодлари жойлашган форма модульнинг файли, шунингдек форманинг компоненталари учун ходисаларини қайта ишлаш процедура ва функциялари (PAS-файллар) ҳамда конфигурация

файли (.CFG файли) дан иборат бўлади.

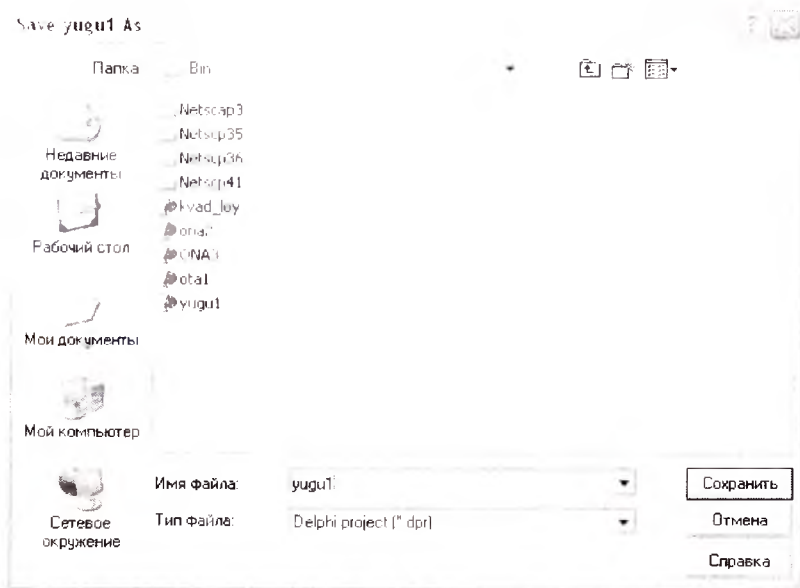
Лойихани сақлаш учун File менюсидан Save Project As бўйруғини таъиниш лозим. Агар лойиха бирор марта ҳам сақланмаган бўлса, у ҳолда Delphi дастлаб модулни (кодлар муҳаррири ойнасидаги маълумотларни) сақлаб қўйишни таклиф этади. Шунинг учун экранда Save Unit As ойнаси пайдо бўлади. Бу ойнада (32-расм) лойиха файллари учун ажратилган папка ва модул номини кўрсатиши лозим. Сохранить тугмаси босилганидан кейин экранда набабатдаги ойна (33-расм) пайдо бўлади. Унда лойиха файли номи кўрсатилади.

32-расм. Форма модулни сақлаш

Модул файли (.pas-файл) ва лойиха файлининг (.dpr-файл) номлари ҳар хил бўлишига эътибор беринг. Бажариладиган файл (.EXE-файл) номи лойиха файлининг номи билан бир хил. Шунинг учун лойиха файлига ном таълаганда бажариладиган файлининг номини ҳам ҳисобга олиш зарур. Модулга эса номни бошқача, масалан, лойиха файли номига тартиб номерларини қўйиши орқали таълаш мумкин.

Эслатма: Лойиха – бу файллар тўпламидан иборат бўлгани учун, ҳар бир лойихани алоҳида папкада сақлаш тавсия қилинади.

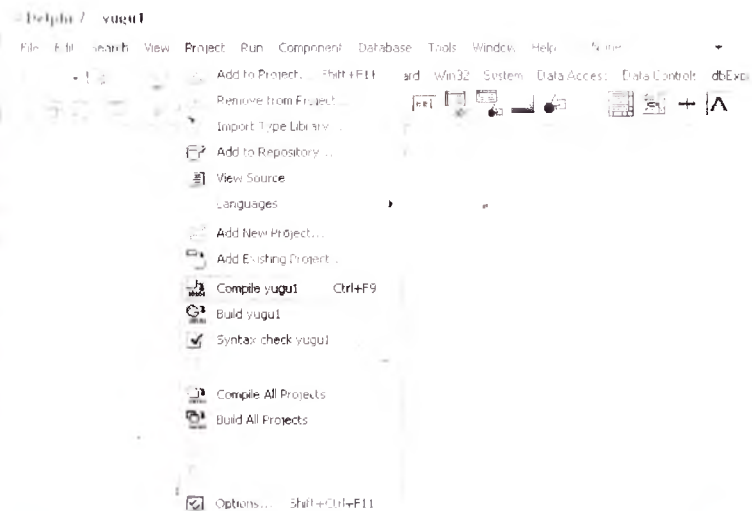
33-расм. Дойинани сақлаш

1.6. Компиляция

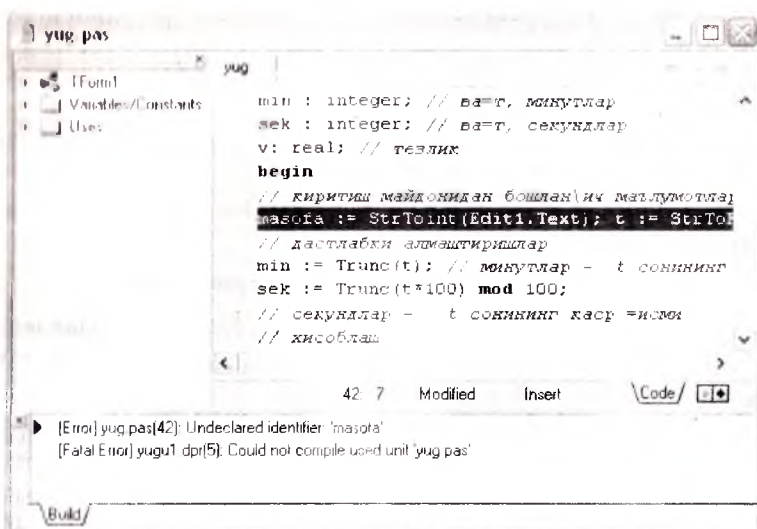
Компиляция бу бошланғич дастурни бажариладиган файлга айлаштириш жараёнидир. Компиляция жараёни икки босқичдан иборат. 1-босқичда дастур матниниڭ хатосиз ёзилганлиги текширилади, иккинчиседа эса бажариладиган файл (exe-файл) генерация қилинади.

Ходиселарни қайта нилан функцияси яратилиб, сақланганидан сўнг, **Project** менюсидан **Compile** буйруғини таңлаб компиляцияни бажарини мүмкин. Компиляция жараёни ва натијаси **Compiling** диалог ойнаседа (34-расм) кўрсатилади. Бу ойнага компилятор аниқлаган хатолықлар (Errors), огоҳлаштириш (warnings) ҳамда эслатмалар (Hints) чиқарилади. Хатолық, эслатма ва огоҳлаштиришлар кодлар мүҳаррири ойнасиниڭ қуйи қисмида берилади. (35-расм).

Эслатма: Агар компиляция вақтида экранда **Compiling** ойнаси кўринмаса, у холда **Tools** менюсидан **Environment options** буйруғини таңлап, **Preferences** пунктисидаги **Show compiler progress** ўчирғичини ёқылган холатта ўтказин.

35-расм. Компиляцияни бошлаш

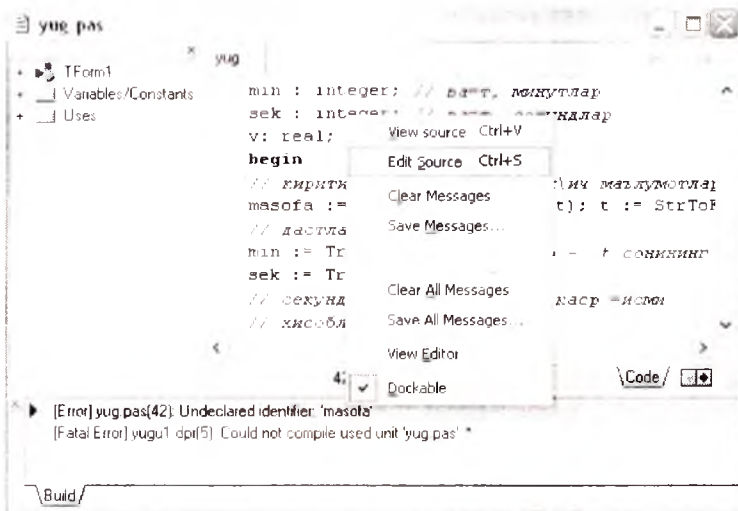

36-расм. Компилятор аниқлаган ҳатоликлар ҳақидаги ахборот

Ҳатоликлар. Компилятор бажариладиган файлни фақат дастур матнида бирорга ҳам синтактик ҳатолик бўлмагандагина иритади. Қўшичи, ҳозиргина ёзилган дастур матнида ҳатоликлар мавжуд бўлади. Дастурчи уларни бартараф қилиши лозим.

Хатолик мавжуд бўлган дастур парчасига ўтин учун курсорни хатолик ҳақидаги ахборот устига келтириб, контекст менюсидан (36-расм) Edit source буйруғини танлаш керак.

Хатоликлар бирин кетин йўқотиб борилади. Ҳар бир хатолик йўқотилгандан кейин, такрорий қомпиляция ўтказилади. Қомпилятор одада хатолик мавжуд бўлган парчани аниқ кўрсатмаслигини мумкин. Бу ҳолда қомпилятор кўрсатган парчани таҳлил қилиш билан чечараланиб қолмай, парчадан олдинги сатрга ҳам эътибор қаратин лозим.

36-расм. Хатолик мавжуд бўлган парчага ўтин

10-жадвалда энг кўп учраши мумкин бўлган хатоликлар ва қомпиляторнинг уларга мос равишда берадиган ахборотлари санаб ўтилади.

Қомпиляторнинг хатоликлар ҳақидаги ахбороти 10-жадвал

Ахборот	Мумкин бўлган сабаб
Missing operator or semicolon (оператор ёки нуқтани вергул етишмаيшти)	Буйруқдан кейин нуқтани вергул қўйилмаган
Undeclared identifier: '...'	'...' ўзгарувчи эълон қилинмаган

Агар қомпилятор етарлича кўп хатоликларни аниқлаган бўлса, дастлаб энг оддий хатоликларни бартараф эътиг ва такрорий

компиляция ўтказили. Ҳатоликлар сонини аниқлашга қарамайини керак. Чунки, кичик бир ҳатолик ортидан ушга боғлиқ бўлган кўнраб ҳатоликлар келиб чиқиши мумкин.

Агар дастур матнида синтактик ҳатоликлар mavжуд бўлмаса, у ҳолда компилятор дастурнинг bajarиладиган файлини яратади. Унинг номи лойиха файли номи билан бир ҳил, кенгайтмаси esa — .exe бўлади. Delphi bajarиладиган файлини лойиха файли сақланган папкада сақлайди.

Огоҳлантириш ва эслатмалар. Дастур матнида ҳато бўлмаган ноаниқликлар mavжуд бўлса, компилятор экранга эслатма (Hints) ва огоҳлантиришлар (warnings) чиқарилади. Масалан, дастур матнида эълон қилинган, ammo фойдаланилмаган ўзгарувчилар ҳақидаги эслатма энг кўн учрайди:

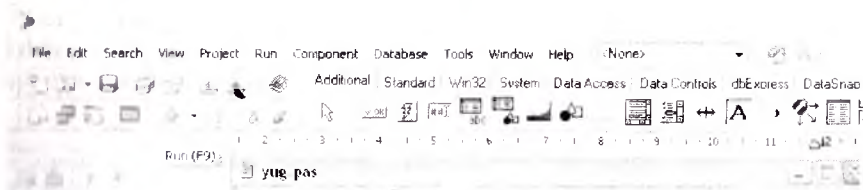
Variable ... is declared but never used in ...

Ҳақиқатдан ҳам, фойдаланилмаган ўзгарувчини эълон қилишнинг нима кераги бор? И-жадвалда энг кўн учрайдиган огоҳлантиришлар келтирилган.

Компиляторнинг огоҳлантиришлари И-жадвал

Огоҳлантириш	Мумкин бўлган сабаби
Variable... is declared but never used in ...	Ўзгарувчидан фойдаланилмаган
Variable ... might not have been initialized.	Ўзгарувчига бошланғич қиймат берувчи буйруқ етишмайди. (инициализация қилинмаган ўзгарувчидан фойдаланилмоқда)

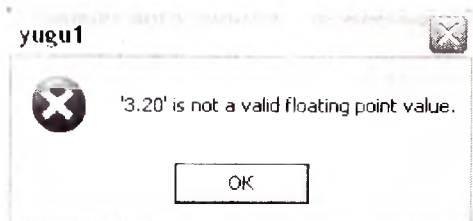
Дастурни ишга тушириш. Delphi муҳитидан туриб ҳам дастурни ишга тушириш мумкин. Бунинг учун Run менюсидан Run буйруғини танлаш ёки Debug қуроқлар панелидаги maxсус тугмани лозим (37-расм).

37-расм. Дастурни ишга тушириш

1.7. Бажариш вақтидаги ҳатоликлар

Дастурнинг ишга туширилганда бажариш вақтидаги ҳатолиги (run-time errors) ёки чиқариш ҳатолиги (exceptions) деб аталадиган ҳатоликлар юзага келиши мумкин. Бунга қўшича нотўғри бошланғич маълумотлар сабаб бўлади. Масалан, Югуриш тезлигини ҳисоблаш дастури учун Вақт майдонида 3.20 матни, (яъни бутун ва каср қисмини ажратинида вергул ўрнига нуқта қўйилган бўлса) киритилган бўлса, у ҳолда Ҳисоблаш тугмаси босилганда экранда ҳатолик ҳақида ахборот пайдо бўлади (дастур Windows муҳитидан туриб ишга туширилган): (38 расм).

38-расм. Бажариш вақтидаги ҳатолиги

Ҳатоликнинг юзага келишининг асосий сабаби дастур матнида соннинг бутун ва каср қисми нуқта билан, киритиш ойинасида эса одатда вергул (Windows нинг айрим версиялари нуқта билан ажратиниша ружсат беради) билан ажратилишидир.

Агар Windows ни бутун ва каср қисми вергул билан ажратиниша созиланган бўлса-ю, фойдаланувчи диалог ойинасида масалан, 3.20 сатрини киритган бўлса, у ҳолда

$t = \text{StrToFloat}(\text{Edit2.Text})$

бўйруғини бажаришда мослик йўқолади, чунки *strToFloat* функциясининг қиймати ҳақиқий соннинг ифодаси бўлмай қолади.

Агар дастур Delphi муҳитидан ишга туширилиб, мослик йўқолган бўлса, дастурнинг иши тўхтайдиган ва экранда ҳатолик ва унинг характери ҳақидаги ахборот пайдо бўлади. Масалан, 39-расмдаги ахборотда фойдаланувчи киритган соннинг ҳақиқий сон эмаслиги ҳақида маълумот берилмоқда.

Project yugu1.exe raised exception class EConvertError with message '3.20' is not a valid floating point value'. Process stopped. Use Step or Run to continue.

View CPU Window

OK

Help

39-расм. Ҳатолик ҳақидаги ахборотга мисол

Дастурчи **OK** тугмасини босиб, ўз ишнинг давом эттирилиши (бунинг учун **Run** менюсидан **Step Over** буйруғини ташлайди) ёки дастурнинг бажарилишини тўхтатиши (**Run** менюсидан **Program Reset** буйруғи ташланади) мумкин.

Дастурни ишлаб чиқишда дастурчи фойдаланувчиларнинг ҳатоликка олиб боровчи барча хатти-ҳаракатларини ҳисобга олиши ва дастурни улардан химоя қилишни таъминлашни зарур.

5-листинидаги югурин тезлигини ҳисоблаш дастурида фойдаланувчининг тўғри бўлмаган айрим хатти-ҳаракатларидан дастурни химоя қилиш амалга оширилган. Хусусан, масофа (Edit1) майдонига фақат рақамлар киритилишини таъминланган.

Ўзгаришлар киритиш. Югурин тезлиги дастурини бир неча марта ишга туширилганидан сўнг, унинг матнига ўзгартириш киритишга ҳошим пайдо бўлиши мумкин. Масалан, дастурни шундай ўзгартириш керакки, масофани киритиб, <Enter> тугмаси босилганда, курсор Вақт майдонига ўтсин. Ёки Масофа ва Вақт майдонларига фойдаланувчи фақат рақамларни кирита олинсин.

Дастур матнига ўзгартириш киритиш учун, дастлаб Delphi ни ишга тушириб, ўзгартириладиган лойиха очилади. Буни File менюсидан **Open Project** буйруғини ташлаш орқали амалга ошириш мумкин. **Open** буйруғи ташланса, дастурчи ишлаган охириги лойихалар рўйхати очилади.

5-листинидаги Югурин тезлиги дастури матнига Edit1 ва Edit2 компоненталари учун **OnKeyPress** ҳодисаларни қайта ишлаш процедураси қўшилган.

Дастур матнига ҳодисаларни қайта ишлаш процедурасини қўйиш учун **Object Inspector** ойнасидан ҳодисаларни қайта ишлаш процедураси яратиладиган компонента ташланади. Сўнгра **Events** бўлиминдан ҳодисани ташлаб, процедура номи майдонига сичқонча

икки марта чегралади. Delphi ҳолисаларин қайта ишлаш процедураси шаблонини яратди. Шундан кейин процедура бўйруқларини киритиш мумкин.

5-дистинг. Югурин тезлиги дастурининг модули ўзгартирлар киритилганидан кейин қуйидагича бўлади.

interface

uses

Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;

type

TForm1 = class(TForm) Edit1: TEdit;

Edit2: TEdit; Label1: TLabel;

Label2: TLabel;

Label3: TLabel;

Label4: TLabel;

Button1: TButton;

Button2: TButton;

procedure Button1Click(Sender: TObject);

procedure Button2Click(Sender: TObject);

procedure Edit1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);

private

{ Private declarations } **public**

{ Public declarations } **end;**

var

Form1: TForm1;

implementation

{ \$R *.dfm }

**/ Лисоблаш тугмаси босилганидан кейин*

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);

var

masofa : integer **/ масофа, метрларда*

t: real; **/ вақт ҳақиқий сон кўринишида*

min : integer; **/ вақт, минутлар*

sek : integer; **/ вақт, секундлар*

v: real; **/ тезлик*

begin

критини майдондан бошлангич маълумотларни олиши

masofa := StrToInt(Edit1.Text); t := StrToFloat(Edit2.Text);

дастлабки алмаштиришлар

min := Trunc(t); *минутлар t сонининг бутун қисми*

sek := Trunc(t*100) mod 100;

секундлар - t сонининг қаср қисми

хисоблан

v := (masofa / 1000) / ((min*60 + sek) / 3600);

натижани чиқарини

label4.Caption := 'Masofa: ' + Edit1.Text + ' м' + #13 + 'Вақт: '

+ IntToStr(min) + ' мин' + IntToStr(sek) + ' сек' + #13 +

'Тезлик: ' + FloatToStrE(v,ffixed,4,2) + ' км/соат';

end;

Иккинчи тугмаси босилганда

procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);

begin

Form1.Close;

end;

Masofa майдонда тугма босилганда

procedure TForm1.Edit1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);

begin

Key - босилган тугмага мос келувчи белги

Агар мумкин бўлмаган белги киритилган бўлса, процедура уни

коди 0 бўлган белги билан алмаштиради. Натижادا

фойдаланувчида дастур айрим тугмаларни босилишига эътибор

бермас экан деган тасаввур пайдо бўлади

case Key of

'0'..'9': ; *рақамлар*

#8 : : *ўчирини клавишаси <Back Space>*

#13 : Edit2.SetFocus ; *<Enter> клавишаси*

қолган белгиларни критини таъқиқланади

else Key :=Chr(0); *белгини кўрсатмаслик*

end;

end;

end.

Ўзгаришлар киритилганидан сўнг, дойиҳани сақлаш лозим. Бунинг учун **File** менюсидан **Save all** буйруғи таъланади.

1.8. Иловани яқуний созлаш

Дастур ҳамма талабларга жавоб берадиган бўлганидан сўнг, уни яқуний созлаш, яъни дастурга ном ва нишон тайинлаш лозим. Бу ном ва нишон навқаддаги файллар рўйхати орасида, ишчи столда, дастур ишлаётган бўлса масалалар панелида кўришиб туради.

Иловани созлаш **Project** менюсидан **Options** буйруғи таъланганда очиладиган **Project Options** диалог ойнасининг **Application** пункти ёрдамида бажарилади. (40-расм),

Title майдонига илова номи ёзилади. Бу майдонга киритилган матн **Windows** масалалар панелида, ишлаётган дастур нишони билан ёнма-ён чиқарилади.

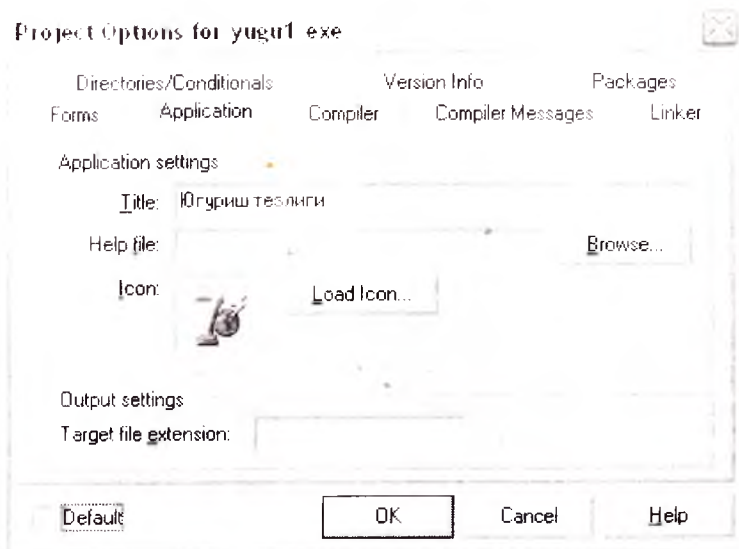
Иловага стандарт бўлмаган нишон таълаш учун **Load Icon** тугмаси босилади. Сўнгра навқалар кўришининг стандарт ойнаси ёрдамида дастурга мос келадиган нишон қидирилади. (Нишонлар **.ico** кенгайтмалли файлларда сақланади).

Илова учун нишон яратиш, **Delphi** таркибига **Image Editor** (тасвир муҳаррири) кирган. У дастурнига иловалар учун ўзининг нишонини яратишга имкон беради. **Image Editor** дастури **Tools** менюсидан ёки **Windows** муҳитида — **Пушқ / Программы Borland Delphi 7 / Image Editor** буйруқлари билан ишга туширилади.

Янги нишон яратиш учун **File** менюсидан **New** буйруғи очадиган рўйхатдан **Icon File** тугмаси таъланади. Яратилаётган файлниң тили кўрсатилганидан сўнг, **Icon Properties** ойнаси очилади. Унда янги нишоннинг аломатлари белгиланади: **size** (ўлчами) — 32x32 (**Windows** нишонларининг стандарт ўлчами) ва **Colors** (ранглар) — 16 хил ранг. **OK** тугмаси босилгандан кейин **Icon.Lico** ойнаси очилади. Унда стандарт қуроллар ва ранглар ёрдамида керакли нишонни чизини мумкин.

Image Editor да расм чизини **Microsoft Paint** дан фарқ қилмайди. Аммо бу ерда бир "нозик жой" бор. Дастлаб тасвир майдони шаффоф (**transparent**) ранг билан бўялган бўлади. Агар нишонни шу фонда чизилса, уни кейинчалик экранга чиқарилганда, шаффоф рангга бўялган қисми нишон жойланадиган фон рангини қабул қилади.

Project Options for yugur1.exe

40-расм. Application пункти ёрдамида дастур учун ном ва нишон таълашади

Расми чизиш жараёнида ҳато чизилган элементларни шаффоф ранга бўяш орқали "ўчириш" мумкин. Унга ранглар палитрасининг кўйи қаторидаги чан квадрат тўғри келади. Шаффоф рангдан ташқари, ранглар палитрасида "инверсли" (қарама-қарши) ранг ҳам мавжуд. Бу ранг билан чизилган расмлар экранга чиқарилганда фон рангига nisбатан инверсион ранга бўялади.

Яратилган нишон File менюсидаги Save буйруғи билан сақлаб қўйилади.

1.9. Иловаларни бошқа компьютерга ўтказиш

Битта EXE-файлдан иборат бўлиб, фақат стандарт компоненталардан фойдаланадиган унчалик катта бўлмаган иловаларни дискеталар ёрдамида бошқа компьютерларга ўтказиш мумкин. Одатда, бошқа компьютерларда бу иловани муаммоларсиз ишга тушириш мумкин.

Модулар кутубхоналари, драйверлар ва бошқа дастурий компоненталарни ўз ичига олган иловаларни бошқа компьютерларга ўтказиш мураккаброқ. Бундай иловалар учун ўрнатувчи диск (CD-ROM) яратиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу ишни Delphi таркибига кирган InstallShield Express пакети ёрдамида ҳал қилиш мумкин. Ўрнатувчи дискларни яратиш жараёни ҳақида 19-бобда тўхталамиз.

2 боб. ДАСТУРЛАНИ АСОСЛАРИ

2.1. Дастурларни ишлаб чиқиш босқичлари

Дастурлаш — дастур ишлаб чиқиш (яратини) жараёни бўлиб, қуйидаги қадамлар кетма-кетлиги орқали ифодалангани мумкин:

1. Спецификация (дастур ва унга бўладиган талабларни аниқлаш).
2. Алгоритмни қуриш.
3. Кодлаш (алгоритмни дастурлаш тилида ифодалаш).
4. Дастур матнидаги мавжуд хатоларни аниқлаш ва бартараф этиш.
5. Тестдан ўтказиш.
6. Эслатмалар (сравка) системасини яратини.
7. Дастурни ўриатиш дискини яратини (CD ROM).

Спецификация. Дастурга қўйиладиган талабларни аниқлаш дастур ёзилидаги энг муҳим босқичлардан бири бўлиб, унда берилган маълумотлар батафсил ифодаланади, натижага бўлган талаблар аниқланади, айрим ҳолларда дастурнинг ҳуққи белгиланади (масалан, ногўёри маълумотлар киритилганда), фойдаланувчи ва компьютер ўртасидаги мулоқот ойнаси ишлаб чиқилади.

Алгоритмни ишлаб чиқиш. Бу босқичда ечилаётган масаланинг натижасини олиш учун бажарини лозим бўлган амаллар кетма-кетлигини аниқлаш зарур бўлади. Агар масала бир нечта усуллар билан ҳал қилиниши, ёки натижаларнинг бир неча вариантларда олиш мумкин бўлса, дастурчи бирор бир критерийга (масалан, алгоритмнинг бажарилиш тезлигига) асосланган ҳолда, энг маъқул ечим ёки усулни тандайди. Алгоритмни ишлаб чиқиш натижасида масала ечиш йўлининг сўзлар ёки блок-схема орқали ёзилган батафсил ифодаси (алгоритми) ҳосил қилинади.

Кодлаш. Бу алгоритм тандаб олинган бирор дастурлаш тилида қабул қилинган қонун-қоидалар ёрдамида ёзилади. Натижада шу дастурлаш тилидаги дастур юзага келади.

Дастур матнидаги мавжуд хатоликларни аниқлаш ва бартараф этиш. Дастурдаги хатоликлар икки гуруҳга бўлинади: синтактик (матнидаги) ва алгоритмик хатоликлар. Синтактик хатоликлар энг осон тўғриланадиган хатоликлар ҳисобланади. Алгоритмик хатоликларни аниқлаш эса мураккаброқ. Дастур матнидаги мавжуд хатоликларни аниқлаш ва бартараф этиш жараёни бошланғич киритиладиган маълумотлар учун дастур тўғри натижа берганидан кейингина тугалланган деб ҳисобланиши мумкин.

Тестдан ўтказиш. Агар дастур бошқа фойдаланувчилар учун

ёзилган бўлса, тестдан ўтказиши босқичи жўли ҳам муҳим бўлади. Бунда турли ҳал бошланғич маълумотлар учун шу жумладан нотўғри маълумотлар ҳам киритилганда, дастур ўзини қандай тутиши аниқланади.

Маълумотлар системасини яратин. Агар дастур бошқа фойдаланувчилар учун ёзилган бўлса, дастурдан фойдаланиши бу фойдаланувчиларга қўлай бўлиши учун йўриқнома ва эслатмалар ишлаб чиқилиши шарт. Бу эслатмаларга дастур билан ишлаш жараёнида осон мурожаат қилиниши ташкил этиши керак. Замонавий дастурий таъминотда бундай маълумотномалар СМ ёки НЛР кўришиларида бирида ифодаланади. Агар дастурни ўрнатиш (инсталляция) талаб қилинадиган бўлса, у ҳолда TXT, DOC ёки HTM форматларидан биридаги йўриқнома ҳам ёрдамчи маълумотномалар системасига кириши зарур.

Ўрнатувчи дискни яратин. У фойдаланувчи дастурчининг ёрдамсиз ҳам ўз компьютерига мустақил равишда дастурни ўрната олиши учун мўлкалланади. Одатда ўрнатувчи дискда дастурдан ташқари, ёрдамчи маълумотномалар системасининг файли, дастурни ўрнатиш йўриқномаси (Readme файли) ҳам мавжуд бўлади. Шунинг назарда тутиш керакки, замонавий дастурлаш тилида ёзилган дастурлардан уларни компьютерга тўғридан-тўғри кўчириб олиб, фойдаланиши мумкин эмас. Бунинг сабаби шуки, дастур иши учун зарур бўлган махсус кутубхона ва компонента.ларнинг тўлиқ таркиби бу фойдаланувчининг компьютерида бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун махсус дастур ёрдамида дастур ва унинг барча компонента.лари ўрнатувчи дискдаги махсус дастур ёрдамида фойдаланувчининг компьютерига ўрнатилиши лозим. Одатда, ўрнатувчи дастур алоҳида папка очиб, унга барча керакли файл ва компонента.ларни кўчиради. Бундан ташқари, зарур бўлса, ресстрларга қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритиш орқали операцион тизимга ҳам ўзгартиришлар киритилиши ва созилиши мумкин.

2.2. Алгоритм ва дастур

Дастур яратишнинг биринчи босқичида дастурчи қўйилган масалани тўла ҳал қилиш учун бажарилиши зарур бўлган амаллар кетма-кетлиги ва ундаги тартибни аниқлайди, яъни алгоритм қуради. Алгоритм - ечилаётган масала доирасида бошланғич маълумотлардан натижага ўтиш жараёнини ифодаловчи аниқ кўрсатмалардир.

Таъриф: Алгоритм деб қўйилган масалани тўла ҳал учун бажарилиши зарур бўлган амаллар кетма-кетлигининг қатъий тартибига айtilлади.

Масаланинг ечини алгоритми сўзлар орқали, махсус математик формулалар ёки махсус блок-схема деб аталувчи махсус график кўринишда ифодаланиши мумкин.

1-мисол. Кўчани хавфсиз кесиб ўтиш қолиси.

1. Йўлниң четига келиб тўхташ.
2. Йўлниң чап томонига қараш.
3. Агар чап томонда транспорт воситалари яқин келиб қолган бўлса, ўтиб кетгувча кутинг.
4. Чап томонингизда транспорт воситалари қолмаган бўлса, йўлниң ўртасига ўтиб тўхташ.
5. Йўлниң ўнг томонига қараш.
6. Агар ўнг томонда транспорт воситалари яқин келиб қолган бўлса, ўтиб кетгувча кутинг.
7. Ўнг томонингизда транспорт воситалари қолмаган бўлса, йўлниң қолган қисмини кесиб ўтинг.

Шунингдек, ихтиёрлий дориларни тайёрлаш йўллари, овқатларни тайёрлаш усуллари, ҳаким белгилаган дориларни истеъмол қилиш, банккомётдан пул олиш каби амалларни алгоритм сифатида қабул қилиш мумкин. Алгоритмларга ҳаётий ва турли фан соҳаларидаги масалаларни ечини йўллари ҳам киради.

Алгоритмларга қуйидаги талаблар қўйилади :

1. Бониланиши ва тугаши кўрсатилиши керак.
2. Ҳар қандай амал буйруқ тарзида ифодаланиши шарт.
3. Ҳар бир амал ижроцига тушунарли бўлган кўринишда ифодаланган бўлиши шарт.
4. Ҳар бир амалда қатнашаётган ўзгаришчилариниң қийматлари олдиндан аниқланган бўлиши керак.
5. Ҳар қандай амал натижаси бир қийматли бўлиши керак.
6. Бажариладиган амаллар сони чекланган бўлиши керак.
7. Яқиний натижаларни ажратиб кўрсатиши ва чиқариши шарт.
8. Масалани тўла ечини учун берилган ҳамма маълумотлар ва мумкин бўлган барча имкониятлар ҳисобга олинган бўлиши керак.
9. Алгоритм оммавий, яъни битта синфга тааллуқли бўлган қўллаб масалаларни ечишига мўлжалланган бўлиши керак.

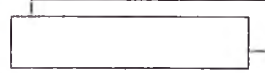

Юқоридаги талабларнинг бирортаси бўзилган бўлса, қўйилган

масалани ечиш учун қурилган алгоритм тўлақонли бўла олмайдди, яъни масаланинг тўла ечимини бера олмайдди. Масалан: Агар бирон бир амални бажаришда қатнашаётган ҳар бир ўзгарувчининг қиймати олдидан аниқланмаган (4 талаб) бўлса, у ҳолда ана шу ўзгарувчининг ўринга одатда нол қўйиб ҳисобланади. Бу эса ҳар доим ҳам тўғри натижа беравермайди. Фараз қилайлик, A -ўзгарувчининг қиймати олдидан аниқланмаган бўлсин. У ҳолда $D = (A + B) \cdot K$ ифоданинг қийматини ҳисоблашнинг натоғри бўқ, chunki K нинг ўринга коммутатор нол қийматини қўяди. Натижада нолга бўлишни ҳолати рўй беради. Бундай бўлишни эса мумкин эмас. Энди 6-талабни бузиб кўрайлик.

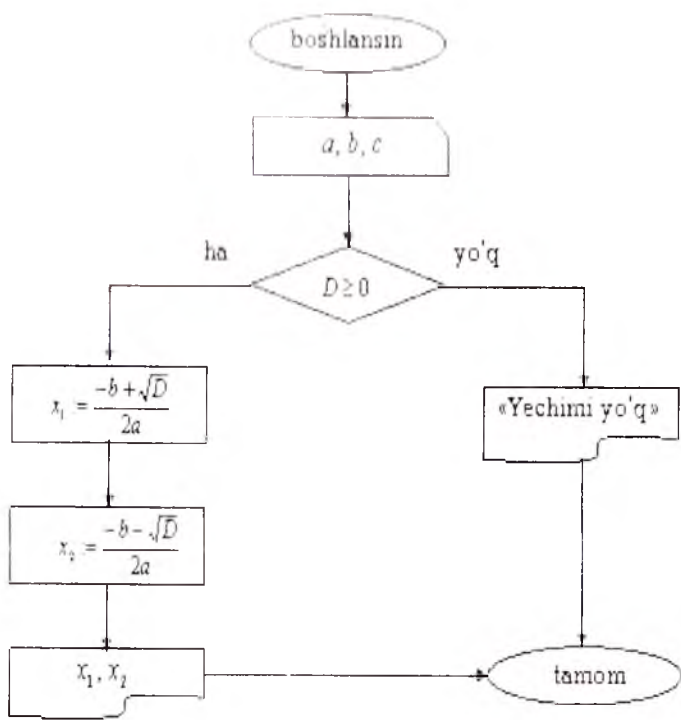
1. Ҳисоблашни $i := 1$;
2. Ҳисоблашни $i := i + 1$;
3. 1-га ўтишли.

Бу ҳолда қурилган алгоритм «чексиз алгоритм» бўлиб қолади, яъни уни «ижрочи» ҳеч қачон тугата олмайдди.

Блок-схемалар усулида алгоритмнинг ҳар бир буйруғи махсус геометрик шакллар ёрдамида ифодаланади. Блок-схемаларни қуришда 1-жадвалдаги шакллардан фойдаланиш мумкин.

1-жадвал	
Шакл	Вазифаси
	алгоритмнинг бошланиши ва охирида қўйилади
	ўзгарувчиларга қиймат бериш
	маълумотларни киритиш
	маантиқий ифодаларни ҳисоблаш
	амалларни бажариш йўналиши
	ёрдамчи алгоритмга мувожаат
	яқиний натижаларни чиқариш

2-мисол: $ax^2 + bx + c = 0$ квадрат тенглама учун блок-схема.

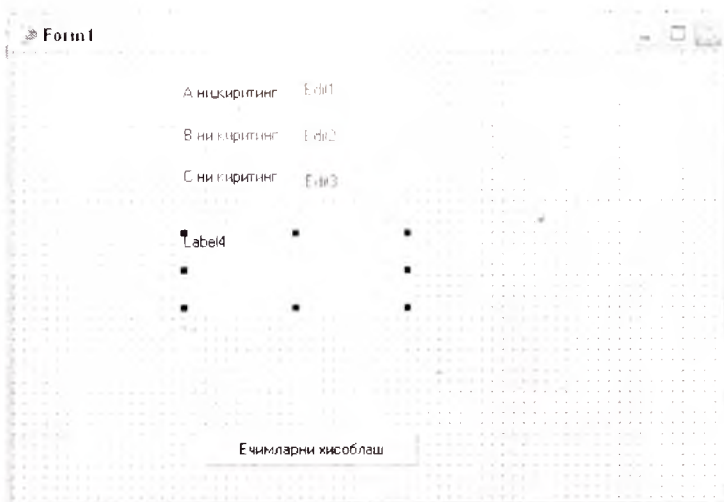

2.1-расм. Квадрат тенгламанинг блок-схемаси

Алгоритмни блок-схема ёрдамида инфодалаш дастурчига амаллар кетма-кетлигини аниқлаш, масалани тўғри тўлганлигига ишонинига имкон беради.

Defrli da ёзилган дастур масаланинг ечин алгоритмга мос ходисаларни қайта ишлаш процедуралари тўнлаמידан иборат бўлади.

Мисол тариқасида квадрат тенгламанинг ечин ташкил қилинган диалог ойнаси ҳамда юқоридаги блок-схемага мос келадиган дастур матнини келтирамиз.

2.2-расм. Квадрат тенглама учун форманинг кўриниши

2.1-листинг. Квадрат тенгламанинг дастури

```

unit Unit1;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Label1: TLabel;
    Edit1: TEdit;
    Label2: TLabel;
    Edit2: TEdit;
    Label3: TLabel;
    Edit3: TEdit;
    Label4: TLabel;
    Button1: TButton;
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;

```



```

implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
    var a1,b1,c1,d,x1,x2:real;
begin
    a1:=strtofloat(edit1.Text);
    b1:=strtofloat(edit2.Text);
    c1:=strtofloat(edit3.Text);
    d:=b1*b1-4*a1*c1;
    if d>=0 then begin
        x1:=(-b1+sqrt(d))/(2*a1);
        x2:=(-b1-sqrt(d))/(2*a1);
        label4.caption:='x1='+floattostr(x1)+'#13+'x2='+floattostr(x2);
    end
    else
        label4.caption:='Тенгламанинг хакикий счимлари йук';
end;
end.

```

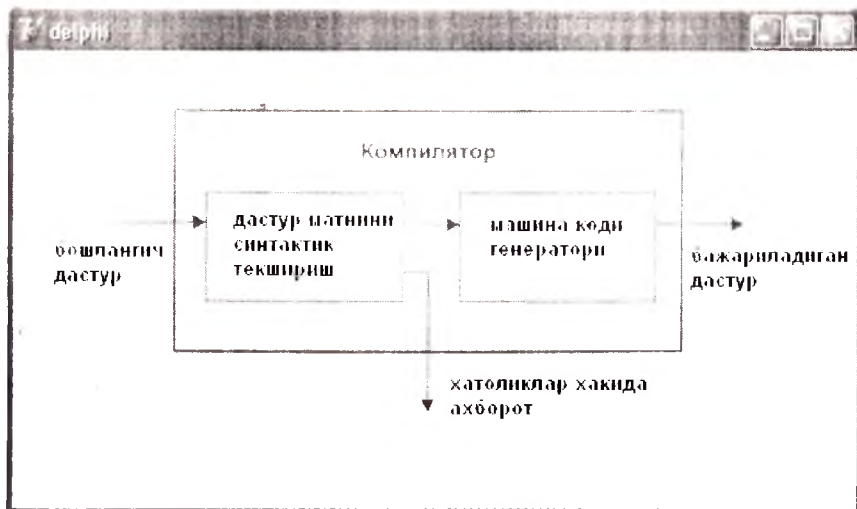
Компиляция. Дастурдан тилларидан биридаги буйруқлар ёрдамида ёзилган дастур бошланғич дастур деб аталади. Бу буйруқлар инсонга тушунарли, ammo компьютер процессорига тушунарли эмас. Процессор бошланғич дастурни бажара олгани учун уни машина тили – процессор тушунадиган тилга ўтказиш лозим. Бошланғич дастурни машина тилига ўтказишни **КОМПИЛЯТОР** деб аталадиган махсус дастур бажаради.

Ишлаш принципи 2.3-расмда келтирилган компилятор куйидаги икки вазифани бажаради:

1. Бошланғич дастур матнида синтактик хатоликларнинг бор ёки йўқлигини аниқлайди.
2. Машина кодидаги бажариладиган дастурни ҳосил (генерация) қилади.

Эслатма: Фақат дастур матнида синтактик хатоликлар мавжуд бўлмагандагина бажариладиган дастур генерация қилинади.

Компилятор томонидан машина кодидаги генерация фақатгина бошланғич дастур матнида синтактик хатолар йўқлигидан даъоят беради ҳалос. Дастурнинг тўғри ишлаётганига уни синаш

2.3-расм. Компиляторнинг ички схемаси.

учун ишга тушириб, тестдан ўтказиш орқали ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, квадрат тенглама илдизи топиш формулаларидан бирини нотўғри, ammo синтактик ҳатоларсиз ёзилган бўлса, дастур ҳам шунага мос равишда нотўғри натижаларни беради.

2.3. Delphi дастурлаш тили

Delphi дастурлаш муҳитида дастурларни ёзиш учун Delphi дастурлаш тилида фойдаланилади. Delphi даги дастур операторлар деб аталадиган кўрсатмалар (буйруқлар) кетма-кетлигидан иборат. Бу кўрсатмалар бир-биридан нуқтани вергул (;) белгиси билан ажратилади.

Ҳар бир кўрсатма идентификаторлар комбинациясидан иборат бўлади. Идентификатор қуйидаги маънолардан бирини аниқлашни мумкин:

- тилининг кўрсатмалари (:=, if, while, for);
- ўзгарувчиларни;
- ўзгармасларни (константалар) (бутун ёки ҳақиқий) ;
- арифметик (+, -, *, /) ёки маънавий (and, or, not) амалларни;
- қисм дастурни (процедура ёки функцияни);
- процедуранинг бошлангани (procedure, function) ёки тутани (end) ҳамда блокнинг бошлангани ёки охири (begin, end).

2.4. Маълумотларнинг тиллари

Дастур бутун ва ҳақиқий сонли, белгилли, матнли ёки маъنيкий тилдаги маълумотларни қабул қилишни мумкин.

Бугун тил. Delphi тили етита тилдаги бутун сонли маълумотларни қабул қила олади: Shortint, Smallint, Longint, Int64, Byte, Word ҳамда Longword

Бутун тилдаги сонлар.

2.1-жадвал

типи	диапазони	ўлчами
Shortint	-128 ... 127	8 бит
Smallint	-32 768 ... 32 767	16 бит
Longint	-2 147 483 648... 2 147 483 647	32 бит
Int64	$-2^{63} \dots 2^{63} - 1$	64 бит
Byte	0...255	8 бит, ишорасиз
Word	0...65 535	16 бит, ишорасиз
Longword	0 ... 4 294 967 295	32 бит, ишорасиз

Object Pascal тили энг универсал *Integer* бутун типли маълумотни қабул қилади ҳалос. У *longint* типига эквивалент.

Ҳақиқий тип. Delphi тилида олтита ҳақиқий тилдаги маълумотлар мавжуд: real48, single, double, extended, comp, currency. Бу тиллар бир-биридан қабул қиладиган қийматларининг диапазони, ишончли рақамларининг сони ва компьютер хотирасидан оғаллайдиган ҳажмлари билан фарқланади.

Ҳақиқий тиллар.

Жадвал 1.2.

Тип	Диапазон	Ишончли рақамлари	байт
Real48	$2.9 \times 10^{-39} \dots 1.7 \times 10^{38}$	11-12	06
Single	$1.5 \times 10^{45} \dots 3.4 \times 10^{38}$	7-8	04
Double	$5.0 \times 10^{-324} \dots 1.7 \times 10^{308}$	15-16	08
Extended	$3.6 \times 10^{-4951} \dots 1.1 \times 10^{4932}$	19-20	10
Comp	$2^{63+1} \dots 2^{63-1}$	19-20	08
Currency	-922 337 203 685 477.5808 ... 922 337 203 685 477.5807	19-20	08

Delphi тили Double типига эквивалент бўлган универсал ҳақиқий тип Real типини қабул қилади.

Белгилар тип. Delphi тилида иккита белгилар тип мавжуд: AnsiChar и WideChar;

- AnsiChar тип — бу ANSI кодидаги белгилар бўлиб, уларга 0 дан 255 гача бўлган сонлар мос келади;
- WideChar тип — Unicode кодидаги белгилар бўлиб, уларга 0 дан 65 535 гача бўлган сонлар мос келади.
- Object Pascal AnsiChar белгилар типига эквивалент бўлган Char типини ўз ичига олган.

Сатрли тип. Delphi тилига учта сатрли тип киритилган: shortstring, Longstring, WideString;

- Shortstring тип узунлиги 0 дан 255 гача бўлиши мумкин бўлган ва компьютер хотирасидан статистик тарзда жой оладиган сатрдир.
- Longstring тип узунлиги бўш хотира ҳажми билан чекланадиган ва хотирада динамик тарзда жойлашадиган сатрдан иборат;
- WideString тип узунлиги бўш хотира ҳажми билан чекланадиган ш хотирада динамик тарзда жойлашадиган сатр кўринишида бўлади. WideString типигаги сатрнинг ҳар бир белгиси Unicode белгисидан иборат.

Delphi тилида сатрли типларни белгилаш учун String типидан фойдаланилади. У shortstring типига эквивалент.

Маъниқий тип. Маъниқий катталик True (рост) ёки False (ёлгон) қийматларидан бирини қабул қилади. Delphi тилида маъниқий катталиклар Boolean типига мансуб бўлади.

2.5. Ҳзгарувчилар

Ҳзгарувчи — бу компьютер хотирасининг бир қисми бўлиб, унда дастур ёрдамида қайта ишлангани талаб қилинган маълумотлар сақланади. Дастур маълумотлар билан иш олиб борар экан, у амалда хотира ячейкасидаги маълумотлар, яъни Ҳзгарувчилар устида амаллар бажаради.

Дастур Ҳзгарувчиларга (хотира соҳасига) бирор формула

бўйича ҳисоблаш ёки олинган натижаларни сақлаш мақсадида мувожаат қилиши учун, ҳар бир ўзгаришчи ўз номига эга бўлиши керак. Бу номни ястурчи белгилейди.

Ўзгаришчиини номи сифатида лотин ҳарфлари, рақамлар ҳамда айрим махсус белгилар кетма-кетлигидан фойдаланиши мумкин. Номнинг биринчи белгиси ҳарф бўлиши лозим. Ўзгаришчиларнинг номини белгиланда бўш жой белгисини қўллаш мумкин эмас. Номларни белгиланда Delphi тили учун катта ва кичик ҳарфларнинг фарқи йўқ. *SI MMA Summa* ва *summa* номлари битта ўзгаришчиини номи сифатида қабул қилинади.

Ўзгаришчиини номларида унинг вазифаси ва номи бир ҳил бўлиши мақсадда мувофиқ ҳисобланади. Масалан, $ax^2 + bx + c = 0$ кўринишидаги квадрат тенглама коэффициентлари ва илдизларини мос равишда *a*, *b*, *c*, *x1* ва *x2* деб номлаган маъқул. Агар дастурда йиғинди ва умумий йиғиндиларини ҳисоблашга тўғри келса, бу ўзгаришчиларини *um_yigindi* ва *yigindi* тарзида белгилан тавсия қилинади.

Delphi тилида ҳар бир ўзгаришчидан фойдаланишидан аввал эълон қилиниши лозим. Бу эълон ёрдамида фақат ўзгаришчининг номигина эмас, балки у қабул қиладиган маълумотларнинг тини ҳам кўрсатилиши лозим. Ўзгаришчилар умумий кўринишида қуйидагича эълон қилинади:

Ном : тин;

Бу ерда **Ном** – ўзгаришчининг номи, **тин** – шу ўзгаришчи қабул қиладиган маълумотларнинг тини. Масалан:

a : Real; b : Real; i : Integer;

Келтирилган мисолда иккита *real* ва битта *integer* тинидаги ўзгаришчилар эълон қилинган.

Агар дастурда битта тинга мансуб бир нечта ўзгаришчилар қатнашса, уларни битта кўрсатма орқали ҳам эълон қилиши мумкин, масалан:

a,b,c : Real; x1,x2 : Integer;

2.6. Константа (ўзгармас) лар

Delphi тилида икки турдаги константалар мавжуд: оддий ва номланган. Оддий константа деталда бутун ёки ҳақиқий сон,

белгилар кетма-кетлигини, алоҳида белги ёки маъنيқий қиймат тушунилади.

Бутун константалар дастур матнида ҳаётдаги каби ёзилади:

123 0 -234

Ҳақиқий константаларнинг бутун ва каср қисмини ажратиб кўрсатиш учун одатдаги "вергул" ўрнига "нуқта" белгиси қўлланади:

0.0 23.45 -524.03 0.124

Ҳақиқий константаларни айрим ҳолларда сузувчи вергуллар орқали ҳам ифодалаш мумкин. Бунда сошишг алгебраик кўриниши, яъни 10 да кичик бўлган *мантисса* ҳамда 10 шиг даражасини билдирувчи *тартиб* ларнинг қўнайғмасидан фойдаланилади. Масалан:

Сон	Алгебраик кўришиш	Сузувчи вергулли кўришиш
1 000 000	1×10^6	1.00000000000E+06
-123.452	$-1,23452 \times 10^2$	-1.23452000000E+02
0.0056712	5.6712×10^{-3}	5.67120000000E-03

Матли ва белгили константалар анострофлар орасида кўрсатилади:

'Delphi дастурлаш тили' 'Delphi 7' '2.4' 'Д'

Бу ердаги '2.4' константаси 2.4 сонини эмас, балки шу сонни ифодаловчи белгилар кетма-кетлигини англатади.

Маъниқий константалар (True) рост ёки (False) бўлиши мумкин.

Номланган константа – бу ном (идентификатор) бўлиб, дастурда бирор константани кўрсатади. Номланган константа ҳам ўзгарувчилар каби фойдаланишдан аввал эълон қилиниши лозим. Бу иш умумий кўринишида қуйидагича амалга оширилади:

константа = *қиймат*;

Бу ерда *константа* – константанинг номи, *қиймат* – константанинг қиймати.

Номланган константалар дастурда *const* бўлишида эълон қилинади. Масалан:

const

Round = 10;

Title = 'Югурин теълиги';

pi = 3.1415926;

Номланган константа эълон қилингандан сўнг, бу константа ўрнига унинг номидан фойдаланиши мумкин.

2.7. Қиймат бериш буйруғи

Қиймат бериш буйруғи ёрдамида кўрсатилган формула бўйича ҳисоблаш ишлари бажарилади. Бу буйруқ умумий кўринишида қуйидагича ёзилади:

Ном := *ифода*;

Бу ерда *Ном* – қиймат бериш буйруғининг бажариллиши натижасида қиймати ўзгарадиган ўзгарувчи; := – қиймат бериш буйруғи белгиси, *ифода* – константа, арифметик, матнли ёки маънавий ифода бўлиб, шу ифода бўйича ҳисоблаш ишлари бажарилади ва олинган натижа := белгисидан чап томонда турган ўзгарувчига қиймат қилиб берилади. Масалан:

V := 2.34 D := b*b 4*a*e Til := 'Delphi 7' Found := False;

Ифода. Ифодалар операанда ва операторлардан ташкил топади. Операторлар операандалар ўртасида кўрсатилади ва улар устида бажариладиган амални билдиради. Операандалар сифатида ўзгарувчилар, константалар, функциялар ва бошқа ифодалардан фойдаланиши мумкин.

Алгебраик операторлар. * 1.4.жадвал

оператор	амал	оператор	амал
=	Қўйиши	/	Бўлиши
-	Айириши	DIV	Бутун сонли бўлиши
*	Кўпайтириши	MOD	Бўлишдаги қолдиқ

DIV оператори бир сонни иккинчисига бўлганда бўлишнинг бутун қисmini аниqlатади. Масалан, 13 DIV 5 амали натижаси 2 га тенг. MOD оператори бир сонни иккинчисига бўлганда пайдо бўладиган қолдиқни аниqlатади. Масалан 13 MOD 5 амали натижаси 3 га тенг.

Cos (n)	Косинуси n
ArcTan (n)	Арктангенс n
Exp(n)	Экспоненсга n
Ln(n)	n ning натурал логарифми
Random(n)	0 дан n-1 гача бўлган тасодифий сон

Тригонометрик функцияларда бурчакларни радианларда ифодаланиши лозим. Бурчакни α градусдан радианга алмаштириш учун $(\alpha * \pi) / 180$ формуласидан фойдаланиши мумкин.

Алмаштириш функциялари (1.7. жадвал) маълумотларни киритиш ва чиқаришда жуда кўп фойдаланилади. Масалан, экранга чиқариш майдонига (компонент Label) real тидадаги маълумотни чиқариш учун дастлаб бу маълумотни матнли тилга маълумотга алмаштириш керак бўлади. Бу ишни *FloatToStr* функцияси ёрдамида бажариш мумкин. Масалан,

Label.Caption := FloatToStr(x)

буйруғи Label майдонига x – ning қийматини чиқаради.

Алмаштириш функциялари 1.7.жадвал

функция	функциянинг қиймати
Chr(n)	Коди n га тенг бўлган белги
IntToStr(k)	Бутун k сонини ифодаловчи матн
FloatToStr(n)	Ҳақиқий n сонини ифодаловчи матн
FloatToStrF(n,f,k,m)	Ҳақиқий n сонини ифодаловчи матн. Бу ерда f -формат (ифодалаш усули); k – шиқлик (рақамларнинг умумий сони); m - вергудан кейинги рақамлар сони.
StrToInt(s)	s матни ифодаётган бутун сон
StrToFloat(s)	s матни ифодаётган ҳақиқий сон
Round(n)	n сонини яқинлаш
Trunc(n)	Ҳақиқий n сонини каср қисmini ташлаб юбориб, ҳосил қилинган бутун сон
Frac(n)	Ҳақиқий n сонининг каср қисми
Int(n)	Ҳақиқий n сонининг бутун қисми

Агар ифоданинг тиби қиймат олаётган ўзгарувчининг тишига мос бўлса, буйруқ тўғри ёзилган бўлади. *Real* тишидаги ўзгарувчи *real* ёки *integer* тишидан ифоданинг қийматини олиши мумкин. *Integer* тишидаги ўзгарувчи фақат *integer* тишидаги ифода қийматини қабул қила олади. Агар *i* ва *n* ўзгарувчилари *integer*, *d* — эса *real* бўлса, у ҳолда

$$i := n / 10; \quad i := 1.0;$$

буйруқлари нотўғри.

$$d := i + 1;$$

буйруғи эса тўғри ҳисобланади.

Компильация жараёнида ифоданинг ва қиймат олаётган ўзгарувчининг тишлари ўртасидаги мослик текширилади. Агар мослик бўлмаса,

Incompatible types ... and ...

кўринишидаги ахборот экранга чиқарилади. Бу ахборотда қўи нуқта белгиси ўрнига ифода ва ўзгарувчининг тишлари кўрсатилади. Масалан :

Incompatible types 'Integer' and 'Extended'.

2.8. Стандарт функциялар

Дастурчилар ихтиёрига Delphi тили бир қатор стандарт функцияларни тақриф қилади.

Функциянинг тиби унинг номи билан боғланган. Шунинг учун операцда сифатида бу функциялардан фойдаланиш мумкин. Функция қийматининг тиби ва аргументларининг тишлари билан характерланади. Қиймат олаётган ўзгарувчининг тиби функция тишига мос бўлиши лозим.

Математик функциялардан (1.6.жадвал) турли ҳисоблаш ишларини бажаришда эҳтиёжга қараб фойдаланиш мумкин.

Математик функциялар

1.6. жадвал

функция	қиймат
Abs (n)	n нинг абсолют қиймати
Sqrt (n)	n нинг квадрат илдизи
Sqr (n)	n нинг квадрати
Sin (n)	Синус n

Cos (n)	Косинус n
Arctan (n)	Арктангенс n
Exp(n)	Экспонента n
Ln(n)	n ning natural logarifmi
Random(n)	0 dan n-1 gacha бўлган тасодифий сон

Тригонометрик функцияларда бурчакларин радианларда ифодалангани лозим. Бурчакни α -градусдан радианга алмаштириш учун $(\alpha * \pi) / 180$ формуласидан фойдаланиш мумкин.

Алماштириш функциялари (1.7. жадвал) маълумотларни киритиш ва чиқаришда жуда кўп фойдаланилади. Масалан, экранга чиқариш майдонига (компонент Label) real типдаги маълумотни чиқариш учун дастлаб бу маълумотни матнли типга маълумотга алмаштириш керак бўлади. Бу ишни *FloatToStr* функцияси ёрдамида бажариш мумкин. Масалан,

Label.caption := FloatToStr(x)

бўйруғи Label майдонига x – ning қийматини чиқаради.

Алмаштириш функциялари

1.7.жадвал

функция	функциянинг қиймати
Chr(n)	Коди n га тенг бўлган белги
IntToStr(k)	Бутун k сонини ифодаловчи матн
FloatToStr(n)	Ҳақиқий n сонини ифодаловчи матн
FloatToStrF(n,f,k,m)	Ҳақиқий n сонини ифодаловчи матн. Бу ерда f -формат (ифодалаш усули); k – аниқлик (рақамларнинг умумий сони); m - вергулдан кейинги рақамлар сони.
StrToInt(s)	s матни ифодалаётган бутун сон
StrToFloat(s)	s матни ифодалаётган ҳақиқий сон
Round(n)	n сонини яхлитлаш
Trunc(n)	Ҳақиқий n сонини каср қисмини ташлаб юбориб, ҳосил қилинган бутун сон
Frac(n)	Ҳақиқий n сонининг каср қисми
Int(n)	Ҳақиқий n сонининг бутун қисми

Функциялардан фойдаланиш. Функциялардан операциялар сифатида ҳам фойдаланиш мумкин. Функциянинг параметри константа, ўзгарувчи ёки аргумент тинчга мос тидаги ифода бўлиши мумкин. Қуйида функциялардан фойдаланишда мисоллар келтирамиз:

```
n := Round((x2-x1)/d);
x1 := (-b + Sqrt(d)) / (2*a);
m := Random(10);
Edit2.Text := IntToStr(100);
mes := 'x1=' + FloatToStr(x1);
```

2.9. Маълумотларни киритиш

Дастурда бошланғич маълумотларни киритиш ойнаси ёки тахрирланг майдон (компонент Edit) орқали ташкил қилиниши мумкин.

Киритиш ойнаси орқали маълумотларни киритиш - бу стандарт диалог ойнаси бўлиб, *inputBox* функциясига мурожаат қилиш натижасида юзага келади. *InputBox* функциясининг қиймати - фойдаланувчи киритган матидир.

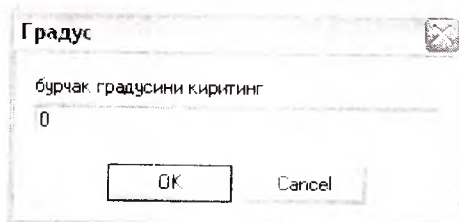
InputBox функцияси умумий кўринишида қуйидагича ёзилади:

```
ўзгарувчи := InputBox(сарлавҳа, эслатма, қиймат);
```

бу ерда *ўзгарувчи* - сатрли тидаги ўзгарувчи бўлиб, у қийматни фойдаланувчидан олади, *сарлавҳа* - киритиш ойнасидаги мати, *эслатма* - изоҳловчи мати, *қиймат* - киритиш ойнаси экранга чиққанда, шу ойнада кўринадиган мати.

Қуйидаги мисолда градусни радианга ўтказиш учун бошланғич маълумотни киритиш ойнаси келтирилган. Бу ойнага мос буйруқ қуйидагича ёзилади:

```
s:=InputBox('Градус', 'бурчак: градусини киритинг', '0');
```


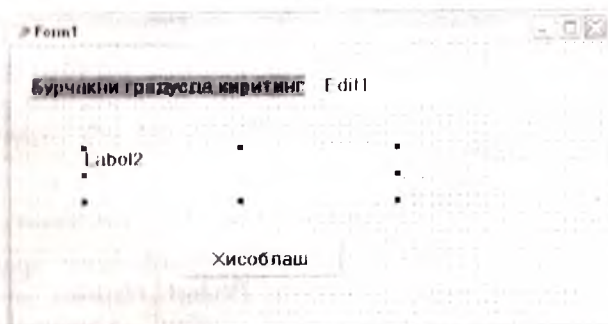
2.5-расм. Киритиш ойнасига мисол

Агар дастур иши давомида фойдаланувчи матнини киритиб, OK тугмасини чертса, *inputBox* функциясининг қиймати киритилган матнини иборат бўлиб қолади. Агар Cancel тугмаси чертилса, функциянинг қиймати қилиб қийматнинг кўрсатилган параметри қабул қилинади.

Агар зарурат бўлса, *inputBox* функциясининг матни (*string*) қиймати алмаштириш функциялари ёрдамида солин тинга ўтказилиши керак бўлади. Масалан:

```
s:=InputBox('Градус', 'бурчак градусини киритинг', '0');
gradus := StrToFloat(s);
```

Тахрирлан ойнасидан киритиш - бу *Edit* компонентасидир. Тахрирлан ойнасидан киритиш *Edit* компонентасининг *Text* хусусиятига мурожаат қилиш орқали амалга оширилади..

1.6-рису. Edit1 компонентаси маълумот киритишда фойдаланишмоқда

1.6-рису.да градусни радианга ўтказишнинг диалог ойнаси келтирилган. Унда *Edit1* компонентаси маълумотларни киритиш учун қўлданмоқда. Уни солин маълумотга айлантириш учун кўрсатма куйидагича ёзилади:

```
gradus := StrToFloat(Edit1.Text);
```

2.10. Маълумотларни чиқариш

Энг содда дастур ўз иши натижасини маълумотлар ойнасига ёки диалог ойнасининг чиқариш майдонига (компонент *Label*) маълумотларни чиқариш мумкин.

Маълумотлар ойнасига чиқариш фойдаланувчиларнинг эътиборини жалб қилиш учун фойдаланилади. Бу ойна ёрдамида дастур бошланғич маълумотларининг ҳатоллиги ҳақида ахборот бериш

ёки орқата қайтариб бўлмас (масалан, файлларни ўчирини) амалларини бажаришда руҳсат (оinda тасдиқ кўришишда) сўраш учун фойдаланилиши мумкин.

Маълумотлар ойнасига ахборотни *ShowMessage* процедураси ёки *MessageDlg* функцияси ёрдамида чиқариш мумкин.

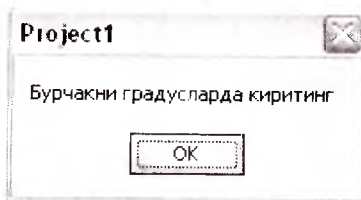
ShowMessage процедураси экранга матнни ойна ҳамда ОК тугмасини чиқаради. Умумий ҳолда бу *ShowMessage* процедураси қуйидагича ёзиллади:

ShowMessage(маълумот);

Бу ерда *маълумот* – ойнага чиқарилиши талаб қилинган матн.

2.7 расмда қуйидаги буйруқнинг натижаси келтирилган:

Showmessage('Бурчакни градусларда киритинг');

2.7-расм. Маълумотлар ойнасига намуна

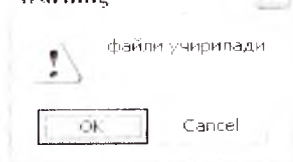
Шунга эътибор берин керакки, *ShowMessage* процедураси ойнасининг сарлавҳасидаги маълумот **Project Options** ойнасининг **Application** қистирмасидан олинади. Агар илованинг номи кўрсатилмаган бўлса, у ҳолда сарлавҳада бажариладиган файлниги номи чиқарилади.

MessageDlg функцияси унга қараганда универсалроқ. У ойнага стандарт нишонли маълумотлардан бирини, масалан, "Warning (диққат)" сўзи, буйруқли тугмаларининг миқдори ва тиши, фойдаланувчи қайси тугмалардан бирини чертилиши кераклигини чиқариши мумкин. 2.8-расмда қуйидаги буйруқнинг натижаси ифодаланган:

*r:=MessageDlg(FName+'(файл учтирилади)',
m!Warning,[mbOk,mbCancel] , 0) ;*

MessageDlg функциясининг қиймати `con`. Бу қийматни текшириб, диалог қайси тугманинг чертилиши ёрдамида тугатилганлигини аниқлаш мумкин. *MessageDlg* ойнаси умумий кўришишда қуйидагича

Warning

2.8-расм. Маълумотлар ойнасига мисол

ташкил қилинади:

ташқил:=MessageDlg(маълумот, Тип, тугмалар, эслатма);

Бу ерда *маълумот* – ахборот матни; *Тип* – ахборотнинг тури. Ахборот маълумотинома, огоҳлантириш ёки критик ҳатоллик ҳақидаги ахборот кўринишларидан бирида бўлиши мумкин. Ҳар бир тидаги маълумотта махус нишон мос келади. Ахборот тури номланган константа ёрдамида кўрсатилади (2.8-жадвал); *Тугмалар* – маълумот ойнасида чиқариладиган тугмалар рўйхатини ўз ичига олади. Бу рўйхат бир биридан нуқталли вергул билан ажратилган бир нечта номланган константалардан иборат бўлиши мумкин (2.9-жадвал). Рўйхат квадрат қавслар ичига олинади.

MessageDlg функциясининг константалари

2.8-жадвал.

Константа	Ахборот тури	Нишон
mtWarning	диққат	
mtError	Ҳато	
mtInformation	Ахборот	
mtConfirmation	Тасдиқ	
mtCustom	Оддий	Нишони йўқ

MessageDlg функциясининг константалари

2.9-жадвал

Константа	Тугма	Константа	Тугма
mbYes	Yes	mb Abort	Abort
mbNo	No	mbRetry	Retry
mbOK	OK	mbIgnore	Ignore
mbCancel	Cancel	mbAll	All
mbHelp	Help		

Масалан, маълумотлар ойнасида ОК ва Cancel тугмаларининг пайдо бўлиши учун *Тугмалар рўйхати* қуйидагича бўлиши керак:

[mбOK,mбCancel]

Юқоридаги константалардан ташқари, *mбokcancel*, *mбYesNoCancel* ва *mбAbortRetryIgnore* константаларидан фойдаланиш мумкин. Бу константалар диалог ойналарида энг кўп қўлланиладиган буйруқли тугмаларнинг комбинацияларини аниқлайди. *Эслатма* – агар фойдаланувчи FI тугмасини чертеа, экранга чиқариладиган ёрдамчи маълумотномалар системасининг бўлимини белгилайдиган параметр, агар эслатмаларининг экранга чиқариллини кўзда тутилмаган бўлса, у ҳолда *Эслатма* параметрининг қиймати нолга тенг бўлади.

MessageDlg функциясининг (2.10-жадвал) қиймати фойдаланувчи томонидан қайси тугма чертилганлигини аниқлашга имкон беради.

MessageDlg функциясининг қийматлари 2.10-жадвал

MessageDig функцияси қиймати	Диалог тугмани чертилганда тугайди
mрAbort	Abort
mрYes	Yes
mрOk	Ok
mрRetry	Retry
mрNo	No
mрCancel	Cancel
mрIgnore	Ignore
mрAll	All

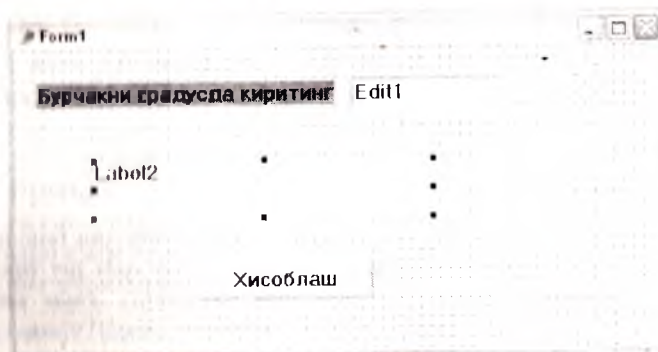
Диалог ойна майдонига чиқариш. Диалог ойнасининг маълумотларни чиқариш учун мўлжалланган бир қисми чиқариш майдони ёки тамға майдони деб аталади. *Label* компонентаси - чиқариш майдонидир.

Чиқариш майдонидаги маълумот *Caption* хусусияти билан аниқланади. *Caption* нинг хусусиятини илова формасини ишлаб чиқиш жараёнида ҳамда дастурнинг ишлаши жараёнида ўзгартириш мумкин. Дастур ёрдамида чиқариш майдонига маълумотларни узатишни ташкил қилиш учун *Caption* хусусиятига янги қиймат бериш керак.

2.9-расмда бурчакни градустан радианга ўтказишнинг диалог

ойини берилган. Бу ойида иккита *Label*, битта *Edit* ва *Button* компонентлари мажмуи. *Label1* компоненти эскарга тарздаги маълумотни беради, *Label2* компонент дастур натижасини экранга чиқаради.

Caption хусусияти белгиди тип ҳисобланади. Шунинг учун дастурнинг ишлатиш жараёнида майдонга сонли маълумотларини чиқаришга эҳтиёж пайдо бўлса, бу сонларни *FloatToStr* ёки *IntToStr* функциялари ёрдамида сатрли типга ўтказиш керак. Мисалди: *Label2.Caption:= FloatToStr(kg)+' кг'*.

2.9 расм. *Label2* майдони дастур натижаси учун мўлжалланган.

2.11. Процедура ва функциялар

Delphi тилида дастурлашда дастурчининг асосий вазифаси ходисаларни қайта ишлатиш процедураларини (қисм дастурларини) ишлаб чиқишдан иборат бўлади.

Ходиса рўй берганда, дастурчининг шу ходиса учун мўлжалланган процедураси автоматик тарзда ишга тушириш керак бўлади. Ходисалар рўй берганда, уларга мос келган ходисаларнинг қайта ишлатиш процедураларини ишга туширишни *Delphi* ўз аниқлиги билан бажарилади.

Object Pascal тилида дастурнинг асосий бирлиги қисм дастур ҳисобланади. Қисм дастурлар икки турга бўлинилади: процедура ва функция. Процедура ҳам, функция ҳам бирор вазифани бажариш учун кўрсатма - буйруқлар кетма-кетлигидан иборат бўлади. Қисм дастурдаги буйруқларни бажариш учун бу қисм дастурга мурожаат қилиш (чақириш) лозим. Функциянинг процедурадан фарқи шундаки, функция ном билан қиймат боғланган бўлади ва бу функциянинг номдан ифодаларда алоҳида операнда сифатида

фойдаланиши мумкин.

Процедура структураси. Процедура сарлавҳадан бошланади. Сўнгра константаларни эълон қилиш бўлими, тишларни эълон қилиш бўлими, ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлими, кўрсатма буйруқ бўлими келади. Процедуралар умумий кўринишида қуйидаги ёзилади:

procedure *nom* (Параметрлар рўйхати):

const

✧ бу ерда номлашган константалар рўйхати берилади;

type

✧ бу ерда тишлар *var* ёрдамида эълон қилинади;

✧ бу ерда ўзгарувчилар ва уларнинг тишлари эълон қилинади;

begin

✧ бу ерда дастурининг буйруқлари ёзилади;

end;

Процедура сарлавҳаси *procedure* дан бошланади. Ундан кейин процедуранинг номи кўрсатилади. Бу ном шу процедурага мурожаат қилиш (иниға тушириш ёки чақириниш) учун хизмат қилади. Ушбу процедурада параметрлар қатнашса, улар процедура номидан кейин кавсслар ичида кўрсатилади. Сарлавҳа "нуқтали вергүл" белгиси билан тугайди.

Агар дастурда постапарт, яъни янги тишларни яратиш эҳтиёж пайдо бўлса, бу тишлар *type* сўзидан кейин эълон қилинади.

Ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлимида шу процедура умумий хос бўлган барча ўзгарувчилар ва уларнинг тишлари рўйхати келтирилади. Бу рўйхат *var* сўзидан кейин бошланади.

Буйруқлар бўлими *begin* сўзи билан бошланади ва *end* сўзи билан тугайди. Бу ерда процедуранинг буйруқлари кетма-кет равишда жойлашади. *End* сўзидан кейин "нуқтали вергүл" белгиси қўйилади.

Қуйидаги процедурада умумий харид суммасини топиш масаласи ҳал қилинган. Агар 5000 сўмдан ортиқ суммага харид қилинса, умумий суммадан 10% чегириб ташланади.

procedure Summa;

var

balho: real; ✧ нархи

miqdori: integer; ✧ харид қилинган бир хил буюмлар сон

```
s: real; сума  
mes: string[255]; хабарнома
```

begin

```
baho := StrToFloat(Form1.Edit1.Text);  
miqdori := StrToInt(Form1.Edit2.Text);  
s := baho * miqdori;  
if s > 500 then begin  
    s := s * 0.9;  
    mes := '10% ли чегирма айриб ташланди.' + #13;  
end;  
mes := mes + 'Харид нархи : ' + FloatToStrF(s,ffFixed,4,2) + ' сум';  
Form1.Label3.Caption := mes;
```

end;

Функция структураси функциянинг сарлавҳаси, константалар, типлар, ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлиmlари ҳамда буйруқлар бўлиmidан иборат бўлadi. Функция умумий ҳолда қуйидагича кўринишда ташкил қилинади:

function ном (Параметрлар рўйхати) : Тип;

const // константалар рўйхати бўлиmi

type // типларни эълон қилиш бўлиmi

var // ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлиmi

begin // буйруқлар бўлиmi

Result := қиймат; // функция номини қиймат билан бoғлаш

end;

Функциянинг сарлавҳаси *function* сўзи билан бошланади, undan кейин функциянинг номи келади. Сўнгра қавслар ичида функциянинг параметр-аргументлари ва уларнинг типларининг рўйхати ёзилади. Қавсдан кейин икки нукта (:) қўйиб, функциянинг қабул қиладиган қийматининг тиши кўрсатилади. Сарлавҳа "нуктали вергул" билан тугайди.

Буйруқлар бўлиmidа ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлиmidа кўрсатилган ўзгарувчилардан ташқари, *result* ўзгарувчисидан ҳам фойдаланиш мумкин. Функциядаги буйруқлар бажариб бўлиганидан сўнг, бу ўзгарувчининг қиймати функциянинг қийматига айланади. Шунинг учун, функциянинг буйруқлари орасида албатта *result* ўзгарувчисига қиймат берувчи буйруқнинг

бўлини шарт. Одатда, бу буйрук функциянинг энг охириги бажариладиган буйруғи бўлади.

Қуйидаги мисолда градусларни радианга айлантириш функцияси келтирилган.

```
function GradToRad(grad:integer):real;
```

```
begin
```

```
result:= (grad*pi) /180;
```

```
end;
```

2.12. Дастурда буйруқларни ёзиш.

Ҳар бир буйрук бошқасидан нуқталли вергул билан ажратилади. Бошқача айтганда, ҳар бир буйруқдан кейин нуқталли вергул белгиси қўйилади.

Дастурнинг ҳар бир сатрида бир ёки бир нечта буйруқларни кўрсатиш мумкин.

Айрим буйруқларни (*if*, *case*, *repeat*, *while* ва х.к.) бир нечта сатрга ёзиш қабул қилинган. Уларнинг структурасини бошқаларидан ажратиш мақсадида сатрнинг чан чегарасидан буйруқларни бир оз чекиштириб ёзиш тавсия этилади. Бу дастур матнини ўқиш ва тушунишни осонлаштиради. Масалан:

```
if d >= 0 then
```

```
begin
```

```
  x1:=(-b+Sqrt(d))/(2*a);
```

```
  x2:=(-b-Sqrt(d))/(2*a);
```

```
  ShowMessage('x1=' + FloatToStr(x1) + 'x2=' + FloatToStr(x2)) ;
```

```
end
```

```
  else
```

```
  ShowMessage('Тенглама ҳақиқий ечимларга эга эмас.');
```

Then ва *else* бир-бирларининг остига ҳамда *if* га нисбатан бир хил масофада чекиштириб ёзилганига эътибор беринг. *End* сўзи *begin* остига ёзилган. *begin* ва *end* лар орасида буйруқлар *begin* га нисбатан бир-бирининг остида, бир масофада чекиштириб жойлаштирилган. Юқоридаги буйруқларни қуйидагича ҳам ёзиш мумкин:

```
if d >= 0 then begin x1:=(-b+Sqrt(d))/(2*a); x2:=(- b Sqrt(d)) (2*a);
```

```
ShowMessage('x1=' + FloatToStr(x1) + 'x2=' + FloatToStr(x2)) ; end
```

```
else ShowMessage('Тенглама ҳақиқий ечимларга эга эмас.')
```

Аммо, биринчи вариант қулайроқ, chunk, унда алгоритм структураси яхшироқ кўринади.

Айрим узун ифодаларни бир нечта сатрга бўлиб ёзиш мумкин. Бундай ифодаларни ихтиёрий белгисидан бошлаб узини ва қолган қисмини кейинги сатрга ўтказиш мумкин. Ўзгарувчиларнинг номларини, соғли ва матили константаларни, шунингдек таркибий операторларни узини, масалан, қиймат берини операторини мумкин эмас. Қуйида бир нечта сатрга ёзилган буйруққа мисол келтираемиз:

```
st:= "Тенгламанинг илдизлари" + #13  
+ 'x1=' + FloatToStr(x1) + #13 + 'x2=' + FloatToStr(x2);
```

Шуни ҳисобга олиш керакки, компилятор ортқича "бўш жой" белгиси ҳамда бўш сатрларга эътибор бермайди. Шунинг учун у сатр бошидаги барча "бўш жой" белгиларини "кўрмайди". Бу эса сатрлардаги буйруқларини чекитириб ёзишга имкон беради. Арифметик, логик ва маънавий ифодаларни (шартларни), параметрлар рўхатини ёзишда "бўш жой" белгиларини қўйиш талаб қилинмайди, аммо улардан фойдаланиш дастур матнини дастурчи учун ўқиниш осонлаштиради. Қуйидаги икки ифодани солиштириш:

```
x1:=(-b+sqrt(d))/(2*a);   ҳамда   x1 := (-b + Sqrt(d)) / (2 * a);
```

Иккинчи вариантнинг осон ўқилиши кўришиб турибди.

Дастур ишини тушунишни енгиллаштириш учун дастур матнига изоҳларни киритиш мумкин. Умумий ҳолда изоҳларни фигурални кавслар орасида кўрсатилади. Очилаётган қаве изоҳнинг бошланганлигини, ёпилаётгани эса тугаганлигини билдиради. Агар изоҳ бир сатрли ёки бирор буйруқдан кейин келса, ундан аввал // (қўш чизиқча) белгилари қўйилади. Масалан:

```
var  
{ квадрат тенгламанинг коэффициентлари }  
a:real; // биринчи даражали номаълум олдидagi коэффициент  
b:real; // иккинчи даражали номаълум олдидagi коэффициент  
c:real; // учинчи даражали номаълум олдидagi коэффициент  
{ тенгламанинг илдизлари } x1,x2:real;
```

2.13. Дастурлаш усули

Дастур устида ишлар экан, дастурчи ўзи ёзаётган дастур аввало дастурчи учун, қолаверса бошқалар учун ҳам мўъжақланганлигини яхши тасаввур қилиш лозим. Дастур матни

биринчи ўринда, дастурчи учун, сўнгра у билан бирга лойиҳа устида ишлаётган ҳамкасблари учун керак бўлади. Шунинг учун дастурчилар ишининг самарасини кучайтириш мақсадида дастур матнини осон ўқилиши, тушунарли бўлиши ҳамда дастурнинг структураси енилаётган масала структураси ва алгоритмга мос бўлиши зарур деган критериялар қабул қилинган. Бунга қандай эришиши мумкин? Бунинг учун яхши дастурлаш усулига риоя қилини лозим. дастурлаш усули – бу дастурчи ўз иш жараёнида (онгли равишда ёки "бошқалар шундай қилгани учун") риоя қиладиган қонун қоидалар мажмуасидир. Табиийки, яхши дастурчи яхши дастурлаш усулига риоя қилини керак. Дастурлашнинг яхши усули қуйидагиларни назарда тутати:

- изохлардан фойдаланиш;
- ўзгарувчи, процедура, функцияларни маъносига қараб номлаш ;
- чекинишлардан фойдаланиш;
- бўш сатрлар ва "бўш жой" белгиларидан фойдаланиш .

Дастурлашнинг яхши усули дастур матнини компьютер хотирасига киритишда ҳатоликларни камайитиришга, дастурни ўқиш ҳатоликларни аншлақаниш ва тузатмалар киритишни енгиллаштиришда ёрдам беради.

Дастурлаш усулининг яхшилигини баҳолаш учун аниқ бир критерия ўйлаб топилмаган. Аммо, дастур матнига бир марта қараганда дастурнинг яхши ёки ёмон ёзилганлигини кўриш мумкин. Қолаверса, яхши дастур фақат матнининг ёзилиши усули билан белгиланмайди. Яхши дастур ишончли, фойдаланувчига ишбатан дўстона муносабат, бажарилиши тезлиги билан фарқланади.

Дастурнинг ишончлилиги деганда дастур фойдаланувчининг онгли эканлигига қарамасдан, бошланғич маълумотларни назорат қилиши, бажарилган амалларнинг натижаларини текшириши (масола учун, бирор бир сабаб билан бажарилмаслиги мумкин бўлган амаллар, масалан, файллар устидаги амаллар) назарда тутилади.

Дўстона муносабат деганда эса яхши режалаштирилган диалог ойнаси, ёрдамчи маълумотномалар системасининг мавжудлиги, дастурнинг фойдаланувчи нуқтаи назаридан онгли ва олдиндан айтиши мумкин бўлган ҳўқи тушунилади.

Эслатма: Кўпобда биз келтирган дастурларни яхши дастурлаш усулига масола қилиб олини мумкин.

3 боб. DELPHI DA BOHICAPINH BYIPYKILARI

3.1. Шарт ва маъникий ифодалар

Компьютер олатда дастурдаги буйруқларни кўрсатишган тартибда, кетма-кет бажаради. Бундай дастурларни чизикли дастурлар деб аталади. Амада, чизикли бўлган масалалар камдан-кам учрайди. Энг элементар масала ҳам чизикли бўлмастени мумкин. Масалан, электр занжирдаги токни ҳисоблаш талаб қилинган бўлени. Агар фойдаланувчи бошланғич маълумотларни тўғри киритса, ҳақиқатдан ҳам, масала чизиклига айланади. Аммо, фойдаланувчи бошланғич маълумотларни тўғри киритади деб ким кафолат бера олади? Ҳисоблаш формуласи $I = U / R$ га кўра қаршилиқ нолга тенг бўлиши мумкин эмас. Аммо, фойдаланувчи қаршилиқ учун нол қийматни бера нима бўлади? Дастурни иложи борича бундай ҳатоликлардан химоя қилишни ташкил этиш дастурчининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун, фақат тўғри киритилган бошланғич маълумотлар учун ҳисоблашни амалга ошириш мақсадида масаланинг ечини алгоритмига ўзгартириш киритиш (3.1-рasm) талаб қилинади.

Дастурнинг кейингини юришлари танланадиган алгоритм нуқталари танлаш нуқталари дейилади. Масалан ечининг навбатдаги қадамини танлаш бирор шарт (маъникий ифода) шинг қийматига боғлиқ равишда амалга оширилади.

Шарт. Қундалик ҳаётда шартлар жавоби Ҳа ёки Йўқ тарзида бўлган савол тарикасида қўйилади. Масалан:

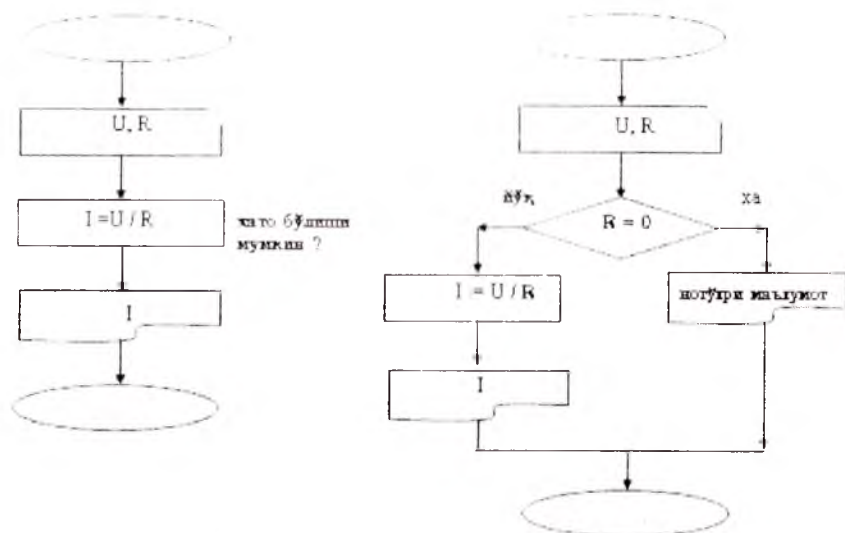
- Қаршилиқ нолга тенгми?
- Жавоб тўғрими?
- Харид нархи 5000 сўмдан кўнми?

Дастурда шартлар – маъникий тиндаги (Boolean) ифодадан иборат. Бу ифода True (роет) ёки False (ёлгон) қийматларидан бирини қабул қилади.

Энг содда шарт икки операнда ва муносабат белгисидан иборат бўлади. Умумий ҳолда шартлар қўйидагича ёзилади:

On1 Оператор On2

Бу ерда *On1* ва *On2* шартнинг икки операндаси бўлиб, уларнинг ўрнида ўзгарувчилар, константалар, функциялар ва ифодалар келиши мумкин. *Оператор* – тақдослаш оператори.

3.1-раем. Бир масала ечимининг иккита алгоритм варианты

Delphi тилида олгита таққослаш оператори мавжуд

Таққослаш операторлари 3.1-жадвал

Оператор	мазмуни	Таққослаш натижаси
>	Катта	Агар биринчи операнда катта бўлса -True, акс ҳолда - False
<	Кичик	Агар биринчи операнда кичик бўлса -True, акс ҳолда - False
=	Тенг	Агар биринчи ва иккинчи операндалар тенг бўлса -True, акс ҳолда - False
<>	Тенг эмас	Агар биринчи ва иккинчи операндалар тенг бўлмаса -True, акс ҳолда - False
>=	Катта ёки тенг	Агар биринчи операнда иккинчисидан катта ёки тенг бўлса -True, акс ҳолда - False
<=	Кичик ёки тенг	Агар биринчи операнда иккинчисидан кичик ёки тенг бўлса True, акс ҳолда - False

Мисоллар келтирамиз:

Summa < 1000

Score >= HBound

Sim = Chr(13)

Дастлабки мисола шартнинг операндлари ўзгарувчи ва константа бўлиб, бу шартнинг қиймати Summa ўзгарувчисининг қийматига боғлиқ. Агар Summa нинг қиймати 1000 дан кичик бўлса, бу шартнинг қиймати True, аке ҳолда, яъни Summa 1000 дан катта ёки тенг бўлса – False.

Иккинчи мисола операндлар сифатида ўзгарувчилар қатнашмоқда. Бу шарт агар Score ўзгарувчисининг қиймати NBound ўзгарувчисининг қийматидан катта ёки тенг бўлгандагина True қийматини олади.

Учинчи мисола иккинчи операнда ўрнида функция келган. Агар Sim ўзгарувчисининг қиймати <Enter> клавишасининг коди бўлган 13 га тенг бўлса, бу шарт True бўлади.

Шартларни ёзишда унинг операндларининг бир ҳил тишда бўлишига алоҳида эътибор бериш лозим. Агар операндларининг бири бошқа тишга мансуб бўлса, уларни бир ҳил тишга келтириш зарур. Масалан, Key ўзгарувчиси integer деб эълон қилинган бўлса,

Key = Chr(13)

кўринишдаги шарт синтактик жиҳатдан нотўғри, чунки, Chr функциясининг қиймати char (белгилар) тишда бўлади.

Дастур матини трансляция қилишда нотўғри ёзилган шартлар учраб қолса, бу ҳақда

incompatible types (ўзаро мос бўлмаган тишлар)

тарзидаги ахборот экранга чиқарилади.

Сода шартлардан фойдаланиб, And - "мантиқий ВА", Or - "мантиқий ЁКИ" ҳамда Not - "ИНКОР" мантиқий амаллари ёрдамида мураккаб шартларни ҳосил қилиш мумкин. Мураккаб шартлар умумий ҳолда қуйидагича ёзилади :

Шарт1 оператор Шарт2

Бу ерда Шарт1 ва Шарт2 – сода шартлар, оператор –эса and ёки or лардан бири бўлиши мумкин. Масалан:

(ch >= '0') and (ch <= '9')

(day = 7) or (day + 6)

(Form1.Edit1.Text <> ' ') or (Form1.Edit2.Text <> ")

Form1.CheckBox1.Checked and (Form1.Edit1.Text <> ")

And, Or ва Not мантиқий амалларининг натижаси 3.2-жадвалда келтирилган.

A	B	A and B	A or B	not A
False	False	False	False	True
False	True	False	True	True
True	False	False	True	False
True	True	True	True	False

Мураккаб шартларни ёзишда мантикий операторларнинг савияси таққослаш операторларига қараганда юқори эъқонлигини назарда тутиш лозим. Шунинг учун содда шартларни қавсларда ёзиш талаб қилинади.

Масалан, харид нархидан четирма қуйидагича бўлиши: "Харид нархи 100 сўмдан кўн ва харид куни – якшанба бўлса 10% ли четирма берилади". Агар хафта куни бутун тиндаги Day ўзгарувчиси бўлиб, унинг 7 га тенг бўлиши якшанбани англатса, четирма шартини қуйидагича ёзиш мумкин:

$(Summa > 100) \text{ and } (Day = 7)$

Агар четирмалар якшанба бўлмаган кундаги 500 сўмдан ортиқ харид учун ҳам берилса, шартини қуйидагича ёзиш мумкин:

$((Summa > 100) \text{ and } (Day = 7)) \text{ or } (Summa > 500)$

3.2. Тармоқланиш (*if*) буйруғи

Алгоритмнинг тармоқланиш нуқтасидаги навбатдаги қадамни таълаш *if* ва *case* буйруғеларидан бири ёрдамида амалга оширилиши мумкин. *If* (тармоқланиш) буйруғи икки имкониятдан бирини, *case* эса бир нечта имкониятдан бирини таълайди.

If буйруғи навбатдаги мумкин бўлган икки қадамдан бирини таълашга имкон беради, яъни тармоқланади. Таълаш кўрсатилган шартнинг бажарилишига боғлиқ равишда амалга оширилади. Умумий кўринишда *If* буйруғи қуйидагича ёзилади:

if шарт **then**

begin

** бу ерда агар шарт True бўлса бажариладиган буйруқлар ёзилади.*

end

else

begin

** бу ерда агар шарт False бўлса бажариладиган буйруқлар ёзилади.*

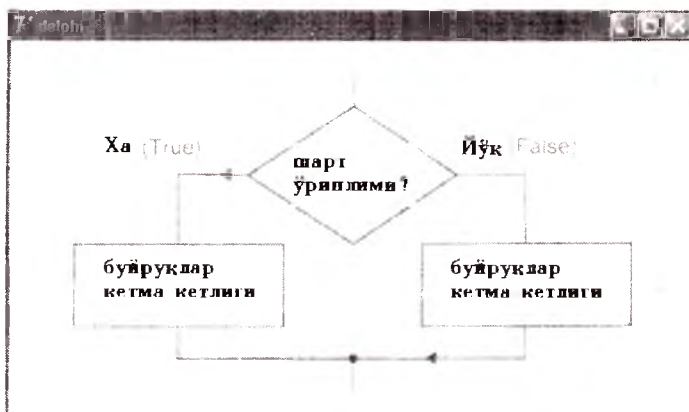
end;

Else дан олдин (End дан кейин) пунктини вергул қўйилмайдн.

И буйруғи қуйидагича бажарилади:

1. Шартнинг қиймати ҳисобланади. (Унинг қиймати True ёки False).
2. Агар шарт рост (шартнинг қиймати = True) бўлса, у ҳолда *then* сўзидан кейинги (*begin* ва *end* орасидаги) буйруқлар бажарилади. *И* буйруғини бажариш шу билан тугайди, яъни *else* дан кейинги буйруқлар бажарилмайди. Агар шарт ёлгон (шартнинг қиймати = False) бўлса, у ҳолда *else* сўзидан кейинги (*begin* ва *end* орасидаги) буйруқлар бажарилади.

3.2 расмда *if-then-else* га мос алгоритм келтирилган.

3.2 расм. *if-then-else* буйруқларининг алгоритми

Масалан, агар I ўзгарувчи электр занжиридаги қаршилиқлар улангани тилини билдирса, ($I=1$ кетма-кет уланш, $I=2$ - параллел), $r1$ ва $r2$ - қаршилиқлар миқдори бўлса, қуйидаги *if* буйруғи ҳисоблаш формуласини тавлашга имкон беради.

```
if I=1 then
  begin
    z := r1 + r2;
  end
  else
  begin
    z := (r1 + r2) / (r1*r2);
  end;
```

Агар *if* буйруғида *begin* ва *end* орасида фақат битта буйруқ бўлса, у ҳолда *begin* ва *end* ларни ёзмастик ҳам мумкин. Масалан, юқоридаги буйруқларни

```
if t = 1 then z := r1 + r2
      else z := (r1 + r2)/(r1*r2);
```

кўринишида ёзиш мумкин. Буйруқнинг тугаганини билдирувчи нуқтаги вергул белгисини қасрга қўйилганига эътибор беринг.

Агар бирор амал фақат шарт рост (True) бўлган ҳолдагина бажарилиб, бошқа ҳолларда бажарилишни талаб қилинмаса, бундай буйруқларни умумий кўринишида қуйидагича ёзиш мумкин:

```
if шарт then
begin
{ шарт фақат рост бўлгандагина бажариладиган буйруқлар}
end ;
```

Масалан

```
if n = m
then c := c + 1;
```

буйруғи фақат $n=m$ бўлгандагина c нинг қийматини бирга оширади.

If буйруғини амалда қўлланганини квадрат тенгламанинг ҳақиқий ечимларини тошиш мисолида белтирамиз.

Маълумки, квадрат тенглама a , b , c коэффициентлари орқали берилади. Унинг ҳақиқий ечимларини тошиш учун дастлаб $d = b^2 - 4ac$ формула билан дискриминантнини тонамиз. Агар

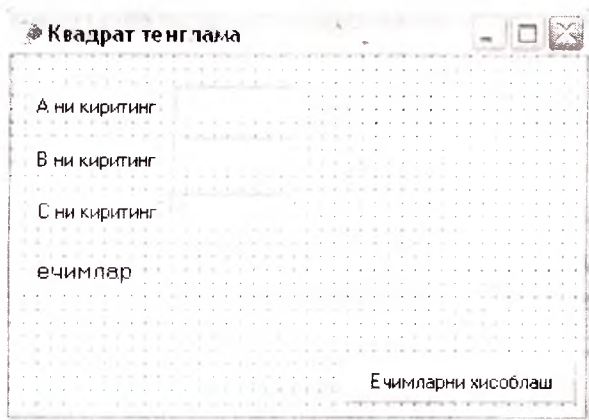
3.3-расм. *if-then* буйруғига мос алгоритм.

дискриминант поддан катта ёки тен бўлса, квадрат тенглама ҳақиқий ечимларга эга бўлади ва бу ечимлар

$$x_1 = \frac{-b + \sqrt{D}}{2a}, \quad x_2 = \frac{-b - \sqrt{D}}{2a}$$

формулалар билан аниқланади. Агар дискриминант поддан кичик бўлса ечимлар мавжуд эмас.

Шоша формасига коэффицентларни киритиш учун 3 та киритиш майдони, нвоҳ ва ечимлар учун тўртта чиқариш майдонлари ҳамда битта буйруқли тугма қўйилади. Бу компоненталарнинг қийматлари 3.3-жадвалда берилди.

3.4-расм. Квадрат тенглама дастурининг диалог ойнаси

Эслатма: Бу ерда ва бундан буён формаларни тавсифлашда компоненталарнинг ўзгарадиган хусусият қийматлари келтирилади ҳалос. Компоненталарнинг қолган хусусиятлари ўзгармайди.

Квадрат тенглама дастурининг компоненталари 3.3-жадвал

компонента	Мазмуни
Edit1	<i>a</i> коэффицент учун
Edit2	<i>b</i> коэффицент учун
Edit3	<i>c</i> коэффицент учун
Label1	A коэффицентни киритиш учун
Label2	B коэффицентни киритиш учун
Label3	C коэффицентни киритиш учун
Label4	Ечимни экранга чиқариш учун
Button1	Ҳисоблаш агарёшнинг бошланиш учун

Делатма: Форма компоненталарининг кийматлари таърифланган жадвалларда компонента номи ва нуктадан кейин хусусияти номи кўрсатилади. Масалан, жадвалдаги `Form1.Caption` сатри илова формасини яратинда форманинг `Caption` хусусиятига кўрсатилган маъни киритилиши аниқлатади.

Компоненталарининг хусусиятлари жадвали 3.4-жадвал

Компонента	Маъмуни
<code>Edit1.text</code>	
<code>Edit2.text</code>	
<code>Edit3.text</code>	
<code>Label1</code>	A ни киритинг
<code>Label2</code>	B ни киритинг
<code>Label3</code>	C ни киритинг
<code>Label4</code>	Ечимлар
<code>Button1</code>	Ечимларни ҳисоблаш

Дастур `Ечимларни ҳисоблаш` тугмаси босилиши билан ҳисоблашни бошлайди. Бунда ***onclick*** ходисаси рўй беради. Уни ***TForm1.Button1Click*** процедураси ёрдамида қайта ишланади.

3.1-листинг. Квадрат тенглама ечимларини ҳисоблаш

```

unit kw_teng;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Edit1: TEdit;
    Edit2: TEdit;
    Edit3: TEdit;
    Label1: TLabel;
    Label2: TLabel;
    Label3: TLabel;
    Label4: TLabel;
    Button1: TButton;
  procedure Button1Click(Sender: TObject);

```

```

private    { Private declarations }
public    { Public declarations }
end;

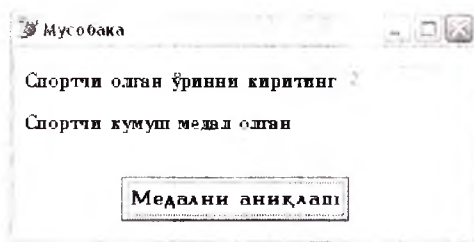
var
    Form1: TForm1;

implementation
{$R *.dfm}

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var a1,b1,c1,d,x1,x2:real;
begin
    a1 := strtofloat(edit1.Text);
    b1 := strtofloat(edit2.Text);
    c1 := strtofloat(edit3.Text);
    d := b1*b1-4*a1*c1;
    if d >= 0 then
        begin
            x1 := (-b1 + sqrt(d)) / (2*a1);
            x2 := (-b1 - sqrt(d)) / (2*a1);
            label4.caption := 'x1='+floattostr(x1)+'#13+'x2='+floattostr(x2);
        end
    else
        label4.caption := 'Тенгламанинг хақиқий ечимлари йўқ';
    end;
end.

```

Кўринишда дастурда иккита эмас, балки ундан кўп вариантлардан бирини танлашга тўғри келади. Масалан, спортчи мусобақада қатнашиб, А ўринни эгаллаган бўлса, у қандай медал олган? Бу масала учун мумкин бўлган 4 та вариантдан бири ўринли бўлишини ҳисобга олиб, ҳулоса чиқаришга тўғри келади. Ҳулоса эса А шинг қийматига боғлиқ.

3.5-расм. Мусобақа дастурининг диалог ойнаси

Мусобақа дастурининг алгоритми қуйидагича:

1. Бонлансин
2. Киритилсин A
3. Агар $A=1$ бўлса $B :=$ "оғин медал олган" : 8 га ўтилсин
4. Агар $A=2$ бўлса $B :=$ "кумуш медал олган" : 8 га ўтилсин
5. Агар $A=3$ бўлса $B :=$ "бронза медал олган" : 8 га ўтилсин
6. $B :=$ "медал олмаган"
7. Чикарилсин B
8. Ниши тугатилсин

3.2-листинг. Мусобақа дастурида спортчи олган медални аниқлаш.

```
unit Unit1;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    Edit1: TEdit;  
    Label1: TLabel;  
    Label2: TLabel;  
    Button1: TButton;  
    procedure Button1Click(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
implementation  
{SR *.dfm}  
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);  
  var a:integer;  
      b:string;  
begin  
  a := strtoint(edit1.Text);  
  if a = 1  
    then b := 'оғин медал олган'
```

```

else if a = 2
    then b := 'күмүш медал олган'
else if a = 3
    then b := 'бронза медал олган'
else b := 'медал олмаган';
Label2.Caption := 'Спортчи '+b;
end;
end.

```

Бу мисолда бир нечта *if* лар ичма-ич жойлашкан. Бундай дастурларни үкүнү ва түшүнүнү хамда компьютер хотирасига киргизүүнү дастурчи үчүн бир өз кийинпроқ.

3.3. *Case* буйруғи

Авалки мисолда спортчининг олган медалини аныкдаш үчүн мүмкүн бұлган түртта вариантдан бирини тапдаш ичма-ич жойлашкан *if* буйруқлари орқали амалга оширилган эди. Аммо, күн вариантлардан бирини тапдашда масалага *if* ёрдамида ёндашын ярамайди. Буни айныкка тапдаш вариантларининг сони катта бұлганда янада якқол күрини мүмкүн.

Delphi тилде вариантлардан бирини ошонгина тапдашга имкон берадиган *Case* буйруғи мавжуд. У умуний күринишда күиндагыча ёзилади:

```

case Селектор of
    рўйхат1 : begin {1 буйруқлар кетма-кетлиги} end;
    рўйхат2 : begin {2-буйруқлар кетма-кетлиги} end;
    . . . . .
    рўйхатN : begin {N буйруқлар кетма-кетлиги} end;
else
    begin { N+1 буйруқлар кетма-кетлиги } end;
end;

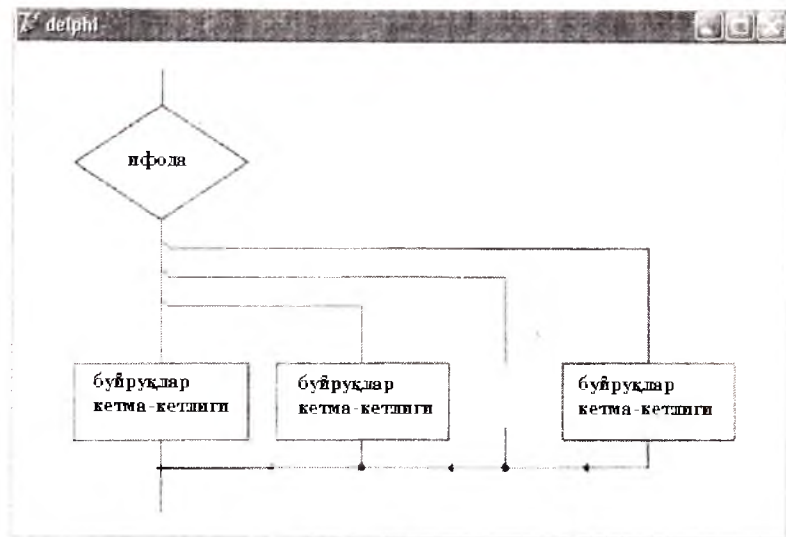
```

Бу ерда *Селектор* — киймати дастуринг навбатдагы кадамини (яъни, бажарилшин керак бұлган навбатдагы буйруқлар кетма-кетлигини) анықлайдиган ифода; *рўйхатN* — константалар рўйхати. Агар константалар бирор диапазондагы сонлардан иборат бўлса, улардан биринчисини ва охиричисини икки нукта билан ажратиб күрсагын мүмкүн. Масалан, 1, 2, 3, 4, 5, 6 константалари үршига 1..6 деб ёза бўлади.

Case буйруғи күиндагыча бажарилади:

1. Дастлаб селектор-ифоданинг қиймати ҳисобланади.
2. Селектор ифоданинг қиймати константалар рўйхатидаги константалар билан кетма-кет солиштирилади.
3. Агар селектор-ифоданинг қиймати рўйхатдаги бирор константа билан устма-уст тушса, шу константага мос буйруқлар кетма-кетлиги бажарилади. Шу билан *case* буйруғининг бажарилиши тугайди.
4. Агар селектор ифоданинг қиймати константалар рўйхатидаги бирор константага тенг бўлмаса, у ҳолда *else* дан кейин турган буйруқлар кетма-кетлиги бажарилади.

Зарурат бўлмаса, *else* ни ўзмаслик ҳам мумкин. Бу ҳолда агар селектор-ифоданинг қиймати рўйхатда кўрсатилган константаларнинг бирортасига тенг бўлмаса, у ҳолда *case* буйруғидан кейинги навбатда турган буйруқ бажарилади.

3.7-расм. *Case* буйруғининг алгоритми

Case буйруғига мисоллар келтирамиз.

```

case n_day of
1,2,3,4,5: day:='Иш куни ' ;
6: day := 'Шанба';
7: day := 'Якшанба';
end;

```

```

case n_day of
1..5: day := 'Шу кун';
6: day := 'Шанба';
7: day := 'Якшанба';
end;

```

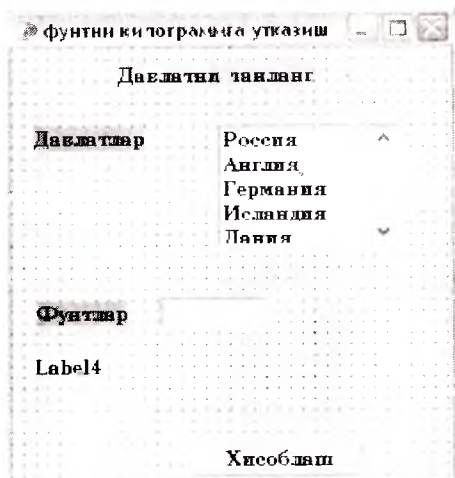
```

case n_day of
6: day := 'Шанба';
7: day := 'Якшанба';
else day := 'Шу кун';
end;

```

Мисол тариқасида оғирлик ўлчов бирликларидаги фунт килограммга ўтказувчи дастурни кўрамиз. Дастур турли давлатга фунтни турли белгилашларни ҳам ҳисобга олади. Масалан, Россия бир фунт - 409.5 грамм, Англияда 453,592 грамм, Германия, Дания ва Исландияда эса 500 граммни ташкил қилади.

3.8-расмдаги диалог ойинасига давлатларни танлаш у Давлатлар рўйхати киритилган.

3.8-расм. Case дан фойдаланувчи дастурнинг диалог ойинаси

Давлатни танлаш учун рўйхат - *ListBox* компонентиаси фойдаланилмоқда. *ListBox* компонентиасининг шифони *Standard* қуроллар панелида (3.9 расм) жойлашган.

3.9 расм. ListBox компонентаси

Рўйхат формага бошқа объектлар каби жойланади. 3.5-жадвалда ListBox компонентасининг хусусиятлари келтирилган.

ListBox компонентасининг хусусиятлари 3.5-жадвал

Хусусияти	Мазмуни
Name	Компонентанинг номи. Дастурда компонента хусусиятларига мурожаат қилиш учун фойдаланилади.
Items	Рўйхат элементлари
Itemindex	Рўйхатдан танланган элемент номери. Рўйхатдаги биринчи элементнинг номери нолга тенг.
Left	Рўйхатнинг чап чегарасидан форманинг чап чегарасигача бўлган масофа.
Top	Рўйхатнинг юқори чегарасидан форманинг юқори чегарасигача бўлган масофа.
Height	Рўйхат майдонининг баландлиги
Width	Рўйхат майдонининг кенлиги
Font	Рўйхат элементларини кўрсатиш учун шрифт
Parent-Font	Она формадан шрифт хусусиятларини мерос олиш қилиб белгисен

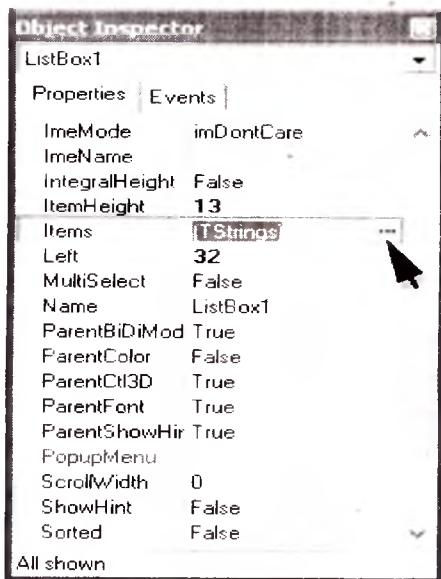
Items ва Itemindex хусусиятлари алоҳида эътиборга сазовор. Items хусусияти рўйхат элементларини сақлайди.

Itemindex рўйхатдан танланган элемент номерини сақлайди. Агар бирорга ҳам элемент танланмаган бўлса, унинг номери минус бирга тенг.

Рўйхат форма яратилаётганда ҳам, дастур ишлаётган вақтда ҳам ҳосил қилишни мумкин. Форма яратилаётганда рўйхат ҳосил қилиш учун Object Inspector ойнасида Items хусусиятини таълаб,

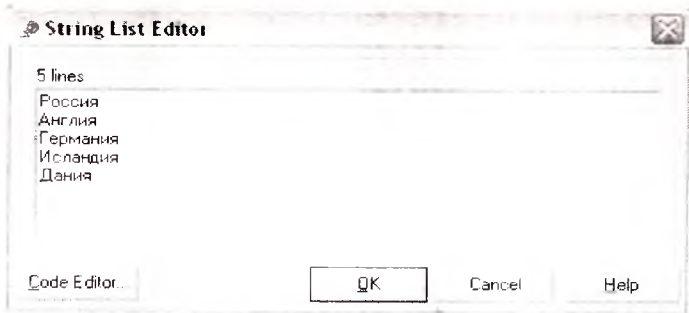
сатрлар рўйхатининг муҳаррири устида ечиқовча тугмасини чертиш лозим. (3.10 расм).

Очиқган **String List Editor** диалог ойнасида (3.11-расм) ҳар бирини алоҳида сатрга ёзиб, рўйхат элементлари киритилади. Ҳар бир элемент киритилганидан сўнг, яъни сатрга ўтиш учун <Enter> тугмаси босилади. Рўйхат тугаганидан сўнг, OK тугмаси чертилади.

3.10-расм. Рўйхат муҳарририни ишга тушириш

3.6-жадвалда формадаги компоненталар рўйхати, 3.7-жадвалда эса компоненталар хусусиятларининг қийматлари берилган.

3.11-расм. Рўйхат муҳаррири

Компонента	Мазмуни
ListBox1	Давлатларнинг биринчи таълими учун
Edit1	Оғирликнинг фунтларда киритилиши учун
Label1, Label2, Label3	Киритилиши майдонларини изоҳлаш учун
Label4	Ҳисоблаш натижасини чиқариш учун
Button1	Ҳисоблаш процедурасини активлаштириш учун

Компонентлар хусусиятларининг қийматлари 3.7-жадвал

хусусият	қиймати
Form1.Caption	<i>Case</i> дан фойдаланишга мисол дастури
Edit1.Text	
Label1.Caption	Давлатни таълими
Label2.Caption	Давлатлар
Label3.Caption	Фунтлар
Button1.Caption	Ҳисоблаш

Қайта ҳисоблаш процедураси Ҳисоблаш тугмаси босилганда ишга тушади ва фунтлардаги оғирликни 1 килограммдаги фунтлар коэффициентига кўпайтиради. Бу коэффициентни рўйхатдан таълими элементга қараб аниқланади.

3.3.-листнинг фунтнинг килограммга ўтказилиши дастурининг матни келтирилган.

3.3-листнинг. Оғирликни фунтдан килограммга ўтказилиши.

unit funit;

interface

uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;

type

TForm1 = class(TForm)

Label1: TLabel;

Label2: TLabel;

Label3: TLabel;

Edit1: TEdit;

Label4: TLabel;

```

Button1: TButton;
ListBox1: TListBox;
procedure FormCreate(Sender: TObject);
procedure Button1Click(Sender: TObject);
private
  { Private declarations }
public
  { Public declarations }
end;
var Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}

procedure TForm1.FormCreate(Sender: TObject);
begin
  {
  ListBox1.items.add('Россия');
  ListBox1.items.add('Австрия');
  ListBox1.items.add('Англия');
  ListBox1.items.add('Германия');
  ListBox1.items.add('Дания');
  ListBox1.items.add('Исландия');
  ListBox1.items.add('Италия');
  ListBox1.items.add('Нидерландия'); }
  ListBox1.itemindex := 0;
end;

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
  funt:real; // фунтдаги оғирлик
  kg:real; // килограммдаги оғирлик
  k:real; // қайта ҳисоблаш коэффициенти
begin
  case ListBox1.Itemindex of
  0:    k := 0.4095; // Россия
  1:    k := 0.453592; // Англия
  2:    k := 0.56001; // Австрия
  3..5,7: k := 0.5; // Германия, Дания, Исландия, Нидерландия
  6:    k := 0.31762; // Италия
  end;
  funt := StrToFloat(Edit1.Text);

```

```

kg := k*fmf;
label4.caption := Edit1.Text + ' φ4 = бу '
+ FloatToStrF(kg,ffFixed, 6,3) + ' кг.';
end;
end.

```

FormCreate ходисаларни қайта янгилаш процедурасига эътибор беринг. Бу ходиса форма очилган заҳоти автоматик тарзда содир бўлади. Бу процедурани ўзгарувчиларга бошланғич қиймат беришда, шу жумладан рўйхатга элементларни қўйиши учун фойдаланиши ҳам мумкин. Келтирилган мисолда рўйхат муҳаррири томонидан дастурнинг иши давомида танқил қилинган.

3.4. Цикллар

Қўйлаб масалаларнинг ечин алгоритмлари циклик жараёнларни ўз ичига олади, яъни мақсадга эришиши учун маълум бир буйруқлар кетма-кетлиги бир неча марта такроран бажарилиши назарда тулади.

Масалан, билимларни назорат қилиш дастури савол беради, жавобни қабул қилади, жавобнинг баҳосини баллар йиғиндисига қўшилади, сўнгра бу амалларни то назорат қилинувчи токи ҳамма саволларга жавоб бериб бўлмагунча яна бир неча марта такроран бажаради. Бошқа мисол. Рўйхатдан бирор фамилияни қидириш талаб қилинган бўлсин. Дастлаб, рўйхатдан биринчи фамилия текширилади, сўнгра иккинчиси, учинчиси ва х.к. Бу жараён токи қидирилаётган фамилия топишгунча ёки рўйхат тугагунча давом этади.

Айрим буйруқлари бир неча марта такроран бажарилиши талаб қилинган алгоритмларни циклик алгоритм, шу буйруқларнинг ўзи эса цикл деб аталади.

Delphi да циклик жараёнларни дастурлаш учун уч хил кўринишдаги буйруқлардан фойдаланиши мумкин: *for*, *while* ва *repeat* буйруқлари.

3.5. For цикли

Қуйидаги масалани кўрайлик. $y = 3x^2 - 2x + 7$ функциянинг қийматларини в точках $x = 1, 0, 1, 2$ ва 3 нуқталардаги қийматларини ҳисоблаш талаб қилинган бўлсин. (ҳисобланган қийматлар жадвал кўринишида, форманинг Label майдонига чиқариш керак). Бу масаланинг ечин дастури қуйидагича бўлиши мумкин:

3.4 листинг.

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var y: real; // функциянинг қиймати
x: real; // функциянинг аргументи
dx: real; // аргументнинг орттирмаси
st: string; // жадалани нфодалини
begin
st := ''; x := -1; dx := 1;

y := 3*x*x - 2*x + 7;
st := st + FloatToStr(x) + ' ' + FloatToStr(y) + chr(13);
x := x + dx;

y := 3*x*x - 2*x + 7;
st := st + FloatToStr(x) + ' ' + FloatToStr(y) + chr(13);
x := x + dx;

y := 3*x*x - 2*x + 7;
st := st + FloatToStr(x) + ' ' + FloatToStr(y) + chr(13);
x := x + dx;

y := 3*x*x - 2*x + 7;
st := st + FloatToStr(x) + ' ' + FloatToStr(y) + chr(13);
x := x + dx;

y := 3*x*x - 2*x + 7;
st := st + FloatToStr(x) + ' ' + FloatToStr(y) + chr(13);
x := x + dx;

Label1.Caption := st;
end;
```

Процедура матндан кўриниб турибдики,

```
y := 3*x*x - 2*x + 7;
st := st + FloatToStr(x) + ' ' + FloatToStr(y) + chr(13);
x := x + dx;
```

буйруқлари кетма-кетлиги беш марта кўратилган ва беш марта бажарилган.

Өчилаётган масала старлича содда бўлишига қарамай, унинг дастурини ёзиш ва компьютер хотирасига киритиш дастурчилар учун бир оз ноқулайликлар пайдо қилади. Биз кўрган масалада x нинг 5 та қийматини ҳисобга олиш талаб қилинган эди. Агар x нинг 100 та ёки 1000 та нуқтадаги қийматларини тошини талаб қилинса, бу ноқулайлик янада кучайган бўлар эди.

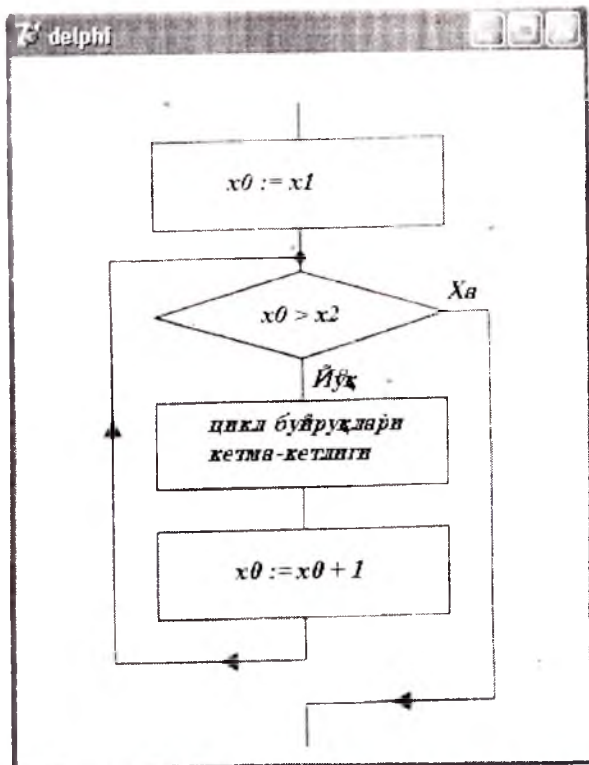
Шунга ўхшаш ноқулайликларнинг олдини олиш учун Delphi дастуридаги тилига *For* буйруғини киритилган. У умумий кўринишда қуйидагича ёзилади:

For $x0 := x1$ ***to*** $x2$ ***do***
begin цикл буйруқлари кетма-кетлиги ***end***;

Бу ерда $x0$ - цикл жараёнини бошқарадиган ўзгарувчи бўлиб, циклнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги унинг жорий қийматига боғлиқ; $x1$ - $x0$ нинг бошланғич қиймати; $x2$ - $x0$ нинг охириги қиймати. $x0$, $x1$, $x2$ - параметрлар бутун типдаги бўлиши шарт.

For буйруғи қуйидагича бажарилади: Дастлаб $x0$ - ўзгарувчига $x1$ - бошланғич қиймат берилади. $x0$ нинг қиймати учун $x0 \geq x2$ шarti текширилади. Агар бу шарт ўришли бўлмаса, цикл буйруқлари кетма-кетлиги бир марта тўла бажарилади. Шундан сўнг, $x0$ - нинг қиймати биржа орттирилади ва яна $x0 \geq x2$ шarti текширилади. Бу шарт ўришли бўлмаса, цикл буйруқлари кетма-кетлиги яна бир марта тўла бажарилади. Бу жараён токи $x0 \geq x2$ шarti ўришли бўлиб қолгунча давом этаверади. $x0 \geq x2$ шarti рост, яъни True бўлганидан кейингина *for* дан кейинги навбатда турган буйруқнинг бажаришига ўтилади. Бу фикрларни блок-схемалар (3.12-расм) орқали ифодаланса, *for* буйруғининг бажарилиши тартиби янада тунуқунарлироқ бўлади. Бу блок-схемадан $x1$ параметри $x2$ дан катта бўлса, цикл бир марта ҳам бажарилмаслиги ҳамда цикл буйруқлари кетма-кетлиги бир марта бажарилганда, $x0$ - нинг қиймати автоматик тарзда бирга ортинин кўриниб турибди. Демак, *For* буйруғидан такрорлашчилар сонин олдидан маълум бўлган ҳолатдагина фойдаланиши мумкин.

Келтирилган фикрларни ҳисобга олиб, юқоридаги масалани *for* буйруғи ёрдамида қуйидагича ёзиш мумкин:

3.12-расм. For буйруғининг басқарилиши алгоритми

3.5-сурет.

```

procedure TForm1.ButtonClick(Sender: TObject);
var y: real; // функциянинг қиймати
x: real; // функциянинг аргументи
dx: real; // аргументнинг орттирмаси
st: string; // жадвали нфодалаш
begin
st := ''; x := -1; dx := 0.5;
for l := 1 to 5 do begin
y := 3*x*x - 2*x + 7;
st := st + FloatToStr(x) + ' ' + FloatToStr(y) + chr(13);
x := x + dx; end;
Label1.Caption := st;
End.
  
```

Ҳар икки дастур вариантнинг солиштириб кўриласа, иккинчи вариантнинг ҳар томонлама қулайлиги кўришиб турибди. Биринчидан, бу дастур матнини компьютер хотирасига киритиш оз вақт талаб қилади. Иккинчидан, бу дастур матнини ўқиш ва тушуниш аввалгисига қараганда енгил. Учинчидан, зарурат бўлса, x нинг параметрларини осонгина ўзгартириш мумкин.

For циклининг такрорланишлари сони $x^2-x/2+1$ га тенг бўлади.

Агар циклда такроран бажарилиши керак бўлган буйруқлар кетма-кетлиги фақат битта буйруқдан иборат бўлса, у ҳолда *do* хизматчи сўзидан кейинги *begin* ва *end* ларни ёзмаслик мумкин. Бу ҳолда буйруқнинг умумий кўриниши

For $x0 := x1$ *to* $x2$ *do* буйруқ ;

тарзида бўлади. Қўйидаги мисолда иккита берилган a ва b бутун сонлари орасидаги йиғинди, яъни $a + (a+1) + \dots + b$ ифоданинг қиймати ҳисобланмоқда. Бу масала учун яратилган формада иккита Edit, биттадан Label ва Button компоненталари қатнашади.

3.6-листинг,

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
  var i,s,a,b:integer;
begin
  s := 0;
  a := strtoint(edit1.Text);
  b := strtoint(edit2.Text);
  for i := a to b do s := s+i;
  label1.Caption := inttostr(s);
end;
```

Цикл жараёнини бошқарувчи $x0$ параметрдан циклининг ичида фойдаланмаслик ҳам мумкин. Бу ҳолда унинг вазифаси талаб қилинган сондаги такрорланишларни таъминлашдан иборат бўлади. Масалан,

$$\sin x + \sin \sin x + \sin \sin \sin x + \dots + \underbrace{\sin \sin \dots \sin x}_{n \text{ марта}}$$

ифоданинг қийматини ҳисоблаш талаб қилинган бўлсин. Бу ерда x – ўзгарувчидан ташқари яна иккита ўзгарувчи керак бўлади.

Биринчиси янги қўйилувчини, иккинчиси эса умумий йиғиндани ҳисоблаш учун керак. Дастур формасида шунга *Edit* (x ва n учун), бунгадан *Label* ва *Button* компоненталари (зарурат бўлса, x ва n ўзгарувчиларни янгилаш учун шунга Label ни формата киритиш мумкин) қўйилади.

3.7-дусири.

```

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
  var n,i:integer;
      x,s1,s2:real;
begin
  x := strtofloat(edit1.Text);
  n := strtoint(edit2.Text);
  s1 := x;
  for i := 1 to n do begin
    s1 := sin(s1);
    s2 := s2 + s1;  end;
  label1.caption := floattostr(s2);
end;

```

Юқориди айрилгандек, бу дастурдаги i ўзгарувчининг вазифаси цикл жараёнини n марта такрорланишини таъминлашдан иборат.

Юқориди айтиб ўтилдики, *for* фойдаланганда $x0$ – параметрининг ўзгариш қадами бирга тенг. Бу буйруқдан $x0$ – нинг ўзгариш қадами -1 га тенг бўлганда ҳам фойдаланиш мумкин. Бу ҳолда *for* буйруғининг умумий кўриниши

For x0 := x1 Downto x2 do
begin цикл буйруқлари кетма-кетлиги *end;*

тарзда бўлади.

Кўйидаги $\sqrt{3 + \sqrt{6 + \dots + \sqrt{3n}}}$ ифоданинг қийматини ҳисоблаш талаб қилинган бўлсин. Кўришиб турибдики, бу ифоданинг қийматини ҳисоблаш жараёнини энг ички илдиздан бошланиши керак. Агар дастурда йиғиндани ҳисоблаш учун S ўзгарувчи киритилган бўлса, унинг бошланғич қиймати 0 га тенг. Навбатдаги йиғинди $S = \sqrt{3i + S}$ формула бўйича топилади. i нинг қийматлари эса n дан бошлаб ҳар бир қадамда 1 га қараб камайиб боради.

Қуйилган масаланинг дастур матни қуйидагича ёзилади:

3.8-намуна.

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
  var n,i:integer;
      s:real;
begin
  n := strtoint(edil1.Text);
  s := 0;
  for i := n downto 1 do s := sqrt(s + 3*i);
  label1.Caption := floattostr(s);
end;
```

3.6. *While* цикли

While (токи) буйруғи такрорланишлар сони олдида маълум бўлмаган ҳолларда цикллари ташкил қилиш учун мўлажалланган.

Одатда *while* буйруғи билан берилган аниқликдаги ҳисоблаш, массив ва файллардан берилган элементни қидириш каби масалаларни дастурлашда фойдаланиш мумкин.

While буйруғи умумий кўринишда қуйидагича ёзилади:

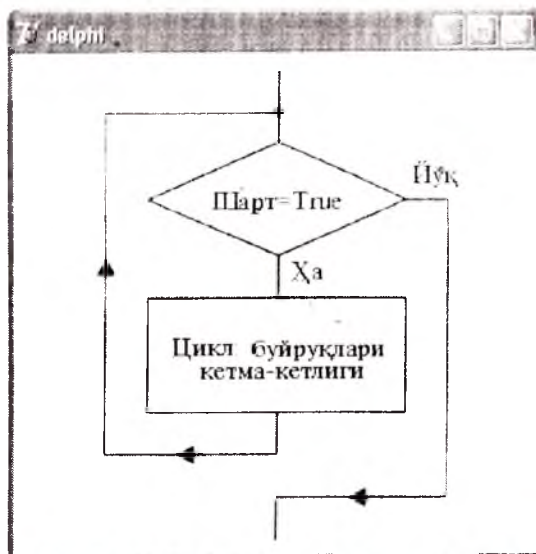
```
while шарт do begin
  // бу ерда циклниң буйруқлари кетма-кетлиги ёзилади.
end ;
```

Бу ерда *шарт* – такрорланиш ёки такрорланмаслиқни аниқлайдиган логикий ифода.

While буйруғи қуйидаги алгоритм асосида бажарилади:

1. Дастлаб *шарт* қиймати ҳисобланади.
2. Агар *шарт* нинг қиймати *False* (яъни *шарт* ўринли бўлмаса), у ҳолда *while* буйруғини бажариш шу ерда тугатилади ва ундан кейинги навбатда турган буйруқни бажаришга ўтилади.
3. Агар *шарт* нинг қиймати *True* (яъни, *шарт* ўринли) бўлса, у ҳолда *begin* ва *end* лар ўртасида кўрсатилган циклниң буйруқлари кетма-кетлиги бир марта тўла бажарилади. Шундан кейин *шарт* яна бир марта текширилади. Агар *шарт* ўринли бўлса, циклниң буйруқлари кетма-кетлиги яна бир марта тўла бажарилади. Бу жараён токи *шарт* ўринли бўлмай (*False*) қолгунча давом эттаверади.

While буйруғина мос алгоритм куйидагича бولىدى:

3.13-расм. *While* буйруғининг ишлан алгоритми

Алгоритмдан куйидаги ҳолатлар кўرىنىб турибди:

1. *While* цикли бир марта ҳам бажарилмаслиги мумкин. Бунинг учун унда кўрсатилган шарт биринчи марта текширилгандаёқ ўринли бўлмаслиги етарли.
2. *While* циклидаги буйруқлар кетма-кетлиги ҳеч бўлмаганда бир марта бажарилиши учун, *while* буйруғидаги шартда қатнашадиган параметрларга аввалдан *шарт* ўринли бўладиган қийматларни бериб қўйиш лозим.
3. Циклнинг қачондир тугашини таъминлаш учун, цикл буйруқлари кетма-кетлиги цикл шартда қатнашадиган параметрларнинг қийматларига таъсир этиб борини (шартда қатнашадиган ўзгарувчиларнинг қийматларини цикл ичиде ўзгартириб борини) керак.

Берилган N натурал сонининг тўб ёки тўб эмаслигини аниқлаш масаласини кўрайлик. Биз иш бошлагандан аввал бу сонни тўб деб фараз қиламиз. Энди қилган фаразимизнинг тўғри ёки нотўғрлигини аниқлаймиз. Бунинг учун ҳар қандай натурал соннинг 1 дан бошқа бўлувчилари $[2, \sqrt{N}]$ оралиқда ётишини билган ҳолда, N сонини шу интервалдаги барча k бутун сонларга сонларга

бўлиб кўрамиз. Агар N сони шу сонлардан бирортасига бўлиниб қолса, y тўб эмас, яъни бизнинг фаразимиз нотўғри. Тақрирлан ажарасини то k бўлувчининг қиймати $\lfloor \sqrt{N} \rfloor$ сонидан катта бўлиб қолгунча ёки фаразимиз бўлишгунча этади. Бу масаланинг дастури қуйидагича ёзилади:

3.9-листинг. N натурал сонининг тўб ёки тўб эмаслигини аниқлаш.

```

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
  var n,m,k:integer;
      y:string;
begin
  n := strtoint(edit1.Text);
  y := 'Тўб';
  m := trunc(sqrt(n));
  k := 1;
  while (k <= m) and (y = 'Тўб') do
    begin
      k := k + 1;
      if n mod k = 0 then y := 'Тўб эмас';
    end;
  label2.caption := 'Берилган сон ' + edit1.text + #13
  + 'У ' + y;
end;

```

Энди π сонини фойдаланувчи тақлаган аниқликда ҳисоблаш дастурини кўрайлик. Бу масаланинг алгоритми асосида

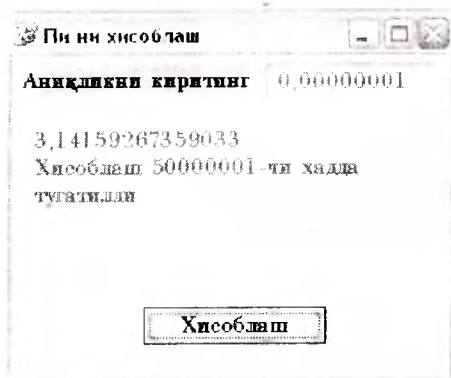
$$1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \dots + (-1)^{n-1} \frac{1}{2n-1} + \dots$$

йўғиндиининг етарлича катта номерли ҳадлар учун $\pi/4$ га яқинлашини ётади.

Берилган қаторнинг ҳар бир n -чи ҳадини тоғини учун $(-1)^{n-1} \frac{1}{2n-1}$ ни ҳисоблаймиз ва йўғиндига кўшамиз. Ҳисоблаш навбатдаги ҳаднинг қиймати берилган аниқликдан кичик бўлгунча давом эттирилади. -1 нинг даражасини ҳисоблаш учун қуйидагича йўғил тутамиз. Маълумки, -1 нинг даражалари шорасини навбати билан ўзгартириб, бир марта $+1$, бир марта -1 га тенг бўлади.

Шунини учун, дастурда қиймати 1 га тенг бўлган битта ўзгарувчи оламиз. Ҳар тал цикл бир марта бажарилганда, биз шу ўзгарувчининг қийمатини тескарисига ўзгартириб борамиз. Бу бизга 1 нинг даражақаварини беради. Олинган ҳадларнинг йиғиндларини S га йиғиб борамиз. Қўрсатишган аниқликка эришганимиздан сўнг, S нинг қийматини 4 га қўнайтириб қўямиз. Чунки каторнинг йиғиндиси $\pi/4$ га тенг эди.

Бу дастурнинг диалог оймаси қуйидагича: Формата Edit1 (аниқликни кўрсатиш учун), Label1 (аниқликни изоҳлаш учун), Label2 (натижани чиқариш учун) ҳамда Button1 (хисоблашни бошлаш учун) компоненталарни жойлаймиз.

3.14-расм. π сонини ҳисоблаш дастурининг диалог оймаси

3.10-листинг. π сонини ҳисоблаш

```

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var eps,m,s,t:real ;
    n : longint;
begin
    eps := strtofloat(edit1.text);
    m := -1;
    s := 0;
    n := 0;
    t := 1; //циклни камида бир марта бажарилиши учун
    while abs(t) >= eps do begin
        n := n +1; // янги ҳаднинг номери
        m := -m; // (-1) нинг навбатдаги даражаси
        t := m / (2*n-1);
    end;
end;

```



```

S := S + 1; end;
S := S*4;
label2.caption := floattostr(s) + #13 +
'Хисоблан ' + inttostr(n) + ' чи ҳафта' + #13 + 'тутатилди';
end;

```

Эслатма: Агар *while* буйруғи билан ташкил қилинган циклда такроран бажариладиган буйруқлар кетма-кетлиги битта буйруқдан иборат бўлса, *do* хизматчи сўзидан кейин, шу буйруқнинг ўзини *begin* ва *end* ларези ёзини мумкин. У ҳолда буйруқнинг умумий кўриниши

While map do буйруқ;

тарзда ёзилади.

3.7. Repeat цикли

Repeat буйруғи худди *while* каби такрорланшлар сони олдиндан маълум бўлмаган вақтда, дастурнинг айрим буйруқлари кетма-кетлигини такроран бажарилишини таъминлаш мақсадида фойдаланилади. Такрорланиш сони бу усулдаги циклда ҳам дастурнинг бажарилиши давомида аниқланади.

Repeat буйруғи умумий кўринишида қуйидагича ёзилади:

repeat

// буйруқлар кетма-кетлиги

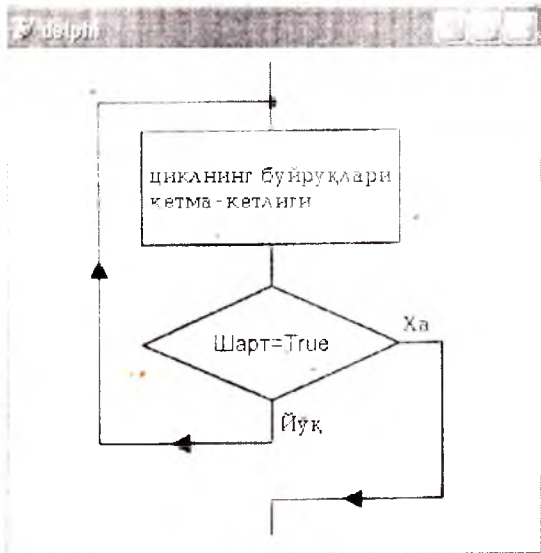
until mapt

Бу ерда *mapt* — лантиқий тидаги ифода бўлиб, циклни бажариш ёки бажармаслигини ҳал қилади.

Repeat буйруғи қуйидагича бажарилади:

1. *Repeat* ва *until* орасидаги буйруқлар кетма-кетлиги бажарилади.
2. Сўнгра лантиқий ифоданинг қиймати хисобланади. Агар лантиқий ифоданинг қиймати ёлгон (False) бўлса, 1-қадамга ўтилади, аке ҳолда 3-қадамга ўтилади.
3. Циклни бажариш тўхтатилади ва лавбатда турган буйруқни бажаришга ўтилади.

Шундай қилиб, *repeat* ва *until* орасида турган буйруқлар кетма-кетлиги лантиқий ифоданинг қиймати ёлгон (False) бўлса, такрор ва такрор бажарилаверади. Унинг ишлан алгоритми 4.4-расмда келтирилган.

3.14.-расм. Repeat буйруғининг ишлаш алгоритми

Масала: Фибоначчи сонлари $f_0 = f_1 = 1$, $f_n = f_{n-2} + f_{n-1}$ формулалар билан ҳисобланади. Олдиндан берилган K сонидан катта бўлган биринчи фибоначчи сонини топиш.

Бу масalani ечилиш учун қуйидагича фикр юритамиз. K сони шундай катта бўлиши мумкинки, шунча фибоначчи сонларини сақлаш учун компьютер хотираси кичиклик қилиб қолиши мумкин. Демак, оддий йўл билан бу масalani ҳал қилиш қийин. Бошқача мулоҳаза юритамиз. Формулалардан кўришиб турибдики, янги ҳадни топишда ундан аввалги икки ҳад ишлайди ҳалос. Қолганларини керак бўлмагани учун ташлаб юбориш ҳам мумкин. Шунинг учун белгилан киритамиз. Топилаётган янги ҳадни $f2$ ўзгарувчи билан, ундан битта олдинги ҳадни $f1$ билан, иккита олдинги ҳадни эса $f0$ билан белгилаймиз. Иккинчи ҳад топилаётганлигидан қатъий назар, биз шу белгиланга содиқ қоламиз. Ишни бошлаш учун $f0=f1=1$ қийматдан фойдаланамиз. Янги $f2$ ҳад топиганидан кейин, у ўзидан кейинги ҳад учун $f1$ вазифасини ўтатиш лозим. Ушбу топишда қатнашган $f1$ эса $f0$ вазифасини бажаради.

3.11-листинг. K дан катта бўлган биринчи Фибоначчи сони.

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
  var k,f0,f1,f2:longint;
```

```

begin
  k := strtoint(edit1.Text);
  f0 := 1; f1 := 1;
  repeat
    f2 := f1 + f0; f0 := f1; f1 := f2;
  until f2 >= k;
  label1.caption := inttostr(f2);
end;

```

Бу масalani *while* цикли билан ҳам ҳал қилиш мумкин эди. Аммо, бу ҳолда *repeat* ва *until* лар орасидаги буйруқларни циклга кирмай туриб ҳам ёзишга тўғри келган бўлар эди, яъни бир ҳил буйруқларни икки марта ёзилади. Биринчи мартасида циклга киришга тайёргарлик учун, иккинчи мартасида эса навбатдаги ҳадларни ҳисоблаш учун. *repeat* ва *until* циклида эса бундай нуқудайлик йўқ, ҳамма буйруқлар бир мартадан ёзилган.

Цикллар билан ишлаганда, уларнинг қачондир тугаши лозимлигини назарда тутиш керак. Айрим ҳолларда, бошқача маълумотларнинг нотўғри киритилганини, циклни тугашини ҳал қиладиган маантиқий ифодаларда қатнашадиган ўзгарувчиларнинг қийматларининг ўзгармаслиги ёки бошқа қандайдир сабаблар "чексиз цикл" нинг юзага келтирилиши мумкин. Бу ҳолда компьютер ҳеч қачон бу циклни тугата олмайди, демак, масalani охиригача еча олмайди. Бундай ҳатолик синтактик бўлмагани учун, компьютер уни сезмай қолади. Қўйидаги дастур нарчаларига эътибор беринг:

А) $x := 3; y := x \bmod 2;$

While $y <> 0$ do begin $x := x + 2; y := x \bmod 2;$ end;

Б) $x := 3;$

repeat $y := x \bmod 2; x := x + 2;$ until $y = 0;$

Ҳар икки мисолда "чексиз цикл" юзага келганлигини кўриш мумкин.

Диққат! 1. *Repeat* ва *until* орасидаги буйруқлар кетма-кетлиги ҳеч бўлмаганда бир марта ишлайди. 2. Цикл қачондир тугани учун *Repeat* ва *until* орасидаги буйруқлар кетма-кетлиги маантиқий ифода таркибига кирган ўзгарувчиларнинг қийматларини ўзгартириши. 3. *Repeat* цикли камда бир марта ишлайди, *For* ва *While* цикллари эса бир марта ҳам ишламаслиги мумкин.

3.8. Goto буйруғи

Биз юқорида *if* ва *case* буйруқлари нивбатдаги буйруқлар кетма кетлигини бажарини ёки бажармаслиги бирор шартнинг ўринли бўлишига боғлиқлигини кўрган эдик. Шунинг учун у буйруқларни шартли ўтин буйруқлари деб ҳам юритилади. Амаallarнинг бажарилиши тартибни буза оладиган яна бир буйруқ - *goto* шартсиз ўтин буйруғи ҳам мавжуд. У умумий кўришида қуйидагича ёзилади:

goto **тамға**;

Бу ерда **тамға** – *goto* буйруғидан кейин бажарилиши керак бўлган оператордан олдин жойлашган идентификатор.

goto буйруғида фойдаланиладиган тамға тамғаларни эълон қилиш бўлимида эълон қилинган бўлиши лозим. Бу бўлим *label* сўзи билан бошланади ва дастур матнида ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлиmidан олдин жойлаштирилади.

Дастурда тамға *goto* буйруғидан кейин бажарилиши керак бўлган буйруқдан олдин қўйилади ва ундан икки нукта билан ажратиб қўйилади.

3.14-листинда натурал соннинг тўблигини текширадиган дастур матни келтирилмоқда. Биз илгари юқорида келтирган натурал соннинг тўб ёки тўб эмаслигини текшириш дастури айрим камчиликлардан ҳоли эмас эди. Унда киритилган маълумотларни назорат қилиш ҳамда 2 сонни учун дастур нотўғри натижа берар эди. *Goto* буйруғи ёрдамида ана шу камчиликларни бартараф қилишга уриниб кўрамиз. Бунинг учун 1) агар фойдаланувчи манфий сон киритса, бу ҳақида махсус ахборотни экранга чиқариб, дастур ишини тугатишини ташкил қиламиз; 2) 1 сонни киритилган бўлса, уни текширмаймиз; 3) фойдаланувчи 2 сонини киритса, уни тўғридан-тўғри тўб деб, дастур ишини тўхтатамиз. 4) Қолган сонларни эса эски алгоритмimiz ёрдамида текшираамиз.

3.12-листинг. Тўб сон дастури.

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
label1.Visible := false;
var n: integer; // текшириладиган сон
k: integer; // бўлувчи
y: string; // натижа
```

```

n : integer; * мумкин бўлган эн қатта бўлувчи
begin
n := StrToInt(Edit1.text);
if n <= 0 then begin
MessageDlg('Сон нолдан катта бўлиши керак ', mlError, [mbOk], 0);
Edit1.text := '';
goto bye;
end;
* муқобат сон киритилган бўлса
If n = 1 then begin
y := '1 сони тўб ҳам, мураккаб ҳам эмас';
goto javob;
end
else
if n = 2 then begin
y := '2 сони тўб. ';
goto javob;
end
else
* 2 дан катта бутун сони киритилган бўлса
y := 'Тўб';
m := trunc(sqrt(n));
k := 1;
while (k <= m) and (y = 'Тўб') do
begin
k := k + 1;
if n mod k = 0 then y := 'Тўб эмас';
end;
javob : label2.caption := 'Берилган сон ' + edit1.text + #13
+ 'У ' + y;
Bye :
end;

```

Дастурлаш бўйича адабиётларда *goto* буйруғидан умуман фойдаланимасликка ёки камроқ фойдаланишга чақирилади. Чунки, ундан, айниқса ноўрин фойдаланилганда дастур матни чалқашиб кетади. Аммо, бундай ҳулоса қатъий эмас. *Goto* буйруғини ўринли қўллаш имкониятлари мавжуд. Юқоридаги масала бунга мисол бўлиши мумкин.

4-боб. БЕЛГИЛАР ВА САТРЛАР

Компьютер фақат солин маълумотларининга эмас, балки белгилн маълумотларин ҳам қайта инлани мумкин. Defrhi тили белгилн маълумотларин алоҳида олинган белгилар шаклида ҳам, белгилар катма кетилигидан иборат бўлган сатрлар кўринишидаги маълумотларин ҳам қайта инлани мумкин.

4.1. Белги маълумотлар

Белгилн маълумотларин саклаш ва қайта инлани учун *Ansichar* ва *WideChar* тишидаги ўзгарувчилардан фойдаланилади. *Ansichar* тиши ҳар бири саккиз разрядли иккилик саноқ системасида (байт) кодланадиган ANSI – белгилари тўнламиндан иборат. *WideChar* тиши эса ҳар белгиси икки байт билан кодланадиган Unicode кодлаштириши усулидаги белгилар системасидан иборат.

Windows операцион системасида асосан ANSI кодлаш усулидан фойдаланилади. Рус алифбесини ўз ичига олган ANSI жадвалини Windows-1251 деб аталади. Қуйида шу жадвалдаги айрим белгилар ва уларнинг кодларини келтирамиз.

Айрим хизматчи белгилар

4.1-жадвал

Код	Белги	Код	Белги
9	Табуляция	27	Enter
11	Янги сатр	32	Бўш жой
13	Абзац охири		

32-127 кодли белгилар

4.2-жадвал

код	Белги	код	белги	код	белги	код	Белги
32	Бўш жой	56	8	80	P	104	h
33	!	57	9	81	Q	105	i
34	"	58	:	82	R	106	j
35	#	59	:	83	S	107	k
36	\$	60	<	84	T	108	l
37	%	61	=	85	U	109	m
38	&	62	>	86	V	110	n
39	'	63	7	87	W	111	o
40	(64	@	88	X	112	p
41)	65	A	89	Y	113	q

42	*	66	B	90	Z	114	г
43	+	67	C	91		115	с
44	,	68	D	92	F	116	т
45	-	69	E	93		117	u
46	.	70	F	94	^	118	v
47		71	G	95	_	119	w
48	0	72	H	96	'	120	x
49	1	73	I	97	a	121	y
50	2	74	J	98	b	122	z
51	3	75	K	99	c	123	
52	4	76	L	100	d	124	
53	5	77	M	101	e	125	
54	6	78	N	102	f	126	-
55	7	79	O	103	g		

192-255 кодди белгилар

4.2-жадвал

код	белги	код	белги	код	белги	код	белги
192	A	208	P	224	a	240	p
193	B	209	C	225	b	241	c
194	B	210	T	226	B	242	T
195	Г	211	У	227	Г	243	У
196	Д	212	Ф	228	д	244	ф
197	E	213	X	229	e	245	x
198	Ж	214	Ц	230	ж	246	ц
199	З	215	Ч	231	з	247	ч
200	И	216	Ш	232	и	248	ш
201	Й	217	X	233	й	249	x
202	K	218	Ъ	234	K	250	ъ
203	Л	219	У	235	л	251	у
204	M	220	Ь	236	M	252	ь
205	И	221	Э	237	и	253	э
206	O	222	Ю	238	o	254	ю
207	И	223	Я	239	п	255	я

Дастлаб версиялари билан мослиқни таъминлаш учун AsciiChar га эквивалент бўлган Char тишидан фойдаланиш мумкин.

Белгилар тишидаги ўзгарувчининг қиймати кўриш мумкин бўлган ихтиёрли белгидан иборат бўла олади. Бу белгилар сифатида латин ва рус алифбеси харфлари, рақамлар, тиши белгилари ҳамда махсус белгилар, масалан, "янги сатр", "буш жой" кабиларни олиш мумкин. (4.1, 4.2, 4.3-жадвалларга қarang.)

Белгилар тишидаги ўзгарувчилар ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлимида эълон қилинади. Бу эълон умумий кўринишида қуйидагича ёзилади:

Ном: char;

Бу ерда *ном* – белгилар тишидаги ўзгарувчининг номи; *char* – белгилар тишининг калит сўзи. Масалан:

x: char; ch: char; y9:char;

Дастурнинг бошқа ўзгарувчилари каби char тишидаги ўзгарувчилар ҳам қиймат бериш буйруғи ёрдамида қиймат олиши мумкин. Агар char тишидаги ўзгарувчи қиймат бериш буйруғи ёрдамида қиймат олс, у холда := белгисидан ўнг томонда char тишидаги маълумот (масалан, белги, белгилар константа, char тишидаги ўзгарувчи ёки ифода) келиши лозим. Белги ва белгилар константалар аностроф белгиси билан кўрсатилади.

$c1 := '*'; c2 := c1;$

буйруқлари bajarилгандан сўнг, c1 – ўзгарувчи * ни қиймат қилиб олади, c2 – c1 ning қийматини олади. (Бу ерда ҳар икки ўзгарувчининг char тишида деб фараз қиламиз).

Char тишидаги ўзгарувчиларни бошқа char тишидаги ўзгарувчи ёки белгилар константа билан таққослаш мумкин. Бу таққослаш шунга асосланадиги, ҳар бир белгига қандайдир сон мос қўйилган. (4.1, 4.2, 4.3-жадвалларга қarang.) Масалан: 'A' белгисига 'a' га қараганда кичикроқ сон мос келади. Шундай қилиб,

'0'<'1'<..'<'9'<..'<'A'<'B'<..'<'Z'<'a'<'b'<..'<'z'

деб ёзиш мумкин. Рус алифбеси харфларига латин харфларига қараганда каттароқ сонлар тўғри келади. Бунда қуйидаги муносабатлар ўринли:

'A'<'B'<'V'<..'<'Ю'<'Я'<'a'<'б'<'в'<..'<'э'<'ю'<'я'

Дастур матнида белги ўрнига унинг жадвалдаги кодидан ҳам фойдаланиш мумкин. Фақат бу код олдига # операторини қўйиш лозим бўлади. Масалан, 'в' константаси ўрнига #226 деб ёзиш

музани. Ёзувнинг бундай шакли одатда хизматчи белгилар ёки дастурни ёзиш вақтида клавиатурадан киритиб бўлмайдиган белгилар учун қўлланади. Масалан, янги сатрга ўтиш учун "абзац охири" белгиси ўрнига #13 тарзидан ёзув қўлланади.

Белгилар маълумотларини қайта ишлашда кўпинча *Chr* ва *Ord* функцияларидан фойдаланилади. *Chr* функциясининг қиймати бўлиб параметр сифатида кўрсатилган кодга мос келувчи белги хизмат қилади. Масалан,

c:=chr(32) ;

буйруғи bajarилганда, *c* ўзгарувчининг қиймати "буш жой" дан иборат бўлиб қолади. (4.1, 4.2, 4.3-жадвалларга қarang.)

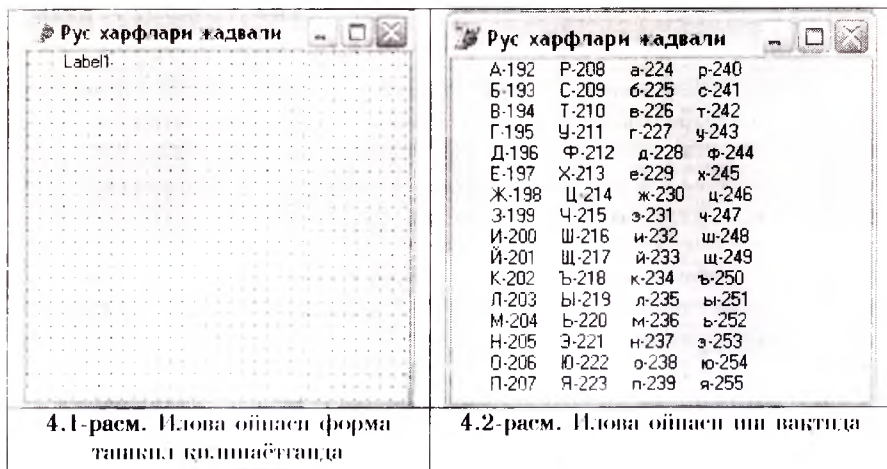
Ord функцияси параметр сифатида кўрсатилган белгининг кодини аниқлайди. Масалан,

k := ord('')* ;

буйруғи bajarилганда *k* ўзгарувчининг қиймати "*" белгисининг коди бўлган сонга (42) тенг бўлади.

4.1-листинида берилган дастур матни экранга рус алифбоси харфларини чиқариш учун мўлажалланган. Дастур ойинасининг кўриниши 4.1-расмда келтирилган.

Бу дастурда асосий ишни OnActivate ходисаларини қайта ишлаш процедураси bajarади. У илова ойинаси активланганда ишга тушади. Шунинг учун TForm1.FormActivate процедураси форма экранда пайдо бўлган заҳоти автоматик тарзда ишга тушади.

4.1-расм. Илова ойинаси форма таними қилинганда

4.2-расм. Илова ойинаси иш вақтида

4.1 Элистинг. Рус харфлари жаdвали

```
unit unit1;  
interface  
uses  
Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;  
type  
TForm1 = class(TForm)  
Label1: TLabel;  
procedure FormActivate(Sender: TObject); private  
{ Private declarations }  
public  
{ Public declarations }  
end;  
var  
Form1: TForm1;  
implementation  
{$R *.DFM}  
procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);  
var  
st:string; // жаdвал белгиларининг сатри сифатида ҳосил қилинади  
dec: byte; // белгининг коди  
i,j:integer; // жаdвалдаги сатр ва устун номери  
begin  
st := '';  
dec := 192;  
for i := 0 to 15 do // ўн олтинча сатр  
begin  
dec := i + 192;  
for j := 1 to 4 do // тўртта устун  
begin  
st := st + chr(dec) + ' ' + IntToStr(dec) + ' ';  
dec := dec + 16;  
end;  
st := st + #13; // экраннинг янги сатрга ўтиш  
end;  
Label1.caption := st;  
end;  
end.
```

Рус ҳарфларининг жадвали иловасининг формасида фазат битта LabelH компонентаси жойлаштирилган. Жадвалнинг устувилари бир ҳил кешликка эга бўлиши учун LabelH.Font.Name ҳусусиятига барча белгилари бир катталиқда бўлган шриффт номи, масалан, Courier New Cyr қўйиштирилади. Дастур ойинасининг иккинчи экрани 4.2 расмда берилган.

4.2. Сатрлар

Сатрлар *shortstring*, *longstring* ҳамда *widestring* тишидаги маълумот сифатида бериши мумкин. Бу тишлар битта сатрга ёзиши мумкин бўлган белгиларининг энг кўп сони, ўзгарувчиларни компьютер хитрасида сақлаш учун ажратиладиган жой усуллари ва белгиларининг қорлаш усуллари билан бир-биридан фарқланади.

Shortstring тишидага ўзгарувчи учун хотирадан жой статик, яъни дастурнинг бажариллини бошлангунча ажратилади. Бундай сатрдаги белгиларининг энг кўп сони 255 тадан ошмайди. *Longstring* ва *widestring* тишидаги ўзгарувчиларга эса хотира динамик усулда, яъни дастурнинг бажариллини вақтида ажратилади. Шунинг учун бундай сатрларнинг узунлиги чегараланмайди.

Бундан ташқари, дастурларда универсал сатрли тиш *String* дан ҳам фойдаланиши мумкин. У *Shortstring* тишига эквивалент.

Сатрли тишдаги ўзгарувчилар ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлимида эълон қилиниши шарт. Бу эълон умумий кўринишида қуйидагича бўлиши мумкин:

Ном: String;

ёки

Ном: String [узунлик];

Бу ерда *Ном* — ўзгарувчининг номи; *string* — сатрли тишнинг англлатувчи калит сўз; [узунлик] — сатрнинг энг катта узунлигини кўрсатувчи бутун тишдаги константа.

Сатрли тишдаги ўзгарувчиларни эълон қилишга мисолар:

```
name: string[30]; buff: string;
```

Агар сатрли ўзгарувчини эълон қилишда сатрнинг узунлиги кўрсатилмаган бўлса, у ҳолда унинг узунлигини 255 га тенг деб қабул қилинади, яъни

```
satr: string [255]; ҳамда satr: string;
```

эълонлари тенг кучли.

Дастур маънида, сатр ҳисобланган белгилар кетма-кетлиги (сатрли константа) анистроф (' ') белгилари орасида кўрсатилади. Масалан, `parol` сатрли ўзгарувчисига қиймат бериш ифодасини қуйидагича ёзиш мумкин:

`parol := 'Маҳфий сир';`

ёки

`parol := '2006';`

Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки,

`Parol := 2006;`

бўйруғи нотўғри, чунки `parol` сатрли тип, 2006 эса бутун сонли типдаги маълумот ҳисобланади. Бундай бўйруқлар қомпиляция қилиш жараёнида учраб қолса, экранга

incompatible types: 'Char' and 'Integer'

(Char ва Integer типлари бир-бирига мос эмас)

кўринишидаги ахборот чиқарилади.

Сатрли типдаги маълумотларни =, <, >, <=, >= муносабат белгиларидан фойдаланиб string типдаги бошқа сатрлар билан таққослаш мумкин. Сатрлар дастлабки белгиларидан бошлаб белгима-белги таққосланади. Агар таққосланаётган сатрларнинг ҳамма белгилари бир хил бўлса, бундай сатрларни ўзаро тенг деб қаралади. Агар дастлабки белгиларидан бошлаб, бир хил позициядаги белгилари ҳар хил бўлса, бу сатрларнинг ичида бир хил бўлмаган биринчи белги учраган позицияда қайси сатрнинг белгиси каттароқ юзата эга бўлса, шу сатр катта ҳисобланади. Қуйидаги жадвалда сатрларни таққослашга мисоллар келтирамыз:

Сатрларни таққослаш

4.4-жадвал

1-сатр	2-сатр	Таққослаш натижаси
Алиев	Алиев	Бу сатрлар тенг
Ворисова	ворисова	1-сатрдан 2-сатр катта
Амиров	Амирова	1-сатр 2-сатрдан кичик
Basic	Delphi	1-сатр 2-сатрдан катта

Сатрли маълумотлар ўстида таққослаш амалидан ташқари, қўшин амалини ҳам бажариш мумкин. Сатрларни қўшиганда шу сатрлардан биринчисининг ўнг томониغا иккинчисини ёнма-ён ёзиш натижасида янги сатр ҳосил бўлади. Масалан,

```
First_name := 'Алиев';  
last_name := 'Вали';  
ful_name := first_name + ' ' + last_name;
```

амаллари бажарилганда, `ful_name` ўзгарувчисининг қиймати "Алиев Вали" га тенг бўлади.

Сатрли маълумотнинг бирор белгисини кўрсатиш керак бўлса, унинг номи ва квадрат қавслар ичида шу белгининг номери ёзилади. Масалан, юқоридаги `ful_name` ўзгарувчиси учун `ful_name[8]` ёзуви "а" белгисини билдиради.

4.3. Сатрлар устида амаллар бажарини

Delphi тилида сатрла билан ишлаш учун бир қатор функция ва процедуралар киритилган. Улар икки гуруҳга - сонли ва сатрли қиймат оладиган функция ва процедураларга бўлинадылар. Дастлаб сонли қиймат оладиган функция ва процедураларни кўрайлик.

Length функцияси. Length функцияси берилган сатрнинг узунлигини аниқлаш учун хизмат қилади. Бу функциянинг аргументи сатр тинидаги ифодадан иборат. Length функциясининг қиймати (бутун сон) сатрдаги белгилар сонига тенг бўлади. Масалан,

```
n := length('Алиев');  
m := length('Delphi тили');
```

буйруқлари бажарилганда `n` ва `m` ўзгарувчиларнинг қийматлари мос равишда 5 ва 11 га тенг бўлади.

Эслатма: "Бўш жой" ҳам битта белги ҳисобланади.

Pos функцияси. Pos функцияси бир сатр иккичисининг таркибида мавжудми ёки йўқми деган саволга жавоб беради. Бу функция умумий кўринишда қуйидагича ёзилади:

pos (1-сатр, 2-сатр) ;

бу ерда *1-сатр* — сатр тинидаги ўзгарувчи ёки константа бўлиб, уни сатр тинидаги *2-сатр* тақрибидан қидирилади. *2-сатр* нинг таркибида печатчи позициядан бошлаб *1-сатр* нинг учраши *pos* функциясининг қийматини аниқлайди. Агар учрамаса бу функциянинг қиймати нолга тенг бўлади. Масалан,

```
p := pos('тил', 'Delphi тили');  
q := pos('Basic', 'Delphi тили');
```

бўйруқлари бажарилганда, p — нинг қиймати 8 га, q — esa 0 тенг бўлади.

Val процедураси. *Val* процедураси ҳарфий катталикларни сонли катталikka айлантириш учун хизмат қилади. Бу процедура умумий кўринишда қуйидагича ёзилади:

$Val(satr, a, b);$

Бу ерда *satr* — сонли катталikka айлантириладиган сатр типидagi маълумот; a — *satr* нинг биринчи рақам бўлмаган белгисигача турган рақамлар кетма-кетлиги ифода қиладиган бутун сон. b — *satr* нинг биринчи рақам бўлмаган белгиси турган позицияни кўрсатувчи бутун сон бўлиб, хатолик коди деб ҳам аталади.

Val(satr, a, b) процедурасининг бажарилиши намуналари жадвали

<i>satr</i>	a	B
12345	12345	0
1236,86565	1236	5
0,1276	0	2
-12,23	12	4
+14.57	14	4
%14.445	0	1
Φ12.13	0	1

Энди сатрли қиймат оладиган функция ва процедураларни кўрайлик.

Concat функцияси. *Concat* функцияси бир нечта сатрларни қўшиб битта сатрга йиғиш учун хизмат қилади. Унинг умумий кўриниши қуйидагича:

$Satr := concat(satr1, \dots, satrN);$

Бу ерда *satr1*, ..., *satrN* — битта сатрга йиғиладиган сатрли ўзгарувчи ёки константалар; *satr* — натижавий сатр. Масалан,

$st1 := 'Delphi'; st2 := ' жуда бой '; st3 := 'тил!';$

$st := concat(st1, st2, st3);$

бўйруқлари бажарилганидан сўнг, *st* сатрли ўзгарувчининг қиймати "Delphi жуда бой тил!" га тенг бўлади.

Delete процедураси. *Delete* процедураси сатрнинг маълум бир

қисmini ўчиринишга имкон беради. Бу процедура умумий кўришида қуйидагича ёзилади:

$delete(satr, n, m)$

бу ерда $satr$ – сатр тишидаги ўзгарувчи ёки константа; n – ўчирини бошланадиган белгининг номери; m – ўчириладиган белгилар сони. Масалан,

$X := \text{"Тошкент шаҳри сўзас"}; delete(n, 9, 6);$

бўйруқлари бажарилганидан сўнг, n – нинг қиймати "Тошкент сўзас" га тенг бўлади.

Қуйида келтирилаган $while$ бўйруғи st сатрининг бошида келган "бўш жой" белгиларини ўчиради:

$while(pos(' ', st) = 1) do delete(st, 1, 1);$

Бўш жойларни $delete(st, 1, 1)$ процедураси ўчиради. Бу бўйруқ циклда st сатрининг биринчи белгиси "бўш жой" бўлган ҳолларда (бу ҳолда $pos(' ', st)$ функциясининг қиймати бирга тенг) ишлайди.

Сору функцияси. Сору функцияси сатрнинг маълум бир қисмини ажратиб олини учун ишлатилади. Сору функцияси умумий кўришида қуйидагича ёзилади:

$copy(satr, n, m);$

бу ерда $satr$ – парчаси ажратиб олиннадиган сатр, ёки сатр тишидаги ўзгарувчи; n – ажратини бошланадиган биринчи белгининг ўрни; m – ажратиб олиннадиган белгилар сони. Масалан,

$st := \text{"Профессор Олимов"}; fam := copy(st, 11, 6);$

бўлса, fam ўзгарувчининг қиймати "Олимов" га тенг бўлади.

5-БОВ. КОНСОЛ ИЛОВЛАР

Ушбу китоб Windows учун дастурлашга мўljалланганга карамай, консол иловаларини ҳам назардан четга чиқариш ярамайди. Консоль бу монитор ва клавиатуранинг битта деб қарандир. Консольли иловалар деганда эса MS DOS операцион системаси (ёки DOS ойнаси) учун мўljалланган дастурлаш тушунилади. Бу ҳолда киритиш қурилмаси — клавиатура, чиқариш қурилмаси эса — белгилли маълумотларни акселантириш режимида ишлайдиган монитордан иборат.

Консольли иловалар дастурлашнинг умумий масалаларини кўришда жуда ҳам қулай ҳисобланади. Чунки, буца асосий эътибор масалани ҳал қилишга қаратилади.

Консол иловларини яратишдан аввал маълумотларни экранга чиқариш ва клавиатурадан киритиш буйруқлари билан танишамиз.

5.1. Киритиш ва чиқариш буйруқлари

Кўпинча масалаларни ечилиш жараёнида масаланинг шартида берилган маълумотларни клавиатура орқали киритишга тўғри келиб қолади.

Read оператори ўзгарувчиларга қийматларни клавиатура ёрдамида беришни ташкил қилиш учун ишлатилади. Бу оператор умумий кўринишда қуйидагича ёзилади:

read (ўзгарувчилар рўйхати);

Рўйхатдаги ўзгарувчилар бир-бирларидан вергул билан ажратилади. Масалан:

read (r,k,h); .

Read буйруғини бажарган ЭХМ ишдан тўхтайтиди ва рўйхатда кўрсатилган барча ўзгарувчилар учун қиймат киритилишини кутади. Клавиатурадан киритилаётган маълумотлар бир-биридан бўлиш жой белгиси билан ажратилади. Киритилган маълумотлар тартиб рақамларига караб мос равишда берилган рўйхатдаги ўзгарувчиларга қиймат қилиб берилади. Бошқача айтганда, биринчи киритилган маълумот рўйхатдаги биринчи ўзгарувчига, иккинчи маълумот иккинчисига ва ҳоза тартибда берилади. Юқоридаги оператор учун клавиатурадан қуйидаги маълумотлар киритилган бўлсин:

2.34 15 Delphi

А холда r га 2.34, k га 15, h га эса 'Defphi' қийматлари берилди ва дастурнинг кейинги буйруқлари ўзгарувчиларнинг ана шу қийматлари учун бажарилади.

Қиймат олаётган ўзгарувчи билан унга берилаётган қиймат бир хил типга мансуб бўлиши лозим. Char ёки string типдаги маълумот киритилаётганда уларини аностроф орасига олинн шарт эмас. Real типда маълумот киритилаётганда эса бутун сонларни ҳам киритишга рухсат берилди. (Бу ҳолда киритилган 10 сонини 10.00 тарзида қабул қилинади.) Boolean типдаги маълумот сифатида фақат false ёки true қийматларидан бирини киритиш мумкин ҳалос.

Клавиатурадан киритилган маълумотлар сонини Read операторида берилган рўхатдаги ўзгарувчилар сонидан кам бўлмаслиги лозим. Акс ҳолда, рўйхатдаги қайсибир ўзгарувчи қиймат олмагани сабабли навбатдаги операторлар бажарилмаётган тураверади.

Агар киритилган маълумотлар сонини Read оператори билан кўрсатилган ўзгарувчилар сонидан кўп бўлса, бунинг зарари йўқ. Чунки ортиқча қийматлар ёки навбатдаги Read даги ўзгарувчиларга қиймат қилиб берилди. Масалан, битта дастурда

Read (a,b,s): Read (x,y):

операторларига жавобан клавиатурадан

2.3 -1.5 2.4 22 -0.05 4.125

маълумотлари киритилган бўлса, a га 2.3, b га -1.5, c га 2.4 қийматлари берилса, x ўзгарувчи 22, y эса -0.05 қийматлари берилди. Ортиқча киритилган 4.125 дан эса ЭХМ фойдаланимайди, яъни ташлаб юборилади.

Readln оператори рўйхатда кўрсатилган ўзгарувчиларга қиймат киритилганидан сўнг, курсорни янги сатрнинг бошига ўтказиб қўйди. Бу ҳолда ортиқча маълумотларнинг барчаси ташлаб юборилади, навбатдаги **Read** ёки **Readln** ёрдамида берилган ўзгарувчиларга эса қиймат қилиб янги сатрнинг бошида киритилган маълумотлар олинади. Масалан:

Readln (a,b,s): Read (x,y):

операторлари учун клавиатура орқали

2.3 -1.5 2.4 22 3.75
-0.05 4.125

кўринишидаги маълумотлар киритилган бўлса, **a**, **b**, **c** ўзгарувчилар мос равишда 2.3, -1.5, 2.4 =ийматларини олса, **x** билан **y** ўзгарувчилар -0.05 ва 4.125 ни олади.

Write оператори турли ҳисоблаш натижаларини, матнларини ҳамда арифметик ифодаларининг қийматларини ҳисоблаб дисплей экранига чиқариш учун хизмат қилади. Бу оператор умумий ҳолда қуйидагича ёзилади:

write(чиқариладиган маълумотлар рўйхати); .

Чиқариладиган маълумотлар бир-биридан вергул билан ажратилади.

Экранга чиқариш керак бўлган матнларни апостроф белгиси билан кўрсатилади. Масалан:

write ('Delphi tili');

бўйруғи бажарилганда экранга

Delphi tili

ёзуви чиқарилади.

write оператори ёрдамида Delphi дастурлаш тили қоидалари билан ёзилган арифметик ифодаларининг қийматларини ҳам ҳисоблаш мумкин. Масалан:

write(3 * 4 + 15 / 3 - 10.5);

бўйруғининг натижаси кавслар ичида берилган ифоданинг қиймати бўлган

6,5000000000 E + 00

кўринишидаги сонни экранга чиқаришдан иборат бўлади.

Агар **write** ёрдамида экранга чиқариш талаб қилинган маълумотлар сифатида ўзгарувчилар рўйхати берилган бўлса, у ҳолда бу ўзгарувчиларнинг қийматлари ЭХМ хотирасидан қидириб топилади ва экранга чиқарилади. Фараз қилайлик, бирор дастурнинг бажарилиши давомида **x**, **y**, **z** ўзгарувчилар мос равишда 23, 123.12, 'Delphi' қийматларини олган бўлсин. **N** ҳолда

write (x,y,z);

операторининг бажарилиши натижасида экранда

2.3000000000 E + 01 1.2312000000 E + 02 Delphi

кўринишидаги маълумотлар чиқарилади. Бу ёзувлардан кўришиб турибдики, экрандаги сонли маълумотлар ўқини ва тушуниши учун бир оз ноқулай. Ана шу ноқулайлик олдини олиш учун экранда узатиладиган сонли маълумотларни маълум бир ўлчамга солишти (форматлашга) тўғри келади. Ўлчам одатда икки бутун сондан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси умумий рақамлар сонини, иккинчиси эса каср қисмидаги рақамлар сонини белгилайди. Ўлчам форматланаётган ўзгарувчидан кейин икки нуқта (:) орқали аниқланади ва фақат шу ўзгарувчигагина тегишли бўлади. Юқоридаги маълумотларнинг форматлаб, экранга узатайлик:

write(x:4:2, y:6:2, z);

Бу буйруқ таъсирида маълумотлар қуйидаги кўринишида экранга чиқарилади:

23.00 123.12 Delphi

Бутун сон тинидаги маълумотларда ҳақиқий қисм бўлмаслигини ёдда тутиш зарур.

Экранда (кўрсаткич) курсор мавжуд бўлиб, у маълумотларни қайси жойдан бошлаб киритилиши ёки чиқариллини кераклигини кўрсатади. Навбатдаги маълумот курсор турган жойдан бошлаб киритилади ёки чиқарилади. Юқорида биз *readln* ёрдамида ана шу курсорни навбатдаги сатрнинг биринчи позициясига ўтказишни кўрган эдик. Шу ҳолатни *writeln* ёрдамида ҳам такрорлаш мумкин.

Writeln оператори талаб қилинган маълумотларни экранга чиқарганидан кейин, курсорни янги сатрнинг бошига ўтказилади. Масалан:

write (x); write (y); write (z);

буйруқлари маълумотларни

2.3000000000E + 01 1.2312000000E + 02 Delphi

кўринишида экранга чиқарса,

writeln(x); writeln(y); write(z);

буйруқлари маълумотларни экранга

2.3000000000E + 01

1.2312000000E + 02

Delphi

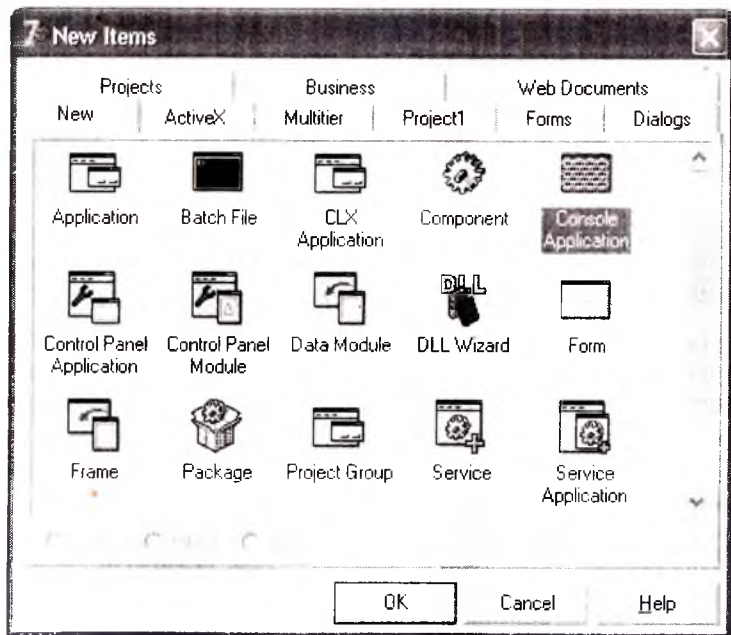
тарзда чиқарилишини таъминлайди.

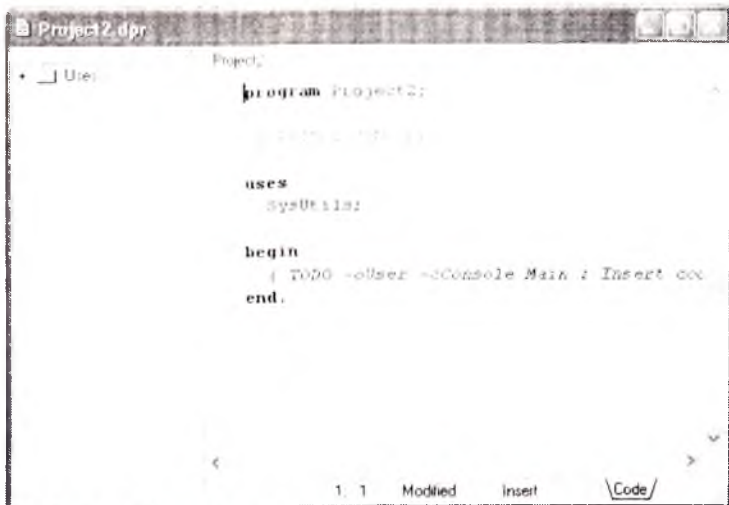
Readln ва *writeln* операторларидан ҳеч қандай аргументиз ҳам фойдаланиш мумкин. *Readln* буйруғи ENTER тугмасини босилиши кутди ва курсорни янги сатрнинг бошига ўтказса. *writeln* эса шунчаки курсорни янги сатрнинг бошига қўчиради.

Дастлаб: Агар клавиатурадан киритилаётган маълумот билан уни қиймат қилиб оладиган ўзгартувчининг типларига бир-бирига мос бўлмаса, дастур ўз ишINI тўхтатади ва экранга йўл қўйилган ҳаттолик ҳақида ахборот чиқарилади.

5.2. Консоли иловалар яратиш

Консоли иловалар қуйидагича усулда яратилади. Дастлаб **File** менюсидан **New / Other Application**, пункти танланади. Сўнгра **New** тугмасини босиб **New Items** диалог ойнасини очамиз. Ундан **Console Application** тугмасини босамиз. Натижада экранда **Project1.dpr** ойнаси пайдо бўлади. У ерда консоль иловаларнинг бош процедураси жойлашган. Бу ойнада дастурнинг буйруқларини киритиш мумкин.

5.1-расм. Консолли иловалар бош процедурасининг шаблони

Консолли иловалар *program* буйруғи билан бошланади. Сўнгра дастурнинг номи ёзилади. Дастлаб у бошланғич лойиха номи билан бир хил бўлади. Дастур матнини сақлаш вақтида у дастурчи қўйган ном билан автоматик тарзда алмаштириб қўйилади.

Шуни ёдда тутиш керакки, консолли иловаларни Windows да яратилади, DOS дастури каби ишлатилади. DOS да ASCII кодлаш усули, Windows да эса ANSI усули қўлланади. Уларда рус алифбесининг харфлари турли кодларга эга. Бу консолли иловалардаги рус алифбесига ёзилган изоҳлар ўрнига бошқа матни чиқаришга олиб келади. Шунинг учун консолли иловаларда маълумотларни лотин алифбесига чиқариш тавсия қилинади.

Агар зарурат бўлса, консолли иловаларда рус алифбесига ахборотларни экранга чиқариш учун ANSI-сатрни ASCII-сатрига ўтказувчи қайта кодлаш функциясини яратилиши ва фойдаланишига тўғри келади. Агар бу функцияни RUS деб атасак, маълумотларни рус алифбесига (кирилча) маълумотларни экранга чиқариш буйруқлари қуйидагича кўринишида бўлади:

```
writeln(Rus('Delphi тили ажойиб тил'));
```

5.1-детида намуна сифатида фойдаланувчи киритган оғирликни фунт ўлчов бирлигидан килограммга ўтказиш дастури келтирилмоқда. Маълумотларни экранга чиқариш учун ANSI-сатрни ASCII-сатрига ўтказувчи қайта кодлаш функцияси RUS дан

фойдаланилади.

5.1-листинг. Оғирликни фунтдан килограммга ўтказиш (консоли иловалар)

```
program funt_k;
{$APPTYPE CONSOLE}
  //RUS - ANSI-сатриги ASCII-сатрига қайта кодлаш функцияси
function Rus(mes: string):string;
  //ANSI да кирилча ҳарфлар 192 дан 255 гача кодланади
  //ASCII да -128 дан 175 гача (А..Я..л) ва 224 дан 239 гача (р..я)
  Var i: integer; // қайта кодланаётган белгининг номери
begin
  for i := 1 to length(mes) do
  case mes[i] of
  'А'..'И' : mes[i] := Chr(Ord(mes[i]) - 64);
  'P'..'Я' : mes[i] := Chr (Ord(mes [i] ) -16);
  end;
  rus := mes; end;
  // Асосий дастур
  Var f : real; // фунтдаги оғирлик
      w : real; // граммдаги оғирлик
      k : integer; // килограммлар
      g : integer; // граммлар
  // w = f*0,4095 + k*1000 + g
begin
  writeln(Rus('Фунт ва килограммлар'));
  writeln(Rus('Оғирликни фунтда киритинг ва <Enter> ни босинг'));
  write('> ');
  readln(f);
  w := f * 409.5; // Бир фунт фунт - бу 409,5 гр.
  if w > 1000 then begin
  k := Trunc(w / 1000); g := Round(w - k*1000);
  end else
  begin k := 0; g := Round(w) ; end;
  write(f:4:2, Rus(' ф. - бу '));
  if k >= 1 then write(k, Rus(' кг. '));
  writeln(g, Rus(' гр. '));
  write(Rus('Ишни тугатинг учун <Enter> ни босинг')); readln;
end.
```

Дастур матни {SAPPTYPE CONSOLE} сатри билан бошланмоқда. У бир қаратганда илоҳга ўхшайди, аммо бундай эмас. Чунки, очилган қавсдан кейин нол бирлиги белгиси турибди. Бу қурратма компилятор учун муваққилланган. Унга риоя қилган компилятор дастурни консолли иловалар каби генерация қилади. .

Консолли иловаларнинг компиляцияси одатдаги усулда амалга оширилади, яъни Project менюсидан Compile буйруғи таъланлади.

Муваффақиятда компиляциядан кейин, дастурни Run менюсидан Run буйруғи билан ишга туширилади. Консолли иловалар ишга тушганда экранда DOS-дастурларнинг стандарт ойинаси пайдо бўлади. 5.2-расмда консолли илова ишлаётган DOS-ойинасининг кўриниши тасвирланган.

Консолли иловаларнинг лойихаси стандарт усулда сақлаб қўйиш мумкин. File менюсидан Save буйруғини танланганда экранда Save Project нинг диалог ойинаси пайдо бўлади ва унга лойиха номини киритиш мумкин.

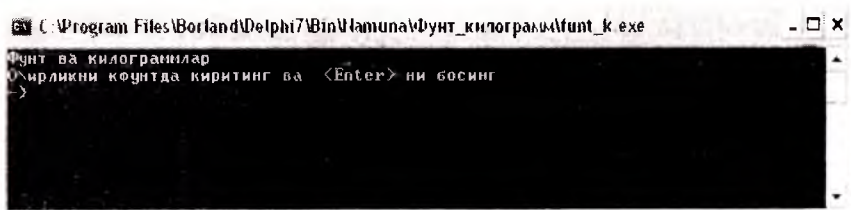

Рис. 5.2. Консолли иловалар ишлаётган DOS-ойина

6 боб. МАССИВЛАР

Жадвал катталиклари ёки массивлар бир хил типдаги ва қўлиаб сондаги маълумотларни сақлаш ҳамда қайта ишлаш учун мўлжалланган. Масалан: фамилиялар рўйхати, имтихондан талабаларни олган баҳолари, кундалик ўртача харорат ва ҳоказоларни массив сифатида қабул қилиш мумкин. Фараз қилайлик, 5 та баҳони ўқиш, улар ичидаги энг катта баҳони топиш ва қолган ҳамма баҳоларнинг ундан қанчага фарқ қилишини топиш талаб қилинган бўлсин. Бу дастурда 5 та баҳонинг ҳаммасини киритиб бўлмагунча, уларнинг энг каттаси ва бошқа баҳоларни ундан қанчага фарқ, қилишини топиб бўлмайди. Бунинг учун ҳамма баҳоларни ЭҲМ хотирасида сақлашга тўғри келади. Турган ганки, баҳоларнинг ҳаммаси *integer* тишида бўлади. Уларни сақлаш учун *integer* тишидаги 5 та турли ўзгарувчиларни киритиш мумкин. Баҳоларни билдирадиган ўзгарувчиларни бошқалари билан алмаштириб қўймаслик учун ВАН01, ВАН02, ВАН03 ёки шунга ўхшаш қилиб таилаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Агар баҳолар сони кўп бўлса (айтайлик 100 та бўлса), бу усул ҳам яхши натижа бера олмайди. Ўзгарувчиларни бундай кўришишда таилаш дастурни мураккаблаштириб юборади. Чунки, дастурда қатнашидиган ўзгарувчилар сони қанча кўп бўлса, уни ўқиш ва тушуниш шунча қийин бўлади. Бундай ҳолатларнинг олдини олиш учун Delphi тишида массивлар тушунчаси киритилган.

Массив — бу маълумотларнинг маълум бир структурага эга бўлган, бир хил типдаги ва умумий номга эга бўлган туридир. Массивларда мазмуни ва шакли бир хил бўлган катта ҳажмдаги жадваллар, рўйхатлар каби маълумотларни сақлаш катта афсилликларга эга.

Жадвал катталиклари ёки массивлар бир хил типдаги ва қўлиаб сондаги маълумотларни сақлаш ҳамда қайта ишлаш учун мўлжалланган. Масалан: фамилиялар рўйхати, имтихондан талабаларни олган баҳолари, кундалик ўртача харорат ва ҳоказоларни массив сифатида қабул қилиш мумкин.

6.1. Массивларни эълон қилиш

Массивлар ҳам фойдаланишдан аввал, бошқа ўзгарувчилар каби ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлимида эълон қилишини керак. Умумий ҳолда массивларни қуйидагича эълон қилиш мумкин:

Ном: array [қуйи индекс .. юкори индекс] of тип

Бу ерда ном- массивнинг номи: *array* — Delphi да *ном*- массив эканлигини аниқлашчи хизматчи сўз; *қуйи индекс .. юкори индекс* — массив элементларининг ўзларини диапазонини кўрсатувчи бутун тидаги константа; *тип* — массив элементларининг тиби. Масалан,

```
Temper : array[1..31] of real;  
Koeff : array[0..2] of integer;  
Name : array[1..30] of string[25];
```

Массивларни эълон қилинда помланган константалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Помланган константалар одатда константаларни эълон қилиш бўлимида эълон қилинади. Шундан кейини ундан оддий сонли ёки белгили константа сифатида фойдаланиш мумкин. Қуйидаги мисолда футбол бўйича чемпионатда қатнанадиган жамоаларнинг рўйхатини киритиш учун массив эълон қилиш масаласи кўрилган:

const

```
NT = 18; /* жамоалар сони
```

```
SN = 25; /* жамоаларнинг энг узун номи
```

```
Var komanda : array[1..NT] of string [SN];
```

Дастурда массив элементини кўрсатиш учун массивнинг номи ва квадрат қавслар ичида элементнинг номери (массивнинг индексини) кўрсатиш керак. Индекс сифатида константа ёки бутун тидаги ифодадан фойдаланиш мумкин. Масалан:

```
komanda [ 1 ] := 'Пахтакор';  
d := koeff[1]*koeff[1]-4*koeff[2]*koeff[1];  
ShowMessage(name[n + 1]);  
temper[i] := StrToFloat(Edit1.text);
```

Агар массив локал бўлмаса, яъни модулнинг ўзгарувчилар бўлимида эълон қилинган бўлса, эълон қилиш билан бир вақтда уни инициализация қилиш мумкин, бонқача айтганда унинг элементларига бонланғич қийматлар бериш мумкин. Массивни эълон қилиш вақтида унга қиймат бериш қуйидагича кўринишида бўлади:

Ном : array [қуйи индекс .. юкори индекс] of тип = (рўйхат):

бу ерда рўйхат — массив элементларининг бир биридан вергўл билан ажратилган қийматлари. Масалан :

a: array[10] of integer = (0,0,0,0,0,0,0,0,0,0);

Komanda: array[1..5] of String[10]=

('Нахтакор', 'Нефтчи', 'Павлоҳар', 'Машъал', 'Насарф');

Инициализация рўйхатидати элементлар сови массивнинг ўлчамларига мос бўлиши керак. Аёв ҳолда компилятор бу ҳақда

Number of elements differs from declaration

(элементлар сови ёълонда кўрсатилганига мос эмас)

тарзидаги ахборотни экранга чиқаради.

Агар локал массивни инициализация қилишга уринилган бўлса, бу ҳатосик ҳақда ахборотнинг кўришини тўғридан-тўғри бўлади:

Cannot initialize local variables

(локал ўзгарувчи инициализация қилишини мумкин эмас)

Локал массивларни фақат дастурининг иши давомида инициализация қилиш мумкин. Масалан:

```
for i := 1 to 10 do a[i] := 0;
```

6.2. Массив элементларини киритиш ва чиқариш

(*StringGrid* ва *Memo* компоненталари)

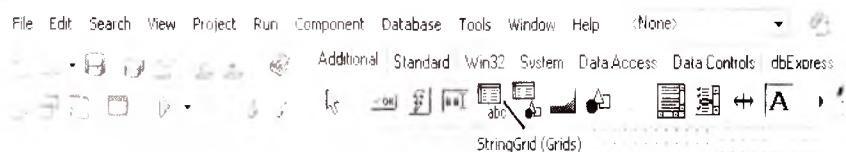
Массивлар билан ишлаганда, унинг элементлари ўртасида кўйидаги амалларни бажариш мумкин: массив элементларини киритиш ва чиқариш, энг катта ва кичик элементларини қидириш, массивдан берилган элементни излаш, массив элементларини тартибланш ва х.к.

Массив элементларини киритиш деганда массив элементларига қийматни фойдаланувчи томонидан киритилиши ёки дастурининг иши давомида қиймат берилиши назарда тутиллади.

Бу масаланинг энг осон йўли хар бир элемент учун алоҳида киритиш майдонини ташкил қилишдан иборат. Аммо стардича катта массивни киритишга тўғри келганда бу усул ярамайди. Фараз қилинг, битта форма устида юзлаб киритиш майдонлари жойлашсин.

Турган танки, массив элементларини жадвалнинг сатри ёки устунига киритиш жуда ҳам қулай. Буида хар бир элемент алоҳида ячўйчага жойланади. кўйида жадвал элементларини киритишнинг шккита *StringGrid* ва *Memo* усуллариини кўраимиз.

StringGrid компонентиаси. Массив элементларини киритишда **StringGrid** компонентиаси жуда ҳам қулай. **StringGrid** компонентиасининг шишонин **Additional** қуроқлар панелида жойланган (6.1-расм).

6.1-расм. **StringGrid** компонентиаси

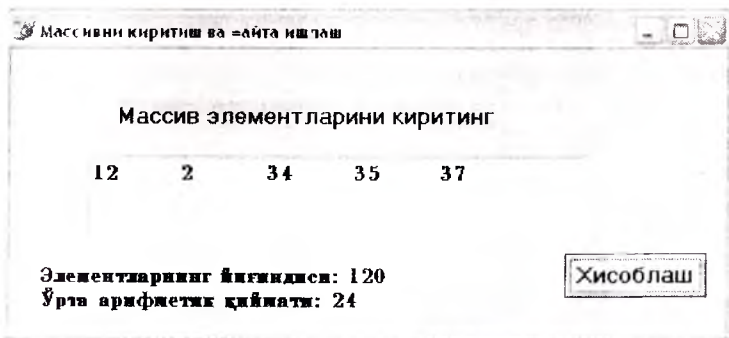
StringGrid компонентиаси ячейкалари белгилар билан тўлдирилган жадвалдан иборат. 6.1-жадвалда **StringGrid** компонентиасининг айрим хоссалари келтирилган.

StringGrid компонентиасининг хусусиятлари 6.1-жадвал

Хусусияти	мазмуни
Name	Компонентанинг номи. Дастурда компонента хусусиятларига мувожаат қилиш учун фойдаланилади.
ColCount	Жадвалнинг устунлари сони
RowCount	Жадвалнинг сатрлари сони
Cells	Жадвалга мос келувчи икки ўлчовли массив. Col номерли устун ва row номерли сатр кесилган ячейкадаги элемент - cells [col, row].
FixedCols	чақдан фиксирланган устунлар сони. Бу устунлар бошқа рангда ажратиб кўрсатилади.
FixedRows	Юқоридан фиксирланган сатрлар сони. Бу сатрлар бошқа рангда ажратиб кўрсатилади.
Options . goEditing	Жадвал ячейкасини тахрирлашга рухсатнома. True – тахрирлаш мумкин, False – йўқ.
Options . goTab	<Tab> тугмасидан фойдаланишга рухсатнома. Курсорни кейинги ячейкага ўтказишда (True) – мумкин, (False) таъқиқланади.

Options-GoAlways>ShowEditor	Компонентнинг тахрирлаш режимда бўлиши аломати. Агар бу хусусиятнинг қиймати False бўлса, у ҳолда ячейкада курсор пайдо бўлиши учун матни терши бошлангани, <F2> тугмасини босни ёки сичқонча тугмасини чертиш лозим.
DefaultColWidth	Жадвал устулларининг кенелиги
DefaultRowHeight	Жадвал сатрларининг баландлиги
GridLineWidth	Жадвал ячейкаларини ажратувчи чизик кенелиги
Left	Жадвал майдонининг чап чегарасидаги то форманинг чап чегарасигача бўлган масофа
Top	Жадвал майдонининг юқори чегарасидаги то форманинг юқори чегарасигача бўлган масофа
Height	Жадвалнинг кенелиги
Width	Жадвалнинг кенелиги
Font	Жадвалдаги матилар учун шрифт
ParentFont	Формадаги шрифт аломатларини ўзига олиш

StringGrid компонентасидан фойдаланишга намуна сифатида массив элементларининг ўрта арифметик қийматини ҳисоблаш дастурини кўрайлик. Дастурнинг диалог ойнаси 6.3 расм да келтирилган. *StringGrid* компонентаси массив элементларини киритиш учун, *Label1* ва *Label2* компоненталари изоҳлаш ва натижани кўрсатиш учун формага қўйилган. *Button1* — ҳисоблаш жараёнини бошлайди.

6.3-расм. Массивни киритиш ва қайта ишлаш дастурининг диалог ойнаси

StringGrid компонентаси формага бошқа объектлар каби қўйилади. Шундан кейин уни 6.2-жадвалга мувофиқ созлаш лозим. Height ва width ҳоссаларининг қийматларини сичқонча ёрдамда компонентанинги ўлчамлари сатр ўлчамига тенг бўладиган қилиб ўрнатилади. Дастурнинг матни 6.2-листингиде келтирилган.

StringGrid компонентасининг хусусиятлари 6.2-жадвал

хусусияти		қийматлари
ColCount	✓	5
FixedCols	✓	0
RowCount	✓	1
DefaultRowHeight	✓	24
Height		24
DefaultColWidth		64
Width		328
Options . goEditing	✓	True
Options . AlwaysShowEditing	✓	True
Options .goTabs	✓	True

Листинг 6.2. Бугун соғларни киритиш ва қайта ишлаш

```

unit getar;
interface
uses
Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, Grids, StdCtrls;
type
TForm1 = class(TForm)
Label1: TLabel;
StringGrid1: TStringGrid;
Button1: TButton;
Label2: TLabel;
procedure Button1Click(Sender: TObject); private
{ Private declarations }
public
{ Public declarations }

```

```

end;
var
Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.ButtonClick(Sender: TObject);
var a : array[1..5] of integer; # массив
    summ: integer; # элементларнинг йиғиндисин
    sr: real; # ўрта арифметик қиймат
    i: integer; # индекс
begin
# массивни киритиш
# агар ячейка бўш бўлса, массивнинг ундаги элементини нол деймиз
for l := 1 to 5 do
if Length(StringGrid1.Cells[i-1, 0]) <> 0
then a[i] := StrToInt(StringGrid1.Cells[i-1,0])
else a[i] := 0;
# массивни қайта ишлаш
summ := 0;
for i :=1 to 5 do
summ := summ + a[i]; sr := summ / 5;
# натижани чиқариш
Label2.Caption := 'Элементларнинг йиғиндисин: ' + IntToStr(summ)
+ #13 + 'Ўрта арифметик қиймати: ' + FloatToStr(sr);
end;
end.

```

Дастурни бир неча марта сынагандан сўнг, массив элементларини киритишни ўзгартиришга истак пайдо бўлади. Масалан, ячейкага матн киритилганидан сўнг <Enter> тугмаси босилганида курсор автоматик равишда кейинги ячейкага ўтеди. Буни *onKeyPress* ходисаларни қайта ишлаш процедураси ёрдамида амалга ошириш мумкин. Шу процедурага киритилаётган маълумотларни назорат қилишни ҳам тошириш мумкин.

OnKeyPress ходисаларни қайта ишлаш процедурасининг матни 6.3-листингда келтирилган. *Col* нинг хусусиятига алоҳида эътибор беринг. Унинг қиймати дастур давомида курсор турган ячейка номерига тенг. Бу хусусиятдан курсорни керакли ячейкага ўтказиш учун ҳам фойдаланиш мумкин. Шуни ёдда тутиш керакли.

устунилар ва сатрлар поёни бошлаб نومبرланади.

6.3-листинг. OnKeyPress ходисаларни қайта ишлаш процедураси

```
procedure TForm1.StringGrid1KeyPress(Sender: TObject;  
var Key: Char);  
begin  
case Key of  
#8,'0'..'9' : # рақамлар ва <Backspace> клавишаси  
#13: # <Enter> клавишаси  
if StringGrid1.Col < StringGrid1.ColCount - 1  
then StringGrid1.Col := StringGrid1.Col + 1;  
else key := Chr(0); # қолган белгилар таъдиқланган  
end;  
end;
```

Агар каср сонларни киритишга тўғри келса, (а: array [1..5] of real), у ҳолда OnKeyPress ходисаларни қайта ишлаш процедураси бир оз мураккабланади. Чунки, рақамлардан ташқари ажратувчи белги (вергул ёки нуқта) ҳамда минус белгиларини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Бу ерда бир оз айёрлик қилиш лозим, яъни нотўғри киритилган ажратувчи белгини тўғрисиغا алмаштиришдилади. Windows нинг жорий созланиши учун қайси белги ажратувчи эканлигини Decimalseparator глобал ўзгарувчисига мурожаат қилиб аниқлаш мумкин.

6.4-листингда ҳақиқий сонлар массивини киритиш ва қайта ишлаш дастурининг матни келтирилган. *OnKeyPress* ходисаларни қайта ишлаш процедураси фақат мумкин бўлган белгиларни киритишни таъминлайди.

6.4-Листинг. Ҳақиқий сонлар массивини киритиш ва қайта ишлаш

```
unit. getar_1;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes,  
Graphics, Controls, Forms, Dialogs, Grids, StdCtrls;  
type  
Tform1 = class(TForm)  
Label1: TLabel;  
StringGrid1: TStringGrid;  
Button1: TButton;  
Label2: TLabel;
```

```

procedure Button1Click(Sender: TObject);
procedure StringGrid1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
private
{ Private declarations }
public
{ Public declarations }
end;
var
Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
a : array[1..5] of real; // массив
sumam: real; // элементлар йиғиндиси
sr: real; // ўра арифметик қиймат
i: integer; // индекс
begin
// массивни қиритиш
// Агар ячейка бўш бўлса, унга мос элементни нол деб ҳисоблаймиз
for i := 1 to 5 do
if Length(StringGrid1.Cells[i,0]) <> 0
then a[i] := StrToFloat(StringGrid1.Cells[i,0]) else a[i] := 0;
// массивни қайта шилан
sumam := 0;
for i := 1 to 5 do
sumam := sumam + a[i]; sr := sumam / 5;
// натижани чиқариш
Label2.Caption := 'Элементлар йиғиндиси: ' + FloatToStr(sumam)
+ #13 + 'Ўра арифметиги: ' + FloatToStr(sr);
end;

// Ҳисобкага фақат мумкин бўлган белги киритилишини таъминлаш
procedure TForm1.StringGrid1KeyPress(Sender: TObject; var Key:
Char);
begin
case Key of
#8, '0', '9' : ; // рақамлар ва <Backspace> тугмаси
#13: // <Enter> клавишаси

```


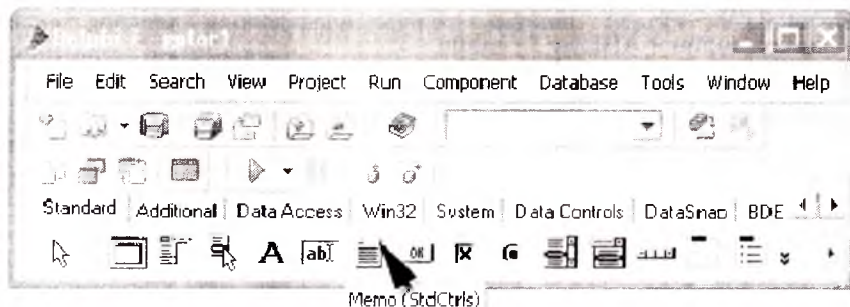
```

if StringGrid1.Col < StringGrid1.ColCount - 1
then StringGrid1.Col := StringGrid1.Col + 1;
***: begin // бутун ва каср қисмини ажратувчи белги
if Key <> DecimalSeparator then
Key := DecimalSeparator; // ажратувчи белгини тўғрисиغا алмаштириш
if Pos(StringGrid1.Cells[StringGrid1.Col,0],DecimalSeparator) <> 0
then Key := Chr(0); // иккинчи ажратувчи белгини таъқиқлаш
end;
* 2 : // минусни фақат биринчи белги қилиб киритиш мумкин
// яъни фақат ячейка бўш бўлганда
if Length(StringGrid1.Cells[StringGrid1.Col, 0]) <>0 then
Key := Chr(0) ;
else // қолган белгилар таъқиқланади
key := Chr(0);
end;
end;
end.

```

6.3. Мемо компонентасидан фойдаланиш

Мемо компонентаси етарлича катта бўлган сондаги сатрларни киритишга имкон беради. Шунинг учун, **Мемо** компонентасидан белгилли массивларни киритишда фойдаланиш мумкин. Унинг нишони **Standard** қуроқлар панелида жойлашган. (6.4-расм.) **Мемо** компонентаси формага бошқа компоненталар каби қўйиلىши мумкин.

6.4-расм. Мемо компонентаси

Мемо майдонига матни киритиш учун **Object Inspector** ойнасидаги **Lines** хусусиятининг **[Strings...]** қиймати чертилади. Натижада **Мемо** майдонига мати киритиш муҳаррири ишта тушади.

Мемо компонентасидан фойдаланиб массив элементларини киритишда массивнинг ҳар бир элементини алоҳида сатрга киритиш ва ҳар бир элемент киритилгандан сўнг <Enter> тугмасини босиш лозим.

6.3-жадвалда Мемо компонентасининг айрим хусусиятларини келтирамыз.

Мемо компонентасининг хусусиятлари. 6.3-жадвал.

Хусусияти	Маъмуни
Name	Компонентанинг номи. Компонента хусусиятларига мурожаат қилишда фойдаланилади.
Text	Мемо майдонидаги матн. Матнни битта деб қаралади.
Lines	Мемо майдонидаги матн. Матнни сатрлар кетма-кетлиги сифатида қаралади. Сатрга унинг номери бўйича мурожаат қилинади.
Lines .Count	Мемо майдонидаги сатрлар сони
Left	Майдоннинг чап чегарасидан то форманинг чап чегарасигача бўлган масофа
Top	Майдоннинг ўнг чегарасидан то форманинг ўнг чегарасигача бўлган масофа
Height	Майдоннинг баландлиги
Width	Майдоннинг кенлиги
Font	Киригилаётган матн учун шрифт
ParentFont	Шрифт хусусиятларини формадан олиш

Мемо майдонида турган матннинг бирор сатрга мурожаат қилиш Lines хусусияти ёрдамида, квадрат кавслар ичида сатр номерини кўрсатиб амалга оширилади.

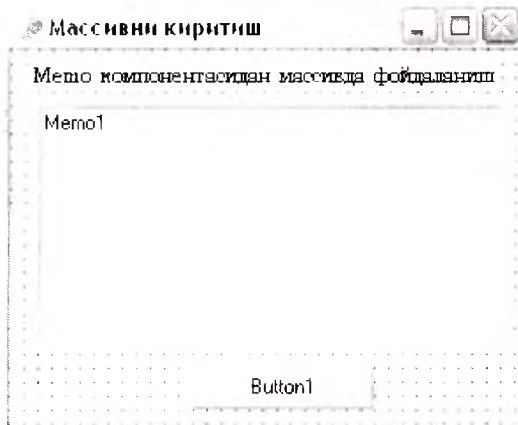
Қуйидаги мисол Мемо компонентасидан фойдаланишни намойиш этади. Унинг дастури 6.5-листингда келтирилган.

Мемо компонентасидан белгилли массивни киритишнинг процедурасининг асосий цикли қуйидагича:

```
for i := 1 to SIZE do
a [ i ] := Memol.Lines[i];
```

бу ерда `SIZE` массив ўзгариши кўрсатувчи номланган константа; `a` - массив; `Memo1` - Memo компонентасини номи; `Lines` - Memo компонентасининг хусусияти бўлиб, ҳар бир элементи Memo майдонидати матнининг битта сатрдан иборат бўлган массив.

Дастурнинг формаси 6.5 расмда келтирилган. Унда Memo майдонидан ташқари, Memo майдонда массив элементларини киритишни бошлаш учун `Button1` тугмаси жойлашган.

6.5-расм. Массивни киритиш пловасининг диалог оймаси

6.5-листинг. Memo компонентасидан массив элементларини киритиш.

```

unit Unit1;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Memo1: TMemo;
    Label1: TLabel;
    Button1: TButton;
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
end;

```

```

var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}

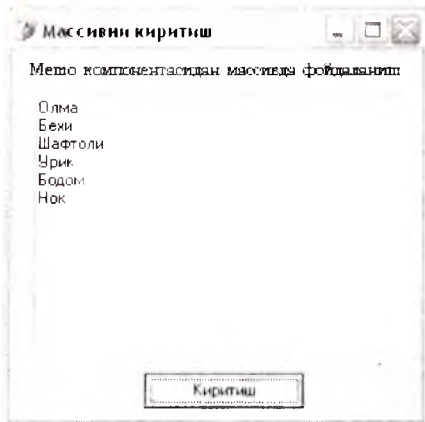
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
const
  SIZE = 5; // массив ўлчами
var a : array[1..SIZE] of string[30]; // массив
    n : integer; // Memo майдонида киритилган сатрлар сони
    l : integer; // массив элементининг индекси
    st:string;
begin
  n := Memo1.Lines.Count;
  if n = 0 then begin
    ShowMessage('Бошланғич маълумотлар нотўғри!');
    Exit; // ходисаларни қайта ишлаш процедурасидан чиқиб
  end;
  // Memo майдонида матн киритилган
  if n > SIZE then begin
    ShowMessage('Сатрлар сони массив ўлчамидан катта. ');
    n := SIZE; // фақат дастлабки SIZE та сатрни оламиз
  end;
  for i := 1 to n do
    a[i] := Form1.Memo1.Lines[i-1];
    // Memo майдони сатрлари нолдан бошлаб номерланган
    // массивни маълумотлар ойнасига чиқарини
  if n > 0 then begin
    st := 'Киритилган массив:' + #13;
    for i := 1 to n do
      st := st + IntToStr(i) + ' ' + a[i] + #13;
    ShowMessage(st);
  end;
end;
end;
end.

```

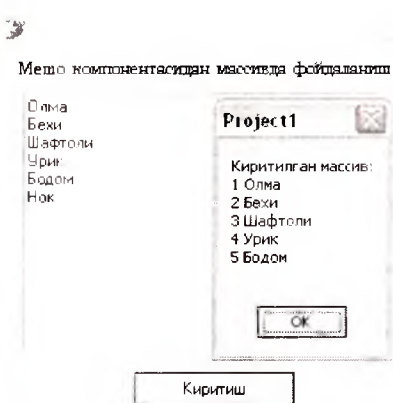
Бу дастурда асосий ишни TForm1.Button1Click процедураси бажаради. У дастлаб Memo1 майдонида матннинг бор-йўқлигини текширади. Агар матн бўлса, (бу ҳолда Lines.Count хусусиятининг қиймати нолдан катта), процедура Memo майдонида киритилган

сатрлар сони ва массивнинг ўлчамини таққослайди. Агар бу муқдор массив ўлчамидан катта бўлса, у ҳолда дастур автоматик тарзда n ниш қийматини ўзгартиради ва дастлабки `SIZE` га сатрни олади ҳалос.

6.6-расмда Массивни киритиш дастурининг диалог ойнаси келтирилган. Киритиш тугмаси чертилганидан сўнг, экранда 6.7-расмдаги ойна пайдо бўлади. Ундаги массив ўз элементларини Метно майдонидан олинган.

6.6-расм. Массив киритиш плювасининг диалог ойнаси

6.7-расм. Метно майдондан киритилган массив

6.4. Массивнинг энг катта (энг кичик) элементини топиш

Массивнинг энг катта (энг кичик) қийматини топиш масаласини бутун сонлар мисолида кўриб чиқамиз.

Массивнинг энг катта (энг кичик) қийматини топиш алгоритми жуда ҳам содда: Дастлаб массивнинг биринчи элементини энг катта (энг кичик) деб фараз қиламиз. Сўнгра массивнинг қолган элементлари энг катта (энг кичик) элемент билан таққосланади. Агар текшириладиган элемент энг катта элементдан катта (энг кичик элементдан кичик) бўлса, шу элемент энг катта (энг кичик) бўлиб қолади. Текшириш қолган элементлар учун, то массивнинг охиригача давом эттирилади.

Бу масала дастурининг диалог ойнаси эҳтиёжга қараб соддадан `stringGrid1` компонентаси, маълумотларни изоҳлаш ва натижани чиқариш учун `Label1` ва `Label2` компоненталари ҳамда текширишни бошлаш учун `Button1` буйруқли тугмасини ўз ичига

олди. 6.4-жадвалда StringGrid1 компонентаси хусусиятининг қийматлари келтирилган.

6.6-листингдәги дастурининг матни массивининг энг кичик элементини топиш учун мўлажалланган.

StringGrid1 компонентаси хусусиятининг қийматлари 6.4-жадвал

Хусусияти	Қиймати
ColCount	5
FixedCols	0
RowCount	1
DefaultRowHeight	24
Height	24
DefaultColWidth	64
Width	328
Options . goEditing	True
Options . AlwaysShowEditing	True
Options .goTabs	True

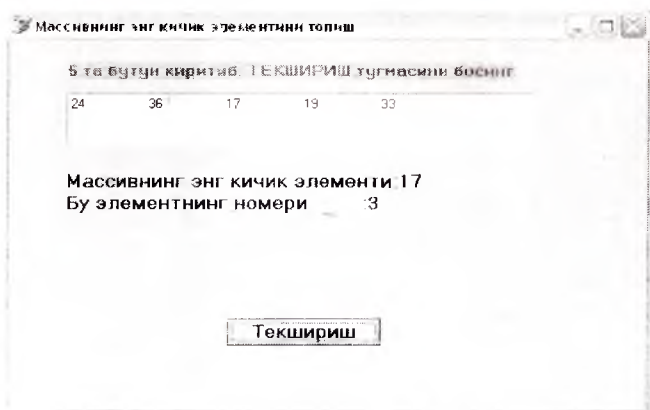
6.6-листинг. Массивнинг энг кичик элементини топиш

```
unit lookmin_;  
interface  
Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, Grids;  
type  
TForm1 = class(TForm)  
Label1: TLabel;  
Button1: TButton;  
Label2: TLabel;  
StringGrid1: TStringGrid;  
procedure Button1Click(Sender: TObject);  
private { Private declarations }  
public { Public declarations }  
end;  
var  
Form1: TForm1;  
implementation
```

```

{SR *,DFM}
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
const
SIZE = 5;
var
a : array[1..SIZE]of integer; // бутун сонлар массиви
min : integer; // массивнинг энг кичик элементининг номери
i : integer; // энг кичиги билан солиштириладиган элемент номери
begin
// массивни киритиш
for l := 1 to SIZE do
a[l] := StrToInt(StringGrid1.Cells[l-1,0]);
// Энг кичик элементни излаш
min := 1; // биринчи элемент энг кичик бўлсин
for i := 2 to SIZE do
if a[i]<a[min]then min := i;
// натижани чиқариш
label2.caption := 'Массивнинг энг кичик элементи:' +
IntToStr(a[min]) + '#13' + 'Бу элементнинг номери' :'+
IntToStr(min);
end;
end.

```


6.8-расм. Массивнинг энг кичик элементини топиш дастурининг диалог оймаси

6.5. Массивдан маълумотларни иккига бўлиш усули билан қидириш

Кўпинча массив элементлари орасидан бирор бир маълумотни қидириш билан боғлиқ масалаларни ечишга тўғри келади. Амалиётда бу қидиришни бирор бир усул билан тартибланган массивда олиб борилади. Масалан, алфавит бўйича тартибланган фамилиялар массивидан "Отаханов" фамилияси, кутубхонадаги алфавит тартибда тартиблаган китоблар массивидан "Шум бола" романини қидириб топиш ва х.к. Тартибланган массивдан бирор маълумотни қидириш масаласи учун энг яхши усуллардан бири – бу тенг иккига бўлиш усулидир.

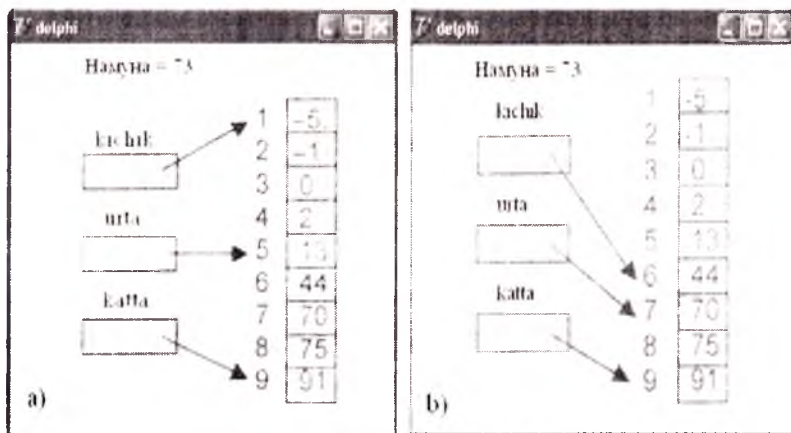
Фараз қилайлик, массив ўзини тартибда тартибланган бўлсин. Шу массивда берилган сон (намуна) бор ёки йўқлигини аниқлаш талаб қилинади.

Бу усулнинг фойси намуна изланаётган оралиқни тенг иккига бўлишга асосланади. Текширишни бошлашдан аввал, биз бу массивда изланган намуна элемент мавжуд эмас деб фараз қиламиз. Берилган оралиқ чап чегарасининг индекси *kichik*, ўнг чегарасининг индекси *katta*, уларнинг ўртасида жойлашган элементнинг индекси *urla* бўлсин. Дастлаб массивнинг ўртадаги элементининг индекси *urla* топилади. Сўнг намуна массивнинг *urla* индексли элементи билан таққосланади. Агар улар тенг бўлса, масаланинг ечими топилди деб жараённи тўхтатилади. Акс ҳолда намуна *urla* индексли элементга нисбатан қайси оралиқда жойлашганлиги аниқланади. Унга кўра биз намуна изланаётган оралиқнинг иккерак қисмини таълаб юбориб, керакли қисмини олиб қоламиз. Шу оралиққа боғлиқ равишда *katta* ёки *kichik* ўзгарувчилардан бири *urla* қийматини олади. *katta* ёки *kichik* нинг янги қийматларини ҳисобга олиб, *katta* ёки *kichik* нинг қийматидаш *urla* нинг янги қийматини ҳисобланади ва юқоридаги жараён яна такрорланади. Бу иш токи намунага тенг бўлган элемент топилгунча ёки текшириляётган оралиқ учун $katta - kichik = 1$ бўлиб қолгунча давом эттирилади. Сўнги ҳолда массивнинг *katta* ёки *kichik* индексли элементларининг намунага тенглиги текширилади. *Urla* нинг қийматини аниқлашда $katta + kichik$ миқдорнинг жуфт ёки тоқлигини текшираимиз. Агар у жуфт бўлса, $urla = (katta + kichik) / 2$, акс ҳолда $urla = \lfloor (katta + kichik) / 2 \rfloor + 1$ формула билан топилади. Бу ерда $\lfloor x \rfloor$ - бутун сонни аниқлатади.

Фараз қилайлик, бу массивнинг номи В ва унда n та элемент

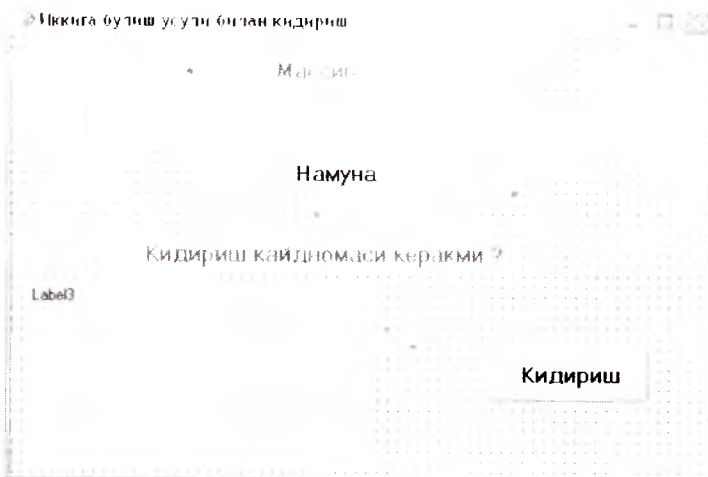
маъжуд бўлсин. Тенг иккига бўлиш усули қуйидаги алгоритм ёрдамида амалга оширилади.

1. Бошлансин
2. Киритилсин *Намуна*
3. $y := 'йўқ'$
4. $kichik := 1; katta := n$
5. агар $katta - kichik = 1$ ёки $y \neq 'йўқ'$ бўлса 11 га ўтилсин
6. $a := kichik + katta$
7. агар a жуфт бўлса, $urla := (kichik + katta) / 2$, аке ҳолда $urla := [kichik + katta] / 2 + 1$
8. агар $Намуна = B(urla)$ бўлса 12 га ўтилсин
9. агар $намуна > B(urla)$ бўлса $kichik := urla$, аке ҳолда $katta := urla$
10. 5 га ўтилсин
11. Агар $B(kichik) = Намуна$ ёки $B(katta) = Намуна$ бўлса $y := 'Ха'$
12. Чикарилсин y
13. Тамом

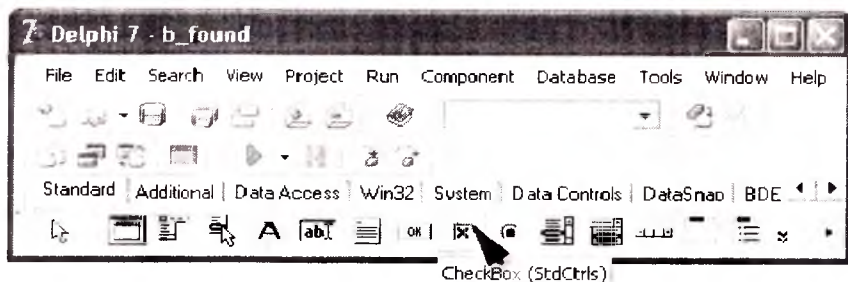
6.10-расм. Массивнинг иккига бўлиш усулида ўрта элементни тапивиш

Массивни иккига бўлиш усули билан қидириш дастурининг диалог ойнаси 6.11-расмда берилган. Формада Label3 майдони қидириш натижаси ҳамда қидириш қайдномасини эълон қилиш учун мўлжалланган. Формадаги қайдномани чиқарилсин байроқчаси ўрилатилган бўлса Қайднома, *kichik*, *urla* ва *katta* ўзгарувчиларининг дастур давомида қабул қилган қийматлари экранга чиқарилади. Бу маълумот иккига бўлиш усулининг моҳиятини тушунишга ёрдам беради.

6.11-расм. Иккига бўлиш усули билан кидиришнинг диалог ойинаси

Шува формасида биз янги компонента *CheckBox* – байроқчадан фойдаландик. Унинг шишони *Standard* қуроллар панелида жойлашган. (6.12-расм.). *CheckBox* компонентасини формага бошқа объектлар каби ўрнатиш мумкин. *CheckBox* компонентасининг айрим хусусиятлар и 6.5-жадвалда берилган.

6.12-расм. CheckBox компонентаси

CheckBox компонентасининг хусусиятлари

6.5-жадвал

Хусусияти	Мазмуни
Name	Компонентанинг номи. Компонента хусусиятларига мувожаат қилиш учун ишлатилади.
Caption	Байроқчанинг маъносини изоҳловчи матн

Checked	Байроқчанинг казизяти: агар ўрнатилган бўлса (✓) у ҳолда checked = True; аке ҳолда Checked=False
State	Байроқчанинг ҳолати. Checked хусусиятидан фарқли равишда, ўрнатилган, туширилган ҳамда оралик ҳолатни ажратиб олишга имкон беради. Байроқчанинг ҳолати: cbChecked (ўрнатилган); cbGrayed (кул ранг, ноаниқ ҳолат); cbUnChecked (туширилган)
AllowGrayed	Байроқча оралик ҳолатда бўла оладими? Агар AllowGrayed + True, бўлса, байроқча оралик ҳолатда бўла олади, аке ҳолда – йўқ.
Left	Байроқчанинг чап чегарасидан форманинг чап чегарасигача бўлган масофа
Top	Байроқчанинг юқори чегарасидан форманинг юқори чегарасигача бўлган масофа
Height	Изоҳловчи матннинг баландлиги
Width	Изоҳловчи матннинг кенлиги
Font	Изоҳловчи матн учун шрифт
ParentFont	Формадан шрифт аломатларини ўзига олиш

Формага CheckBox компонентаси ўрнатилгандан кейин, унинг хусусиятларини 6.6-жадвалга мувофиқ ўзгартирилади.

CheckBox1 компонентаси хусусиятларининг қиймати 6.6-жадвал

Хусусияти	қиймати
Caption Checked	Қидириш қайдномаси керакми? True

6.8- листингда ҚИДИРИШ тугмаси учун OnClick ҳодисаларни қайта ишлаш процедурасининг матни келтирилган. Бу процедура массив элементлари ҳамда намуна соини киритади, сўнгга иккига бўлиш усули билан намунага тенг бўлган элементнинг массивда бор ёки йўқлигини аниқлайди.

StringGrid1 ва Edit1 компоненталари учун OnKeyPress ҳодисаларни қайта ишлаш процедурасига алоҳида эътибор бериш. Улардан биричииси курсорни кейинги ячейкага ёки Edit1 майдонига

утилласа, иккинчиси – ҚИДИРИШ тугмасини активлаштиради. Қидиришни <Enter> тугмаси билан ҳам бонлани мумкин.

Листинг 5.8. Массивдан иккига бўлин усули билан берилган маълумотни қидириш

```
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, Grids;
type
  TForm1 = class(TForm)
    StringGrid1: TStringGrid;
    Label1: TLabel;
    Label2: TLabel;
    Edit1: TEdit;
    CheckBox1: TCheckBox;
    Label3: TLabel;
    Button1: TButton;
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
    procedure StringGrid1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
    procedure Edit1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
  const n = 9;
  var kichik, katta, urta, a, i: integer;
      b: array[1..9] of integer;
      y, y1, y2 : string;
      namuna : integer;
begin
  namuna := strtoint(edit1.Text);
  for i := 1 to n do
    b[i] := StrToInt(StringGrid1.Cells[i-1,0] );
    y := 'yuq'; kichik := 1; katta := n ;
```

```

while (katta < kichik) and (y = 'yuq') do begin
  a := katta + kichik;
  if a mod 2 = 0 then urta := trunc(a / 2)
    else urta := trunc(a / 2) + 1;
  y1 := y1 + inttostr(kichik) + ' ' + inttostr(urta)
    + ' ' + inttostr(katta) + #13;
  if namuna = b[urta] then y := 'Na'
  else if namuna > b[urta] then kichik := urta
    else katta := urta;
end;
if (namuna = b[kichik]) or (namuna = b[katta]) then y := 'Na';
if CheckBox1.Checked then
  Label3.caption := y + #13 + y1 else Label3.caption := y ;
end;

```

```

// каванчани StringGrid ячейкасида босилганда
procedure TForm1.StringGrid1KeyPress(Sender: TObject; var Key:
Char);
begin
if Key = #13 then // <Enter> тугмаси босилса
if StringGrid1.Col < StringGrid1.ColCount - 1
then // курсорни массивнинг кейинги ячейкасига ўтказиш
StringGrid1.Col := StringGrid1.Col + 1
else // курсор Edit1. намуна майдонларида
Edit1.SetFocus;
end;

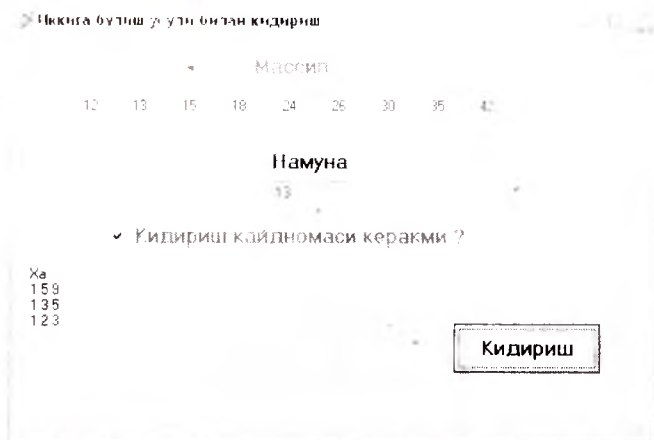
```

```

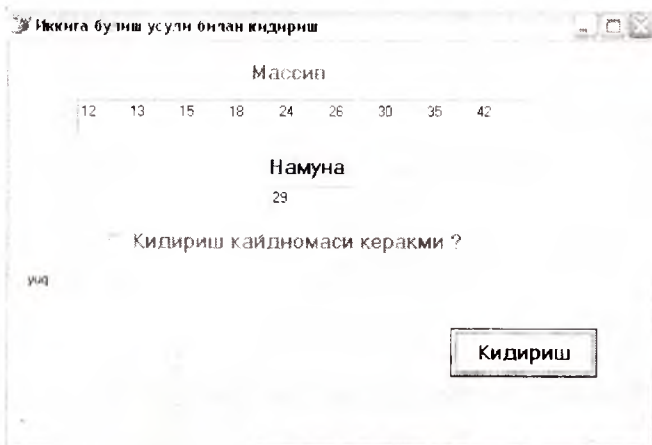
// клавиша Edit1 майдонида босилса
procedure TForm1.Edit1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
begin
if Key = #13 // <Enter> тугмаси босилди
then // буйруқли тугмани активлаштириш
Button1.SetFocus;
end; end.

```

Кўйида Иккига бўлиш усули билан қидириш дастурининг иши давомида ҳосил бўлиши мумкин бўлган диалог ойнасининг қайдиомали ва қайдиомасиз кўринишларига мисоллар келтирамыз. (6.13а-расм ва 6.13б –расмлар)

6.13а-расм. Диалог ойнасининг кайдномали кўриниши

6.13б-расм. Диалог ойнасининг кайдномасиз кўриниши

6.6. Массив элементларини тартиблан

Массив элементларини тартиблан деганда унинг элементларини маълум бир тартибда қайтадан жойлаштириш тушуналади. Масалан, бутун сонларнинг массиви берилган бўлиб, унинг элементларини ўзини тартибда тартибланса, элементлари учун

$$a[1] < a[2] < \dots < a[n]$$

шарти ўринли бўлади. Бу ерда n- массивнинг юқори индекси.

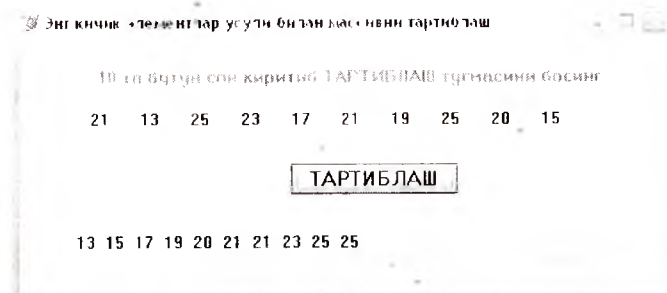
Массив элементларини тартиблан масаласи инфор­мацион система­ларда одатда тайёр­гар­лик бо­сиқ­чи сифатида қў­лана­ди. Масалан, тар­ти­бан­ган массив элемент­лари орасидан бирор маълумотни излаш тар­ти­бан­ма­ган қў­ла­ма­га ин­сба­тан тез­роқ ба­жари­лади. (Ик­ки­га бў­лини усу­ли билан қи­ди­риш маса­ласи­га қара­нг.)

Массив элементларини тартиб­ла­ши­ни­нг усу­ллари хил­ма­хил: энг кичик элемент­лари ор­қали тар­ти­бан, қў­ин­кен­мон тар­ти­бан усу­ли, тар­ти­бан­ган жа­д­вал­га янги элемент­ни қў­ни­ни усу­ли, ик­ки тар­ти­бан­ган массив­лар­ни қў­ни­ни усу­ли ва х.к. Бу усу­л­лар­дан бирор­та­с­ини бо­иқас­и­га қара­ган­да усту­н қў­йиб бў­л­май­ди. Усу­л­лар­дан бири элемент­лар­ини­нг маълум бир тар­тиб билан жой­ла­ш­ган­да аф­зал бў­лса, бо­иқас­и ю­лиқ­ча­ча тар­тиб учун аф­зал ҳисоб­ла­на­ди.

Энг кичик элемент­лари ор­қали тар­ти­бан усу­ли энг со­да қў­н қў­ла­на­ди­ган усу­л­лар­дан бири ҳисоб­ла­на­ди. Фа­раз қи­лай­лик, N та элемент­ли массив элемент­лар­ини ў­си­ни тар­ти­би­да тар­ти­бан талаб қи­ли­н­ган бў­лсин. У­нинг ама­лга оши­ри­ни го­яси қў­й­и­да­гича. Даст­лаб массив­ни­нг энг кичик элемент­ни то­пи­лади ва би­рин­чи элемент билан ў­ри­ни ал­ма­на­ди. Де­мак, 1 элемент тар­ти­бан­ди. Энд­и қол­ган элемент­лар орасидан энг кичи­ги то­пи­лади. U ик­кин­чи элемент билан ў­ри­ни ал­ма­на­ди. На­ти­жа­да ик­кин­чи элемент ҳам тар­ти­бан­ди. Бу жа­ра­ён даст­лаб­ки $N-1$ та элемент учун ба­жари­лади. На­ти­жа­да массив­ни­нг ҳам­ма элемент­лари тар­ти­бан­либ қо­лади. Бу го­яга асос­ла­ниб, қў­й­и­лан маса­ла­ни­нг ечи­ни ал­го­ри­т­ми­ни қў­й­и­да­гича қу­ри­ш мум­кин:

1. Бош­лан­син
2. Ки­ри­тил­син A массив
3. Ки­ри­тил­син n ;
4. $k := 1$;
5. $\min := a(k)$; $\text{ind} := k$
6. $l := k+1$
7. а­гар $a(l) < \min$ бў­л­са, u ҳол­да $\min := l$; $\text{ind} := l$
8. $l := l + 1$
9. а­гар $l \leq n$ бў­л­са 7 га ў­ти­ли­син
10. $c := a(\text{ind})$; $a(\text{ind}) := a(k)$; $a(l) := c$;
11. Ч­қ­ри­ли­син $a(k)$
12. $k := k + 1$
13. а­гар $k \leq n-1$ бў­л­са, 5 га ў­ти­ли­син
14. Ш­ни ту­га­тил­син.

Қуйида шу алгоритмга мос беладиган дастур матнини келтирамиз. Бу дастурнинг диалог ойнаси 6.14-расмда кўрсатишган.

6.14-расм. Массивни тартиблаш дастурининг диалог ойнаси

Матни 6.9-листингда берилган дастур ТАРТИБЛАШ (Button1) тугмасини босилиши билан ишга тушади. Массивнинг элементлари StringGrid1 майдонидан олинади. Массивнинг навбатдаги энг кичик элементи топилигандан сўнг, уни Label1 майдонига чиқариш учун тайёрларлик қилинади.

6.9-листинг. Массивни оддий усул билан тартиблаш

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
```

```
  const n = 10; // массивнинг ўлчами
```

```
  var i,k,l: word;
```

```
  ind: word; // k-чи ҳаддан бошлаб, энг кичик элемент индекси
```

```
  c: integer; // элементлар ўрин алмашганда ёрдам беради
```

```
  min:integer; // k-чи ҳаддан бошлаб, энг кичик элемент
```

```
  a:array[1..n] of integer;
```

```
  s: string; // тартибланган жадвали ифтини учун
```

```
begin
```

```
  s := "";
```

```
  for i := 1 to n do
```

```
    a[i] := strtoint(stringgrid1.Cells[i-1,0]);
```

```
    for k := 1 to n-1 do begin
```

```
      min := a[k]; ind := k;
```

```
      // k-чи ҳаддан бошлаб, энг кичик элемент топишмоқда
```

```
      for l := k+1 to n do
```

```
        if min>a[l] then begin min := a[l]; ind := l; end;
```

```
      // энг кичик элемент ва тартибланаётган элемент
```

```
      // ўринлари алмаштиришмоқда
```



```

c := a[ind]; a[ind] := a[k]; a[k] := c;
    пагинажи чиқарин учун йиғиб борилмоқда
s := s + inttostr(a[k]) + ' ';
end;
// охириги элемент пагинага чиқарин учун олинмоқда
s := s + inttostr(a[n]);
label1.Caption := s;
end;

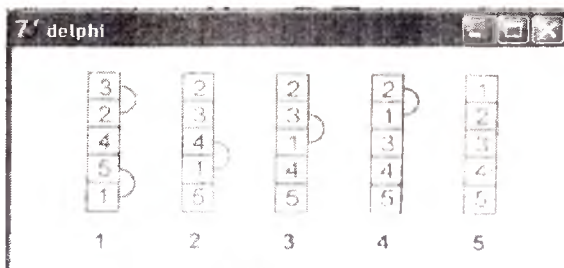
```

Ушбу дастурининг диалог ойнаси 6.14-расмда келтирилган.

Тартибланишнинг кўниксимон усули. Биз усулни сатрли катталиклар учун изоҳлаймиз. Фараз қилайлик, бизга N-фамилия қатнашган рўйхат берилган бўлсин. Шу рўйхатдаги фамилияларин алфавит тартибда тартиблан талаб қилинган бўлсин.

Сатрли маълумотларин ҳам соғли маълумотлар каби таққослан мумкинлиги ҳақида биз юқорида фикр юритган эдик. (4.1-илга қarang)

Тартибланишнинг кўниксимон усули икки қўшни элементларин таққослан ётади. Агар қўшни элементларан чап томондагиси ўнг томондагисидан катта бўлса, уларнинг ўрнлари ўзаро алмаштирилади. Текширин яна бонидан бошланади. Натияжада массивнинг кичик элементлари массивнинг бошига қараб сурилади (кўшикка ўхшаб кўтарилади), катталари эса охирига қараб сурилиб боради (чўқади). Бу жараён массивдаги (*элементлар соли-1*) марта такрорланади. 6.15-расмда 1 рақами билан массивнинг 1-ўтиндан кейинги, 2 рақами билан 2 ўтиндаги ва х.к. ўтинидан кейинги ҳолати тасвирланган.

6.15-расм. Массивнинг кўниксимон тартиблан жараёни

Бу усул учун ёзилган дастур матни 6.10-бетинида, диалог ойнаси 6.16-расмда келтирилган.

6.10-листин. Кўниксимон усул билан массивларни тартиблан

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
const n = 10; * массивнинг ўлчами
var a : array[1..n]of string[30]; * массив
    m : integer; // Memo майдонидаги сатрлар сони
    l : integer; // массив элементининг индекси *
    st : string;
    k : string; // ўрин алмаштиришда қатнашидиган ёрдамчи ўзгарувчи
begin
m := Memo1.Lines.Count;
if m = 0 then begin
ShowMessage('Бошланғич маълумотлар киритилмаган!');
Exit; // ходисаларни қайта ишлаш процедурасидан чиқдиш
end;
// Memo майдонида матн бор
if m > n then begin
ShowMessage('Сатрлар сони массив ўлчамидан катта ');
m := n; // Фақат дастлабки N та сатрни киритамиз
end;
for i := 1 to n do
a[i] := Form1.Memo1.Lines[i-1];
// массив элементлари тартибланмоқда
i := 1;
while l <= n-l do begin
if a[l] > a[l+1] then
// бу элементлар ўрин алмашқмоқда
begin k := a[l]; a[l] := a[l+1]; a[l+1] := k;
i := 0; // текширишни яна бошидан бошлаш учун
end;
i := l + 1;
end;
// массивни маълумотлар ойшасига чиқариш
if n > 0 then begin
st := 'Тартибланган массив:' + #13;
for i := 1 to n do
st := st + IntToStr(i) + ' ' + a[i] + #13; ShowMessage(st);
end;
end;
```

Мешо дан фойдаланиб массивни кўрибамиз

ва уни кўришмош усулда тартиблаймиз

Отханов
Валиева
Абдижалилова
Каримова
Охунли
Исмоилов
Буриев
Шарипова
Нуъмонов
Бадалов

ТАРТИБЛАШ

sati_mas_tar

Тартибланган массив:

1 Абдуналижоева
2 Бадалов
3 Буриев
4 Валиева
5 Исмоилов
6 Каримова
7 Нуъмонов
8 Отханов
9 Охунли
10 Шарипова

OK

6.16-расм. Кўришмош усулнинг диалог ойнаси

6.7. Кўп ўлчовли массивлар

Биз юқорида чизиқли жадвал деб аталадиган бир ўлчовли массивлар билан ишлашни ўргандик. Массивни бир ўлчовли деб аташнинг сабаби шуки, унинг элементлари битта сатрда ёки битта устунда жойланган бўлади. Ушбу пунктда биз икки ўлчовли массивлар билан ишлашни ўрганамиз. Унинг элементлар бир нечта сатр ва устанларда жойланган бўлади. Ихтиёрли матрица, детерминант, ўқувчиларнинг табеидаги баҳоларни икки ўлчовли массивга мисол сифатида олиш мумкин.

Қундалик ҳаётимизда кўпинча жадвал кўришишида ифодаланган маълумотлар билан ишлашимизга тўғри келади. Масалан, DAEWOO фирмасининг машиналари билан савдо қиладиган бир фирманинг 2006 йилдаги фаолияти қуйидаги жадвал билан берилган бўлиши мумкин:

6.7-жадвал.

	Январь	Февраль	Март	...	Ноябрь	Декабрь
Тико						
Дамас						
Нексия						
Матиз						
Лиганза						

Одатда ҳар бир жадалнинг битта сатри ёки устуни бир хил маъмуи ва тиңдаги маълумотлардан иборат бўлади. Шунинг учун дастурда бундай жадалларни икки ўлчовли массивлар шаклида қайта ишлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Икки ўлчовли массивларни бир ўлчовли массивлар тўғрисида деб ҳам қараш мумкин.

Tico: array [1..12] of integer;
 Damas: array [1..12] of integer;
 Nexia: array [1..12] of integer;
 Matiz: array [1..12] of integer;
 Liganza: array [1..12] of integer;

Келтирилган массивларнинг ҳар бири битта маркадаги машиналарни сотишни аниқлатади, массивларнинг ҳар бир элементи эса маълум бир ойдаги савдонини билдиради. Массивларни қуйидагича кўринишда ҳам ифодалаш мумкин:

jan: array [1..5] of integer;
 feb: array [1..5] of integer;
 mar: array [1..5] of integer;

 dec: array [1..5] of integer;

Массивларни бундай кўринишда ифодаланса, ҳар бир массив маълум бир ойда сотилган машиналарни, массивларнинг элементлари ўзларига мос сотилган автомобил маркаларини кўрсатади.

Агар жадал тўғрисидаги бир хил тиңдаги маълумотлардан (масалан, бутун сонлардан) иборат бўлса, бундай жадалларни икки ўлчовли массивлар шаклида ёзиш мумкин. Икки ўлчовли массивлар умумий кўринишда қуйидагича ёзилади:

Ном : array[*n* .. *m*, *k* .. *l*] of *Тип*

Бу ерда *Ном* - массивнинг номи; *array* — Delphi даги калит сўз; *n* — сатрларнинг қуёи индекси, *m* — юқори индекси, *k* — устуңларнинг қуёи индекси, *l* — устуңларнинг юқори индекси; *Тип* — массив элементларининг тиңи.

6.7 жадални қуйидагича икки ўлчовли массив шаклида ёзиш мумкин:

yaku: array [1..12, 1..5] of integer

Икки ўлчовли массивларнинг элементлари сонини $(m-n+1) \times (k-l+1)$ формула билан тоиши мумкин. Шундай қилиб, *yaku* массиви 60 та

Integer тиши ваги маълумотлардан иборат.

Массив элементига мурожаат қилиш учун унинг номи ва квадрат қавсларда индекс номерларини кўрсатиш лозим. Биринчи индекс массивнинг сатрлари номерини, иккинчи индекс эса устун номерларини аниқлатади. Масалан, *yakun*[2,3] элементи март ойида сотилган Нексия машиналарини билдиради.

Массивлар билан ишлаганда *for* буйруғидан фойдаланиш қулай. Масалан, бир йил давомида сотилган Дамас машиналарини ҳисоблаш учун дастур парчаси қуйидагича ёзилади:

```
s := 0; for j := 1 to 12 do s := s + itog[2,j];
```

Қуйидаги дастур парчаси массив элементларининг (бир йилда сотилган автомашиналарининг умумий соми) йилиндисини тонади:

```
S := 0;
for i := 1 to 5 do // автомобилларнинг 5 та модели
for j := 1 to 12 do // 12 ойдаги
s := s + itog[i,j];
```

Юқоридаги мисолда ички цикл (j бўйича цикл) ҳар гал бир марта тўла бажарилади, ташқи циклнинг бошқарувчи ўзгарувчисининг (i-ўзгарувчисининг) қиймати 1 га ортади. Шундан кейин ички цикл яна бир марта тўла бажарилади ва х.к. Шундай қилиб, s ўзгарувчисининг қийматига *yakun* массивининг элементлари *yakun*[1,1], *yakun*[1,2], ..., *yakun*[1,12], *yakun* [2,1], *yakun* [2,2], ..., *yakun* [2,12] ва х.к. кетма-кет қўшилади.

Мисол тариқасида 2000 йилдаги Сидней олимпиадаси натижаларини қайта ишлаш дастурини келтирамиз. Бошланғич маълумотлар 6.8-жадвалда берилган.

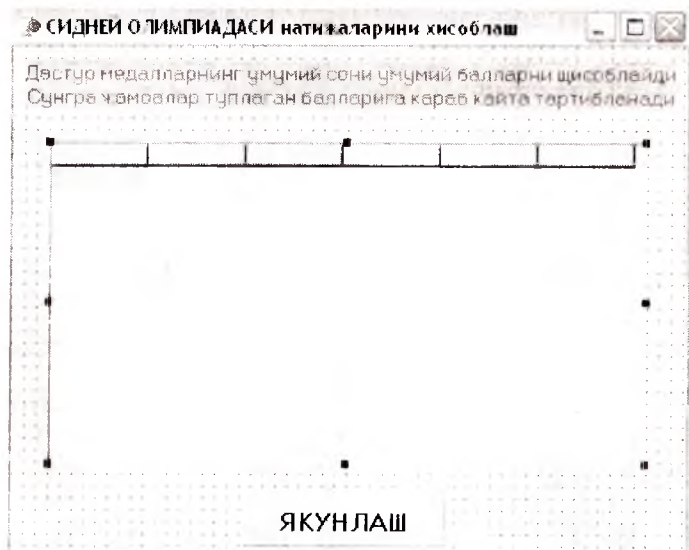
2000 йилдаги Сидней олимпиадаси натижалари 6.8-жадвал

мамлакат	олтин	кумуш	Бронза
Австралия	16	25	17
Беларусь	3	3	11
Буюк Британия	11	10	7
Германия	14	17	26
Италия	13	8	13
Ҳитой	28	16	15

Корея	8	9	11
Куба	11	11	7
Нидерландия	12	9	4
Россия	32	28	28
Руминия	11	6	9
АҚШ	39	25	33
Франция	13	14	11
Япония	5	8	5

Бу дастур ҳар бир мамлакат вакиллари олган медалларнинг умумий миқдори ҳамда ҳар бир мамлакат тўплаган очколар (баллар) ни ҳисоблайди. Балларни ҳисоблашда ҳар бир олтин медаль учун жамоага – 7 балл, кумуш учун – 6, бронза учун – 5 балл берилди.

Дастурнинг диалог ойинаси қуйидагича:

6.18-расм. Олимпиада якуллари дастурининг диалог ойинаси

Массивга маълумотларни киритишда StringGrid компонентасидан фойдаланилади. Унинг қийматлари 6.9-жадвалда берилган.

StringGrid компонентидаги хусусияти қийматлари 6.9-жадвал

Хусусияти	Қиймати
Name	Tab1
ColCount	6
RowCount	11
FixedCols	0
FixedRows	1
Options . goEditing	TRUE
DefaultColWidth	65
DefaultRowHeight	14
GridLineWidth	1

Фиксирланган биринчи сатрнинг ячейкалари жадвал устуналарига сарлавҳа қўйиш учун мўлжалланган. Дастурнинг формаси қуриладиган вақтда массивнинг *cells* ячейкаларининг қийматларини FormCreate (унинг матни 6.11-листингда берилган) ходисаларни қайта ишлаш процедураси ҳисоблайди. Бу ходисаларни қайта ишлаш процедураси формани фаоллаштирилганда ишга тушади. Бундан ташқари, бу процедура олимпиада қатнашчилари рўйхатини 1-устунага ёзади.

Бошланғич маълумотларни қайта ишлаш дастури ЯКУНЛАШ (Button1) тугмаси чертилганда ишга тушади. Унинг матни 6.11-листингда келтирилган.

6.12-листинг. Икки ўлчовли массивни қайта ишлаш

```
unit olim;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, Grids;
type
TForm1 = class(TForm)
    tab1: TStringGrid;
    Button1: TButton;
    Label1: TLabel;
    Label2: TLabel;
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
    procedure FormCreate(Sender: TObject);
private { Private declarations }
```

```

public { Public declarations }
end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
  c,r:integer; // жадвалнинг устун ва сатр номерлари
  s:integer; // жамоаларнинг умумий медаллари
  p:integer; // жамоанинг очкоси
  m:integer; // Энг катта очко жамоанинг сатр номери
  i:integer; // сатр номери. Тартиблаш вақтида фойдаланилади
  sl:string;
begin
  for r := 1 to tabl.rowcount do // ҳамма сатрларни қайта ишлаш
  begin s := 0;
  // медалларнинг умумий сонини аниқлаймиз
  for c := 1 to 3 do
  if tabl.cells[c,r] <>"
  then s := s + StrToInt(tabl.cells[c,r])
  else tabl.cells[c,r] := '0'; // очколарни ҳисоблаймиз
  p := 7*StrToInt(tabl.cells[1,r])+
  6*StrToInt(tabl.cells[2, r] )
  + 5*StrToInt(tabl.cells[3,r]);
  // натижаларни чиқариш
  tabl.cells[4,r] := IntToStr(s); // жами медаллар
  tabl.cells[5,r] := IntToStr(p); // очколар
  end;
  // жадвални камайиш тартибида, 5-устун бўйича тартиблаймиз
  // Энг кичик элементлар усули билан тартиблаш
  for r := 1 to tabl.rowcount-1 do
  begin
  m := r; // Энг катта элемент - r-чи сатрда
  for := r to tabl.rowcount-1 do
  if StrToInt(tabl.cells[5,i])>StrToInt(tabl.cells[5,m])
  then m := i;
  if r <> m then

```



```

begin
  for e := 0 to 5 do begin
    sl := tabl.Cells[e,r];
    tabl.Cells[e,r] := tabl.Cells[e,m];
    tabl.Cells[e,m] := sl;
  end; end; end; end;

```

```

procedure TForm1.FormCreate(Sender: TObject);

```

```

begin

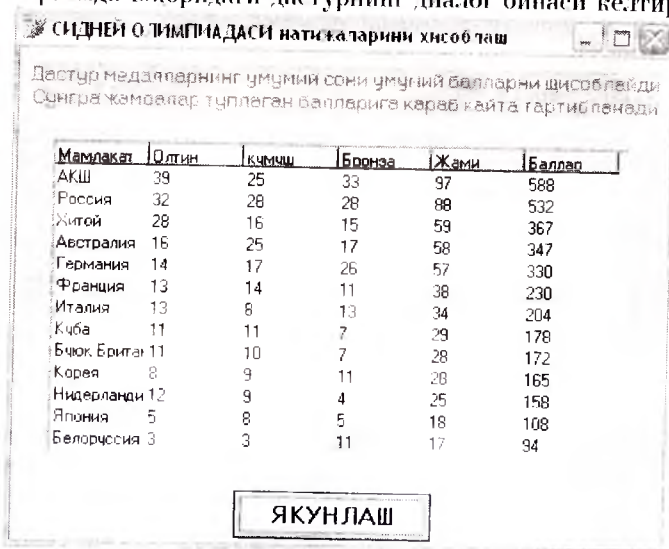
```

```

  tabl.Cells[0,0] := 'Мамлакат';      tabl.Cells[1,0] := 'Олтин';
  tabl.Cells[2,0] := 'Кумуш';        tabl.Cells[3,0] := 'Бронза';
  tabl.Cells[4,0] := 'Жами';         tabl.Cells[5,0] := 'Баллар';
  tabl.Cells[0,1] := 'Австралия';    tabl.Cells[0,2] := 'Белоруссия';
  tabl.Cells[0,3] := 'Буюк Британия';
  tabl.Cells[0,4] := 'Германия';     tabl.Cells[0,5] := 'Италия';
  tabl.Cells[0,6] := 'Хитой';        tabl.Cells[0,7] := 'Корея';
  tabl.Cells[0,8] := 'Куба';         tabl.Cells[0,9] := 'Нидерландия';
  tabl.Cells[0,10] := 'Россия';      tabl.Cells[0,11] := 'АКШ';
  tabl.Cells[0,12] := 'Франция';    tabl.Cells[0,13] := 'Япония';
end; end;

```

6.19-расмда юкоридаги дастурнинг диалог ойнаси келтирилган.

6.19-расм. Сидней олимпиадаси дастурининг диалог ойнаси

6.8. Массивлардан фойдаланишдаги ҳатоликлар

Массивлардан фойдаланганда энг кўп учрайдиган ҳатолик бу – массив индекси * фойдаланиши кўрсатилган диапазондан четга чиқибдири. Агар индекси сифатида константа келиб унинг қиймати белгиланган чегарадан чиқиб кетса, у ҳолда бундай ҳатоликни компилятор "кўради". Масалан, дастурда

```
day : array[0..6] of string[10];
```

массиви эълон қилинган бўлса, компиляция жараёнида

```
day [7] := 'Якшанба';
```

буйруғи ҳато деб кўрсатилади.

Агар массив элементига индекси сифатида ўзгарувчи ёки ифода қўлланилган бўлса, у ҳолда дастурнинг бажарилиши давомида ҳатолик юзга келиши мумкин. Масалан, дастурда

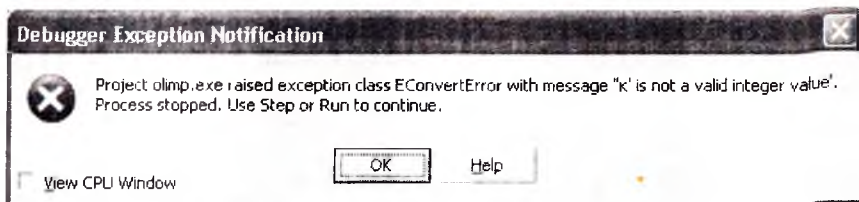
```
tabl: array [1..N] of integer;
```

массиви эълон қилинган бўлса, у ҳолда

```
for i:=0 to N do tabl[i] := 5;
```

буйруғи расман тўғри деб эътироф этилади ва у муваффақиятли компиляция қилинади. Аммо, дастурнинг бажарилиши давомида tabl массивининг мавжуд бўлмаган нолинчи элементига мурожаат қилишга уринилганда, экранга ҳатолик ҳақидаги ахборот чиқарилади. Бу ахборотнинг кўриниши ва мазмуни дастурни қаерда ишга туширилганигига боғлиқ.

Қаралаётган дастур Delphi дан ишга туширилса, 6.20-расмдаги ахборот чиқарилади.

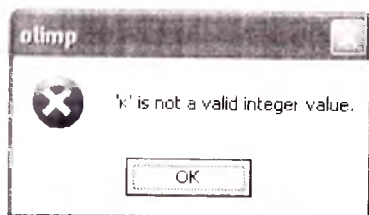
6.20-расм. Мавжуд бўлмаган элементга мурожаат ҳақидаги ахборот (дастур Delphi дан ишга туширилган)

Агар дастур Windows дан ишга туширилган бўлса, у ҳолда мавжуд бўлмаган элементга мурожаат қилинганлиги ҳақидаги ахборот

Range check error (диапазон назоратининг ҳатоллиги),

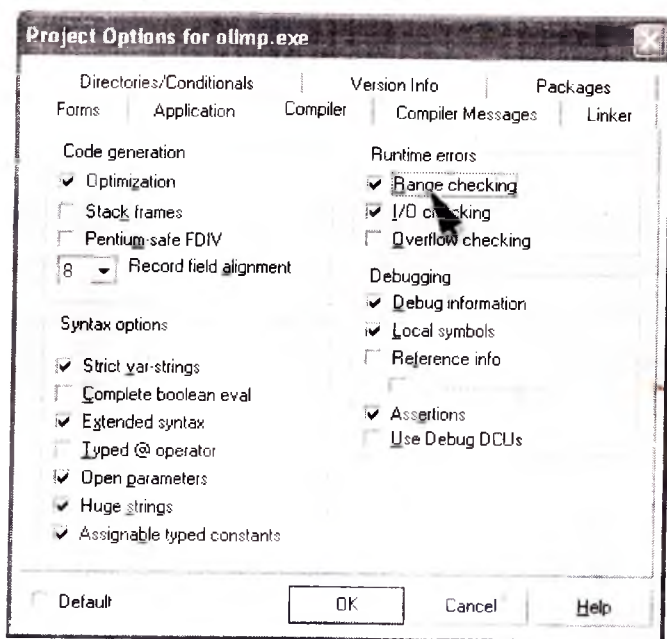
тарзида бўлади. Ойнининг сарлавҳасида ҳатолик учраган илованинг номи кўрсатилади.

Индексдаги ифода қийматининг диапазон четарасидан четга чиқishi вақтидаги дастуриинг хулқи компиляторининг созилишидаги қийматлар билан аниқланади.

6.21-расм. Мавжуд бўлмаган элементга мурожаат ҳақидаги ахборот (дастур WINDOWS даи ишига туширилган)

Дастур индексдаги ифодаларининг қийматларини назорат қилиши учун (бу ҳолда Delphi бажарилаётган дастурга назорат қилиши таъминловчи бажарилувчи дастурий компонентани қўшиб қўяди), Project менюсида очиладиган Project Options диалог ойинасининг Compiler пунктида Range checking (диапазон назорати) байроқчасини ўрнатиш лозим. У Runtime errors (бажариш вақтидаги хатоликлар) гуруҳига кирди. (6.22-расм).

6.22-расм. Project Options диалог ойинасининг Compiler пункти

7.1. Формал ва жорий ўзгарувчилар.

Локал ва глобал ўзгарувчилар

Формал ва жорий ўзгарувчилар. Одатда қўйлаб масалаларни ечиш жараёнида олдидан масалани қандай қийматлар (ўзгарувчилар) учун берилганини билиб бўлмайдди. Лекин уш ечиш учун шартли равишда турли ўзгарувчилар киритилади ва шу ўзгарувчилар учун қўйилган масалани тўла ечишнинг қонуни - қондалари (алгоритми) яратилади. Ана шу ўзгарувчилар формал ўзгарувчилар дейилади. Турли фан соҳаларидаги масалалар, масалан, математик масалаларнинг ечиш йўллари ана шу формал ўзгарувчиларга нисбатан келтирилади. Масалан, умумий қўришни

$$ax^2 + bx + c = 0$$

ўлган квадрат тенгламанинг ечиш учун $D = b^2 - 4ac$ дискриминант топилади. Агар $D \geq 0$ бўлса, квадрат тенгламанинг илдизларини

$$x_1 = \frac{-b + \sqrt{D}}{2a}, \quad x_2 = \frac{-b - \sqrt{D}}{2a}$$

формулалар билан топилади. Бу формулалардаги барча ўзгарувчилар формал ўзгарувчилар бўлади.

Кейин шу синфга тааллуқли бўлган конкрет масалани олинади. Бу масалада одатда ҳамма ўзгарувчилар аниқ кўрсатиб қўйилади. Масалани ана шу ўзгарувчилар учун ҳал қилиш талаб қилинади. Бундай ўзгарувчилар жорий ўзгарувчилар деб аталади. Энди масалани ечиш учун яратилган ҳамма қонуни-қондаларни формал ўзгарувчиларнинг ўрнига масала шартда берилган жорий ўзгарувчиларни қўйиб бажарилади. Масалан, ҳаётдаги бирор масалани ечиш жараёнида қўришни $px^2 + qx + r = 0$ бўлган

квадрат тенгламага дуч келинди. Унинг коэффицентлари $p=2$, $q=12$, $r=3$ бўлсин. Ана шу ўзгарувчилар жорий ўзгарувчилар дейилади. Жорий ўзгарувчиларни формал ўзгарувчилар ўрнига қўйиши, яъни умумий формуладаги a — ўрнига p , b — ўрнига q , c — ўрнига эса r ўзгарувчиларни қўйиш керак. Шундан кейин умумий формуладан келиб чиқиб, квадрат тенгламани осонгина ечиш мумкин.

Локал ва глобал ўзгарувчилар. Масала шартда кўрсатилмаган, лекин масалани ечиш учун ҳисобланиши зарур бўлган ўзгарувчиларни оралиқ ўзгарувчилар дейилади. Масалан, квадрат тенглама учун a , b , c — коэффицентлар берилди ва x_1 , x_2 илдизларини топиш талаб қилинади. Дискриминант D — ўзгарувчиси квадрат

тешлама шартида кўрсатилмайди. Лекин унинг қийматини квадрат тешламани ечин учун албатта ҳисоблаш керак бўлади. Шунинг учун бу ўзгарувчининг оралиқ ўзгарувчи деб ҳисобланади.

Одатта оралиқ ўзгарувчилар одатда фақат битта процедура учун тааллуқли бўлади. Шунинг учун уларни локал (маҳаллий) ўзгарувчилар деб ҳам юритилади.

Глобал ўзгарувчилар деб бир вақтнинг ўзида ҳам асосий дастурга, ҳам процедураларга бирдек тааллуқли бўлган ўзгарувчиларга айтилади.

Бу ўзгарувчилардан Delphi муҳитида фойдаланиш йўл-йўриқлари ҳақида кейинроқ тўхталамиз.

7.2. Қисм дастурлар

Кўпинча, дастурчи дастур устида ишлар экан, ундаги айрим буйруқлар кетма-кетлиги дастурнинг турли қисмларида бир неча марта учрашини сезиб қолади. Масалан, уларнинг координаталари берилган учбурчакнинг томонларини ҳисоблашда

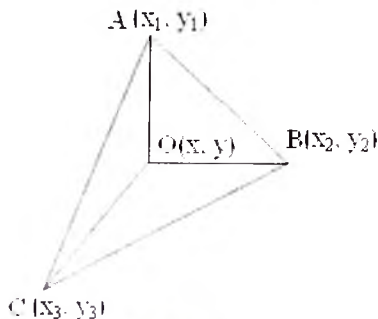
$$AB = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}$$

турлича кўринишларда уч марта учрайди.

Дастур матнида кодларнинг қайта-қайта учрашидан ҳалос бўлиш мумкин. Бунинг учун, қайта-қайта ёзилиши талаб қилинган буйруқлар кетма-кетлигини ажратиб олинади. Бу буйруқлар кетма-кетлигини қисм дастур деб аташ қабул қилинган. Қисм дастур учун формал ўзгарувчилар танланади.

Асосий масalani ечишга қаратилган, эҳтиёжга қараб қисм дастурларнинг ишини бошқарадиган дастурни асосий дастур деб атаймиз. Асосий дастурда қисм дастурдаги формал ўзгарувчилар ўрнига жорий ўзгарувчилар танланиб, уларга мурожаат қилиш ташкил қилинади.

Қуйидаги масalani кўрайлик. Учбурчак уларнинг координаталари (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , (x_3, y_3) берилган бўлсин. Берилган (x, y) координатали нукта шу учбурчак ичида ётадими? (7.1-расм)

7.1-расм

Бу масalani ечин учун

(x, y) координаталар пунктлар учбурчакнинг учлари билан туташтирамиз. Натижатан биз битта ўринга тўртта учбурчакка эга бўламиз: ΔABC , ΔAOB , ΔAOC , ΔBOC . Бу учбурчакларнинг юзаларини бўлган S_{ABC} , S_{AOB} , S_{AOC} , S_{BOC} юзаларини ҳисобланади. Энди масала шартини қўйилган саволга жавоб бериш учун

$$S_{ABC} = S_{AOB} + S_{AOC} + S_{BOC}$$

муносабатни текширамиз. Агар бу муносабат ўринли бўлса, u ҳолда берилган (x, y) координаталар пункта учбурчак ичда ётади, аке ҳолда – йўқ.

Бундан кўришиб турибдими, битта дастур матнида тўрт марта учбурчакнинг юзаларини ҳисоблаш буйруқларини ёзиш керак бўлади. Мана шундай ҳолларда битта учбурчак учун формал параметрлар таялаб (масалан, бу учбурчак учларининг координаталари (a_1, b_1) , (a_2, b_2) , (a_3, b_3) бўлсин), шу параметрлар учун учбурчак юзини ҳисоблаш қисм дастурини ёзиш лозим. u қуйидаги буйруқлардан иборат бўлади:

begin

$$a := \text{sqrt}(\text{sqrt}(a2-a1) + \text{sqrt}(b2-b1)) ;$$

$$b := \text{sqrt}(\text{sqrt}(a3-a2) + \text{sqrt}(b3-b2)) ;$$

$$c := \text{sqrt}(\text{sqrt}(a3-a1) + \text{sqrt}(b3-b1)) ;$$

$$p := (a + b + c) / 2 ;$$

$$yuza := \text{sqrt}(p * (p-a) * (p-b) * (p-c)) ;$$

end ;

Энди биз қисм дастурлардан фойдаланиш йўл-йўриқларини кўрамиз.

Қисм дастурлардан фойдаланишнинг афзаллиги қуйидагиши вазиятларда кўриш мумкин. Биринчидан, энди асосий дастурларда такрорланадиган кодлар бўлмайди. Бу эса дастур матнини яратиш ва компьютер хотирасига киритиш жараёнининг осонлаштиради. Иккинчидан, зарур бўлса, қисм дастурларга ўзгартириш киритиш осон. Қисм дастурдан фойдаланилмаган ҳолда бутун матнни кўриб чиқиш керак бўлади. Агар дастур қисм дастурдан фойдаланаётган бўлса, u ҳолда фақат қисм дастурни кўриб чиқилади ҳалос. Учинчидан, дастурнинг шунчаллик даражаси ортади. Чунки, қисм дастурлардан фақат кодлар такрорланадиган ҳолларда эмас, балки катта масалаларни кичик масалачаларга бўлиб ечиш ҳам дастур яратиш жараёнини енгиллаштиради. Бунда агар ҳар бир масалача учун қисм дастур яратилса, бундай дастурни ўқини, тушуниш, таҳлил қилиш, хатоликларни аниқлаш каби вазифаларни осонгина ҳал

қилини мумкин.

Қисм дастур — бу унчалик катта бўлмаган дастур бўлиб, умумий масаланинг маълум бир қисмини ечинга мўлжалланади. Delphi да қисм дастурлардан икки ҳил кўринишида фойдаланиши мумкин: процедура ва процедура функция (будан кейин уни осонгина қилиб функция деб атаймиз). Ҳар бир қисм дастурнинг номи бўлиб, бу ном унга асосий дастурдан туриб мурожаат қилини учун хизмат қилади.

Одатда, қисм дастурлар қандайдир параметрларга эга бўлади. Бу параметрларни формал ва жорий параметрлар деб аталади.

Қисм дастурни эълон қилинида фойдаланилган параметрларни формал, асосий дастурдан уларга мурожаат қилинида қўлланадиган параметрларни эса жорий параметрлар деб аташ қабул қилинган. Бу параметрлар қисм дастурга асосий дастурлардан маълумотларни олиб кириши ҳамда қисм дастурдан асосий дастурга маълумотларни олиб чиқиши учун хизмат қилади.

Айрим ҳолларда, жорий параметр сифатида тиши шу параметрнинг тиши билан ҳил бўлган ифодалардан ҳам фойдаланиши мумкин.

7.3. Функция

Айрим масалаларни ечин жараёнида турли ифодаларнинг қийматларини ҳисоблаш учун қандайдир функцияларнинг қийматларидан фойдаланишига тўғри келади. Биз қундалик ҳаётимизга чуқур кириб борган стандарт ёки элементар деб атайдиган шундай функциялар борки, қўлчилик бу функцияларни таниймиз, аммо уларнинг маъносига эътибор бермаймиз. Масалан: $y = \cos x$ ифоданинг қийматини ҳисоблаганда, $\cos x$ ўрнида бошқа ифода, яъни "тўғри бурчакли учбурчакдаги x бурчақ қаршиидаги катетнинг гипотенузага нисбати" ($\cos x$ нинг таърифи) ётганлигини одатда ҳис қилмаймиз. Зарур бўлиб қолса, шу нисбатнинг ўрнига осонгина $\cos x$ деб ёзиб қўя қоламиз.

Агар масала шартда стандарт бўлмаган функциялар, ёки узундан-узун ифодаларни параметрларининг турли қийматлари учун ёзишига тўғри келиб қолса, дастурчи Delphi да ўз ишини шу мураккаб ифодаларнинг қийматлари ҳисоблаш жараёнини ҳам худди стандарт функциялардан фойдаланишига ўхшаш енгиллаштириши учун имкон яратилган.

Бундай ҳолларда дастурчининг ишини бир мунча

соддалаштириши учун Delphi да функциялар ёки фойдаланувчи функциясини тузини тавсия қилинади.

Процедура функциялар одатда мураккаб ифодаларни, узун арифметик ифодаларни ёки бирор ифода қийматини аргументларининг (параметрларининг) турли қийматлари учун ҳисоблашга тўғри келган ҳолларда ташкил қилинишни мумкин.

Функция — бу ўзининг номига эга бўлган қисм дастур, яъни буйруқлар кетма кетлигидир.

Функция умумий ҳолда қуйидагича эълон қилинади:

```
function Ном (параметр1 : тип1, ..., параметрК : типК) : Тип;  
  var  
    # бу ерда ордалик параметрлар эълон қилинади  
begin  
    # функциянинг буйруқлари кетма-кетлиги  
    Ном := ифода;  
end;
```

Бу ерда *function* — Delphi нинг функция яратилаётганигини билдирувчи хизматчи сўзи; *Ном* — функциянинг номи, функцияга мурожаат қилинда фойдаланилади; *параметр* — функциянинг қийматини ҳисоблаш учун зарур бўлган формал ўзгарувчи бўлиб, у *У* ўзига қийматни асосий дастурдан шу функцияга мурожаат қилинаётганда олади; *тип* — асосий дастурининг функциядан оладиган маълумотнинг тили.

Шунга алоҳида эътибор бериш керакки, функциянинг буйруқлари функциянинг номи билан аталган ўзгарувчига қиймат берадиган буйруқ билан тугайди. Функциянинг қийматини аниқлайдиган ифоданинг тили эълонда кўрсатилган функциянинг тили билан бир ҳил бўлиши лозим.

Юқори келтирилган нуктанинг учбурчак ичида ётиши ҳақидаги масала учун функция ёзамиз.

```
Function Yuza(a1, a2, a3, b1, b2, b3: real):real;  
  Var ab, ac, bc, p : real; # Ордалик ўзгарувчилар  
begin  
    ab := sqrt(sqr(a2-a1) + sqr(b2-b1));  
    ac := sqrt(sqr(a3-a1) + sqr(b3-b1));  
    bc := sqrt(sqr(a3-a2) + sqr(b3-b2));  
    p := (ab + ac + bc) / 2; # ярим периметр
```



```

    Герон формуласи қўлланимда
    Yuza := sqrt(p*(p-ab)*(p-ac)*(p-bc));
end;

```

Функциянинг буйруқларига ўттиш функцияга мувожаат қилиш ёки уни чақиртиш деб аталади. Функция буйруқларидан шу функцияни чақирган буйруққа ўттиш оса функциядан қайтиш деб аталади.

Функцияга мувожаат қилиш умумий кўринишда қуйидагича ёзилади.

Ўзгарувчи := Функция (жорий параметрлар) ;

бу ерда *Ўзгарувчи* – қиймат олаётган ўзгарувчи; *Функция* - қиймати *Ўзгарувчи* га бериладиган функциянинг номи; *жорий параметрлар* - функциянинг қийматини ҳисоблаш учун фойдаланиладиган жорий ўзгарувчилар рўйхати. Бу параметрлар сифатида константалар ёки ўзгарувчилардан фойдаланиш мумкин.

Шуни ёдда тутиш керакки, биринчидан, ҳар бир функция маълум бир тиндаги маълумотни олиб келади, шунинг учун бу қийматни оладиган ўзгарувчининг тили ҳам функция тилига мос бўлиши лозим; иккинчидан формал ва жорий ўзгарувчилар рўйхати ҳар бир функция учун қатъий аниқланган бўлиши лозим.

Функциядан фойдаланиш. Дастурда функциядан фойдаланиш учун одатда унинг матинини энг содда ҳолда шу функциядан фойдаланиладиган қисм дастурдан олдин кўрсатиш қабул қилинган.

7.1-листингда нуқта учбурчак ичида ётадимиз? масаласининг дастури матни келтирилган. Бу дастурнинг диалог ойнаси 7.2-расмда берилган.

7.1-листинг. Нуқта учбурчак ичида ётадимиз? дастури матни

```

unit Unit1;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
    Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;
type
    TForm1 = class(TForm)
        Label1: TLabel;
        Label2: TLabel;
        Label3: TLabel;

```

```

Label4: TLabel;
Label5: TLabel;
Label6: TLabel;
Label7: TLabel;
Edit1: TEdit;
Edit2: TEdit;
Edit3: TEdit;
Edit4: TEdit;
Edit5: TEdit;
Edit6: TEdit;
Label8: TLabel;
Label9: TLabel;
Label10: TLabel;
Edit7: TEdit;
Edit8: TEdit;
Button1: TButton;
Label11: TLabel;
procedure Button1Click(Sender: TObject);
private
  { Private declarations }
public
  { Public declarations }
end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
  var x,x1,x2,x3,y,y1,y2,y3 : real; // координаталар
      S: real; // ABC учбурчакнинг юзаси
      s1,s2, s3: real; // кичик учбурчакларнинг юзалари
      d:string;
  Function Yuza(a1, a2, a3, b1, b2, b3: real):real;
    Var ab, ac,bc,p : real; // Орланг узгарувчилар
  begin
    ab := sqrt(sqrt(a2-a1)+sqrt(b2-b1));
    ac := sqrt(sqrt(a3-a1)+sqrt(b3-b1));
    bc := sqrt(sqrt(a3-a2)+sqrt(b3-b2));
    p := (ab + ac + bc) / 2; // ярим периметр
    // Герон формуласи қўлланмоқда

```

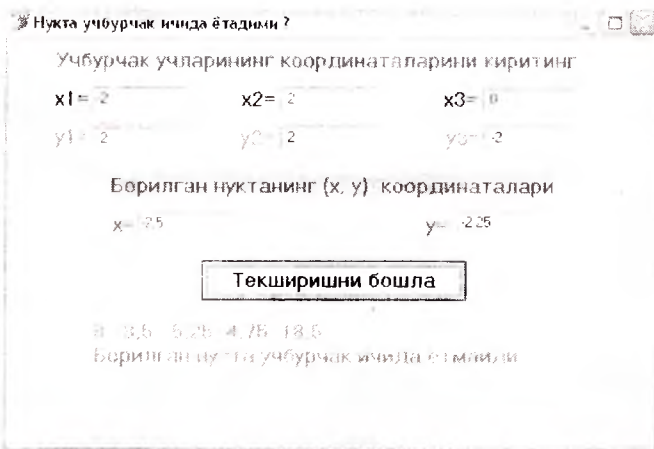
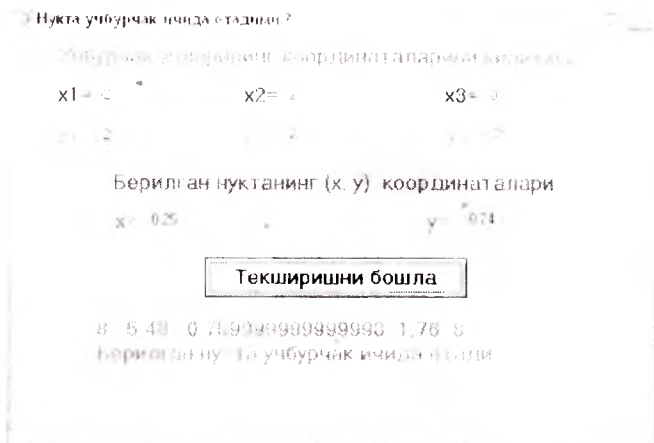
```

    Yuza := sqrt(p * (p - ab) * (p - ac) * (p - bc));
end;

begin
    // Учбурчакнинг координаталари
    x1 := strtfloat(edit1.Text);
    x2 := strtfloat(edit2.Text);
    x3 := strtfloat(edit3.Text);
    y1 := strtfloat(edit4.Text);
    y2 := strtfloat(edit5.Text);
    y3 := strtfloat(edit6.Text);
    // берилган нуктанинг координаталари
    x := strtfloat(edit7.Text);
    y := strtfloat(edit8.Text);
    // Катта учбурчакнинг юзи
    s := yuza(x1,x2,x3,y1,y2,y3);
    // Кичик учбурчакларнинг юзаларин ҳисоблашмоқда
    s1 := yuza(x1,x2,x,y1,y2,y);
    s2 := yuza(x1,x,x3,y1,y,y3);
    s3 := yuza(x,x2,x3,y,y2,y3);
    d := floattostr(s) + ' ' + floattostr(s1) + ' ' + floattostr(s2)
        + ' ' + floattostr(s3) + ' ' + floattostr(s1 + s2 + s3) + #13;
    if abs(s-(s1 + s2 + s3))<=0.00000001 then
        label11.Caption := d+'Берилган нукта учбурчак ичида ётади'
    else
        label11.Caption := d+'Берилган нукта учбурчак ичида ётмайди'
    end;
end.

```

Дастур матнндаги $abs(s-(s1+s2+s3)) \leq 0.00000001$ шартига эътибор бериш. Биз масalani ечиш юзасига кўра, $s = s1 + s2 + s3$ $s - (s1 + s2 + s3) = 0$ шартини текширишимиз керак эди. Аммо, бу формулалардаги параметрларнинг қақикий сон эканлиги, Delphi муҳитида аниқликнинг жуда катта эканлиги, ёки Delphi муҳити 0.9999999999999999 ёки 1.0000000000000001 сонларини ҳақиқий 1 сони деб қабул қилиши мумкинлигини назарда тутсак, бу шарт табиий ҳисобланади.

7.2-расм. Дастур диалог ойнасининг қўришишлари

Қуйидаги дастур (ушнинг матни 7.2-листингда берилган) дала ҳовлига бориб келиш қийматини ҳисоблайди. Ушнинг диалог ойнаси 7.3-расмда келтирилган. Бу масала учун бошланғич маълумот сифатида масофа, бир литр бензин нархи, 100 км га сарфланадиган бензин миқдори олинади. Бу маълумотларни киритиш учун Edit1, Edit2 ва Edit3 майдонларидан фойдаланамиз. OnKeyPress ходисаларини қайта ишланган функцияси IsFloat функциясидан фойдаланамиз. Бу функция киритилган белгиларни назорат қилиш учун мўъжааланган. Бу функция майдонларга фақат рухсат берилган белгилар, яъни, рақамлар, <Enter>, <Backspace>

тутмаларини босқичланганлиги эътиборга олади ҳалос. Ҳолан
тутмаларга эътибор бермайди.

Дала ҳовлига бориш қиймати

Масофа
345

Бензин нархи (л/сум)
525

Бензин сарфи (100 км га литр)
5.5

Бориб қайтишга

Дала шовлига бориш ва =айтиб келиш
19923.76 сумга тушади

Ҳисоблаш

7.3-расм. Дала ҳовлига бориб келиш қиймати дастурининг диалог ойнаси

7.2-листинг. Функциядан фойдаланишга намуна

```
unit dalal;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;  
type  
TForm1 = class(TForm)  
    Label1: TLabel;  
    Edit1: TEdit;  
    Label2: TLabel;  
    Edit2: TEdit;  
    Label3: TLabel;  
    Edit3: TEdit;  
    CheckBox1: TCheckBox;  
    Label4: TLabel;  
    Button1: TButton;  
    procedure Edit1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);  
    procedure Edit2KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);  
    procedure Edit3KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);  
    procedure Button1Click(Sender: TObject);  
private
```

```

    { Private declarations }
public
    { Public declarations }
end;

```

```
var
```

```
    Form1: TForm1;
```

```
implementation
```

```
{$R *.dfm}
```

```

*/ Каср сон учун киритилган белгининг мумкинлигини аниқлайди
function IsFloat(ch : char; st: string) : Boolean;

```

```
begin
```

```
if (ch >= '0') and (ch <= '9') */ рақамлар
```

```
or (ch = #13) */ <Enter> тугмаси
```

```
or (ch = #8) */ <Backspace> тугмаси
```

```
then
```

```
begin
```

```
IsFloat := True; */ белги тўғри ёзилган
```

```
Exit; */ функциядан чиқиб
```

```
end; case ch of
```

```
' ': if Length(st) = 0 then IsFloat := True;
```

```
'.': if (Pos('.',st) = 0)
```

```
and (st[Length(st)] >= '0') and (st[Length(st)] <= '9')
```

```
then */ ажратувчи белги рақамдан кейин ёзилиши керак
```

```
IsFloat := True else */ қолган белгилар таъқиқланган
```

```
IsFloat := False;
```

```
end;
```

```
end;
```

```

*/ тугмаси Масофа ойнасида босиб
procedure TForm1.EditKeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);

```

```
begin
```

```
begin
```

```
if Key = Char(VK_RETURN)
```

```
then Edit2.SetFocus */ курсорни НАРХ ойинасига ўтказиб
```

```
else
```

```
If not IsFloat(Key,Edit2.Text) then Key := Chr(0);
```

```
end;
```

```

*/ НАРХ майдонида тугмаси босиб
procedure TForm1.Edit2KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);

```

```
begin
```

```
begin
```

```

if Key = Char(VK_RETURN)
then Edit3.SetFocus // курсорни харажат майдонига ўтказлади
else If not IsFloat(Key,Edit2.Text)
then Key := Chr (0);
end;

// тугмаси ХАРАЖАТ майдонига босини
procedure TForm1.Edit3KeyPress(Sender:TObject; var Key: Char);
begin
if Key = Char(VK_RETURN)
then Button1.SetFocus // ХИСОБЛАШ тугмасини фаолаштиради
else If not IsFloat(Key,Edit2.Text) then Key := Chr (0);
end;

// ХИСОБЛАШ тугмаси босилганда
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
masofa : real; // масофа
narx : real; // narx
sarf : real; // 100 км га сарф
summ : real; // сумма
mes: string;
begin
masofa := StrToFloat(Edit1.Text);
narx := StrToFloat(Edit2.Text);
sarf := StrToFloat(Edit3.Text);
summ := masofa / 100 * sarf * narx;
if CheckBox1.Checked then summ := summ * 2;
mes := 'Дала ҳовлига борини';
if CheckBox1.Checked then mes := mes + ' ва қайтиб келиш'+#13;
mes := mes + FloatToStrF(summ,ffGeneral,10,2) + ' сумга тушади!';
Label4.Caption := mes;
end; end.

```

7.4. Процедура

Процедура – бу қисм дастурининг кўринишларидан бири ҳисобланади. Одатда қисм дастурлар процедура шаклида янги ҳолдан бирида расмийлаштирилади:

- қисм дастур асосий дастурга маълумотларни қайтарини шарт бўлмаган ҳолларда. Масалан, диалог ойнасида графикларни

чилиш талаб қилинганда.

- қисм дастур уни чақирган дастурга биридан ортиқ қийматини қайтаришига тўғри келганда. Масалан, квадрат тенгламани ечаётган қисм дастур никитга илдишни ҳисоблашни ва уларни асосий дастурга олиб чиқинни керак.

Процедурани эълон қилиш. Бу масала умумий кўринишда қуйидагича ҳал қилинади:

```
procedure Ном (var параметр1: тип1); ... var параметрN: типN);  
var
```

 # Бу ерда локал, яъни оралиқ ўзгарувчилар эълон қилинади

```
begin
```

 # бу ерда процедуранинг буйруқлари ёзилади

```
end;
```

Бу ерда *procedure* — Delphi тилида процедуранинг бошланғичини англатувчи хизматчи сўз; *Ном* — процедурага мурожаат қилишда фойдаланиладиган процедуранинг номи; *параметр* — формал параметр, у процедура буйруқларида интирок этади; *var* сўзи параметрдан аввал ёзилиши шарт эмас. Аммо, у ёзилган бўлса, бу ҳолат процедуранинг чақирини буйруғида албатта жорий ўзгарувчи сифатида ўзгарувчи келишни шартлигини билдиради. Бу параметрлар маълумотларини мурожаат қилувчи дастурдан процедурага ҳамда процедурадан унга мурожаат қилган дастурга олиб ўтгани учун хизмат қилади.

Мисол тариқасида берилган учта a , b , c сонлардан учбурчак ясаши мумкинлигини текширайлик. Маълумки, бу сонлардан учбурчак ясаши мумкин бўлиши учун

$$a+b \leq c, \quad a+c \leq b, \quad b+c \leq a$$

шартлар бир вақтда ўринли бўлиши керак. Юзасини ҳисоблаш учун эса Герон формуласидан фойдаланамиз. Шу масалага мос процедуранинг қуйидагича ёзиш мумкин

7.5-листинг. Учбурчак ясаши процедураси

```
procedure uchburchak( $a, b, c$  : real);
```

```
{  $a, b, c$  - берилган учта сон,  $s$  - учбурчакнинг юзи,
```

```
 $z$  - маълумотларни экранга чиқаришга тайёргарлик}
```

```
var
```

```
ok : boolean; # ok=True-учбурчак мавжуд, ok=False - мавжуд эмас
```



```

p := (a + b + c) / 2;
yuz := 4 * p * (p - a) * (p - b) * (p - c);
z := sqrt(yuz);
if (a + b >= c) and (a + c >= b) and (b + c >= a)
then begin
    ok := true;
    p := (a + b + c) / 2;
    yuz := sqrt(p * (p - a) * (p - b) * (p - c));
end
else ok := false;
z := floattostr(a) + ' + ' + floattostr(b) + ' + ' + floattostr(c);
if ok then
z := z + ' ' + 'учбурчак мавжуд. Унинг
    юзаси=' + floattostr(yuz)
    else z := z + ' ' + 'учбурчак мавжуд эмас';
s2 := s2 + z + #13;
um_yuz := um_yuz + yuz;
end;

```

Процедуралардан фойдаланиш. Тайёрланган процедурани implementation бўлимида ундан фойдаланадиган қисм дастурдан аввал кўрсатилиши лозим.

Процедурага мурожаат қилиш бўйруғи қуйидагича ёзилади:

Ном (Параметрлар рўйхати);

бу ерда **Ном** — чақирилаётган процедуранинг номи; (Параметрлар рўйхати)—бир-биридан вергул билан ажратилган жорий ўзгариувчилар рўйхати.

Процедурага мурожаат қилинганда жорий ўзгариувчи сифатида процедуранинг эълонида кўрсатилишига мос равишда типлари ўзаро тўғри келадиган ўзгариувчи, константа ёки ифода келиши мумкин. Масалан, квадрат тенгламага мурожаат қилинганда

```
uchburchak(StrToFloat(Edit1.Text), StrToFloat(Edit2.Text),
StrToFloat(Edit3.Text), k1, k2, nat);
```

ёки

```
uchburchak(a, b, c);
```

ёки

```
uchburchak(2.5, b, 3.45);
```

кўришишидаги ёзувлардан фойдаланиши мумкин.

Бизга қуйидаги масала қўйилган бўлсин. Тўртта p , q , r , t ҳақиқий сонлар берилган бўлсин. Улардан ҳосил қилинган учликлар ичидан учбурчак ясаши мумкинлигини тошинг. Агар учбурчак ясаши мумкин бўлса, ушбу учбурчакларнинг умумий юзини тошинг.

Берилган тўртликлардан (p, q, r) , (p, q, t) , (q, r, t) ва (p, r, t) учликларни ҳосил қилиши мумкин. Иختиёрый учликдан учбурчак ясаши мумкинлигини юқоридаги процедура ёрдамида текширишни ташкил қиламиз.

7.6-листинг. Учбурчак ясаши мумкинлиги ҳақида дастур матни

```
unit uch4;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Label1: TLabel;
    Label2: TLabel;
    Label3: TLabel;
    Label4: TLabel;
    Label5: TLabel;
    Edit1: TEdit;
    Edit2: TEdit;
    Edit3: TEdit;
    Edit4: TEdit;
    Button1: TButton;
    Label6: TLabel;
  procedure Button1Click(Sender: TObject);
  procedure FormCreate(Sender: TObject);
  private { Private declarations }
  public { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
  var z, s2:string;
      yuza, um_yuza : real;
  procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
```

```

var um_yuza, p,q,r,t:real;
    s1,s2 : string;

procedure uehburchak(a, b, c : real);
{ a, b, c - берилган учта сон, s- учбурчакнинг юзи,
z- маълумотларин экранга чиқаришга тайёргарлик}
var
    ok : boolean; # ok=True-учбурчак мавжуд, ok=False - мавжуд эмас
    p : real; # ярим периметр
begin
    yuza := 0; z := "";
    if (a + b >= c) and (a + b >= c) and (b + c >= a)
    then begin
        ok := true;
        p := (a + b + c) / 2;
        yuza := sqrt(p * (p - a) * (p - b) * (p - c));
        end
    else ok := false;
    z := floattostr(a) + ' ' + floattostr(b) + ' ' + floattostr(c);
    if ok then
        z := z + ' ' + 'учбурчак мавжуд. Унинг
            юзаси=' + floattostr(yuza)
            else z := z + ' ' + 'учбурчак мавжуд эмас';
    s2 := s2 + z + #13;
    um_yuza := um_yuza + yuza;
end;
begin
    s2 := "";
    p := strtfloat(edit1.text);
    q := strtfloat(edit2.text);
    r := strtfloat(edit3.text);
    t := strtfloat(edit4.text);
    uehburchak(p,q,r);
    uehburchak(p,q,t);
    uehburchak(p,r,t);
    uehburchak(q,r,t);
    s2 := s2 + #13 + 'Умумий юза=' + floattostr(um_yuza);
    label6.caption := s2;
end;

```


7.5. Модулларни яратини ва фойдаланиши

Айрим процедуралардан кўлаб масалалар учун фойдаланиши мумкин. Бунинг учун ҳар доим ана шу процедураларни дастурлар таркибига киритишга тўғри келади. Фараз қилайлик, икки сондан каттаси ёки кичигини тоини учун процедура яратилган бўлса ва бу процедурадан фойдаланиб 10 та масала ечишга тўғри келса, 10 та дастур таркибига уларни киритиш лозим бўлади. Бунинг учун дастурчи ўзи қайта фойдаланмоқчи бўлган шу функция ёки процедура матнини **implementation** бўлимига жойлаши керак. Бунинг учун функция ёки процедура матнини янғидан компьютер хотирасига киритишни ёки бошқа дастур таркибидан унинг матни нусхасини олиб, янги дастур таркибига қўйишни лозим.

Дастурчи ўзи севган, ўзининг иши учун кўлаб марта қўлланишга тўғри келадиган процедуралар билан ишлаганда ана шундай вазият юзага келиши мумкин.

Шундай ҳолатларда дастурчи ўз ишینی осонлаштириш учун процедуралардан алоҳида кутубхона ташкил этиши мумкин. Бу кутубхонага кирган функция ва процедуралар зарурат туғилганда қайтадан ёзилмайди, бошқа дастур таркибидан янги дастур матнига қўшилмайди. Бу процедура ва функциялардан тайёр маҳсулот сифатида фойдаланиши мумкин. Бунинг учун у ана шу процедура ва функциялардан модул деб аталадиган янги кутубхона яратиши лозим бўлади.

Модуль — бу процедура ва функцияларнинг алоҳида кутубхонасидир.

Delphi тили дастурчилар ихтиёрига жуда катта миқдордаги процедура ва функцияларни стандарт модулларга бириктирган ҳолда бериб қўйган. Дастурчи янги лойиҳа яратишни бошлаган вақтда, унинг формага қўнган объектилари, уларнинг ҳусусиятлари, формалар билан боғлиқ процедура ва функциялар жойлашган модуллар автоматик тарзда ишга туширади. Бу модуллар дастур матнида `uses` хизматчи сўздан кейини кўрсатилади. Масалан,

`uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics` ва х.к.

Шундан кейин, дастурчи рўйхатдаги модулларга кирган процедура ва функциялардан бемалол фойдаланиши мумкин. Бунинг учун дастурчи ўзига керакли процедура лойиҳа кўрсатса етади.

Delphi дастурчиларга функция ва процедуралардан алоҳида,

янги модуль яратилишига ҳамда кейинчалик эҳтиёжга қараб, улардан фойдаланишни учун янги модуль яратилган. Бунинг учун дастурчи ўзи фойдаланимоқчи бўлган процедураи жойлашган модуль номини uses буйруғидан кейин келадиган модульлар рўйхатига қўшиб қўйишни керак бўлади.

Янги модуль яратиш. Янги модуль яратиш учун, дастурчи форма ва форма модули ойналарини ёниши керак. Сўнгра File менюсидан **New / Unit** тугмасини босиши лозим. Натижада кодлар муҳаррири ишга тушиб, экранда Delphi тилидаги янги модулни яратиш учун тайёр шаблон пайдо бўлади. Унинг кўриниши қуйидагича:

```
unit Unit1;  
interface  
implementation  
end.
```

Бу ерда **unit** - хизматчи сўз, **unit1** – яратилаётган янги модульнинг номи. Бу ном модуль матнини сақлашга буйруқ берилганда дастурчи қўйган ном билан автоматик тарзда алмаштириб қўйилади.

Interface сўзи модульнинг интерфейси бўлишини белгилаб беради. Бу бўлим ўз ичига янги модуль таркибига кираётган процедура ва функцияларнинг сарлавҳалари рўйхатини олади.

Implementation (реализация) бўлимида интерфейс бўлимида кўрсатилган процедура ва функцияларнинг дастурлари матни жойланади.

Биз мисол тариқасида, **IsInt** ва **IsFloat** функциялари (бу функциялардан бутун ва каср сонларни киритишда фойдаланиш мумкин. Улар сонларни киритишда фақат рухсат берилган белгиларнинг киритилишини назорат қилади, бошқа белгилардан фойдаланишга рухсат бермайди)

Листинг 7.7. Янги модулга намуна

```
unit my_unit;  
interface // процедура ва функциялар рўйхатини эълон қилади  
function IsInt(ch : char) : Boolean;  
// бу функция киритилаётган белги бутун сонларни ёзинда  
қатнашини мумкинлигини аниқлайди  
function IsFloat(ch : char; st: string) : Boolean;  
// бу функция киритилаётган белги каср сонларни ёзинда қатнашини
```

мүмкин, шунини аниқлайди

ch навбатдаги белги

st хозиргача киритилган белгилар

implementation // реализация

function IsInt(ch : char) : Boolean;

begin

if (ch >= '0') and (ch <= '9') // рақамлар

or (ch = #13) // <Enter> клавишаси

or (ch = #8) // <Backspace> клавишаси

then IsInt := True // бу белгига руҳсат бор

else IsInt := False; // бутун сонлар ичида бундай белги йўқ

end;

function IsFloat(ch : char; st : string) : Boolean;

begin

if (ch >= '0') and (ch <= '9') // рақамлар

or (ch = #13) // <Enter> клавишаси

or (ch = #8) // <Backspace> клавишаси

then

begin

IsFloat := True; // бу белги мумкин

Exit; // функциядан чиқиб

end;

case ch of

'.' : **if** Length(st) = 0 **then** IsFloat := True;

'.' : **if** (Pos('.',st) = 0) and (st[Length(st)] >= '0') and

(st[Length(st)] <= '9')

then // ажратувчи белгини фақат рақамдан кейин ёзиш мумкин (агар у аввал ёзилмаган бўлса)

IsFloat := True; **else** // қолган белгилар таъқиқланган

IsFloat := False;

end;

end.

Дастур матни одатдаги усул билан сақлаб қўйилади. Модуллارни сақлаш учун алоҳида папка ажратган маъқул. Масалан, унинг номи Units бўлсин.

Модуллاردан фойдаланиш. Дастурда модулниги функция ва процедураларидан фойдаланиш мумкин бўлиши учун, бу модуль

помини лойиҳага қўшини ва уни модуллар рўйхатида кўрсатиб қўйини лозим.

7.9-листнида Дала ҳовлига бериб келиш қиймати дастурининг матнининг янги модул қатнашган варианти келтирилган. OnKeyPress ҳодисаларини қайта ишлан процедураси бошланғич маълумотлар учун киритиш IsFloat функциясига мувожаат қилади. Бу функция yangi_modul модулида жойлашган. Шунинг учун модуллар рўйхатида yangi_modul номи қатнашмоқда.

Листинг 7.8. Янги модулдаги функциядан фойдаланиш

```
unit dalal;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, yangi_modul;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    Label1: TLabel;  
    Edit1: TEdit;  
    Label2: TLabel;  
    Edit2: TEdit;  
    Label3: TLabel;  
    Edit3: TEdit;  
    CheckBox1: TCheckBox;  
    Label4: TLabel;  
    Button1: TButton;  
    procedure Edit1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);  
    procedure Edit2KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);  
    procedure Edit3KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);  
    procedure Button1Click(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
implementation  
{$R *.dfm}  
# тугмани Масофа ойнасида босиш  
procedure TForm1.Edit1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
```



```

begin
if Key = Char(VK_RETURN)
then Edit2.SetFocus // курсорни НАРХ ойнаснага ўтказили
else
If not IsFloat(Key,Edit2.Text) then Key := Chr(0);
end;

```

```

// НАРХ майдонида тугмани босин
procedure TForm1.Edit2KeyPress(Sender:TObject; var Key: Char);
begin
if Key = Char(VK_RETURN)
then Edit3.SetFocus // курсорни харажат майдонига ўтказлади
else If not IsFloat(Key,Edit2.Text)
then Key := Chr (0);
end;

```

```

// тугмани ХАРАЖАТ майдонида босин
procedure TForm1.Edit3KeyPress(Sender:TObject; var Key: Char);
begin
if Key = Char(VK_RETURN)
then Button1.SetFocus // ХИСОБЛАШ тугмасини фаолаштирадиди
else If not IsFloat(Key,Edit2.Text) then Key := Chr (0);
end;

```

```

// ХИСОБЛАШ тугмаси босилганда
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
rast : real; // масофа
cena : real; // нарх
potr : real; // 100 км га сарф
summ : real; // сумма
mes: string;
begin
rast := StrToFloat(Edit1.Text);
cena := StrToFloat(Edit2.Text);
potr := StrToFloat(Edit3.Text);
summ := rast / 100 * potr * cena;
if CheckBox1.Checked then summ := summ * 2;
mes := 'Дала ҳовлига бориш';

```

```

if CheckBox1.Checked then mes := mes + ' ва қайтиб келиш' + #13;
mes := mes + FloatToStrF(summ,ffGeneral,10,2) + ' сума тушади';
Label4.Caption := mes;
end;
end.

```

Модул номини иловада фойдаланилаётган модуллар рўйхатига қўшилгандан сўнг, модулнинг ўзини лойихага қўшиб қўйиш лозим. Бунинг учун Project менюсидан Add to Project буйруғини танлаш ҳамда очилган диалог ойнасидан модул файли номини танланади. натижада муҳаррир ойнасида лойихага қўшилган модул матни найдо бўлади.

Лойиха структурасини Project Manager ойнасида кўриш мумкин. Уни View менюсидан Project Manager буйруғини ёрдамда экранга чақирин мумкин. Мисол тариқасида Дала ҳовлига бориб келиш қиймати масаласининг структураси 7.5-расмда келтирилган.

Модул матнини лойихага қўшиб, унинг номини лойихада фойдаланилаётган модуллар рўйхатига (uses сўзидан кейин) қўшилгандан сўнг, дастур матнини компиляция қилиш мумкин.

8-БОБ. ФАЙЛЛАР БИЛАН ИШЛАШ

Иккинчи йилларгача ЭХМ лар фақат сонли маълумотларни қайта ишлашга мўлжалланган эди. Хозирга келиб, ЭХМ халқ хўжалигининг деярли ҳамма соҳаларини қамраб олади. Шунинг учун ҳам ҳар бир соҳадаги маълумотларни ўқиб, сақлаш, қайта ишлаш ҳамда бошқа маълумот истеъмолчиларига узатиш каби энг муҳим ва долзарб масалалар замонавий ЭХМ лар зиммасига юкланмоқда. Халқ хўжалигининг бошқарув системалари, алоқа воситалари каби қўллаб соҳаларида ЭХМ лар асосан маълумотларни сақлаш воситаси сифатида қўлланмоқда. Узоқ муддат сақлашга тўғри келадиган маълумотлар махсус воситаларда, магнит дискларида, магнит ленталарида файллар кўринишида сақланади.

Файл деб, хотира қурilmаларидан бирида сақланаётган (маълум бир ҳажмига эгаллаган) ва ўзининг номига эга бўлган маълумотлар тўпламига айтилади.

Файл бўлиши бўлиши ҳам мумкин. Файллар маълумот сақлашнинг энг қулай усули эканлигининг сабаби қуйидагилардан иборат:

- 1) Одатда дастурни бажариб, олинган натижалар дастур ўз ишини тугатгандан сўнг, ЭХМ хотирасидан ўчиб кетади. Бу маълумотлар яна зарур бўлса, дастурни янгидан ишга туширишга тўғри келади. Буни олдини олиш учун олинган натижаларни файлларга ёзиб қўйишни мумкин;
- 2) Битта файлда сақланаётган маълумотлар қўллаб масалалар (дастурлар) учун асос бўлиши мумкин, яъни битта дастур натижалари сақлаб қўйилса, бу маълумотлардан фойдаланиб бошқа масалаларни ечиш мумкин;
- 3) Маълумотлар сонли ЭХМ нинг оператив хотирасига сиғмайдиган даражада кўп бўлиши мумкин. Бундай вақтда маълумотларнинг бир қисmini бирор файлда вақтинча сақлаб қўйиш мумкин;
- 4) Файллардан улардаги маълумотлар доирасидаги ихтиёрий мақсадлар ва масалалар учун фойдаланиш мумкин.

Файллар ўзининг маънавий ҳамда номига эга бўлади. Файлнинг номи одатда иккита қисмдан иборат бўлиши мумкин: ном ва кенгайтма. Масалан:

D: /DELPHI /alomat.pas

ёзуви **alomat.pas** файлини аниқлатади. бу ерда **alomat**- файлнинг номи. **.pas**-оса унинг кенгайтмаси. Бу файлнинг маънавий - D дискдаги DELPHI папкаси.

Дастурчи файллар ишини ташкил қилар экан, фақат дастур ва унинг натижаси ҳақида қайтарибгина қолмасдан, балки кўпиаб кўшимча дастурлар ёрдамида файлларни яратини, файлда сақланаётган маълумотларни бошқарини, таҳлил қилини, тартиблани, эҳтиёжга қараб дискей ёки қоғозда аксантириши каби масалаларни ҳам ҳал қилини керак. Яна, илгари кўзда тутилмаган янги заруратлар учун кўшимча дастурлар яратиши ҳақида ҳам ўйлани керак.

Delphi да файллар деб, EXM да сақланаётган бир хил типга мансуб бўлган маълумотлар (компоненталар) тўпламига айтилади.

Файлдаги маълумотлардан фойдаланиши учун уларни ўқилади ва ўқилган маълумотларни ўзгарувчиларга қиймат қилиб берилади.

Ихтиёрний вақтда файлнинг фақат битта компонентаси билан ишлан мумкин ҳалос. Бу маълумотни кўрсаткич (курсор) кўрсатиб туради. Кўрсаткич биринчи компонентадан бошлаб, ҳар бир маълумот ўқилгандан кейин, навбатдаги ўқини керак бўлган маълумотни кўрсатиб туради. (Бошланғич синфлардаги ҳатчўшларни эслаб кўринг.)

Файлдаги маълумотлар сони ўзгариб туради, у дастлаб нолга тенг, кейинчалик фақат файлга янги маълумотлар қўшилганда ўсиши ёки ўчирилганда нотгача камайиши мумкин. Янги маълумотлар доим файлнинг охирига қўшилади.

8.1 ФАЙЛЛИ ТИПЛАР.

Файл — бу номланган структурали маълумотлар бўлиб, улар бир хил типдаги элементлардан (компоненталардан) иборат. Бу маълумотлар сони амалий жиҳатдан компьютер хотирасининг бўш қисми билан чегараланган. Бошқача айтганда, файл — бу чексиз сондаги маълумотлардан иборат массивдир.

Барча структурали маълумотлар (ўзгарувчилар, массивлар) каби файлларни ҳам ўзгарувчиларни эълон қилини бўлимида эълон қилинини керак. Бу эълонда файл элементларининг типни кўрсатилади.

Файлли типлар умумий кўринишида қуйидагича эълон қилинади:

Ном : *file of* *типи*;

Бу ерда *Ном* — файлли ўзгарувчининг номи; *file of* — файлли ўзгарувчи эълон қилинаётганлигини билдирувчи хизматчи сўз; *тип* — шу

файлда сақланаётган маълумотларнинг тини. Масалан:

Bel : file of char: белли маълумотлар файли

koef: file of real: ҳақиқий сонлар файли

f: file of integer: бутун сонли файл

Барча компонентлари белгилли тинда бўлган файлни белгилли ёки матлини файл деб аталади. Улар қуйидагича эълон қилинади:

Ном : TextFile;

бу ерда *TextFile* *Ном* ўзгарувчиси белгилаб турган файл матлини файл эканлиги аёнлатади.

Файлни ўзгарувчини эълон қилиш бу шунчаки файл компонентларининг тинини кўрсатади ҳалоқ. Дастур файлга маълумотларни киритиш ёки файлдан маълумотларни ўқиш учун бу ўзгарувчини бирор файл билан боғлаш лозим. Бунинг учун ана шу файлни маъноси ва номини кўрсатиш талаб қилинади.

Файлнинг номи AssignFile процедураси билан кўрсатилади. Бу процедура файлни ўзгарувчини аниқ бир файл билан боғлайди. Умумий ҳолда AssignFile процедураси қуйидагича ёзилади:

AssignFile(var f, файл номи : string)

Файлнинг номи Windows учун қабул қилинган қондалар ёрдамида ёзилади. У ўз ичига файлнинг маъноси, яъни диск номи, каталоглар, қисм каталогларни ҳамда файлнинг номини олиши мумкин. Масалан:

AssignFile(f, 'c:\ky_tenglama.Bas');

AssignFile(g, 'DELPHI / DOC / KITOV.doc');

fname:='Хисоб.txt'); AssignFile(h,fname);

бу ерда 1-эълонда f – файлни ўзгарувчи C дискдаги ky_tenglama.Bas файлини, 2-эълонда g- файлни ўзгарувчи жорий дискнинг DELPHI каталогининг DOC қисм каталогидagi KITOV.doc файлини, 3-эълонда эса h – файлни ўзгарувчи fname – ўзгарувчиси билан белгиланган Хисоб.txt файлини аёнлатмоқда. Бу эълонлардан кейин шу файлни ўзгарувчиларга қандай амал юзасидан муҳожаат қилинса, компьютер бу амалларни шу файлни ўзгарувчилар кўрсатиб турган файллар устида бажаради.

8.2. Файлларни очини ва ёғини. Маълумотлар киритиш

Файлни очини. Файлга маълумотларни ёғини ёки маълумотларни ўқиш имконига эга бўлиш учун аввал бу файлни очини керак бўлади.

Агар бошланғич файлини ташкил қилувчи дастурдан илгарти фойдаланишнан бўлса, дастурнинг иши патижаси бўлган файл хотира қуролмаларидан бирида мавжуд бўлиши мумкин. Шунинг учун дастурни, бу дастурни янгидан ишга тушириш лозим бўлган ҳолларда эски файлини янги файлини кераклигини ҳал қилиши зарур: эски файлини ўчириб, унинг ўрнига янги файл яратиш керакми ёки эски файлдаги маълумотларнинг давомига янги маълумотларни қўшиш керакми?

Файлнинг эски вариантдан фойдаланиш усуллари файлини очини вақтида аниқланади.

Файлларни уч хил мақсаддан бири учун очини мумкин:

- Файлини маълумотларни янгидан ёзиш учун;
- Мавжуд файлининг давомига янги маълумотларни қўшиш учун;
- Файлдаги маълумотларни ўқиш учун.

Файлини янги файл яратиш режимида очини учун

Rewrite(f);

қўришишидаги буйруқдан фойдаланилади. бу ерда f — TextFile типидagi файлли ўзгарувчи. Агар жорий каталогда f — файли кўрсатиб турган номдаги бошқа файл мавжуд бўлса, бу файл ўчирилиб, унинг ўрнига янги файл ташкил қилинади. Буни ҳаётда эски дафтарни ташлаб юбориб, (дафтар ҳам қандайдир маънода файлини аниқлатади) унинг ўрнига янги дафтар тутилганига қиёслаш мумкин.

Файлини ундаги маълумотларнинг давомига янги маълумотларни қўшиш режимида очини учун

Append (f);

процедурасидан фойдаланилади. бу ерда f — TextFile типидagi файлли ўзгарувчи. Маълумотлар ёзишнинг бу усулида, файл очилганидан сўнг, маълумот ёзиладиган позицияни кўрсатувчи курсор файлдаги охириги маълумот ёзилган жойдан кейинги позицияни кўрсатади ва ёзиладиган маълумот шу позициядан бошлаб файлга киритилади. Бу ерда юқорида айтилган дафтарни келган ердан бошлаб ёзишга тенглаш мумкин.

Файлга одатда, маълумотларни қачондир ва қандайдир мақсадда фойдаланиш учун ёзиб қўйилади. Сақлаб қўйилган бу

маълумотлардан фойдаланиши имконини эга бўлиши учун, дастлаб бу маълумотларни ўқини лозим бўлади. Файлни ундаги маълумотларни ўқини мақсадида очини учун

Reset(f);

бўйруғидан фойдаланилади. Бу ерда *f* – файлни ўзгарувчи. Бу жараёнини ҳаётдаги маълумотлари, яъни ёзувларини (масола учун конвенектларини) ўқини учун очилаётган дафтар деб қараш мумкин.

Файлга маълумотларни ёзиши. Файлга маълумотларни киритиши (ёзиши) учун *write* ёки *writeln*. Бу буйруқ умумий кўринишида қуйидагича ёзилади:

write (Файлли ўзгарувчи, рўйхат) ;

writeln (Файлли ўзгарувчи, рўйхат);

бу ерда *Файлли ўзгарувчи* – маълумотлар киритиладиган файлни кўрсатувчи файлни ўзгарувчи; *Рўйхат* – бир-бирдан вергул билан ажратилган ва қийматлари файлга ёзилиши талаб қилинган ўзгарувчининг рўйхати. Бу рўйхатга ўзгарувчилардан ташқари сатрли константаларни киритиши мумкин..

Масалан, агар *f* - ўзгарувчи *TextFile* тинидаги ўзгарувчи бўлса, у ҳолда *x1* ва *x2* - ўзгарувчиларининг қийматларини файлга ёзиши буйруғи қуйидагича бўлиши мумкин:

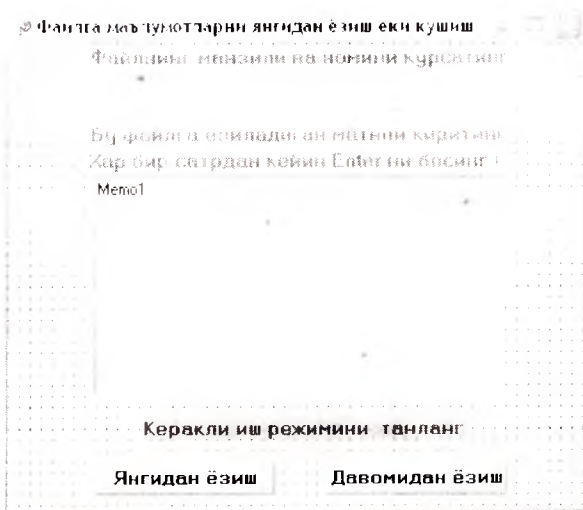
write(f, 'Тенгламанинг илдиэлари', x1, x2);

Write ва *writeln* буйруқларининг фарқи шу ердаки, *writeln* буйруғи файлга рўйхатда кўрсатилган барча қийматларни ёзиб бўлганидан сўнг, курсорни янги сатрнинг бошига ўтказди. Демак, бу файлга киритиладиган навбатдаги маълумот курсор турган ердан, яъни янги сатрнинг бошидан ёзилади. *Write* эса маълумотларни ёзиб, келган ерда курсорни тўхтатиб қўйди. Бу файлга ёзиладиган навбатдаги маълумот шу ерда бошлаб ёзилади.

Файлни ёпиши. Дастур ўз шинини тугатмасдан туриб, жорнй вақтда очилган барча файлларни ёпиши лозим. Бу амал *close* процедураси ёрдамида бажарилди. *Close* процедураси битта параметрга эга. Бу параметр файлни ўзгарувчининг номидан иборат бўлади. Масалан:

Close(f).

8.1-расмда кўрсатиладиган номдаги матини файлга янги маълумотларни ёзиши ёки қўшни амалларидан бирини бажарадиган дастур матни келтирилган.

8.1-расм. Файлга янгидан ёзиш ёки қушиш дастурининг диалог ойнаси

8.1-листингда Янгидан ёзиш тугмасининг ходисаларни қайта ишлаш процедураси келтирилган. У файлни янги файл яратиш (агар кўрсатилган номдаги файл жорий каталогда мавжуд бўлса, эскисини ўчириб, ўрнига янгисини яратиш) режимида очади ва Memo1 ойнасидани матнини шу файлга ёзади.

Файлнинг номини Edit1 майдонидаа кўрсатилади. Илова формасини яратиш жараёнида файлнинг номини қайта аниқлаш имконияти ҳам мавжуд. Бунинг учун

```
Edit1.Text := 'C: / DELPHI / test.txt';
```

тарафиди буйруқлардан фойдаланиш мумкин.

8.1-листинг. Файлни янгидан яратиш ёки эскисини алмаштириш

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
  f: TextFile; // файл
  fName: String[80]; // файлнинг номи
  i: integer;
begin
  fName := Edit1.Text;
  AssignFile(f, fName);
  Rewrite(f); // файлни янгидан, ёзиш учун очмоқда
  // Файлга ёзиш
```



```

for i := 0 to Memo1.Lines.Count do
  Memo да сатр номери 0 дан бошланади
writeln(f, Memo1.Lines[i]);
CloseFile(f); # файлни ёпиш
MessageDlg('Маълумотлар қуйидаги файлга ёзилди: ' + #13 +
Edit1.text, mtInformation, [mbOk], 0);
end;

```

8.2-листингда Давомидан ёзиш тугмаси учун ёзилган процедуранинг матни келтирилмоқда. У номи Edit1 майдонида кўрсатилган файлни очиб, ундаги мавжуд маълумотларнинг давомидан Memo1 майдонида кўрсатилган маълумотларни ёзади.

8.2-листинг. Мавжуд файлнинг давомида ёзиш.

```

procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);
var
f: TextFile; # файл
fName: String[80]; # файлнинг номи
i: integer; begin
fName := Edit1.Text;
AssignFile(f, fName);
Append(f); # файлни давомидан ёзиш учун очини
# файлга ёзиш
for i := 0 to Memo1.Lines.Count do
# Memo да сатр номери 0 дан бошланади
writeln(f, Memo1.Lines[i]);
CloseFile(f); # файлни ёпиш
MessageDlg('Маълумотлар қуйидаги файлга қўшилди: ' + #13 +
Edit1.text, mtInformation, [mbOk], 0);
end;

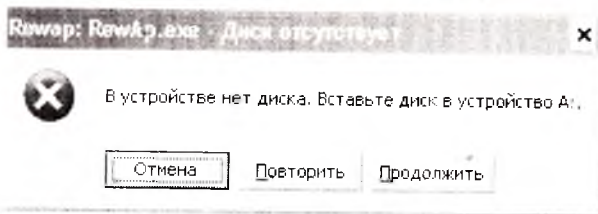
```

8.3. Файлларни очинидаги хатоликлар

Айирим ҳолларда файлларни очинида урининида бажариш вақтидаги хатоликлар юзага келиши мумкин. Бунинг сабаблари бир нечта бўлиши мумкин. Масалан, диск юритувчи хали ишга тайёр бўлиб улгурмасдан (эҳтимол диск қўйилмагандир ёки диск юритувчи ёшилмагандир), дискдаги файлни очинида ҳаракат қилиниши мумкин. Яна бир кўп учрайдиган хатолик — мавжуд бўлмаган файлни очинидир (йўқ файлга маълумотлар қўшимча равишда ёзиш).

Дастурларни Delphi дан туриб ишга туширишда файлларни

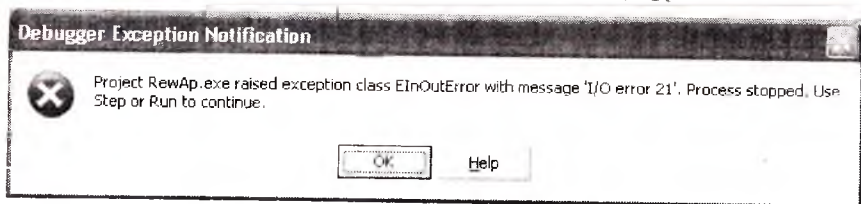
ошидаги ҳатоликлар юзата келиб қолса, экранда бу ҳақда ахборот берадиган диалог ойинаси пайдо бўлади (8.2-расм):

8.2-расм. Файлни ошидаги ҳатоликка мисол.
(Дастур Delphi дан ишга туширилган)

Агар дастур Windows дан ишга туширилган бўлса, бу ҳатолик ҳақидаги ахборот бошқача кўринишда бўлади (8.3-расм).

Дастур файлларини очиш вақтидаги ҳатоликларни назорат қилишни ўз зиммасига олишни мумкин. Буни IOResult (Input-Output Result — киритиш-чиқариш амалининг натижаси) функциясининг

8.3-расм. Файлни ошидаги ҳатоликка мисол.
(Дастур Windows дан ишга туширилган)

қийматини текшириш орқали бажариш мумкин. IOResult функцияси 0 га тенг бўлади, агар киритиш-чиқариш амали тўғри бажарилган бўлса, акс ҳолда бу қиймат ҳатолик кодига тенг бўлади.

Дастур киритиш-чиқариш амали натижасини назорат қила олиши учун файлни очиш буйруғидан олдин компиляторга {\$I-} кўрсатмасини бериб қўйиш керак. Бу кўрсатма киритиш-чиқариш амаллари билан боғлиқ ҳатоликларни қайта ишлаш компиляторга таъқиқлайди ва бу соҳадаги бошқариниш дастур зиммасига олиниши ҳақида ахборот беради. {\$I-} кўрсатмаси киритиш-чиқариш амалларини бажаришда юзата келиши мумкин бўлган ҳатоликларини автоматик тарзда кузатиб бориш режимини қайта тиклайди.

8.4-расмда мавжуд бўлмаган файлни қўшимча маълумотлар ёзиш режимида очинишга уриниш бўлганда янги файл яратиш

режимида (шу билан ҳатолик баргараф қилинади) очини таъминлайдиган дастурнинг алгоритми келтирилган.

қадам	Буйруқ
...
N	Файл давомида ёзиш режимида очилсин (Append)
N+1	Агар бу буйруқ ҳатолик билан бажарилса файлни янги файл (Rewrite) режимида очилсин
...

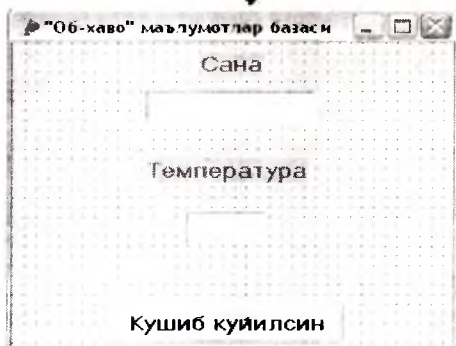
Юқоридаги алгоритмга мос келадиган дастур парчаси қуйидагича ёзилади:

```
AssignFile(f,filename);
{$I}
```

```
Append(f) // Файлни давомида ёзиш учун очилмоқда
{$I+}
```

```
if IOResult<> 0 // Очинда ҳатолик юзага келса
then Rewrite(f); // файлни янги файл режимида очини
// Натижада мавжуд бўлган ёки янги файл очилади.
```

Намуна. Қуйидаги дастур содда маълумотлар базаси бўлган файлни яратиш ва тўлдириш учун мўлжалланган. У ҳар гал ишга тушганда экранда унинг диалог ойнаси пайдо бўлади (8.4-расм). Бу диалог ойнасининг махсус ойналарига фойдаланувчи сана ҳамда шу кунги ҳавонинг температурасини киритиши лозим. Бу дастурда Edit1 майдонига сана, Edit2 майдонига температура ёзилади. Қушиб қўйилсин тугмаси босилганда бу маълумот файлга қушиб қўйилади.

8.4-расм. "Об-ҳаво" маълумотлар базасининг диалог ойнаси

8.3-листинг. Сода маълумотлар базасига мисол. (файл на ёзин)

```
unit ob_havo;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    Label1: TLabel;  
    Edit1: TEdit;  
    Label2: TLabel;  
    Edit2: TEdit;  
    Button1: TButton;  
    procedure Button1Click(Sender: TObject);  
    procedure FormClose(Sender: TObject; var Action: TCloseAction);  
    procedure FormCreate(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
  
implementation  
{$R *.dfm}  
const  
  DBNAME = 'c:/ob_havo.txt';  
var  
  db: TextFile; // файл - маълумотлар базаси  
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);  
begin  
  if (Length(edit1.text)=0) or (Length(edit2.text)=0)  
  then ShowMessage('Маълумотларни киритишда ҳатоллик мавжуд. '  
  + #13 + 'Ҳамма майдонлар тўлдирилиши шарт. '  
  else writeln(db, edit1.text, ' ',edit2.text);  
end;  
// OnClose ҳодисаси формани ёпишда рўй беради  
procedure TForm1.FormClose(Sender: TObject; var Action:  
TCloseAction);  
begin
```

```

CloseFile(db); // Маълумотлар базаси файлини ёшиш
end;
procedure TForm1.Formactivate(Sender: TObject);
begin
AssignFile(db, DBNAME); {$I-}
Append(db);
If IOResult = 0 then begin
Edit1.Text := DateToStr(Date); // Жорий санани киритиш
Edit2.SetFocus; // курсорни Edit2 майдонига ўтказиш
end
else begin
Rewrite(db);
if IOResult <> 0 then begin
// Киритиш тугмаси ва буйруқли тугмаларни таъқиқлайди
Edit1.Enabled := False; Edit2.Enabled := False;
Button1.Enabled := False;
ShowMessage(DBNAME + ' файли яратилганда ҳатolik mavjud');
end; end;
end;
end.

```

Маълумотлар базаси файлини FormActivate процедураси очади. Бу ходиса илова формаси активлашганда рўй беради. Шунинг учун процедура автоматик тарзда ишга тушади. Агар файли очилган амали муваффақиятли бажарилса, Edit1 майдонига жорий сана ёзилади. Жорий сана ҳақидаги маълумотни Date функцияси аниқлайди. Date функциясининг қийматини (Double тишидаги сонни) кўриниш учун қулай бўлган кўринишда келтириш учун Datetostr функциясидан фойдаланилади. Санани Edit1 майдонига киритилганидан кейин onActivate ходисаларни қайта ишлаш процедураси setFocus методи ёрдамида курсорни температура майдонига ўтказилади. Агар файли очилган ёки янги файли яратиш жараёнида ҳатolik юзага келса, у ҳолда дастур **Қўшиб қўйилсин** тугмасини бекор қилади ва бу ҳақдаги ахборотни экранга чиқаради.

TForm1.Button1Click процедураси (onclick ходисани қайта ишлаш процедураси) **Қўшиб қўйилсин** тугмасининг босилиши билан ишга тушади. Натияжада киритилган маълумотлар obhavo.txt файлига ёзиб қўяди. Бундан аввал дастур ҳамма майдонлар тўлдирилганлигини текширади. Агар майдонларнинг бирортасига маълумот киритилмаган бўлса, бу ҳақдаги махсус ахборот экранга

чиқарилади.

Дастурнинг ишлари жараёнида obhavo.txt файлининг охирига янги киритилган маълумотлар, яъни сана ва температура ёзиб қўйилади.

Бу дастурда write эмас, балки маълумотлар базасида ҳар бир санадаги маълумот алоҳида сатрда жойлашганини учун writeLn буйруғидан фойдаланилган. Бу буйруқ учта элементдан иборат маълумотни файлга ёзади. Сана, яъни Edit1.txt файлга ёзилганидан кейин, "бўш жой" белгиси, сўнгра температура - edit2.txt ёзилади. Агар "бўш жой" белгисини файлга қўйилмаса, у ҳола сана ва температура файлга "ёпиштириб" ёзилган, яъни иккита маълумот бирилашиб, рақамлар кетма-кетлигидан иборат бўлиб қолар эди.

Маълумотлар базасини ёпиш амалини TForm1.FormClose процедураси бажаради. У илова формасини ёпишда юзага келадиган onclose ходисасини қайта ишлайди.

Ушбу дастур бир неча марта ишга туширилганидан кейин, obhavo.txt файли қуйидагича бўлиб қолиши мумкин:

9.05.2001 10
10.05.2001 12
11.05.2001 10
12.05.2001 7

8.4. Маълумотларни файлдан киритиш

Биз аввалги пунктда маълумотларни файлларда сақлаш усуллари билан танишдик. Ушбу пунктда эса ана шу маълумотлардан қандай қилиб фойдаланиш мумкинлигини кўрамыз.

Маълумотларни фақат клавиатурадангина эмас, балки матнли файллардан ҳам киритиш мумкин. Бундай имкониятдан фойдаланиш учун *TextFile* тишидаги ўзгарувчиларни эълон қилиш лозим. Бу ўзгарувчиларга *AssignFile* буйруғи ёрдамида маълумотлар олинadиган файлни бириктирилади. Шундан кейин бу файлни маълумотларни ўқиниш учун очилади, сўнгра *read* ёки *readln* процедуралари ёрдамида маълумотларни ўқиб, ўзгарувчиларга қиймат қилиб берилади. Шундан кейингина бу маълумотларни қайта ишлаш мумкин.

Файлни ўқиниш учун очини. Файлларни маълумотларни ўқиниш (киритиш) учун очинида *Reset* процедурасидан фойдаланилади. Бу

процедура билта файлни ўзгарувчини параметрга эга. *Reset* процедурасини чакиришдан аввал, *AssignFile* процедураси ёрдамида файлни ўзгарувчини аниқ бир файл билан боғлаш лозим. Масалан, қуйидаги буйруқлар файлни киритиш мақсадида очади:

```
AssignFile(f, 'c:\data.txt'); Reset(f);
```

Агар файлниги номи нотўғри кўрсатилган бўлса (кўрсатилган файл дискда mavjud бўлмаслиги мумкин), у ҳолда бажариш вақтидаги ҳатолик юзага келади. Бундай ҳатолик диск юритувчи ишга тайёр бўлмаган ҳолда ҳам содир этилиши мумкин.

Шунинг учун дастурда файлни очиш амалини такроран бажаришга рухсат берилса, қайтадан очинишга уриниб кўриш мумкин.

Худди файлларни очинишдаги каби, дастур ҳатоликларни қайта ишлаш жараёнини ўз зиммасига олиши мумкин. Бунинг учун *IOResult* функциясининг қийматини текшириш лозим.

Матн 8.4-листингда келтириладётган дастур парчаси *IOResult* функциясининг қиймати файлни очиш буйруғининг натижасини текшириш учун фойдаланилмоқда. Агар файлни очишга уриниш қўтилган натижани бермаса, у ҳолда дастур вужудга келган ҳатолик ҳақида ахборот беради ва бу буйруқни такроран бажариш учун фойдаланувчидан рухсат сўрайди.

8.4-листинг. Файлни очиш ҳатолигининг назорати (дастур парчаси)

```
var
fname : string[80]; // Файлнинг номи
f : TextFile; // файл
nat : integer;
// файлни очинишдаги ҳатолик коди ( IOResult нинг қиймати)
answ : word; // фойдаланувчининг жавоби
begin
fname := 'C:\test.txt';
AssignFile (f, fname);
repeat
{$I-}
Reset(f); // файлни ўқиниш учун очини
{$I+}
Nat := IOResult;
if Nat <> 0
```

```

then answ:=MessageDlg( fname+' файлини очишда хатолик бўлди'
+ #13 +'Ина бир марта урилиб қўрайми?' , mtWarning,
[mbYes, mbNo],0);
until (Nat = 0) OR (answ = mrNo);
if res < 0

```

then exit; * Процедура нишиш якунлан

* бу ерда файл тўғри очиlsa, бажарилиши керак бўлган буйруқлар end;

Маълумотларни файлдан ўқиш. Бу амал *read* ва *readln* буйруқлари ёрдамида бажаролади ва умумий кўринишда қуйидагича ёзилади:

read(Файлли Ўзгарувчи, Ўзгарувчилар рўйхати);
readln(Файлли Ўзгарувчи, Ўзгарувчилар рўйхати) ;

бу ерда *Файлли Ўзгарувчи* — TextFile тишидаги ўзгарувчи; *Ўзгарувчилар рўйхати* — бир-биридан вергул билан ажратилган ўзгарувчиларнинг номлари.

Файлдан сонларни ўқиш. Файл очилган пайтда кўрсаткич ундаги биринчи маълумотни кўрсатиб туради. *Read* буйруғи билан ана шу кўрсаткич кўрсатиб турган маълумот ўқилади, сўнгра кўрсаткич навбатдаги маълумотга ўтади. Файлли ўзгарувчининг тиши билан ундаги маълумотларни қиймат қилиб оладиган ўзгарувчиларнинг тиллари бир хил бўлиши шарт.

Шуни ёдда тутини керакки, матнли файлда сонлар эмас, балки уларнинг тасвири сақланади. *Read* ёки *readln* процедураларининг қиладиган иши амалда иккита қисмдан иборат: дастлаб ажратувчи белгигача ("бўш жой белгиси ёки сатрининг охири) бўлган белгиларни ўқилади, сўнгра ўқилган сонларнинг тасвири бўлган белгилар кетма-кетлиги сонга айлантирилади ва ҳосил қилинган қиймат *Read* ёки *Readln* процедураларининг параметри бўлган ўзгарувчиларга берилади. Масалан, агар C:\data.txt матнли файли қуйидаги маълумотларни ўз ичига олган бўлса,

23 15

45 28

56 71

У ҳолда

AssignFile(f, 'C:\data.txt');

Reset(f); * файлни ўқиш учун очин

read(f, a); read(f, b, c); read(f, d);

бўйруқларининг бажарилганини натижасида ўзгарувчилар қуйидаги қийматларини олади:

$a = 23$, $b = 15$, $c = 45$, $d = 28$.

Readln бўйруғининг *read* дан фарқи шу ердаки, навбатдаги сонни ўқиб, олинган қийматни рўйхатдаги охириги ўзгарувчига қиймат қилиб берилганидан сўнг, жорий сатрда ўқиладиган маълумотлар тугамаган бўлса ҳам, файлдан ўқини кўрсаткичи автоматик тарзда янги сатрнинг биринчи белгисига ўтказиб қўйилади. Шунинг учун

```
AssignFile(f,'C:\data.txt'); Reset(f);  
readln(f, a); readln(f, b, c); readln(f, d);
```

бўйруқлари бажарилганидан сўнг, ўзгарувчиларнинг қийматлари қуйидагича бўлади:

$a = 23$, $b = 45$, $c = 28$, $d = 56$.

Агар файлдан сонли ўзгарувчилар учун ўқилган маълумотлар ичида рақам бўлмаган белгилар кетма-кетлиги мавжуд бўлса, ҳатолик рўй беради.

Сатрларни ўқин. Дастурда сатрли ўзгарувчи эълон қилинганда, унинг узунлигини кўрсатилиши ёки кўрсатилмаслиги мумкин. Масалан:

```
Satr1:string[10]; satr2:string;
```

Файлдан белгилари сони аниқ кўрсатилган сатрли ўзгарувчига унинг эълонида қанча бўлса, шунча белги (аммо жорий сатрдагидан кўп бўлмаган) ўқилади.

Файлдан узунлиги очик кўрсатилмаган сатрли ўзгарувчиларга қиймат ўқишда, бу ўзгарувчининг қиймати жорий сатрнинг аввали ўқилганидан қолган қисмига тенг бўлади. Бошқача айтганда, агар файлдан сатрни тўғалигича ўқимоқчи бўлсангиз, узунлиги файлдаги энг узун сатрдан каттароқ бўлган сатрли ўзгарувчи эълон қилинг ҳамда бу ўзгарувчига қийматини ўқинг.

Агар битта *readln* билан бир нечта, масалан иккита ўзгарувчига қиймат бермоқчи бўлсангиз, у ҳолда биринчи ўзгарувчи ўзининг эълонида қанча белги кўрсатилган бўлса, шунча белгини қиймат қилиб олади (узунлиги кўрсатилмаса, у ҳолда бутун сатрни тўғалигича олади). Иккинчи ўзгарувчининг қиймати шу сатрнинг қолган белгиларидан иборат бўлади, агар бундай белгилар бўлмаса, битта ҳам белгини олмайд (унинг узунлиги 0 га тенг). Масалан,

матни dustlar.txt файлида

Исмоилова Муқаддас
Абдуллаев Карим
Самадова Гулноза

сатрлари сақланаётган бўлсин.

8.1-жадвалда ўзгарувчиларни эълон қилишнинг бир нечта вариантлари, dustlar.txt файлидан ўқиш буйруқлари ва файлдаги ўқиш натижасида ўзгарувчиларнинг олган қийматлари келтирилган.

Файлдан сатрларни ўқиш намуналари

8.1-жадвал

Ўзгарувчини эълон қилиш	Файлдан ўқиш буйруқлари	Файлдан ўқилганидан кейин ўзгарувчилар олган қийматлар
fam: string[15]; name: string[10]	Readln (f, fam, name)	fam= 'Исмоилова' name= 'Муқаддас'
fam, name: string;	Readln (f, fam, name)	Fam= 'Исмоилова Муқаддас' name= ''
drug: string[80]	Readln (f, drug)	Dust = 'Исмоилова Муқаддас'

Файлнинг охири. Файллар билан ишлаган пайтда қўнича шу файлдаги барча маълумотларни кўриб чиқишга тўғри келади. Бунинг учун аввал биринчи, кейин иккинчи ва ҳоказо охириги маълумотларни ўқиш керак .

Файллар билан ишлаганда кўрсаткичнинг жорий ҳолатини билиш жуда муҳим ҳисобланади. Чунки, *Readln* ва *read* буйруқлари кўрсаткич кўрсатиб турган маълумотдан бошлаб бажарилади, яъни ўқилади. (Бошланғич синфлардаги хатчўни кўз оддингизга келтиринг.)

Файл ўқиш учун очилган вақтда кўрсаткич-курсор ўқиш учун ундаги маълумотларнинг биринчисини кўрсатиб туради. Бу маълумот ўқилгандан сўнг кўрсаткич кейинги маълумотга ўтади. Унинг жорий ҳолатини текшириб туриш учун Турбонаскада мантиқий *eof(y)* (*end of file* – файлнинг охири) ва *coln(y)* (*end of line* – сатрнинг охири) функциялари киритилган. *Eof(y)* функцияси агар кўрсаткич файлдаги бирор маълумотни кўрсатиб турган бўлса "FALSE" (ёлгон), ўқиладиган маълумотлар қолмаган, яъни файлдаги ҳамма маълумотлар ўқиб бўлинган бўлса "TRUE" (рост) қийматини олади.

Худди шунинdek, $coln(y)$ функцияси сатрдаги маълумотларнинг ҳаммаси ўқилган бўлса "TRUE", акс ҳолда "FALSE" қийматини олади.

Фараз қилайлик, y - файлда қуйидаги маълумотлар сақланаётган бўлсин:

3 2 5 4 2 3 5 4 3 4 5 4

Файл ўқини учун очилган бўлса, дастлаб кўрсаткич ҳолати

3 2 5 4 2 3 5 4 3 4 5 4

кўришишида бўлади. Демак, $EOF(y)$ нинг қиймати FALSE бўлади. Учта маълумот ўқилгандан сўнг кўрсаткич тўртинчи маълумотни кўрсатади:

3 2 5 4 2 3 5 4 3 4 5 4

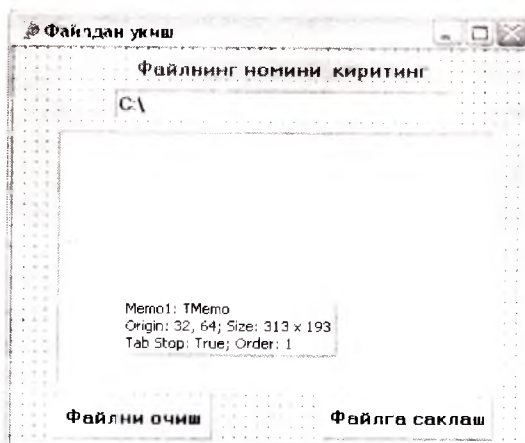
Бу ҳолда ҳам $EOF(y)$ функциясининг қиймати - FALSE. Ҳамма маълумотлар ўқиб бўлингандан сўнг, кўрсаткич файлнинг охирига ўтади

3 2 5 4 2 3 5 4 3 4 5 4

ва $eof(y)$ функцияси TRUE қийматини қабул қилади.

8.5-листинда фойдаланувчи кўрсатган номдаги файлдан сатрларни ўқийдиган дастур матн келтирилган. У ўқиган сатрларини Мемо майдонига чиқаради. Бу дастурнинг диалог ойнаси 8.6 –расмда келтирилган.

8.6-расм. Файлдан ўқини дастурининг диалог ойнаси

8.5-листинг. Файлдан ўқиш

```

unit rd_ ;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes,
Graphics, Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, Buttons;
type
TForm1 = class(TForm)
Button2: TButton;
Edit1: TEdit;
Memo1: TMemo;
Button1: TButton;
procedure Button2Click(Sender: TObject);
procedure Button1Click(Sender: TObject);
private { Private declarations }
public { Public declarations }
end;
var
Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
// Очиш тугмасини чертиш
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
f: TextFile; // файл
fName : String[80]; // файлнинг номи
buf: String[80]; // файлдан ўқиш учун буфер
begin
fName := Edit1.Text;
AssignFile(f, fName);
{$I-}
Reset(f); // ўқиш учун очиш
{$I+}
if IOResult <> 0 then begin
MessageDlg(fName + 'файлига нотўғри мурожаат қилинди ',
mError,[mbOk],0); exit; end;
// файлдан ўқиш
while not EOF(f) do begin
readln(f, buf); // файлдан навбатдаги сатрни ўқиш
Memo1.Lines.Add(buf); // бу сатрни Memo1 майдонига қўшиш
end;

```

```

CloseFile(f); // файлни ёшиш
end;
// Сақлаш тугмасини чертиш     файлга ёзиб ўйиш
procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);
var f: TextFile; // файл
fName: String[80]; // файлниги номи
i: integer ;
begin
fName := Edit1.Text; AssignFile(f, fName);
Rewrite(f); // файлни қайта ёзиш учун очиш
// файлга ёзиш
for I := 0 to Memo1.Lines.Count do
// сатр номерлари 0 дан бошланади
writeln(f, Memo1.Lines[i]);
CloseFile(f); // файлни ёшиш
MessageDlg('файлга ёзилди', mtInformation, [mbOk], 0);
end; end.

```

Файлни қайта ишлашни ташкил қилиш учун while буйруғидан фойдаланилди. X ҳар гал (шў жумладан, биринчи мартада ҳам), навбатдаги маълумотни ўқишдан аввал, EOF функциясининг қийматини текширади. Бу цикл файлда маълумотлар тўла ўқилгунча бажарилаверади.

"Сақлаш" тугмаси ва унга мос процедура Memo майдонига киритилган сатрларни файлда сақлаб қўйиш учун мўлжалланган, яъни ўта содда матн муҳаррири ишини ифодалайди.

Файлдан ўқилган навбатдаси сатрни Memo майдонига *Add* методини қўллаган ҳолда қўшиб қўйилади.

Одатда файллар билан ишлаган вақтда, ихтиёрый масала ечиш жараёни камиди икки босқичдан иборат бўлади: а) файлни яратиш; б) файлдан фойдаланиш. Агар талаб қилинган файл илгари яратилган бўлса, тўғридан тўғри иккинчи босқичга ўгиб, файлдаги маълумотлар доирасида масала шартда қўйилган саволларга жавоб кидириш мумкин. Акс ҳолда аввал биринчи босқични албатта бажариш лозим.

Масала. 1 дан 1000 гача бўлган бутун сонлар ичидаги тўб сонларни F-файлга ёзинг.

Ечилиш ғояси: Маълумки, агар 1 дан n га татта бўлган бутун сон фақат 1 га ва ўзига қолдиқсиз бўлибса, бу сонни тўб сон деб

аталади. Иккинчии N-бўтуни соннинг 1 дан фаркли бўлувчилари $[2, \sqrt{N}]$ оралиқда бўлади. Қўйилган саволга жавоб бериш учун 1 дан бошлаб 1000 гача бўлган ҳамма сонларни ана шу оралиқдаги сонларга бирма-бир бўлиб чиқилади. Агар сон хеч бўлмаганда шу сонлардан биттасига бўлинса, демак бу сон туб эмас. Уни файлга ёзишмайди ва навбатда турган соннинг бўлувчиларини қидиришга ўтилади. Агар бўлувчилари бўлмаса, бу сон файлга ёзилади ва навбатдаги соннинг туб ёки туб эмаслигини текширишга ўтилади. 2 дан бошқа барча туб сонлар тоқ сон бўлгани учун, ҳисоблаш ишларини тезлаштириш мақсадида 2 ни тўғридан-тўғри файлга ёзилади. Сўнра туб сонларни фақат тоқ сонлар ичидан қидирилади.

8.6-листинг. Файлга маълумотларни ёзиш

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
```

```
var f: file of integer ;
```

```
    x, n, k, m : integer ; y : string[3]; s:string;
```

```
begin
```

```
    assignfile(f,'C: /Tub.son');
```

```
    rewrite (f) ; // файл ёзиш учун очилди
```

```
    n := 2; write (f, n) ;
```

```
    n := 1 ; m := 1;
```

```
    while n<= 1000 do begin
```

```
        n := n+2; y := 'ha' ;
```

```
        k := 2; // N сонининг туб ёки туб эмаслиги
```

```
        while (k<=sqrt(n))and(y='ha') do // текширилмоқда
            begin
```

```
                if n mod k = 0 then y := 'yuq' ;
```

```
                k := k + 1;
```

```
            end;
```

```
        if y = 'ha' then begin
```

```
            write(f,n); // туб сон файлга ёзилди
```

```
            // файлнинг ҳар бир сатрига 10 тадан туб ёзиш
```

```
            m := m + 1;
```

```
            // 10 та туб сон ёзилган бўлса, янги сатрга ўтиш
```

```
            if m = 10 then s :=s + inttostr(n) +'#13'
```

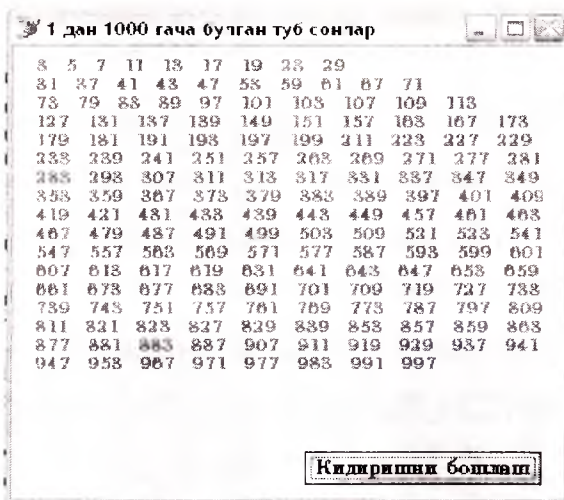
```
                else s := s + inttostr(n) + ' ' ;
```

```
            if m = 11 then m := 1;
```

```
        end; end;
```

Юқоридаги дастурни EXM ёрдамида баъжарсак, C диск да TUB.CON файли ҳосил қилинади ва унга 1 дан 1000 гача бўлган сонлар ичидаги туб сонлар ёзилади. Топилган бу сонлар диалог ойинасининг label1 ойинасига ҳам чиқарилади. Дастурнинг диалог ойинасида олинган натижалар 8.7-расмда келтирилган. Tub.son файлига ҳам айнан шу маълумотлар ёзиб қўйилди. Энди бу файлдаги маълумотлардан фойдаланиб, қўйлаб масалаларни ҳал қилиш мумкин. Келтириладиган масалалар ана шулар жумласидандир:

1. 1 дан 1000 гача бўлган туб сонлар файли TUB.CON даги сонларнинг урта арифметигини тонинг.
2. 1 дан 1000 гача бўлган туб сонлар файли TUB.CON даги "эгизак" туб сонларни аниқланг.
3. 1 дан 1000 гача бўлган туб сонлар файли TUB.CON даги энг катта сонин тонинг. Ва ҳоказо.

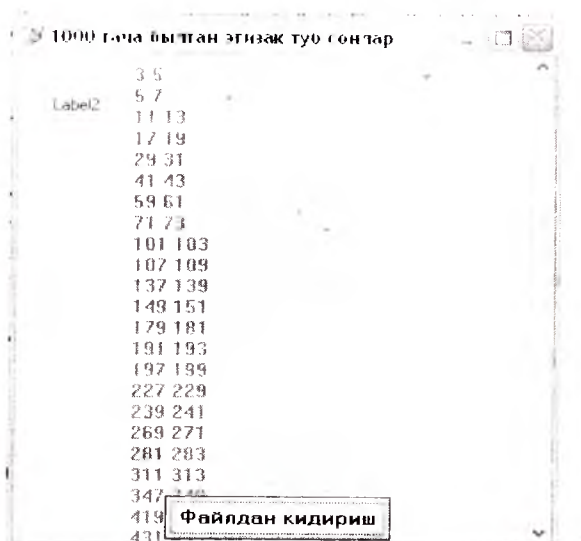

8.7-расм. 1000 гач бўлган туб сонлар дастурининг диалог ойинаси

Юқоридаги иккинчи масалани ечиш учун қуйидагича фикр юритиш тавсия қилинади :

Ечиш Ҳолати: "Эгизак" туб сон деб орасидаги фарқи 2 га тенг бўлган туб сонларга айтылади. Бу масалада туб сонларни қайтадан топиламайди, балки Tub.son файлидаги маълумотлар учун счилади. Шунинг учун файлдаги кетма-кет келган икки туб соннинг айирмаси олинади. Агар айирма 2 га тенг бўлмаса, шавбатдаги туб сонга ўтилади ва ҳоказо. Акс ҳолда, орасидаги фарқ 2 га тенг

булган туб сонлар экранга чиқарилади ва кейинги сонга ўтилади. Амаллик учун биринчи сон A , иккинчи сон эса B билан белгиланган бўлсин. Файлдаги маълумотлар сонни аввалдан маълум бўлмагани учун $col()$ функциясидан фойдаланилади.

8.8-расм. Файлдан олинган эгизак туб сонлар жадавали

8.7-листинг. Файлдаги маълумотларни ўқиш

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
```

```
  var f : file of integer ; x , a , b : integer ; s :string;
```

```
  begin
```

```
    assignfile(f, 'c:\ub.son');
```

```
    reset(f) ; // файл ўқиш учун очилди.
```

```
    S := ""; // натижаларни ч
```

```
    иқарини учун
```

```
    read(f,a) ; // Биринчи сон ўқилди.
```

```
    while not (col(f)) do begin
```

```
      read (f,b); // Иккинчи сон ўқилди.
```

```
      if b-a=2 then s :=s + inttostr(a)+' ' + inttostr(b) + #13::
```

```
      // "эгизак" туб сонлар чиқарилди ва
```

```
      a := b ; // навбатдаги сонга ўтилди
```

```
    end ; label1.caption :=s;
```

```
  end;
```

Бу дастурининг иш фаолиятини 8.8-расмдан кўриш мумкин.

9-боб. ЯНГИ ТИПЛАР БИЛАН ИШЛАШ

Биз hozirgacha faqat standart, ya'ni integer, real, char, string va boolean tipdagi ma'lumotlar bilan ishlaydik. Delphi tili dasturchilarga postandart tiplarni aniqlash, e'lon qilish va foydalanishga imkon yaratadi.

Dasturchi aniqlaydigan yangi tiplar yuqorida sanab o'tilgan standart tiplar e'ki dasturchi oldinroq aniqlagan tiplar ustiga quriladi. Dasturchilar quyidagi tipdagi yangi tiplarni e'lon qilishlari va foydalanishlari mumkin:

- Elementlari sanaladigan tiplar;
- Elementlari chegaralangan tiplar;
- Aralash tipli ma'lumotlar (ёзувлар).

9.1. Elementlari sanaladigan tiplar

Quyinchu ma'lum bir oyiladagi kiyimatlarni (xuftaning kunlari-dushanba, seshanba, chorshanba, pайshanba, juma, shanba, yakshanba e'ki йilning fasllari-kiш, bahor, ёз, kuz kabi) qabul qiladigan kattaliklar bilan ishlagga tўg'ri keladi. Zarur bўlsa, yangi tip orkali bu kiyimatlarni aniqlash va foydalanish mumkin. Bunda шу tipdagi ўzgaruvchilar qabul qila oladigan barcha kiyimatlarni birma-bir sanab kўrsatiladi. Bu ish umumiy kўrinishida

type *tip nomi* = (*elementlar rўyxati*) :

tarzida tashkil qilinadi. Masalan:

```
type TKUN = dushanba, seshanba, chorshanba,  
           payshanba, juma, shanba, yakshanba) ;
```

```
TCol = (Red, Yellow, Green);
```

```
var X: KUN ; Y:TCol;
```

Энди X-ўzгарувчи faqat TKUN tipidagi ma'lumotlarni, Y ўzгарувчи esa Red, Yellow, Green kiyimatlaridan birini qabul qiladi xalos. ўzгарувchilarning kiyimatlarini yuqoridagi kabi oldindan aniqlab quyish, dasturlarning bajarilishi davomida yanilishib boshqacha kiyimat berib quyinishning oldini oladi.

Эслатма: Delphi tilida qabul qilingan kelishuvga kўra yangi aniqlanayotgan tiplarning nomlari T (Type – tip e'zidan olingan) harfidan boshlanishi shart.

Elementlari sanab kўrsatiladigan tip e'lon qilinishi bilan birga, bu elementlarning bir-biriga nisbatan munosabati

ҳам белгиланади. Рўйхатда кўрсатишган элемент ўзига нисбатан ўнг томонда жойланган элементга қараганда кичикроқ ва аксинча. Биринчи бўлиб кўрсатишган элемент шу тишдаги маълумотларнинг ичида энг кичиги, рўйхатнинг охиридаги берилган элемент эса энг катта ҳисобланади. Масалан, Ткин тишдаги маълумотлар учун қуйидаги муносабат ўриши:

Dushanba < seshanba < chorshanba < ... < yakshanba) :

Тузилиши хусусиятига кўра элементлари саналадиган тишдаги ўзгарувчилардан бошқарувчи буйруқларда ҳам фойдаланиши мумкин. Масалан:

```
if (Day >= Dushanba) OR (Day <= Juma) then
begin
{ амаллар кетма-кетлиги }
end;
```

Кўришиб турибдики, дастурчи аниқлаган тишдаги маълумотлардан фойдаланиб ёзилган дастурлар кўرғазмалироқ ва енгил ўқилади. Бу эса ҳатоликларни юзага келиши аҳтимоллигини камайтиради.

Компиляция вақтида Delphi санаб ўтиладиган тишдаги қиймат оладиган ўзгарувчи ва қиймати унга бериладиган ифоданинг тиш орасидаги мослигини текширилади. Агар ўртада мослик бўлмаса, экранга вужудга келган ҳатолик ҳақида ахборот берилади. Масалан,

```
Type TCol =Red, Green, Blue ;
Var X : TCol;
begin
x :=1;
if x = 6 then begin
{ буйруқлар кетма-кетлиги }
end;
```

дастур парчасида $x := 1$ буйруғи нотўғри ёзилган. Бу ердаги ҳатолик ҳақида

incompatible types: 'Tcol' and 'Integer'

тарзидаги ахборот экранга узатилади. Чунки, x – ўзгарувчи дастурчи аниқлаган Tcol тишига мансуб, унга эса бутун тишдаги сон қиймат қилиб берилмоқда. Шунинг учун // шартда кўрсатишган буйруқ ҳам нотўғри.

Айтиши мумкинки, элементлари санаб ўтиладиган тилларин эълон қилини номланган константаларни эълон қилишни қисқартirilган вариантдир. Масалан, юқоридagi Тcol тишини эълони қуйидаги эълон билан тенг кучли:

```
Const Red = 0; Green = 1; Blue = 2;
```

Элатма: Элементлари саналадиган тидаги ўзгарувчиларнинг қийматларини дастурдаги буйруқлар патижасида кўрсатишдан қийматлардан бошқа қиймат олмаслигини компилятор назорат қилмайди.

9.2. Элементлари чегараланган тин

Элементлари чегараланган тиллар фақат элементлари тартибланган базавий тилларнинг маълум бир қисмини чегаралар ёрдамида ажратиб олиш орқали ҳосил қилинади ва умумий кўринишида қуйидагича ёзилади:

```
type тин nomi b_ch..o_ch ;
```

Бу ерда b_ch-бошланғич чегара, o_ch-охирги чегара. Бу тинга мансуб бўлган ўзгарувчилар фақат b_ch-дан o_ch – гача бўлган оралиқдаги қийматларни қабул қила олади, бошқа ҳеч қандай қийматларни қабул қилмайди. Базавий тин сифатида одагга Integer тишидан фойдаланилади.

Тин аниқлангандан сўнг, шу тидаги қийматларни қабул қиладиган ўзгарувчилар бошқа (стандарт тидаги ўзгарувчилар каби эълон қилинади. Шундан кейингина бу ўзгарувчилардан фойдаланиши мумкин. Масалан: баҳоларнинг 1 дан 5 гача бўлишини билган ҳолда

```
type TBaho = 1..5 ;
```

янги тиини ҳосил қилинади. Энди B тишидаги қийматларни қабул қиладиган ўзгарувчиларни эълон қилини мумкин :

```
var baho : TBaho ;
```

Демак, дастурда қатнашадиган ҳамма baho ўзгарувчилари фақат TBaho тишидаги, яъни 1 дан 5 гача бўлган қийматларни қабул қилини мумкин.

Элементлари чегараланган тилларин эълон қилишида номланган константалардан ҳам фойдаланиши мумкин. Қуйидаги мисолда элементлари чегараланган TIndex тишининг эълонида номланган константа – x қатнашмоқда:

```
Const x = 100;
```

```
Type Tindex = 1..X;
```

Элементлари саналадиган типлардан массивларин ёқлон қилишда фойдаланиш қулай. Масалан,

Type TIndex = 1 .. 100;

Var tabl : array[TIndex] of integer; i:TIndex;

Бутун соғлиш типдан ташқари, зарур бўлса, элементлари саналадиган типлардан, умуман олганда элементлари тартибланган ихтиёрый типлардан (масалан, real тиши тартибланмаган ҳисобланади) фойдаланиш ҳам мумкин. қуйидаги дастур нарчасига эътибор беринг:

Type TMonth = (Jan, Feb, Mar, Apr, May, Jun,
Jul, Aug, Sep, Oct, Nov, Dec);

TSammer = Jun.. Aug;

Эслатма: Элементлари чегараланган типдаги ўзгарувчиларнинг қийматларини дастурдаги буйруқлар нағижасида кўрсатилган диапазондан четга чиқмаслигини компилятор назорат қилмайди. Бу типларни ёқлон қилиш дастурининг кўرғазмаслигини ошириш учун керак бўлади ҳалос.

9.3. Аралаш типлар ёки ёзувлар

Мақтаб ўқувчиси табелини кўз оддингизга келтиринг. Унда вилоят, туман, мақтаб номери, сиффи, ўқувчининг фамилияси, исми, отасининг исми, ўқув йили ҳамда ўқувчининг турли фанлар бўйича чорақлардаги ва йиллик баҳолари сақланади. Демак, битта сифда 25 та ўқувчи бўлса, улар ҳақидаги ҳамма маълумотларни сақлаш учун 25 дана табел зарур бўлади. Энди ҳар бир табелдаги барча маълумотларни битта сатрга ёзилган ҳолатини кўз оддингизга келтиринг. Демак, 25 та сатрдаги маълумотлар жамғармаси ҳосил бўлади. Бу жамғармадан маълумотларни олиш ёки ёзиш ишларини осонлаштириш мақсадида мазмун жиҳатидан бир ҳил бўлган маълумотларни алоҳида устунларга ёзилади. Масалан: вилоятлар битта устунга, ўқувчиларининг фамилиялари битта, исмлари бошқа устунга каби ёзилади.

Ҳосил бўлган устунларни майдон деб аталади. Ҳар бир сатрни эса ёзув дейилади. Демак, ёзувлар майдонлар тўнлампидан иборат. Ҳар бир майдон мазмун жиҳатидан қандайдир бир ҳил типдаги маълумотларни ўз ичига олади.

Кўриниб турибдики, бир ёзувни битта ўзгарувчи деб қарасак, у ўзгарувчи турли типдаги қийматларни қабул қилади. Бир томондан,

ёзувларни битта структура деб қаралса, иккинчи томондан бир нечта элементлардан иборат бўлган маълумот деб қараш мумкин. Бундай маълумотларнинг яна бир хусусияти шундаки, унинг ҳар бир элементи ҳар хил типларга мансуб бўлиши мумкин. Шунинг учун бу ўзгарувчиларни аралаш типли ўзгарувчилар деб ҳам юритилади. Бундай маълумотлар Delphi да ифодалаш учун ёзув (*Record*) деб аталадиган тузилмадан фойдаланилади.

Шундай қилиб, ёзув ёки аралаш тип деганда майдон деб аталадиган алоҳида номланган компоненталарнинг мураккаб тузилмасидан иборат бўлган маълумотларни тушунилади.

Ёзувлар умумий кўринишида

type ёзув номи = record I-майдон: I-тип; ... ; n-майдон: n-тип end;

тарзида аниқланади. Масалан:

```
type Ttab = record vil, tum: string[20]; mak: integer;  
          sinf: 1..12; fam, ism: string[20]; uquv: integer end;
```

Энди шу типдаги маълумотларни қабул қиладиган ўзгарувчиларни эълон қилиш мумкин. Бу эълон одатдаги каби амалга оширилиши мумкин. Масалан:

```
var uquvchi: Ttab ;
```

Юқоридаги эълон ёрдамида *uquvchi* номи ўзгарувчининг *vil*, *tum* майдонлари узунлиги 20 тагача бўлган матини, *mak* майдони бутун сонли, *sinf* майдони 1 дан 12 гача бўлган сонли, *fam* ва *ism* майдонлари узунлиги 20 гача бўлган матини, *uquv* майдони эса бутун сонли маълумотларни сақлаш учун мўтадиллашганлиги ҳақида ЭХМ га ахборот берилмоқда. Чунки бу ўзгарувчи *tab* типдаги кийматларни қабул қилади. Шу ўзгарувчининг бирор майдонига мурожаат қилиш учун аввал ўзгарувчининг номи, "." белгиси ва майдон номи

```
uquvchi.vil, uquvchi.sinf, uquvchi.fam
```

тарзида кўрсатилади. Бу ерда *uquvchi* ўзгарувчисининг *vil*, *sinf*, *fam* майдонларига мурожаат қилинмоқда.

```
uquvchi.vil := 'Namangan'; uquvchi.sinf := 11;
```

```
uquvchi.fam := 'Aliyev';
```

Кўришиб турибдики, ёзувнинг ҳамма ўзгарувчи ва майдон номларининг кўрсатишини ташкил қилиш анча мураккаб иш. Бу ишви фойдаланувчи учун қулайроқ ҳолга келтириш учун *with*

хизматчи сўздан фойдаланиши мумкин. Унинг умумий кўриниши қуйидагича:

```
with ёзув номи do begin ... end;
```

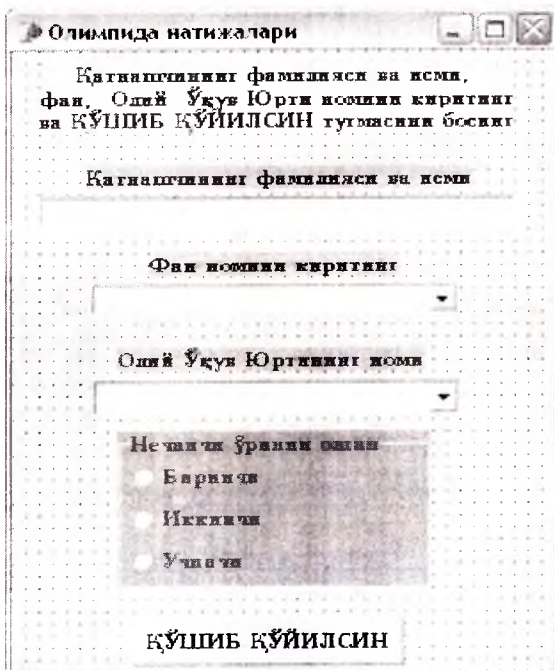
Бу имкониятдан фақат битта ёзувнинг бир неча майдонлари учун фойдаланиши мумкин. Масалан:

```
with uquvchi do begin vil='Namangan';  
sinf='II'; fam='Otaxanov'; end;
```

Ёзувларни файлга киритиш ва файлдан ёзувларни киритиш. Барча маълумотлар каби ёзувларни ҳам файлларда сақлаш мумкин. Дастур ёзув-ўзгарувчининг қийматини файлга киритиш ёки файлдан олиш учун дастлаб компоненталари ёзув тилида бўлган файлни эълон қилиш лозим. Масалан,

```
Type TAlaba = record fam, ism: string[20]; gurux : string[10]; end;  
var f: file of TAlaba;
```

буйруқлари компоненталари TAlaba тилида бўлган f файлини эълон қилади.

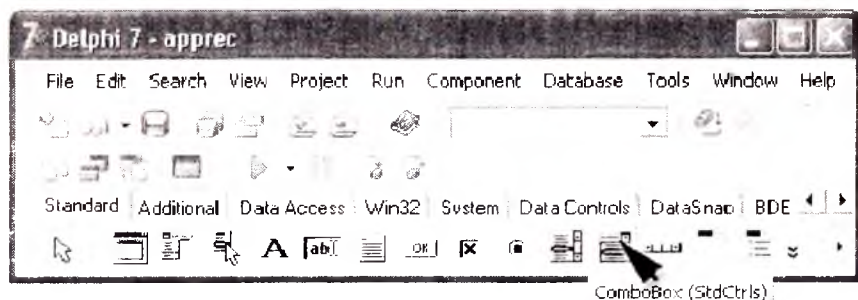

9.1-расм. Файлга ёзувларни қўшиш дастурининг диалог оймаси

Ўзвий файллар билан ишлаш оддий файллар билан ишлаш жараёни билан бир хил. Дастлаб файлни ўзгарувчи эълон қилинади. Сўнгра AssignFile буйруғи ёрдамида бу ўзгарувчини аниқ бир файл билан боғланади. Шундан кейин бу файлни очини (ўқини ёки ёзини мақсадда) керак. Энди бу файлдаги маълумотларни ўқини ёки бу файлга маълумотларни ёзини мумкин бўлади.

Файлга ёзувларни ёзини. Фойдаланувчи киритган файллар бўйича олимпиада натижалари ҳақидаги маълумотларни файлда сақлаш учун ёзиб қўядиган дастурни кўрайлик. Бу дастур содда маълумотлар базасини ҳосил қилади. Бошланғич маълумотлар диалог ойинасининг (9.1-расм) махсус майдонига киритилади. Сўнгра бу маълумот компоненталари TUnit бўлган файлда сақлаб қўйилади.

Қатнашчининг фамилиясини киритиш учун Edit1 майдони танқил қилинган. Фан тури ва Олий ўқув юртининг номини танлаш учун эса ComboBox (аралаш рўйхат) компонентасидан фойдаланилади. Бу компонентанинг нишонини Standard (9.2-расм)

9.2-расм. ComboBox компонентасининг нишонини

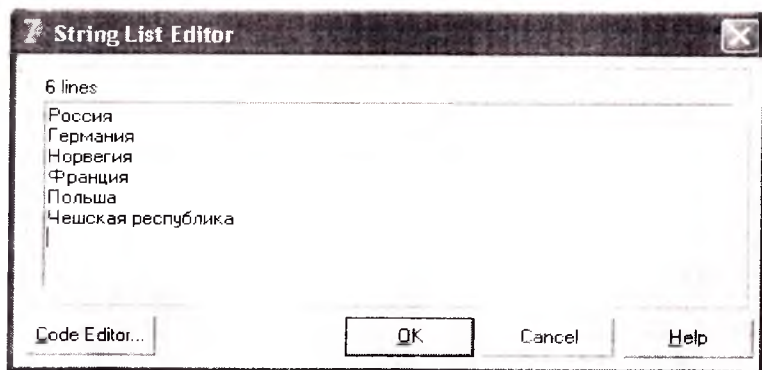
қуроқлар панелида жойлашган. ComboBox (аралаш рўйхат) компонентаси маълумотларни бевосита киритиш-тахрирлаш майдонига киритиш ёки очиладиган рўйхат тугмаси чертилганда очиладиган рўйхатдан танлаш орқали киритиш имконини беради.

ComboBox компонентасининг айрим хусусиятлари 8.1-жадвал.

Хусусияти	Мазмуни
Name	Компонентанинг номи. Компонентанинг хусусиятларига мувожаат қилини
Text	Киритиш-тахрирлаш майдонидати мати
Items	Очиладиган рўйхат элементлари

DropDownCount	Очилан рўйхатда кўринадиган элементлар сон
Left	Компонентнинг чап чегарасидан форманинг чап чегарасигача бўлган масофа
Top	Компонентнинг юқори чегарасидан форманинг юқори чегарасигача бўлган масофа
Height	Компонентнинг баландлиги (киритиш- тахрирлаш майдони)
Width	Компонентнинг кенглиги
Font	Рўйхат элементлари учун шрифт
ParentFont	Бош формада шрифт хусусиятларини олиш

Очиладиган рўйхат тугмаси чертилганда экранга чиқариладиган рўйхат илова формасини яратиш жараёнида ҳам, дастурнинг иши жараёнида ҳам ҳосил қилиниши мумкин. Формани яратиш жараёнида рўйхат ҳосил қилиш учун **Object Inspector** ойнасида **Items** хусусиятидаги сатрлар рўйхатини тахрирлаш муҳаррири (учта нуқтали тугма) чертилади. Муҳаррир ишга тушгандан кейин рўйхат элементларини киритиш мумкин. (9.3-расм). Дастурнинг тўла матни 9.1-листингда келтирилган.

9.3-расм. ComboBox2 компонентаси учун рўйхат киритиш

9.1-листинг. Файлга ёзувларни қўйиш.

unit fayl;

interface

uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, ExtCtrls;

type

```
TForm1 = class(TForm)
  Label1: TLabel;
  Label2: TLabel;
  Label3: TLabel;
  Edit1: TEdit;
  ComboBox1: TComboBox;
  Label4: TLabel;
  Label5: TLabel;
  ComboBox2: TComboBox;
  Button1: TButton;
  Label6: TLabel;
  RadioGroup1: TRadioGroup;
  procedure Button1Click(Sender: TObject);
  procedure FormActivate(Sender: TObject);
  procedure FormClose(Sender: TObject; var Action: TCloseAction);
private
  { Private declarations }
public
  { Public declarations }
end;
```

type // Ўринлар

TUrin = (Birinchí, Ikkinchí, Uchinchí);

// Ёзув эълон қилинмоқда

TMedal=record

fam: string[20]; // фан номи

Vuz: string[40]; // Олий Ўқув Юрти номи

fam_ism: string[30]; // қатнашчи

urin: Turin; // ўрин

end;

var

Form1: TForm1;

f: file of TMedal; // ёзувлар файли

implementation

{ \$R *.dfm }

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);

var qatn: TMedal;

begin

with qatn do begin

```

Fan := ComboBox1.Text;
Vuz := ComboBox2.Text;
fam_ism := Edit1.Text;
case RadioGroup1.ItemIndex of
0: Urin := Birinchi;
1: Urin := Ikkinchi;
2: urin := Uchinchi;
end;
end;
write(f,qatu); // файлга ёзилмоқда
end;

# формани активлаштириш
procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
var
resp : word; // фойдаланувчининг жавоби
begin
AssignFile(f, 'C: / Urinlar.db');
{$I-}
Reset (f); // очиқтирай файл
Seek(f, FileSize(f)); // кўрсаткични файлни охирига ўтказди
{$I+}
if IOResult = 0
then button1.enabled := TRUE
// Энди Кўшиб қўйилган тугмаси ишлайди
else begin
resp := MessageDlg('Маълумотлар базаси топилмади.'
+ 'Янги МБ яратайми?', mtInformation, [mbYes,mbNo],0);
if resp = mrYes then begin {$I-}
rewrite(f);
{$I+}
if IOResult = 0
then button1.enabled := TRUE
else ShowMessage('МБ файлини яратинида ҳатолик бор!');
end;
end;
end;

procedure TForm1.FormClose(Sender: TObject; var Action:
TCloseAction);

```

```
begin  
CloseFile(f); * файлни ёшиш  
end;  
end.
```

Келтирилган унбў дастурда TForm1.FormActivate процедураси файлни давомига ёшиш учун очади. Бу ерга қуйидаги ҳолатга эътибор бериш. Файлнинг охирига янги маълумотларни қўшиш учун AppendFile процедурасидан фойдаланиб бўлмайдн, чунки, файлнинг матни файл эмас. Шунинг учун файлни қайтадан ёшиш режимида, яъни Rewrite процедураси билан очамиз. Сўнгра Seek процедураси ёрдамида кўрсаткичи файлнинг охирига ўрнатамиз. Seek процедурасининг параметри бўлиб Filesize функцияси хизмат қилади ва унинг қиймати файлнинг ҳажмига (байтларда) тенг.

TForm1.Button1Click процедураси ёзувларни тўғридан-тўғри файлга ёзади. Fan ва Vuz майдонлари аралаш тицдаги рўйхатлар хусусиятидан, яъни Фан (comboBox1) ва Олий Ўқув Юрти (ComboBox2) майдонларидан тўлдирилади.

Fan_ism майдони Қатнашчи (edit1 компонентасидан) киритиш-тахрирлаш майдонидан, қатнашчи олган ўрин эса RadioGroup1 компонентаси тугмаларидан олинади.

TForm1.FormClose процедураси файлни ёпади. Tmodal тиши иккита процедуралар (TForm1.FormActivate ва TForm1.Button1Click) да фойдаланилгани учун, уни форма модули бўлимида эълон қилинган. f – файлни ўзгарувчи ҳам худди шу сабабли форманинг модул бўлимида эълон қилинган.

Дастурнинг келтирилган вариантида фанларнинг номи ҳамда Олий Ўқув Юртларининг рўйхати рўйхат сатрларининг муҳаррири ёрдамида аниқлашни кўзда тутилган. Шу билан бирга, дастурнинг иши жараёнида ҳам бу рўйхатни ҳосил қилиш мумкин. Бунинг учун Add методидан фойдаланилади. Уни дастурга (TForm1.FormActivate процедураси) матнига қуйидаги буйруқлар билан қўшиб қўйилади:
Form1.ComboBox1.Item.Add('Россия');
Form1.ComboBox1.Item.Add('Австрия');
Form1.ComboBox1.Item.Add('Германия');
Form1.ComboBox1.Item.Add('Франция');

Файлдан ёзувларни ўқин. Аввалги пунктда яратилган файлдан ёзувларни ўқин ва қайта ишлаш жаранини намойиш

кўлувчи дастурни кўрамиз. Унинг диалог оймаси 9.4 расмда, матни эса 9.2-листинида келтирилган. Бу дастур **Хаммаси** ёки **Танлаш** тугмаларидан бирини танлашишга қараб, файлдаги ўқилган ёзувларни маълумотларни **Memol** компонентасининг оймасига чиқаради. 9.2-дашвада дастур формидagi компоненталар хусусиятининг қийматлари келтирилган.

Memol компонентаси фақат маълумотларни кўриш учун мўжжалланганлиги сабабли, **ReadOnly** (фақат ўқиш, кўриш) хусусиятига **True** қиймати берилган. **Memol** компонентасининг **ScrollBars** (сиلاجитиш полосаси) хусусияти кўринадиган ҳолга келтирилган. Агар қиймати оддидан кўрсатилмаса, **ScrollBars** хусусиятига **ssNone** қиймати берилган, яъни сиلاجитиш полосалари кўринмайди. Қаралаётган мисолда экранга вертикал сиلاجитиш полосаси чиқарилади, шунинг учун **ScrollBars** хусусиятига **ssVertical** қиймати берилган.

Компоненталар хусусиятларининг қийматлари. 9.2-жадвал

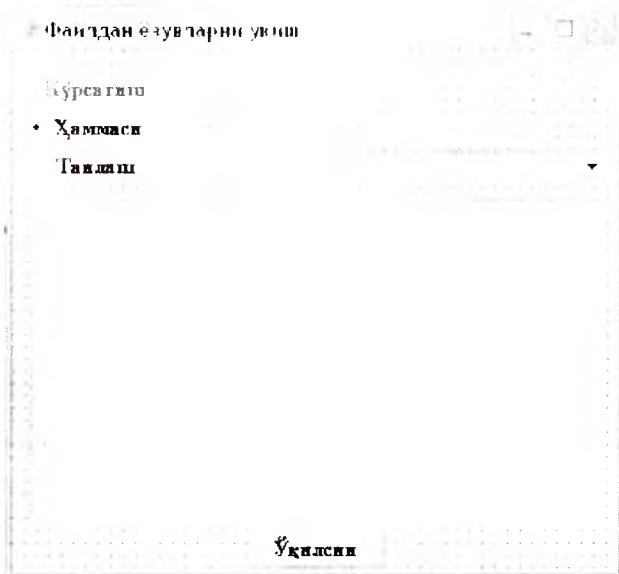
Хусусияти	қиймати
RadioButton1.Checked	True
Label1.Enabled	False
ComboBox1.Enabled	False
Memol.ReadOnly	True
Memol.ScrollBars	ssVertical

Олий ўқув Юртлар рўйхатини чиқариш учун **ComboBox1** компонентасидан фойдаланилади. У маълумотни киритиш эмас, балки фойдаланувчига таклиф қилинадиган рўйхатдан танлашга имкон беради. Бу рўйхатни формани яратиш жараёнида **Items** хусусиятига қийматлар бериш орқали ҳосил қилинади.

Дастур ишга тушгандан сўнг, Олий ўқув Юртлари рўйхатини танлаш режимини ўчириш учун (бу ҳолда **Кўрсатиш** гуруҳининг **Хаммаси** тугмаси танланган деб қабул қилинади) йству **ComboBox1** ва **Label1** компоненталарининг **Enabled** хусусиятига формани яратиш жараёнида **False** қийматини бериб қўйилади.

Олий ўқув Юртини танлаш (**ComboBox1**) режими дастурнинг ишлаши жараёнида **Танлаш** тугмаси чертилганда ишга тушади. **RadioButton2** ўчиргичи учун **OnClick** ҳодисаларни қайта

шлякни процедураси ComboBox1 майдонига рухсат беради.

9.4-расм. Файлдан ёзувларни ўқиш дастурининг диалог ойинаси

9.2-листинг. Файлдан ёзувларни ўқиш

```
unit fayl_uqish;
```

```
interface
```

```
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, ExtCtrls;
```

```
type
```

```
 TForm1 = class(TForm)
```

```
   Label1: TLabel;
```

```
   ComboBox1: TComboBox;
```

```
   Memo1: TMemo;
```

```
   Button1: TButton;
```

```
   RadioButton1: TRadioButton;
```

```
   RadioButton2: TRadioButton;
```

```
   Label2: TLabel;
```

```
   procedure Button1Click(Sender: TObject);
```

```
   procedure RadioButton1Click(Sender: TObject);
```

```
   procedure RadioButton2Click(Sender: TObject);
```

```
 private
```

```

    { Private declarations }
public
    { Public declarations }
end;
var Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
type TUrin = (Birinci, Ikkinchi, Uchinchi);
// ёзув
TMedal = record
Fan : string[20]; Vuz:string[20];
Fam_ism : string[30]; urin:TUrin;
end;
var
f: file of TMedal; // ёзувлар файли
rec: TMedal; // файлдап ўқилган ёзув
n: integer; // сўралган ёзувлар сони
st: string[80];
begin
AssignFile(f,'c:\Urinar.db');
{$I-}
Reset(f); // файлини ўқиш учун очил
{$I-}
if IOResult <> 0 then begin
ShowMessage('МБ файлини очишдаги хатолик. ');
Exit;
end;
// МБ ни қайта ишлаш
if RadioButton2.Checked then
Memo1.Lines.Add('*** ' + ComboBox1.Text + ' ***'); n := 0;
Memo1.Clear; // Мемо майдонини тозалаш
while not EOF(f) do begin
read(f, rec); // ёзувни файлдап ўқилмоқда
if RadioButton1.Checked or
(rec.Vuz = ComboBox1.Text) then begin
n := n + 1;
st := rec.fam_ism + ', ' + rec.fan;
if RadioButton1.Checked then

```

```

st := st + ' ' + rec.Vuz;
case rec.Urin of
Birinchii : st := st + ' Oltin';
Ikkinchi  : st := st + ' Kuyum';
Uchinchii : st := st + ' Bronza';
end;
Memo1.Lines.Add(st); end;
end;
CloseFile(f);
if n = 0 then
ShowMessage('Мб да сўралган маълумот топилмади. ');
end;

procedure TForm1.RadioButton1Click(Sender: TObject);
begin
Label1.Enabled := False;
ComboBox1.Enabled := False; // Энди Vuz майдони ёпиқди
end;

procedure TForm1.RadioButton2Click(Sender: TObject);
begin
Label1.Enabled := True;
ComboBox1.Enabled := True; // Vuz майдони очилди
ComboBox1.SetFocus; // курсор Vuz майдонига ўтди
end;
end.

```

TForm1.Button1Click процедураси кўрсатилган файлни очди ва кетма-кет ундаги ёзувларни ўқийди. Бу маълумотлар Memo1 майдонига қўшилиб боради. Бу амал Memo1.Lines.Add(st) буйруғи билан бажарилади.

9.4. Динамик структурали маълумотлар

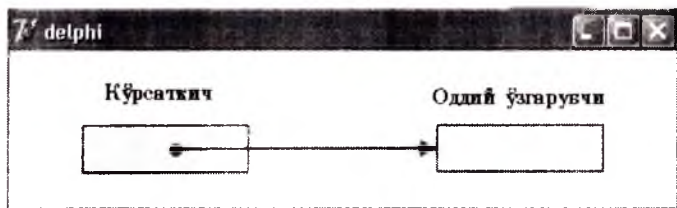
Биз ҳозиргача статик, яъни дастурининг ишлаши жараёнида ўзгармайдиган структурали маълумотлар билан ишлаб келдик. Дастурининг ишлаши жараёнида ўзгарувчиларнинг сони ўзгармаган ҳолда фақат ўзгарувчиларнинг қиймати ўзгарини мумкин эди. Шунинг учун ҳам бундай маълумотларни статик маълумотлар деб аталади. Айрим ҳолларда статик маълумотлар билан ишлаш ноқулайликлар келтириб чиқаради. Масалан, синф ўқувчилари ҳақидаги маълумотларни киритиш ва қайта ишлаш талаб қилинган

дастурда маълумотларни сақлаш учун массивлардан фойдаланилади. Массивнинг ўлчамларини аниқлашда дастурчи синфдаги ўқувчиларнинг бўлиши мумкин бўлган энг катта ёки ўртача қийматини ҳисобга олиниш керак эди. Агар ўқувчиларнинг сони ҳақиқатда бу миқдордан кам бўлса, ЭХМ хотирасидан ноўриқ фойдаланилган бўлади, кўн бўлган ҳолда эса бу дастурни қўллаб бўлмайди. (Дастур матнига ўзгартириш киритиб, компиляция қилишга тўғри келади.)

Бундай характерга эга бўлган масалалар табиатан ўзгарувчан бўлади ва бундай масалаларни динамик структуралар ёрдамида ечиш қулай ҳисобланади.

Кўрсаткичлар. Одатда дастурда қатнашаётган ҳар бир ўзгарувчи учун ЭХМ хотирасидан биттадан ячейка ажратилади. Дастурчи ўзгарувчининг ЭХМ хотирасидаги қайси ячейкага ёзилганлиги билан қизиқмаслиги мумкин. Дастурда ўзгарувчилардан қандайдир маълумотларни сақлаш учун фойдаланилган. Бу ўзгарувчиларга керак бўлган вақтда уларнинг номини кўрсатиш орқали мурожаат қилинади. Бу ўзгарувчиларнинг қийматлари сақланаётган ячейкаларнинг адресларини дастурчи билиши шарт эмас эди.

Одий ўзгарувчилардан ташқари Delphi да бошқа ўзгарувчиларга мурожаат қиладиган ўзгарувчилар ҳам mavjud. Бундай ўзгарувчиларни кўрсаткичлар деб аталади. Кўрсаткич - бу шундай ўзгарувчики, унинг қиймати бошқа ўзгарувчининг манзили ёки маълумотларнинг структурасига тенг бўлади. Уни график кўринишда қуйидагича тасвирлаш мумкин: (9.5-расм)

9.5-расм. Кўрсаткич-ўзгарувчи

Баъзи масалаларни ечиш жараёнида кўрсаткичлардан фойдаланишга тўғри келиб қолади. Мана уларнинг айримлари:

- Дастур умумий ҳажми 64 килобайтдан катта бўлган маълумотлар билан ишлаши зарур бўлса. Дастурдаги маълумотлар тўдалигича ЭХМ нинг маълумотлар сегментида

сақланади. Унинг ҳажми эса 64 килобайт. (Ортиқча маълумотларни шима қилиш керак ?)

• Дастур умумий ҳажми олдидан маълум бўлмаган маълумотлар билан ишлашга тўғри келиб қолса. Баъзи ҳолларда, масалан, сатрлар ёки массивларнинг барча элементларини сақлаш учун мумкин бўлган энг катта жойини банд қилиш лозим бўлади. Бу жойининг ҳаммасига ҳам маълумот ёзиладигани мумкин. Демак, хотирадан ноўрин ва самарасиз фойдаланишга йўл қўйилмади.

• Маълумотларни сақлаш учун хотира буферларидан фойдаланилса. Қўшнича маълумотларни, масалан, матнларни ЭХМ хотирасига доимий сақлаш учун ёзишдан аввал, вақтинча буферларда сақлаб туришга тўғри келади. Бунинг учун маълум бир ҳажмдаги буферларни ажратиб лозим. Буфер ҳажми кичик бўлиб, матн катта бўлиши ёки катта ҳажмдаги буферда кичкина матн сақлашнинг мумкин. Бу ҳолда ҳам хотира ноўғри тақсимланмоқда.

Кўрсаткичлардан фойдаланиш хотирадан умумли фойдаланишга ёрдам беради. Кўрсаткич ЭХМ хотирасида бор-йўғи 4 байт жойини банд қилган ҳолда, бир печа ўн килобайт жойини банд қилаётган маълумотларни кўрсатиши мумкин.

Кўрсаткич, дастурдаги бошқа ўзгарувчилар каби ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлимида эълон қилинади. Умумий кўринишида кўрсаткичлар қуйидагича эълон қилинади:

Ном: ^ Тип;

Бу ерда Ном — кўрсаткичли ўзгарувчининг номи; Тип — кўрсаткичли ўзгарувчи кўрсатадиган маълумотнинг тиши; ^ белгиси эълон қилинаётган ўзгарувчининг кўрсаткич эканлигини англатади. Кўрсаткичларни эълон қилишга мисоллар келтирамиз:

p1: ^integer;
p2: ^real;

Бу мисолларда p1 ўзгарувчи — бу integer тишидаги ўзгарувчининг кўрсатади, p2 — эса real тишидаги ўзгарувчининг кўрсаткичи.

Кўрсаткич кўрсатаётган ўзгарувчининг тиши кўрсаткичнинг тиши ҳисобланади. Масалан, дастурда p: ^integer кўрсаткичи эълон қилинган бўлса, ^p — бутун тишидаги кўрсаткич ёки "p — бу бутун кўрсаткич" деб аташ қабул қилинган.

Дастур иш бошлаган вақтда кўрсаткич-ўзгарувчи "ҳеч

парсани кўрсатмайди". Бу ҳолда кўрсаткичининг қиймати NH га тенг дейилади. NH хизматчи сўзи бирор маълумотни кўрсатмаётган кўрсаткичининг қийматида билдиради. NH идентификатордан қиймат бериш ва мантикий ифодаларда фойдаланиш мумкин. Масалан, $p1$ ва $p2$ ўзгарувчилар кўрсаткич деб эълон қилинган бўлса,

$p1 := NH;$

бўйруғи $p1$ – ўзгарувчига қиймат беради.

if $p2 = NH$ then ShowMessage (' $p2$ - кўрсаткич аниқланмаган!');

бўйруғи эса $p2$ - кўрсаткични аниқланганлигини текширади.

Кўрсаткичга ўзига мос типдаги ўзгарувчининг манзилини қиймат қилиб бериш мумкин. (Дастур матнида ўзгарувчининг манзили – бу олдда @ оператори турган ўзгарувчининг номидан иборат бўлади.) Қуйидаги буйруқ натижасида p – ўзгарувчининг қиймати n - ўзгарувчининг манзилига тенг бўлади:

$p := @n;$

Ўзгарувчининг манзилдан ташқари, кўрсаткичга бошқа кўрсаткичининг қийматини бериш мумкин. (Бу мулоҳаза ўзаро бир хил типли кўрсаткичлар учун ўришли.) Масалан, $p1$ ва $p2$ кўрсаткичлар integer тиши да бўлса,

$p2 := p1;$

бўйруғининг бажарилиши натижасида $p1$ ва $p2$ кўрсаткичлар битта ўзгарувчини кўрсатади.

Кўрсаткичлардан улар кўрсатиб турган ўзгарувчилар билан ишлаш имконига эга бўлиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Масалан, агар p - кўрсаткич i – ўзгарувчини кўрсатиб турган бўлса,

$p^i := 5;$

бўйруғининг натижасида i ўзгарувчининг қиймати бевита тенг бўлади. Келтирилган мисолда $\hat{}$ ишқони шуни аниқлатадики, беш қиймати кўрсаткич-ўзгарувчи кўрсатиб турган ўзгарувчига берилади.

9.5. Динамик ўзгарувчилар

Динамик ўзгарувчилар деб дастурнинг ишланиш жараёнида хотирадан жой ажратиладиган ўзгарувчиларга айтилади.

Динамик ўзгарувчилар учун хотирадан жой ажратилиш амали

new процедураси ёрдамида bajariladi. *New* процедурасида битта параметр хотира ажратилиши талаб қилинган ўзгарувчининг типга кўрсаткич мавжуд. Масалан, агар *p* — *real* типдаги кўрсаткич бўлса, у ҳолда

`new(p);`

процедурасининг bajarilishi натижасида *real* типдаги ўзгарувчи учун жой ажратилади (*real* типдаги ўзгарувчи яратилади), ҳамда ўзгарувчи-кўрсаткич *p* га шу ўзгарувчи учун ажратилган хотиранинг манзили қиймат қилиб берилади.

Динамик ўзгарувчининг номи йўқ, шунинг учун унга факат кўрсаткич ёрдамида мурожаат қилиниши мумкин.

Динамик ўзгарувчидан фойдаланадиган процедура ўз ишини якунлашдан аввал шу ўзгарувчилар банд қилган хотира қисмини бўшатиши лозим. Буни дастурчилар тилида динамик ўзгарувчиларни "йўқ қилиш" ҳам деб аталади. Динамик ўзгарувчи банд қилган хотирани бўшатиш учун *Dispose* процедурасидан фойдаланилади. Бу процедуранинг параметри битта - динамик ўзгарувчига кўрсаткич. Масалан, агар *p* — *new(p)* процедураси билан хотирадан жой ажратилган динамик ўзгарувчига кўрсаткич бўлса,

`dispose(p);`

динамик ўзгарувчи банд қилган хотирани бўшатади.

Қуйидаги процедура (унинг матни 9.3-листингда келтирилган) динамик ўзгарувчиларни яратиш, фойдаланиш ва йўқ қилиш жараёнини намойиш қилади.

9.3-листинг. Динамик ўзгарувчиларни яратиш, фойдаланиш ва йўқ қилиш

```
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
```

```
var p1,p2,p3: ^Integer; // integer типдаги ўзгарувчига кўрсаткич  
begin
```

```
// integer типдаги динамик ўзгарувчи яратамиз.
```

```
// (динамик ўзгарувчилар учун хотирадан жой ажратамиз.
```

```
New(p1); New(p2); New(p3);
```

```
p1^ := 5; p2^ := 3; p3^ := p1^ + p2^;
```

```
ShowMessage('Берилган сонларнинг йиғиндисини ' + IntToStr(p3^)  
+ ' га тенг');
```

```
// динамик ўзгарувчиларни йўқ қиламиз
```

```

( динамик ўзгарувчилар банд қилган хотирани бўшатамиз.
Dispose(p1); Dispose(p2); Dispose(p3);
end;

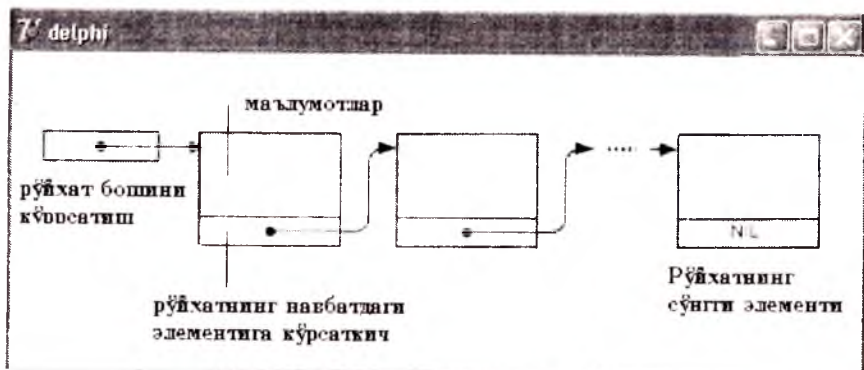
```

Процедура иш бошлаган вақтда учта динамик ўзгарувчи яратлади. p1 ва p2 ўзгарувчилар қиймат бериш бўйруғи ёрдамида қийматлар олади, учинчиси эса дастлабки икkitасининг йнғиндисига тенг.

9.6. Рўйхатлар

Кўрсаткич ва динамик ўзгарувчилар рўйхат, дарахт каби мураккаб динамик структурали маълумотларни яратишга имкон беради.

Рўйхатни қуйидагича тасвирлаш мумкин: (9.6-расм).

9.6-Расм. Рўйхатнинг тасвирий ифодаси

Рўйхатнинг ҳар бир элементи (туғуни) икки қисмдан иборат бўлган ёзувдан иборат. Ёзувнинг биринчи қисми маълумот харақтерига эга. Иккинчиси эса рўйхатнинг навбатдаги (олдинги) элементи билан боғланишга жавоб беради. Фақат навбатдаги элемент билан боғланиш усулини таъминлайдиган рўйхат бир боғламли деб аталади.

Дастур рўйхатдан фойдалана олиши учун рўйхатнинг компоненталари тиниш аниқдан ва кўрсаткич ўзгарувчи-кўрсаткича рўйхатнинг биринчи элементини кўрсатиб қўйилади. Қуйида талабалар рўйхатининг компоненталарини эълон қилишга намуна келтирилган

type

```
TPStudent = ^TStudent; // TStudent тишидаги ўзгаришчи кўрсаткич  
// рўйхат элементларининг тишини ифодалан
```

```
TStudent = record
```

```
  surname, name: string[20]; // фамилияси ва исми
```

```
  group: integer; // гуруҳ номери
```

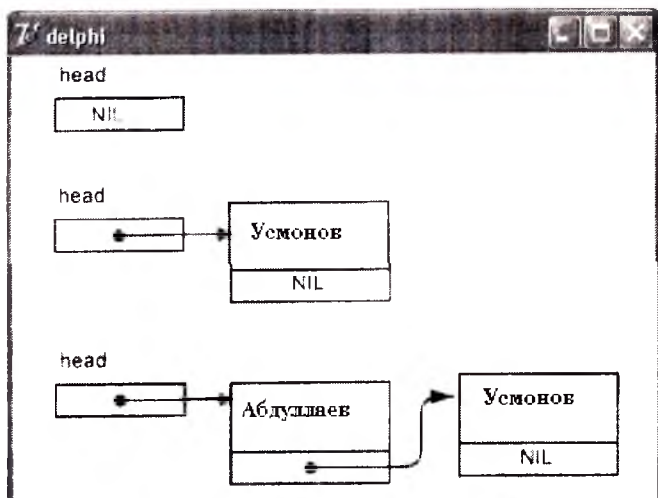
```
  address: string[60]; // Манзили
```

```
  next: TPStudent; // Рўйхатнинг кейинги элементига кўрсаткич
```

```
end;
```

```
var
```

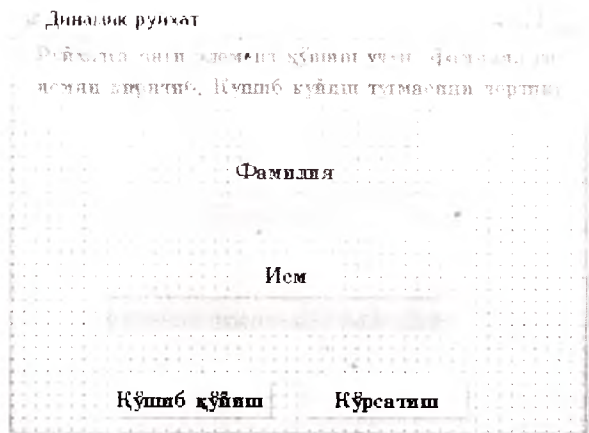
```
  head: TPStudent; // Рўйхатнинг биринчи элементига кўрсаткич
```


9.7-Расм. Рўйхатга янги элемент қўйиш

Маълумотларни рўйхатнинг бошига, охирига ёки керакли ерига қўйиш мумкин. Бу ҳолларнинг барчасида кўрсаткич ишини тузатиб борилади. 9.7-расмда рўйхат бошига янги элемент қўйиш кўрсатилган. Унга иккинчи элемент қўшилганидан сўнг head шу элементни кўрсатади.

Қўйидаги дастур рўйхатнинг бошига янги фамилиялар киритиб, талабалар рўйхатини ҳосил қилади. Маълумотлар дастур диалог ойнасининг киритиш-тахрирлаш майдонига киритилади. Бу маълумот Қўйиб қўйиш тугмаси чертилганда рўйхатга қўшилади.

9.8-расм. Динамик рўйхат дастурининг диалог ойнаси

9.4-листинг. Динамик рўйхатга янги элемент қўйиш

```

unit Din_ru;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Label1: TLabel;
    Label2: TLabel;
    Label3: TLabel;
    Edit1: TEdit;
    Label4: TLabel;
    Edit2: TEdit;
    Button1: TButton;
    Button2: TButton;
  procedure Button1Click(Sender: TObject);
  procedure Button2Click(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;

```

```

implementation
{$R *.dfm}
type
TPStudent = ^TStudent; // TStudent тиби дати кўраткич
TStudent = record
f_name:string[20]; // фамилия
l_name: string[20]; // исми
next: TPStudent; // рўйхатнинг кейинги элементи
end;
var
head: TPStudent; // Рўйхатнинг бошланиши

// Рўйхатнинг бошланишига янги элемент қўшиш
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
curr: TPStudent; // рўйхатнинг янги элементи
begin
new(curr); // рўйхат элементи учун жой жраттиш
curr^.f_name := Edit1.Text;
curr^.l_name := Edit2.Text;
// рўйхат бошига қўшилмоқда
curr^.next := head;
head := curr;
// Киришни майдони тозалаймоқда
Edit1.text := ""; Edit2.text := " ";
end;

// рўйхатни экранга чиқариш
procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);
var
curr: TPStudent; // рўйхатнинг жорий элементи
n:integer; // рўйхат (элементларининг) сони
st:string; // Рўйхатнинг сатрли кўришиши
begin n := 0; st := "";
curr := head; // рўйхатнинг биринчи элементи
while curr <> NIL do begin
n := n + 1;
st := st + curr^.f_name + ' ' + curr^.l_name + #13;
curr := curr^.next; // рўйхатнинг кейинги элементини кўрсатиш

```

```

end;
if n <> 0
then ShowMessage('Рўйхат: ' + #13 + st)
else ShowMessage('Рўйхатда элементлар йўқ. ');
end;
end.

```

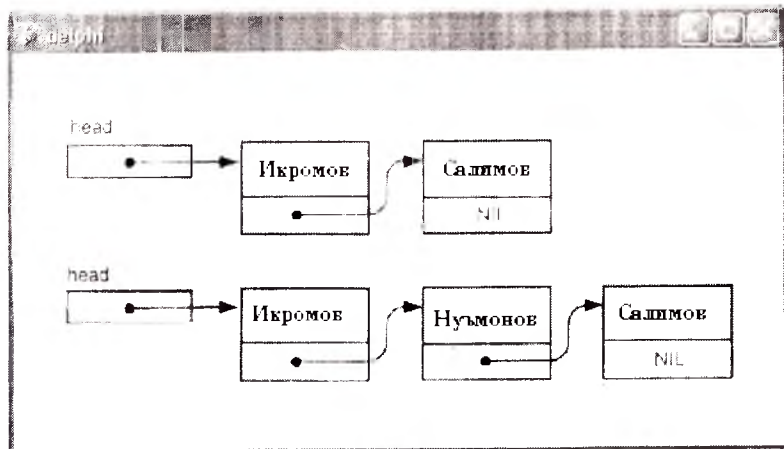
Рўйхатга элемент қўшишни TForm1.Button1Click процедураси бажаради. У динамик ўзгарувчи-ёзувни яратади, унинг майдонларига диалог ойнасининг киритиш майдонларидаги қийматларни ҳамда кўрсаткичнинг head майдонига тузатмалар киритади.

Рўйхатни экранга TForm1.Button2Click процедураси чиқаради. Бу процедура Кўрсатиш тугмаси чертилганда ишга тушади. Рўйхат элементлари билан ишлаш учун сизг кўрсаткичдан фойдаланади. Дастлаб у рўйхатнинг биринчи элементи адресига тенг. Рўйхатнинг биринчи элементи қайта ишланганидан сўнг, сизг кўрсаткичига сизг кўрсатаётган ёзувнинг next майдонининг қиймати берилади. Натижада сизг ўзгарувчиси рўйхатнинг иккинчи элементи адресига тенг бўлади. Кўрсаткич шундай усул билан рўйхат элементлари бўйлаб сурилиб боради. Бу жараён жорий элемент next майдонининг қиймати (сизг ўзгарувчиси кўрсатаётган элементнинг манзили) NIL бўлиб қолмагунча давом этади.

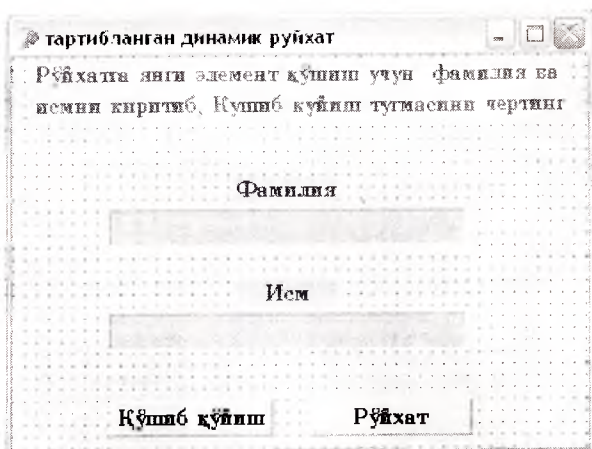
9.7. Тартибланган рўйхат

Одатда рўйхатнинг элементлари қандайдир усул билан тартибланган бўлади. Бу тартибланш бирор майдоннинг элементлари бўйича амалга оширилади. Масалан, одамлар ҳақидаги маълумотлар фамилиялар киритилган майдон бўйича тартибланган бўлиши мумкин.

Элементи рўйхатга қўшиш. Элементларни рўйхатга қўшиш кўрсаткичларга тузатмалар киритиш орқали амалга оширилади. Элементи тартибланган рўйхатга қўшиш учун, тартибланган рўйхатдан янги элемент қайси элементдан кейин туриши кераклиги аниқланади. Шундан кейин кўрсаткичларга тузатмалар киритилади. Янги элементнинг кўрсаткичини тартибланган рўйхатда ундан аввал келадиган элементни кўрсатаётган элементга қаратилади. Янги элементдан олдин туриши керак бўлган элементнинг кўрсаткичини янги элементга қаратилади. (9.9-расм.).

9.9-Расм. Тартибланган рўйхатга янги элемент қўйиш

9.10-расм. Тартибланган динамик рўйхат2 дастурининг диалог оймаси

Қуйидаги дастур (унинг матни 9.5-листингда келтирилган, диалог оймаси эса 9.1- расм) Фамилия майдони бўйича тартибланган рўйхат ҳосил қилади. Рўйхатга элементлар Edit1 ва Edit2 киритиш-тахрирланган майдонларидан олинади ҳамда қўшиб қўйиш тугмаси чертилганда рўйхатга Фамилия майдони бўйича тартибни сақлаган ҳолда қўшиб қўйилади.

9.5-листинг. Тартибланган рўйхатга янги элемент қўйиш

```
unit Tar_Din_ruy;
interface
```

uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;

type

TForm1 = class(TForm)

Label1: TLabel;

Label2: TLabel;

Label3: TLabel;

Edit1: TEdit;

Label4: TLabel;

Edit2: TEdit;

Button1: TButton;

Button2: TButton;

procedure Button1Click(Sender: TObject);

procedure Button2Click(Sender: TObject);

procedure FormActivate(Sender: TObject);

private { Private declarations }

public { Public declarations }

end;

var

Form1: TForm1;

implementation

{\$R *.dfm}

type

TPStudent = ^TStudent; // TStudent тиши даги күрсаткич

TStudent = record

f_name:string[20]; // фамилия

l_name: string[20]; // исми

next: TPStudent; // рўйхатнинг кейинги элементи

end;

var

head: TPStudent; // Рўйхатнинг бошланиши

// Рўйхатнинг бошланишига янги элемент қўйиш

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);

var node: TPStudent; // рўйхатнинг янги тугуни

curr: TPStudent; // рўйхатнинг жорий тугуни

avv: TPStudent; // сунг дан олдин турадиган тугун

begin

new(node); // рўйхатнинг янги элементини ҳосил қилиш

```

node^.f_name := Edit1.Text;  фахилия
node^.l_name := Edit2.Text;  нeм
// тугуни рўйхатга қўйиш
// дастлаб рўйхатдан тугунга мос жойини аниқлаймиз
Curr := head;
avv := NIL;
{ Диккат! Агар қуйидаги шартни
(node.f_name > curr^.f_name) and (curr <> NIL)
билан алманитирилса бажарий вақтидаги ҳатоллик рўй беради.
Чунки, curr = NIL ва шу сабабли curr^.name ўзгарувчи мавжуд
эмас. Шартнинг фойдаланилган вариантда эса дастлаб қиймати
FALSE бўлган (curr <> NIL) шарти текширилмоқда. Бу ҳолда
иккинчи шарт текширилмайдди.}
while (curr <> NIL) and (node.f_name > curr^.f_name) do
begin
// киритилган қиймат жорий элементдан катта
avv := curr;
Curr := curr^.next; // кейинги тугунга
end;
if avv = NIL then begin
// янги элементни рўйхат бошига ўтказиш
node^.Next := head; head := node;
end
else begin
// янги тугун avv дан кейин, аммо curr дан олдин
node^.next := avv^.next;
avv^.next := node;
end;
Edit1.text := ""; Edit2.text := "";
Edit1.SetFocus;
end;

// рўйхатни экранга чиқариш
procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);
var curr: TPStudent; // рўйхатнинг жорий элементи
n:integer; // рўйхат (элементларининг) соми
st:string; // Рўйхатнинг сатрли кўриниши
begin n := 0; st := "";
curr := head; // рўйхатнинг биринчи элементи

```

```

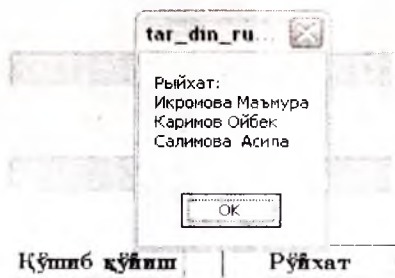
while curr <> Nil do begin
n := n + 1;
st := st + curr^.f_name + ' ' + curr^.l_name + #13;
curr := curr^.next; // рўйхатнинг кейинги элементини кўрсатиш
end;
if n <> 0
then ShowMessage('Рўйхат: ' + #13 + st)
else ShowMessage('Рўйхатда элементлар йўқ. ');
end;
procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
begin
head := Nil; // рўйхат бўш
end;
end.

```

Tform1.Button1Click процедураси динамик ўзгарувчи-ёзувчи ҳосил қилади, унинг майдонларига дастур диалог ойнасидаги маълумотларни қиймат қилиб беради. бу тугун-маълумот учун тартибланган рўйхатдан жой аниқлайди ва янги элементдан аввал турган тугуннинг next кўрсаткичига тузатмалар киритиб рўйхатга қўшади.

Рўйхатни экранга TForm1.Button2Click процедураси чиқаради. Дастур ишга тушганидан сўнг, фамилиялар, масалан, Каримов, Салимова, Икромова тартибда киритилганидан кейин, рўйхатнинг кўриниши 9.11-расмда келтирилган.

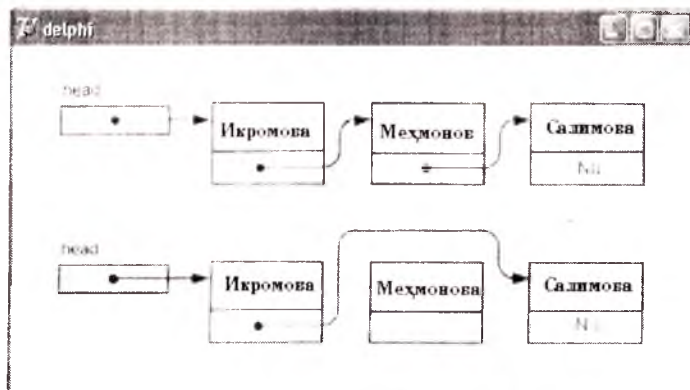
Рўйхатга янги элемент қўшиш учун фамилия ва исми киритиб, Қўшиб қўйиш тугмасини чертган

9.11-расм. Дастур тартибланган рўйхатдан намуна

9.8. Элементларни рўйхатдан ўчириш

Тутушни рўйхатдан ўчириш учун ўчирилиши талаб қилинган тутуздан оддин турган тутушнинг кўрсаткичига тузатмалар киритиш лозим. (9.12-расм)

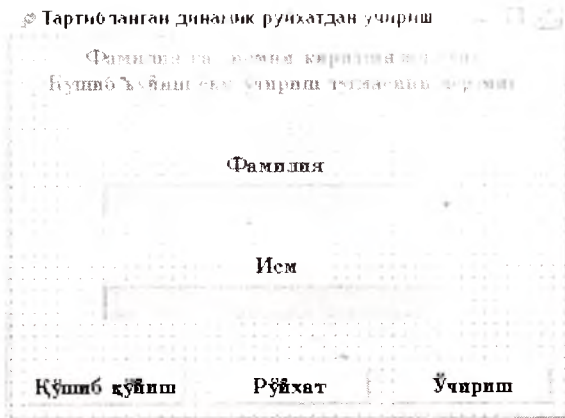
9.12-расм. Элементни рўйхатдан ўчириш

Тутуш динамик ўзгарувчи бўлгани учун бу тутушни рўйхатдан ўчирилганидан сўнг, шу тутушнинг хотирадан банд қилган жойи ҳам бўшатилиши шарт. Динамик хотирани бўшатиш (ёки динамик ўзгарувчини йўқотиш) `dispose` процедураси ёрдамида амалга оширилади. `Dispose` процедурасида битта параметр — динамик ўзгарувчига кўрсаткич қатнашади ҳалос. Бу динамик ўзгарувчи банд қилган жойини бўшатилиши керак. Масалан,

```
Var p: ^integer;  
begin  
  new(p);  
  { дастурнинг буйруқлари }  
  dispose(p);  
end
```

дастурида `p` - динамик ўзгарувчи ҳосил қилинади, сўнгга `y` йўқотилади. Хотиранинг бўшатган қисмидан бошқа ўзгарувчилар учун фойдаланилиши мумкин. Агар динамик ўзгарувчилар банд қилган хотира қисмлари бўшатиlmаса, дастур маълум бир муддат ишлаганидан сўнг, навбатдаги динамик ўзгарувчи учун жой етмай қолгани мумкин.

Қуйидаги дастур тартибланган рўйхатга тутушларни қўйиш ва ўчиришга имкон беради. Бу дастурнинг диалог ойнаси 9.13-расмда берилган.

9.13-расм. Динамик рўйхатдан ўчириш дастурининг диалог ойинаси

Тугунни рўйхатга қўйиш, экранга чиқариш, рўйхат тугунларини эълон қилиш процедуралари **Тартибланган динамик рўйхат2** дастуридаги мос процедуралар билан бир хил бўлгани учун, уларни келтириб ўтирмаймиз.

Тугунни рўйхатдан ўчириш амаини TForm1.Button3Click процедураси бажаради. У **Ўчириш** (Button3) тугмасини чертқилиши билан ишга тушади. Бу процедуранинг матни 9.6-листингга берилган.

9.6-листинг. Тугунни рўйхатдан ўчириш

```

procedure TForm1.Button3Click(Sender: TObject);
var   curr:TPStudent; // жорий, текширилаётган тугун
      pre:TPStudent; // аввалги тугун
      found:boolean; // TRUE – ўчириладиган тугун рўйхатда бор
begin
  if head = NIL then
    begin
      MessageDlg('Рўйхат бўш!', mtError, [mbOk], 0);
      Exit;
    end;
  curr := head; // жорий тугун - биринчи тугун
  pre:=NIL;    // ундан олдин тугунлар йўқ
  found := FALSE;
  Ўчирилиши талаб қилинган тугунни топиш
  while (curr <> NIL) and (not found) do

```

```

begin
if (curr^.f_name = Edit1.Text) and (curr^.l_name = Edit2.Text)
then found := TRUE // керакли тугун тошлди
else // навбатдаги тугунга
begin pre := curr; curr := curr^.next; end;
end;
if found then begin
// керакли тугун тошлди
if MessageDlg('тугун рўйхатдан ўчирилади!',
mWarning, [mbOk, mbCancel], 0) <> mrYes
then Exit;
// тугун ўчирилмоқда
if pre = NIL
then head := curr^.next
// рўйхатдаги биринчи тугун ўчирилмоқда
else pre^.next := curr^.next;
Dispose(curr);
MessageDlg('Тугун' + #13 +
'Исми:' + Edit1.Text + #13 +
'Фамилияси:' + Edit2.Text + #13 +
'рўйхатдан ўчирилади.',
mInformation, [mbOk], 0);
end
else // ўчирини сўралган тугун рўйхатда йўқ
MessageDlg('Узел' + #13 + 'Исми:' + Edit1.Text + #13 +
'Фамилияси:' + Edit2.Text + #13 + 'рўйхатда тошлмади.',
mError, [mbOk], 0);
Edit1.Text := ''; Edit2.Text := ''; Edit1.SetFocus;
end;

```

Бу процедура рўйхатни бонидан-оёқ кўриб чиқади ва диалог ойинасининг киритиш майдонидаги ўчириладиган тугунни бор ёки йўқлигини текшириб чиқади. Агар мавжуд бўлса, у ҳолда фойдаланувчидан бу тугунни ўчиринга ижозат сўрайди. Агар фойдаланувчи ОК тугмасини босиб, бу амални тасдиқласа, процедура уни ўчиради. Агар ўчириладиган маълумот рўйхатдан тошilmаса, дастур бу ҳақида экранга ахборот чиқаради.

10-боб. ОБЪЕКТЛИ ЙЎНАЛТИРИЛГАН ДАСТУРЛАШГА КИРИШ

Азалидан дастурлаш процедурали дастурлаш асосида юзага келди ва ривожланди. Бу дастурлашнинг моҳияти алгоритм, процедура ва маълумотларни қайта ишладан иборат.

Объектли йўналтирилган дастурлаш (ОЙД) — бу шундай дастурлар ишлаб чиқариш усулики, унинг асосида объект ётади. Объект бу борлиқ оламнинг бирор объектига мос келадиган бирор тузилмадан иборат. ОЙД усули билан ечиладиган масала объектларнинг атамалари ва уларнинг ўстида бажариш мумкин бўлган амаллар ёрдамида ифодаланади. Шунинг учун бу усулда ёзилган дастур объектлар ва улар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади.

Эълатма: Шунинг айтиши жоизки, Delphi да компоненталар базаси ёрдамида иловалар ишлаб чиқиш учун ОЙД концепцияларини билиш шарт эмас. Аммо, бу бобдаги материаллар дастур ўз компоненталари билан қандай муносабатда бўлишини ҳамда Delphi нимани ва нима учун дастур матнига қўшишини чуқур тушуниш учун фойдали бўлади.

10.1. Класс

Класстик Pascal тили дастурчиларга ўзларининг мураккаб маълумот тилларини — ёзувларни аниқлашга имкон беради. Delphi тили дастурлашнинг ОЙД концепциясига мувофиқ классларни аниқлаш мумкин. Класслар — бу мураккаб структура бўлиб, ўз ичига маълумотларни, процедура ва функцияларни ифодалашдан ташқари, классларнинг вақили бўлмиш объектлар ўстида бажарилишини мумкин бўлган амалларни ҳам олади. Энг содда классни эълон қилишга намуна қуйидагича :

```
TPerson = class
  private
    fname: string[15]; faddress: string[35];
  public
    procedure Show;
end;
```

Классдаги маълумотлар майдонлар, процедура ва функциялар эса методлар деб аталади. Юқоридаги мисолда TPerson — класс номи, fname ва faddress — майдон номлари, show — метод.

Эслатма: Delphi да қабул қилинган келишувга биноан майдонларнинг номлари f харфидан (field-майдон сўзидан) бошлангани шарт.

Классларни фойдаланиш дастур матнида типларни эълон қилиш бўлимида (type) жойлаштирилади.

10.2. Объект

Объектлар классларнинг вакили сифатида дастурда var бўлимида эълон қилинади. Масалан:

```
Var student: TPerson; professor: TPerson;
```

Эслатма: Delphi да объект – бу динамик структура. Объект-ўзгарувчининг қиймати маълумотлардан эмас, балки объектдаги маълумотларга мурожаатга тенг бўлади. Шунинг учун дастурчи бундай маълумотлар учун хотирадан жой ажратилиш ҳақида қайғуришни лозим.

Хотирадан жой ажратилиш класснинг махсус методи – одатда Create (яратилсин) номи бериладиган конструктор ёрдамида амалга оширилади. Конструкторнинг махсус роли ва ҳуққини алоҳида таъкидлаш учун классларни ёзишда одатдаги procedure сўзи ўрнига constructor сўзидан фойдаланилади. Қўйидаги мисолда таркибига конструктор киритилган Tperson классини эълон қилиш келтирилган:

```
TPerson = class private
  fname: string [15];
  faddress: string[35];
  constructor Create; // конструктор
public
  procedure show; // метод
end;
```

Объектнинг маълумотлари учун хотирадан жой ажратилиш метод-конструкторни қўллаш натижасининг қийматини объектнинг (класснинг) типга ўзлаштириш йўли билан амалга оширилади. Масалан,

```
professor := TPerson.Create;
```

кўрсатмаси бажарилганидан сўнг, professor объектнинг маълумотлари учун хотирадан етарли жой ажратилади.

Конструктор хотирадан жой ажратилишдан ташқари, объектнинг майдонларига бошланғич қийматлар бериш вазифасини

хам бажаради, яъни объектни инициализация қилади. Қуйидаги мисолда конструкторни TPerson объектига қўллаш намунаси келтирилган :

```
constructor TPerson.Create;  
begin  
  fname := "";  
  faddress := "";  
end;
```

Конструкторни қўллаш бир оз бошқачароқ. Биринчидан, танасида одатдаги динамик хотирадан жой ажратувчи New процедураси йўқ (хотирадан жой ажратилиш бўйича ҳамма ишларни компиляторнинг ўзи бажаради). Иккинчидан, дастурда конструкторга метод-функцияга мурожаат каби мурожаат қилинсада, конструктор расман қийматларни қайтармайди.

Объектдан фойдаланиш мумкин бўлиши учун аввал эълон, сўнгра инициализация қилинади. Шундан кейин, объект майдонларининг қийматларини аниқлаш мумкин. Объектнинг майдонига мурожаат қилиш учун объектнинг номи ва майдоннинг номи бир-биридан нуқта билан ажратилган ҳолда ёзилади. Объект кўрсаткич булгани билан, ^ белгисини қўйилмайди. Масалан, professor объектининг fname майдонига мурожаат қилиш учун одатдаги professor^.fname ёзуви ўрнига

```
professor.fname  
деб ёзилади.
```

Агар дастурда бирор объект кейинчалик фойдаланилмайдиган бўлса, бу объектнинг майдонларини хотирадан банд қилган жойлари бўшатилиши мумкин. Бу масала Free метод-деструктори ёрдамида ҳал қилинади. Масалан, professor объекти майдонларининг хотирадан эгаллаган жойлари

```
professor.Free;  
қўрinishидаги кўрсатма ёрдамида бўшатилади.
```

10.3. Метод

Класснинг методлари (классни эълон қилинда кўрсатилган процедура ва функциялар) класснинг объектлари устида амаллар бажаради. Метод бажарилиши учун объектнинг номи ва методнинг номлари бир-биридан нуқта билан ажратиб кўрсатилади. Масалан,

```
professor.Show;  
кўрсатмаси show методини professor объектига нисбатан
```

қўлланишини аниқлатади. Амалий жиҳатдан, методни объектка нисбатан қўллаш процедураларга мурожаатнинг махсус ёзиш усулидир.

Класснинг методлари дастурда оддий процедура ва функциялар каби аниқланади. Фарқи шуки, унинг номи икки қисмдан иборат бўлади: метод тегинли бўлган объектниги номи ҳамда методнинг номи. Улар бир-биридан нуқта билан ажратилади. Қуйидаги мисолда TPerson классининг show методини аниқлашга намуна келтирилган:

```
// TPerson классининг show методи
procedure TPerson.Show;
begin
ShowMessage( 'Имя:' + fname + #13 + 'Адрес:' + faddress );
end;
```

Эслатма: Методнинг буйруқларида объектнинг майдонларига мурожаат қилиш объект номини кўрсатмасдан амалга оширилади.

10.4. Объектнинг хусусиятлари ва инкапсуляцияси

Инкапсуляция деганда объект номини фақат класснинг методлари ёрдамида мурожаат қилинишини таъминлаш мақсадида яшириш тушунилади.

Delphi тилида объектнинг майдонларига мурожаат қилишдаги чеклов объект хусусиятини кўрсатиш билан амалга оширилади. Объектнинг хусусияти хусусият қийматини олган майдон ҳамда хусусият майдонларига мурожаат қилиш учун иккита метод билан характерланади. Хусусият қийматларини аниқлаш хусусиятн ёзиш усули (write) деб аталади, хусусият қийматини олиш усули эса хусусиятни ўқиш усули (read) дейилади.

Классни эълон қилишда хусусият номидан аввал property (хусусият) сўзи ёзилади. Хусусият номидан кейин унинг типи ва хусусият қийматларига мурожаат қилиш методларининг номлари кўрсатилади. Read сўздан кейин хусусиятти ўқиш методининг номи, write дан кейин эса хусусиятти сақлаш методининг номи ёзилади. Қуйидаги мисолда иккита Name ва Address хусусиятларига эга бўлган Tperson классининг эълони келтирилмоқда:

```
type
TName = string[15];
TAddress = string[35];
```

```

TPerson = class * класс
private
FName: TName; // Name хусусиятининг қиймати
FAddress: TAddress; // Address хусусиятининг қиймати
Constructor Create(Name:TName);
Procedure Show;
Function GetName: TName;
Function GetAddress: TAddress;
Procedure SetAddress(NewAddress:TAddress);
public
Property Name: Tname // Name ни ўқиш
read GetName; // фақат ўқиш мумкин ҳалос
Property Address: TAddress // Address хусусияти
read GetAddress // фақат ўқиш мумкин ҳалос
write SetAddress; // фақат ёзиш мумкин ҳалос
end;

```

Дастурда хусусият қийматларини кўрсатиш учун объекта ишбатан хусусият қийматларини аниқлаш методини ёзиш керак эмас, хусусиятга қиймат беришнинг оддий ёзувидан фойдаланиш лозим. Масалан, student объектининг Address хусусиятига қиймат бериш учун

```
student.Address := 'Наманган шаҳри, Навоий кўчаси, 25-уй' ;
```

деб ёзиш етади.

Компилятор хусусиятга қиймат бериш буйруғини

```
student.SetAddress('Наманган шаҳри, Навоий кўчаси, 25-уй' ;
```

методига мувожажат тарзда қайта трансляция қилади.

Ташқи кўринишдан, хусусиятларни дастурда қўллаш объектининг майдонларидан фойдаланишдан фарқ қилмайди. Аммо, хусусият ва объект майдони ўртасида каттагина фарқ мавжуд: хусусиятларга қиймат бериш ва ўқишда кўрсатилган вазифани бажарувчи процедура автоматик тарзда чақирилади.

Дастурда методларга айрим қўшимча вазифаларни ҳам топшириш мумкин. Масалан, Масалан, метод ёрдамида хусусиятларга берилаётган қийматларнинг тўғрилигини назорат қилиш, хусусият билан мантқан боғланган бошқа майдонларга қийматлар бериш, ёрдамчи процедураларни чақирини каби масалаларда фойдаланиш мумкин.

Объектининг маълумотларини хусусият кўринишида

расмийлаштириш объект хусусиятлари қийматларини ўзидан сақлаётган майдонларга мурожаат қилишни чекланганга имкон беради. Масалан, майдондаги маълумотларни фақат ўқишга рухсат бериш мумкин. Дастурнинг буйруқлари хусусият қийматларини ўзгартириб қўймаслиги учун, хусусиятни кўрсатишда фақат ўқиш методидан фойдаланиш лозим. Фақат ўқиш учун мўлажалланган хусусият қийматини ўзгартиришга уриниш компиляция вақтидаги ҳатолликни юзага келтиради. TPerson классининг учун юқорида келтирилган эълонда Name хусусияти фақат ўқиш учун, Address — хусусияти эса ўқиш ва ёзиш учун мўлажалланган.

Ёзишдан химояланган хусусият қийматини аниқлаш масаласи объект инициализацияси вақтида ҳал қилиниши мумкин. Қуйида TPerson классининг объектларини яратиш ва унинг хусусиятларига мурожаат қилиш учун TPerson классининг методлари келтирилган:

```
// TPerson объектининг конструктори
Constructor TPerson.Create(Name:TName);
begin
Fname := Name;
end;
// Name хусусияти қийматини олиш методи
Function TPerson.GetName;
begin
Result := FName;
end;
// Address хусусияти қийматини олиш методи
function TPerson.GetAddress;
begin
Result := FAddress;
end;
// Address хусусияти қийматини ўзгартириш методи
Procedure TPerson.SetAddress(NewAddress:TAddress);
begin
if FAddress = ' '
then FAddress := NewAddress; end;
```

TPerson объектининг келтирилган конструктори объект яратади ва Name хусусиятининг қийматини аниқловчи FName майдонини белгилайди. TPerson классининг объектларини яратишни таъминловчи ва унинг хусусиятларини ифодаловчи дастурнинг

```
бўйруқлари қуйидагича бўлиши мумкин:  
student := TPerson.Create('Абдуллаев');  
student.Address := 'Навоий кўчаси , 3-уй, кв.25';
```

10.5. Мерос олиш

ОИД лиценцияси янги классларни mavjud классларга янги майдонлар, хусусиятлар ва методларни қўшиш орқали яратилиши имконини ҳам беради. Янги классларни танқил қилишнинг бундай усули юзага келтирилиш деб аталади. Бу ҳолда янги, юзага келган (насл) класс ўзининг базавий ота классининг хусусият ва методларини мерос олади.

Насл-классни эълон қилишда отасининг классни кўрсатилади. Масалан, TEmployee (ҳодим) классни биз юқорида кўрган TPerson классига FDepartment (бўлим) майдонини қўшиш орқали ҳосил қилишнинг мумкин. Бу ҳолда TEmployee классини эълон қилиш қуйидагича ёзилиши мумкин:

```
TEmployee = class(TPerson)  
    FDepartment: integer; // бўлим номери  
    constructor Create(Name:TName; Dep:integer);  
end;
```

Кўрсатилган янги олинган TPerson номли класс TEmployee классни TPerson классининг ҳосиласи сифатида юзага келганлигини аъёнлигини аниқлатади. Ўз навбатида TPerson классни TEmployee учун базавий класс ҳисобланади.

TEmployee классни ўз шахсий конструкторига эга бўлиши лозим. У ота-классни ҳамда ўз майдонларининг инициализациясини таъминлаш учун хизмат қилади. Намуна сифатида қуйидаги TEmployee конструктори классини кўриш мумкин:

```
constructor TEmployee.Create (Name : Tname; Dep : integer);  
begin  
    inherited Create(Name);  
    FDepartment := Dep;  
end;
```

Бу келтирилган мисода inherited бўйруғи билан ота-класснинг конструктори чақирилади. Шундан сўнг, насл-класснинг майдонига қиймат берилиши мумкин.

Янги классни ҳосил қилиш жараёни тугаганидан кейин

дастурда ота классининг метод ва майдонларидан фойдаланиш мумкин. Қуйидаги дастур парчасида ана шу имконият кўрсатишган.

```
engineer := TEmployee.Create('Абдуллаев',413);  
engineer.address := 'Павий кўчаси, 3-уй, кв.25';
```

Бу ердаги биринчи кўрсатма TEmployee ти падаги объектни яратди, иккинчиси эса ота классига мансуб бўлган хусусият қийматини белгилайди.

10.6. Protected ва private директивалари

Класс элементларини (майдонлар, методлар, хусусиятлар) эълон қилишдан ташқари эълон одатда protected (химояланган) ва private (ёпишган) директиваларини ҳам ўз ичига олади. Улар класс элементларини дастурда кўриниш даражаларини белгилаб беради.

Protected секциясида эълон қилинган объектлардан фақатгина улардан ҳосил қилинган класслардагина фойдаланиш мумкин. Бу секциянинг класслари элементларининг кўриниш соҳалари класснинг эълони жойлашган модуль билан четараланиб қолмайди. Одатда protected секциясига класслар методларининг эълонлари жойланади.

Private секциясида эълон қилинган класснинг элементлари фақат модульнинг ичидagina кўринади. Бу элементлардан модульдан ташқарида, ҳаттоки шу класслардан ҳосил қилинган классларда ҳам фойдаланиб бўлмайди. Одатда private секциясига класснинг майдонларини эълонлари жойлаштирилади, бу майдонлардан фойдаланиш ҳуқуқини берадиган методлар эса protected секциясида жойлаштирилади.

Қуйида фойдаланиш ҳуқуқини бошқарадиган кўрсатмаларни ўз ичига олган TPerson классининг эълони келтирилмоқда:

```
TPerson = class private  
  FName: TName; # Name хусусиятининг қиймати  
  FAddress: TAddress; # Address хусусиятининг қиймати  
protected  
  Constructor Create(Name:TName);  
  Function GetName: TName;  
  Function GetAddress: TAddress;  
  Procedure SetAddress(NewAddress:TAddress);  
  Property Name: TName  
  read GetName;
```

```

Property Address: TAddress
read GetAddress
write SetAddress;
end;

```

Эслатма: Айрим ҳолларда класс элементларини тўла яширишга тўғри келади. Бундай ҳолларда классни алоҳида модулда эълон қилишни лозим. Бу класснинг объектларидан фойдаланувчи дастурда бса модулга мурожаат қилинади.

10.7. Полиморфизм ва виртуал методлар

Полиморфизм — бу турли классларга кирган методлар учун бир ҳил номлардан фойдаланиш имкониятидир. Полиморфизм концепциясида объектка нисбатан метод қўлланганида айнан объектининг классига мос келувчи методдан фойдаланишни таъминлайди.

Учта, бири қолган иккиси учун базавий бўлган класслар аниқланган бўлсин:

type

```

# базавий класс
TPerson = class
  fname: string; // ном
  constructor Create(name : string);
  function info : string;
  virtual;
end;
# TPerson дан ҳосил қилинган
TStud = class(TPerson)
  Egr : integer; // ўқув гуруҳининг номери
  constructor Create(name : string; gr : integer);
  function info: string;
  override;
end;
# TPerson дан ҳосил қилинган
TProf = class(TPerson)
  fdep:string; // кафедранинг номи
  constructor Create(name : string; dep : string);
  function info : string;
  override;
end;

```


Бу классларнинг ҳар бирида info методи катланмоқда. Базавий классда virtual директиваси ёрдамида info методи виртуал деб эълон қилинган. Методни виртуал деб эълон қилиш насл классларда виртуал методларни ўзининг шахсий методлари билан алмаштиришга имкон беради. Ҳар бир насл классда ўзининг info методи аниқланган, ва улар ота классидagi мос методнинг ўринин босади. (ота классидagi виртуал методларнинг ўринин боса оладиган насл класснинг методлари override директиваси билан кўрсатилади). Қуйида ҳар бир класс учун info методининг аниқланиши кўрсатилган:

```
function TPerson.info : string;
begin
result := "";
end;
function TStud.info : string;
begin
result := fname + ' fp.' + IntToStr(fgr);
end;
function TProf.info : string;
begin
result := fname + ' каф.' + fdep;
end;
```

Ҳар икки класс битта базавий классдан ҳосил қилинган учун талабалар ва ўқитувчилар рўйхатини қуйидагича эълон қилиш мумкин (объект — бу кўрсаткич эканлигини эсга олинг):

```
list: array[1..SZL] of TPerson;
```

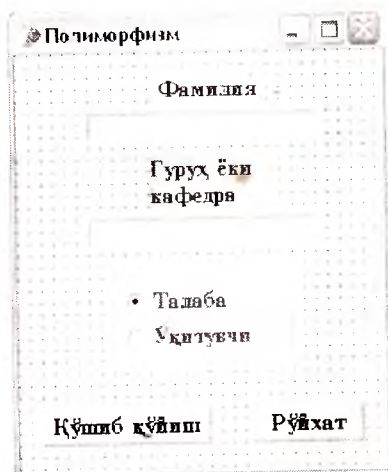
Delphi тили ота классидagi кўрсаткич учун насл класс кўрсаткичининг қийматини бера олгани учун, рўйхатни юқоридаги тарзда эълон қилишга имкон беради. Шунинг учун list массивининг элементлари Tstud классининг объектлари ҳам, Tprof классидagi объектлар ҳам бўла олади.

Талабалар ва ўқитувчилар рўйхатини экранга массив элементларига нисбатан info методини қўллаган ҳолда чиқарилиши мумкин. Масалан, Мана бундай қилиб:

```
st := "";
for i:= 1 to SZL do // SZL - массив-рўйхатнинг элементлар сони
if list[i] <> Nil,
then st := st + list[i].Info + #13;
ShowMessage (st);
```

Дастурунинг иши давомида массивнинг ҳар бир элементи TStud тилидаги объектиларни ҳам, TProf тилидаги объектиларни ҳам олиши мумкин. Полиморфизм концепцияси айнан ҳар бир объектниги тиниша мос бўлган методи қўлланишини таъминлайди.

Қуйидаги дастур, юқорида зълюш қилинган TPerson, TStud ва TProf классларидаги фойдаланиб, талаба ва ўқитувчилар рўйхатини ҳосил қилади ва экранга чиқаради. Дастурунинг матни 10.1-листингда, диалог ойнаси эса 10.1-расмда келтирилган.

10.1-расм. Полиморфизм дастурунинг диалог ойнаси

10.1-листинг. Полиморфизм

```
unit polimor_;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, StdCtrls;
type
TForm1 = class(TForm)
Edit1: TEdit;
Edit2: TEdit;
GroupBox1: TGroupBox;
RadioButton1: TRadioButton;
RadioButton2: TRadioButton;
Label1: TLabel;
Label2: TLabel;
Button1: TButton;
```

```

    Button2: TButton;
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
    procedure Button2Click(Sender: TObject);
private
    { Private declarations }
Public
    { Public declarations }
end;
type
    // базавий класс
    TPerson = class
        fName: string; // ном
        constructor Create(name:string);
        function info:string;
        virtual;
    end;

    // Талаба классы
    TStud = class(TPerson)
        fGr : integer; // гуруҳ номери
        constructor Create(name:string;gr:integer);
        function info:string;
        override;
    end;

    // Укитувчи классы
    TProf = class(TPerson)
        fdep:string; // кафедра номи
        constructor Create(name:string;dep:string);
        function info:string; override;
    end;

const   SZL = 10; // рўйхат хажми
var
    Form1: TForm1;
    List: array[1..SZL] of TPerson; // рўйхат
    n:integer = 0; // рўйхатдаги одамлар сони
implementation
{$R *.DFM}

constructor TPerson.Create(name:string);
begin

```

```

    fName := name;
end;

constructor TStud.Create(name:string;gr:integer):
begin
inherited create(name); // базавий класс конструкторини чақирини
fGr := gr;
end;

constructor TProf.create(name:string; dep:string):
begin
inherited create(name); // базавий класс конструкторини чақирини
fDep := dep;
end;

function TPerson.Info:string;
begin
result := fName;
end;

function TStud.Info:string;
begin
result := fName + ' гр.' + IntToStr(fGr);
end;

function TProf.Info:string;
begin
result := fName + ' каф.' + fDep;
end;

# Кўшиб қўйиш тугмаси чертилганда
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
begin
if n < SZL then
begin // объектн рўйхатга қўйиш
N := n + 1;
if Radiobutton1.Checked
then // TStud объектини яратамиз
List[n] := TStud.Create(Edit1.Text,StrToInt(Edit2.Text))
else // TProf объектини яратамиз
List[n] := TProf.Create(Edit1.Text,Edit2.Text);
// киритиш майдони тозаланмоқда

```

```

    Edit1.Text := '';
    Edit2.Text := '';
    Edit1.SetFocus; // курсорни Фамилия майдонига ўтказилмоқда
end
else ShowMessage('рўйхат тулд!');
end;

procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);
var
    i:integer; // индекс
    st:string; // рўйхат
begin
    for i := 1 to SZL do
        if list[i] <> NIL then st := st + list[i].info + #13;
        ShowMessage('рўйхат' + #13 + st);
    end;
end.

```

Tform1.Button1Click процедураси Қўшиб қўйиш (Button1) тугмаси чертилганда ишга тушади ва Tstud ёки Tprof классдаги list[n] объектни ҳосил қилади. Яратилган объектнинг классини RadioButton ўчиргичларининг ҳолати билан аниқланади. Ўчиргич Талаба (RadioButton1) ҳолатида бўлса Tstud классини, Ўқитувчи (RadioButton2) — ҳолатида эса Tprof классини аниқлайди.

Tform1.Button2Click процедураси Рўйхат (Button2) тугмаси чертилганда ишга тушиб, рўйхатнинг ҳар бир элементига info методини қўллайди ҳамда умумий рўйхатдан иборат бўлган сатрни ҳосил қилади.

10.8. Delphi нинг класслари ва объектлари

Delphi интерфейсини қўллаш учун Delphi тили форма ва унинг турли компонентлари (бўйруқ тугмалари, киритиш майдонлари ва х.к.) билан ишлаганда қўллаш мумкин бўлган катта сондаги турли туман классларни ўз ичига олган класслар кутубхонасидан фойдаланади.

Илова лойиҳасини тайёрлаш вақтида Delphi автоматик тарзда дастур матинига керакли барча объектларни қўшиб қўяди. Агар Delphi ишга туширилганидан сўнг, кодлар редактори ойнасини кўрилса, унда қуйидаги сатрларни учратиш мумкин:

```

type
TForm1 = class(TForm)
private
{ Private declarations }
public
{ Public declarations }
end;
var
Form1: TForm1

```

Бу — бошланғич класс, илованинг бўш формаси ва объект-илова формасининг эълонидан иборат.

Дастурчи керакли компоненталарни қўшиб форма яратар экан, Delphi тили форма классини ҳосил қилади. Дастурчи ходисаларни қайта ишлаш процедураси яратаётганда Delphi илова формаси классининг эълонига методларнинг эълонини ҳам қўшади.

Визуал компоненталарнинг классларидан ташқари, кутубхонага новизуал (қўринмайдиган) компоненталар класслари ҳам киради. Улар мос объектлар яратади ҳамда уларнинг метод ва хусусиятларидан фойдаланишга йўл очади. Новизуал компонентага мисол қилиб таймер (Timer типини) ва маълумотлар базасини бошқариш компоненталарини олиш мумкин. Яна қўшлаб бошқа класслар мавжуд, аммо, уларни кўриб чиқиш ушбу китоб доирасида бизнинг олдимизда турган масалаларга кирмайди.

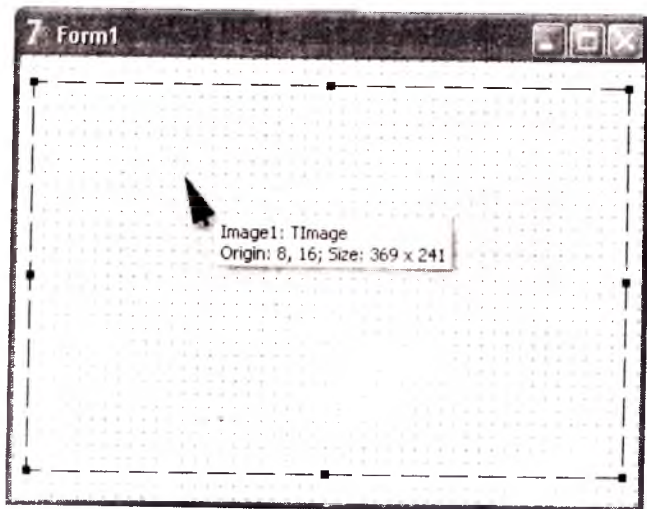
11-боб. DELPHI ТИЛИГ ГРАФИК ИМКОНИАТЛАРИ

Delphi тили дастурчиларга тасвирий восита.лар ёрдамида экранга турли чизмалар, расмлар, иллюстрациялари чиқаришга имкон беради.

Дастур графикани объектининг (форма ёки Image компонентасининг) сиртига чиқаради. Объектининг сиртига canvas хусусияти мос келади. Объект сиртига бирор график элементни (тўғри чизиқ, айлана, тўғри тўртбурчак ва х.к.) чиқариш учун бу объектининг canvas хусусиятига эҳтиёжга қараб метод қўллан лозим. Масалан, `Form1.Canvas.Rectangle (10,10,100,100)` буйруғи дастур ойнасида тўғри тўртбурчак чизади.

11.1. Ҳолет

Биз юқорида айтиб ўтганимиздек, дастур графикани чиқариши мумкин бўлган сиртга Canvas хусусияти мос келади. Ўз навбатида, canvas хусусияти – бу TCanvas типдаги объект ҳисобланади. Бу типдаги методлар сода график элементларни (нукта, чизиқлар, айлана, тўғри тўртбурчаклар ва х.к.) ясашга имкон беради. Хусусиятлари эса график элементларининг характеристикаларининг (ранг, каллиблиги, чизиқларнинг стилиари, соҳаларга фон бериш усуллари, матнларга шрифтлар ва х.к.) белгилаб беради.

11.1-расм. Ҳолетнинг координаталари

Содда график элементларини чизарини методлари Canvas хусусиятларини қандайдир абстракт ҳолат деб қарайди ва унда чизили амалларини баъжарини мумкин. (canvas – "сирт", "расм чизили учун ҳолат" деб таржима қилинади.) Ҳолат алоҳида нукталар-пикселлардан ташкил топган. Пикселнинг ҳолати унинг горизонтал (X) ва вертикал (Y) координаталари билан белгиланади. Чан юқори пикселнинг координаталари (0, 0) га тенг. Координаталар юқоридан пастга қараб, чапдан ўнг томонга қараб ўсади. (11.1-расм). Ҳолат ўнг қуйи нуктасининг координатаси ҳолатнинг ўлчамларига боғлиқ.

Ҳолатнинг ўлчамларини расмлар (Image) соҳасининг Height ва width хусусиятлари ёки форманинг хусусиятлари бўлган ClientHeight ва Clientwidth лар ёрдамида аниқлаш мумкин.

11.2. Қалам ва чўтка

Рассом расмларини одатда қалам ва чўтка ёрдамида чизади. Ҳолат сиртида содда графикаши ясаш таъминлайдиган методлар ҳам қалам ва чўткадан фойдаланади. Қалам чизиқлар ва контурларини чизса, чўтка контурлар билан чегараланган соҳаларини бўйин учун қўланади.

Қалам ва чўткага Pen (қалам) ва Brush (чўтка) хусусиятлари мос келади. Улар мос равишда TPen ва TBrush типидаги объектлар ҳисобланади. Бу объектларнинг қийматлари экрандаги график элементларнинг кўринишларини белгилаб беради.

Қалам. Қалам нукта, чизиқлар ва геометрик фигураларини (тўғри тўртбурчак, айлана, эллипслар, ёйлар ва х.к.) чизилиш учун ишлатилади. Ҳолат сиртида қалам қолдираётган чизиқнинг кўриниши TPen объектининг хусусиятларига боғлиқ. Бу хусусиятлар 11.1-жадвалда келтирилган.

TPen объектининг хусусиятлари

11.1-жадвал

Хусусияти	Мазмуни
Color	Чизиқнинг ранги
Width	Чизиқнинг қалинлиги
Style	Чизиқнинг кўриниши
Mode	Акслантириш режими

Color хусусияти қалам билан чизилаётган чизиқ рангини

белгилайди. 11.2-жадвалда color хусусиятининг қиймати сифатида фойдаланиши мумкин бўлган номланган константалар (Color тили) рўйхати келтирилган.

Color хусусиятининг қийматлари

11.2-жадвал

Константа	Ранг	Константа	Ранг
elBlack	Қора	elSilver	Кумуш ранг
elMaroon	Қангап ранг	elRed	қизил
elGreen	Яшил	elLime	Салат ранг
elOlive	Зайтун ранг	elBlue	Мавий
elNavy	Тўқ кўк	elFuchsia	Тўқ қизил
elPurple	Қизил	elAqua	Феруза ранг
elTeal	Кўкимгир яшил	elWhite	Оқ
elGray	Кул ранг		

Width хусусияти чизиқ қалинлигини (пикселларда) кўрсатади. Масалан:

Canvas. Pen. Width :=2

буйруғи қалинлиги 2 пиксел бўлган чизиқни аниqlатади.

Style хусусияти чизиқнинг кўринишини (стилини) билдиради. Чизиқ узлуксиз ёки узлукли (узук-узук) кўринишларидан бирида бўлади. 11.3-жадвалда чизиқнинг стилини белгиловчи номланган константалар рўйхати келтирилган. Пунктир чизиқнинг қалинлиги 1 пикселдан катта бўла олмайди. Агар Pen.width хусусиятининг қиймати 1 дан катта бўлса, у ҳолда пунктир чизиғи узлуксиз кўринишда экранга узатилади.

Pen.width хусусиятининг қийматлари

11.3-жадвал

Константа	Чизиқнинг кўриниши
psSolid	Узлуксиз чизиқ
psDash	Узун штрихли пунктир чизиқ
psDot	Қалта штрихли пунктир чизиқ
psDashDot	Узун ва қалта штрихли пунктир чизиқ
psDashDotDot	Битта узун, иккита қисқа штрихли пунктир чизиқ
psClear	Чизиқ кўринмайди. (соҳа чегараси кўринмаслиги керак бўлган ҳолларда қўлланади)

Mode хусусияти ҳолатининг нукталарининг рангига боғлиқ равишда чизиқнинг нукталарининг ранги қандай ҳосил қилинишини аниқлайди. Агар кўрсатилмаган бўлса, X ҳолда чизиқлар Pen.Color хусусиятининг қийматида кўрсатилган ранг билан чизилади. Аммо, дастурчи фон рангига нисбатан инверсион рангини ҳам белгилаши мумкин. Бундай ҳол фон рангига боғлиқ бўлмаган ҳолда чизиқ тўлалигича кўринишини таъминлайди. 11.4 –жадвалда Pen.Mode хусусиятининг айрим қийматлари келтирилган.

Pen.Mode хусусияти чизиқ рангига таъсир кўрсатади. 1.4 –жадвал

Константа	Чизиқнинг ранги
pmBlack	Қора, Pen. Color хусусияти қийматида боғлиқ эмас
pmWhite	Оқ, Pen. Color хусусияти қийматида боғлиқ эмас
pmCopy	Чизиқ ранги Pen. Color хусусияти қийматида кўра танланади.
pmNotCopy	Чизиқ ранги Pen. Color хусусияти қийматида инверсион рангга бўлади.
pmNot	Чизиқ нукталарининг ранги чизиқ чизиладиган ҳолда фон рангига нисбатан инверсион бўлади.

Чўтка. Методлар чўткани (canvas.Brush) ёпиқ соҳаларни (масалан, геометрик фигураларни) чизиш ва бўяш учун ишлатади. Чўтка, объект сифатида иккита хусусиятга эга. Улар 11.5-жадвалда берилган.

TBrush (чўтка) хусусиятининг қийматлари 11.5-жадвал

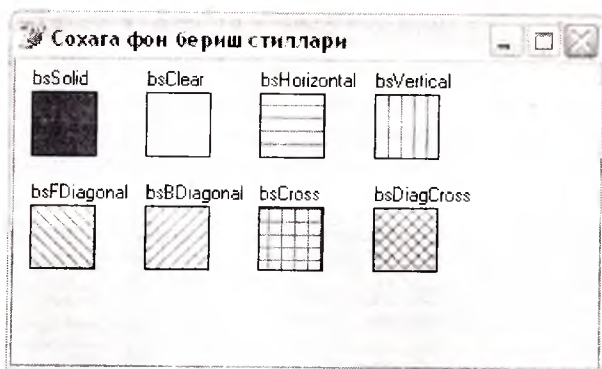
Хусусияти	маъноси
Color	Ёпиқ соҳани бўяйди
Style	Соҳага фон бериш стили (типи)

Контурнинг ёпиқ ички соҳаси бўялган ёки фон берилган бўлиши мумкин. 1-ҳолда соҳа тўлалигича фонга бекитади, 2-чисида эса штрихланмаган жойларда фон кўриниб туради. Color хусусиятининг қиймати сифатида TColor типидagi ихтиёрий номланган константадан фойдаланиш мумкин. (11.2-жадвалга қараи)

Соҳага фон бериш стилини белгиловчи номланган константалар 11.6-жадвалда берилган.

Константа	Соҳани тўлдирish тили (фони)
bsSolid	Узлуксиз фон билан тўлдирish
bsClear	Соҳа бўялмайди
bsHorizontal	Соҳага горизонтал штрихли фон бериш
bsVertical	Соҳага вертикал штрихли фон бериш
bsFDiagonal	Соҳага олд томонга қийшайган штрихли фон бериш
bsBDiagonal	Соҳага орқага қийшайган штрихли фон бериш
bsCross	Катаксимон штриховкали фон
bsDiagCross	Қийшик чизиқли катаксимон фон

Намуна сифатида 11.1-листингда соҳага фон бериш стиллари дастури келтирилган. Ушшг ёрдамида экранга (11.2-расм) қора рангли ва турли стиллар билан фон берилган саккизта тўғри тўртбурчак тасвири чиқарилади.

11.2-расм. Соҳага фон бериш стиллари дастурининг ойнаси

11.1-листинг. Фон бериш стиллари.

```

unit ctil_;
interface
uses    Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, ExtCtrls;
type
TForm1 = class(TForm)
    Image1: TImage;

```

```

    procedure Image1Click(Sender: TObject);
private
    { Private declarations }
public
    { Public declarations }
end;
var
    Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.Image1Click(Sender: TObject);
const
    bsName: array[1..8] of string = ('bsSolid', 'bsClear', 'bsHorizontal',
    'bsVertical', 'bsFDiagonal', 'bsBDiagonal', 'bsCross', 'bsDiagCross');
var
    x,y: integer; // Тўртбурчак юқори чан бурчагининг координаталари
    w,h: integer; // Тўғри тўртбурчакнинг кенлиги ва баландлиги
    bs: TBrushStyle; // фон бериш стили
    k: integer; // фон бериш стили номери
    i,j: integer;
begin
    w := 40; h := 40; // Тўғри тўртбурчакнинг ўлчамлари
    y := 20;
    for i := 1 to 2 do
    begin
        x := 10;
        for j := 1 to 4 do
        begin
            k := j + (i-1)*4; // фон бериш стили номери
            case k of
                1: bs := bsSolid;
                2: bs := bsClear;
                3: bs := bsHorizontal;
                4: bs := bsVertical;
                5: bs := bsFDiagonal;
                6: bs := bsBDiagonal;
                7: bs := bsCross;
                8: bs := bsDiagCross; end;
            // тўғри тўртбурчакни чиқарин

```

```

Canvas.Brush.Color := clGreen;
// бўли раши - яшил
Canvas.Brush.Style := bs;
// фон берини стили
Canvas . Rectangle (x, y, x+w, y+h) ;
// стил помини чиқарин
Canvas.Brush.Style := bsClear;
Canvas.TextOut(x, y-15, bsName[k]);
x := x + w + 30;
end;
y := y + h + 30;
end;
end;
end.

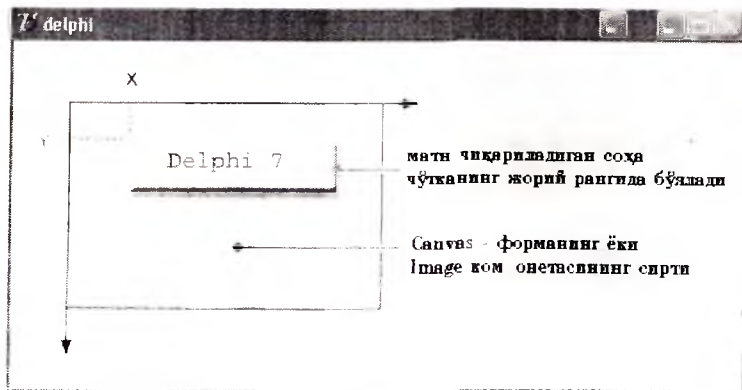
```

11.3. Матларни чиқарин

Матларни график объектнинг сиртига чиқариш учун TextOut методидан фойдаланилади. Бу методни умумий кўринишда кўйидаги буйруғи билан чақирилиши мумкин:

Объект.Canvas.TextOut(x, y, Matr)

Бу ерда *объект* — сиртига матн чиқариладиган объектнинг номи; x , y — график сиртдаги нуқтанинг координаталари (11.3-расм); *Matr* — белгилн тидаги ўзгарувчи ёки константа, унинг қиймати матн сифатида сиртнинг (x, y) координатали нуқтасидан бошлаб экранга чиқарилади.

11.3-расм. Матн чиқариладиган соҳанинг координаталари

Матнларни экранга чиқариш учун фойдаланиладиган шрифт Canvas объектининг Font хусусияти билан белгиланади. 11.7-жадвалда TFont тибидаги объектининг хусусиятлари келтирилган. Улардан TextOut ва TextRect методларида фойдаланиш мумкин.

TFont объектининг хусусиятлари

11.7-жадвал

Name	
Size	
Style	Объект. Canvas . Font := [fsBold, fsItalic]
Color	

Диққат!: Матнларнинг чиқариш соҳаси чўтканинг жорий ранги билан бўялган бўлади. Шунинг учун матни экранга чиқаришдан аввал Brush.Color хусусиятига bsClear қийматини бериш ёки чўткага матн чиқариладиган сиртнинг ранги билан бир ҳил қийматни ўзлаштириш лозим.

Қуйидаги дастур парчаси форма сиртига матнларни чиқариш учун Textout функциясида фойдаланишга намуна бўла олади.

```
with Form1.Canvas do begin
```

```
// шрифтнинг характеристикаларини белгилаш
```

```
Font.Name := 'Tahoma';
```

```
Font.Size := 20;
```

```
Font.Style := [fsItalic, fsBold] ;
```

```
Brush.Style := bsClear; // матни чиқариш соҳаси бўялмайди
```

```
TextOut(0, 10, 'Borland Delphi 7');
```

```
end;
```

Матни Textout методи билан сиртга чиқарилганидан сўнг, чиқариш кўрсаткичи (қалам) матн чиқарилган соҳанинг ўнг юқори бурчагига боради.

Айрим ҳолларда дастурни ишлаб чиқиш вақтида узунлиги номаълум бўлган ахборотдан кейин қандайдир матни чиқаришга тўғри келади. Масалан, бу бирор сонни харфлар орқали ёзувдан кейин чиқарилиши талаб қилинган "сум" сўзи бўлсин. Бу ҳолда чиқарилган матннинг ўнг томондаги координатасини билиш лозим бўлади. TextOut методи билан чиқарилган матннинг ўнг томондаги координатасини PenPos хусусияти ёрдамида аниқлаш мумкин. Қуйидаги дастур парчаси матннинг сатрларини иккита TextOut ёрдамида чиқаришни намойиш қилади.

```
with Form1.Canvas do begin
  TextOut(0, 10, 'Borland ');
  TextOut(PenPos.X, PenPos.Y, 'Delphi 7');
end;
```

11.4. Соғда график элементларни чизиш учун методлар

Ихтиёрлий расм, чизма ва схемаларни соғда график элементларнинг (нўқта, чизиқ, айлана, ёй ва х.к.) тўпламидан иборат деб қараш мумкин. Шунинг учун экранда керакли тасвирини ҳосил қилиш учун дастур бу тасвирини ташкил қилувчи график соғда элементларни чизишни (экранга чиқаришни) таъминлаши лозим.

Соғда график элементларни компонента сиртида (форма ёки илюстрацияларни чиқариш соҳасида) чизиш масаласи шу компонентанинг Canvas хусусиятининг эҳтиёжга қараб, мос методларни қўллаш орқали ҳал қилиниши мумкин.

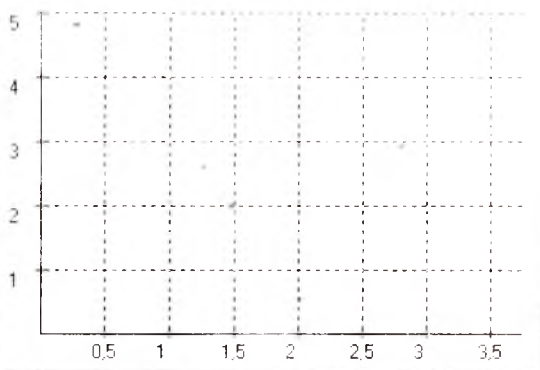
Чизиқлар. Тўғри чизиқларни чизиш учун *LineTo* методидан фойдаланилади. Бу методни умумий кўринишида қуйидаги усулда қақарилади:

Компонент.Canvas.LineTo(x,y)

LineTo методи қаламнинг жорий позициясидан бошлаб, метода мурожаат қилинганда кўрсатилган координатали нўқтагача бўлган тўғри чизиқни (кесмани) ясади. Чизиқнинг бошланғич нўктасини қаламни график сиртнинг керакли позициясига суриш усули билан кўрсатиш мумкин. Бу вазифани *MoveTo* методи бақаради. Унинг параметрлари иккита бўлиб, қаламнинг навбатдаги позициясини кўрсатувчи нўктани аңлатади. Чизиқнинг кўриниши, (ранги, қалинлиги ва стили) чизиқ чизилиши талаб қилинган график сиртнинг Pen хусусиятининг қийматлари билан аниқланади.

Кўпинча, ҳисоблашлар натижаларини графиклар кўринишида ифодалаш қулай ҳисобланади. Тушунини осон бўлиши ҳамда кўرғазмалилликни ошириш учун графикларни координаталар ўқи ва рақамли тўр фонидан фойдаланган ҳолда ясалади. 11.2-листинида форма сиртига координаталар ўқи ва рақамли тўрни чиқарувчи дастурнинг матни келтирилмоқда. (11.4-расм)

Координата тўри

11.4-расм. Координата тўри дастурининг ойнаси

11.2-листинг. Координата ўқлари ва рақамланган тўр

```
unit grid_;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,  
Forms, Dialogs, StdCtrls;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    procedure FormPaint(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
implementation  
{$R *.DFM}  
procedure TForm1.FormPaint(Sender: TObject);  
var  
  x0,y0:integer; // координата ўқларининг бошланғич нуқтаси  
  dx,dy:integer; // координата тўрининг қадами (пикселларда)  
  h,w:integer; // координата тўрининг чиқариш соҳасининг  
  баланглиги ва кенглиги  
  x,y:integer;  
  lx,ly:real; // тўр чизиқларини рақамлаш (X ва Y бўйича)
```



```

dx,dy:real; # тўр чизиқларининг белгиланган қадами (X ва Y бўйича)
cross:integer; # рақамланмаган тўр чизиқларининг ҳисоблагич
dcross:integer; # рақамланганларни орасида рақамланмаган
чизиқларининг миқдори

```

```
begin
```

```

x0 := 30; y0 := 220; # ўқлар (40,250) нуктадан бошланади.

```

```

dx := 40; dy := 40; # координата тўришининг қадами 40 ниссел

```

```

dcross := 1; # X тўришининг чизиқларини белгиланган: 1 - ҳар бирини

```

```

#
# 2 - битгадан оралатиб

```

```

#
# 3 - иккитадан оралатиб

```

```

dlx := 0.5; # X ўқининг белгиланган қадами

```

```

dly := 1.0; # Y ўқининг белгиланган қадами: 1, 2, 3 ва х.к.

```

```

h := 200;

```

```

w := 300;

```

```

with form1.Canvas do

```

```
begin
```

```

cross := dcross;

```

```

MoveTo(x0,y0); LineTo(x0 , y0-h); # X ўқи

```

```

MoveTo(x0, y0); LineTo(x0 + w, y0); # Y ўқи

```

```

# X ўқи бўйича бўлақлаш, тўр ва рақамлаш

```

```

x := x0 + dx;

```

```

lx := dlx;

```

```
repeat
```

```

MoveTo(x,y0-3); LineTo(x,y0 + 3); # бўлақлаш

```

```

cross := cross-1;

```

```

if cross = 0 then # рақамлаш

```

```
begin
```

```

TextOut(x-8, y0 + 5, FloatToStr(lx));

```

```

cross := dcross;

```

```
end;
```

```

Pen.Style := psDot;

```

```

MoveTo(x, y0-3); LineTo(x, y0-h); # тўришининг чизиқлари

```

```

Pen.Style := psSolid;

```

```

lx := lx + dlx;

```

```

x := x + dx;

```

```
until (x>x0 + w);
```

```

# Y ўқи бўйича бўлақлаш, тўр ва рақамлаш

```

```

y := y0-dy;
ly := dly;
repeat
  MoveTo(x0-3, y); LineTo(x0 + 3,y); // бўлакларни
  TextOut(x0-20, y, FloatToStr(ly)); // рақамлаш
  Pen.Style := psDot;
  MoveTo(x0 + 3, y); LineTo(x0 + w, y); // тўрнинг чизиқлари
  Pen.Style := psSolid;
  y := y-dy;
  ly := ly + dly;
until (y<y0-h);
end;
end;
end.

```

Келтирилган дастурнинг ўзига ҳос томони шундаки, у тўрнинг қадами ва рақамлаш усулини белгилашга имкон беради. Бундан ташқари, дастур X ўқининг тўрнинг ҳар бир чизиқларини эмас, балки оралашиб ҳам рақамлай олади. Бунинг сабаби шунки, агар рақамлашда қатнашадиган сонлар бир нечта рақамдан иборат бўлса, рақамлашда қатнашадиган сонларни экранга чиқарганда уларнинг айрим рақамлари бир-бирининг устига тушиб қолиши эҳтимоллигини олдиндан олшдан иборат.

Синиқ чизиқ. *Polyline* методи синиқ чизиқ чизини учун хизмат қилади. Бу метод параметр сифатида *TPoint* типидagi массивни қабул қилади. Массивнинг ҳар бир элементи *x* ва *y* майдонли ёзувдан иборат бўлиб, синиқ чизиқнинг синиқ нуқтасини белгилайди. *Polyline* методи координатаси массивда жойлашган синиқ чизиқнинг синиқ нуқталарини кетма-кет кесмалар билан бирлаштиради: биринчини иккинчи билан, иккинчини учинчи билан ва х.к.

Polyline методидан ёниқ контурларни чизини учун ҳам фойдаланиши мумкин. Бунинг учун методнинг параметри сифатида иштирок этаётган массивнинг биринчи ва охириги элементлари бир ҳил бўлиши лозим. Намуна сифатида 11.3-листингда берилган дастурни кўрайлик. Бу дастур диалог ойиниси сиртида сичқонча тугмаси чертилган жойда беш қиррали юлдуз тасвирини (11.5-расм) ясади. Юлдуз чизилган ранг сичқончанинг қайси тугмаси чертилишига боғлиқ. Сичқонча тугмасини чертини (*MouseDown* ходисаси) учун ходисаларни қайта ишлаш процедураси юлдуз чизини

процедураси StarLine ни чақиради ва уша параметр сифатида сичқонча нуктаси чертилан нуктанинг координатларини узатади. Юлдузни StarLine процедураси чизади. X параметр сифатида юлдуз марказининг координатларини ҳамда ҳолатини олади. Дастлаб, юлдузнинг учлари ва чуқурликларининг координатлари ҳисобланади ва бу маълумотлар P массивга ёзилади. Сўнгра бу массив PolyLine методига параметр қилиб узатилади. P массив элементларини ҳисоблашда қутб координатлар системасидан фойдаланамиз. Бунинг учун бурчаклар радианларда ифодаланган бўлиши керак.

П.3-листинг. Ёниқ конгтур (юлдуз) чизин

```

unit Stars_;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    procedure FormMouseDown(Sender: TObject; Button:
TMouseButton;
      Shift: TShiftState; X, Y: Integer);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}

procedure StarLine(x0,y0,r: integer; Canvas: TCanvas);
  // x0,y0 – Юлдуз марказининг координатаси
  // r – юлдузнинг радиуси
var
  p : array[1..17] of TPoint; // учлар чуқурликлар массиви
  a: real; // Учлар учун угол бурчак
  i: integer;
begin
  a := 0; // ўн учдан ясашиш бошлаш учун
  for i := 1 to 16 do

```

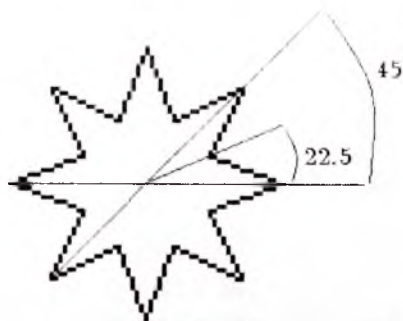
```

begin
  if (i mod 2 = 0) then
    begin // чуқурлик координаталари
      p[i].x := x0 + Round(r * 2*cos(a*2*pi / 360));
      p[i].y := y0 - Round(r * 2*sin(a*2*pi / 360));
    end
  else
    begin // учини координаталари
      p[i].x := x0 + Round(r*cos(a*2*pi / 360));
      p[i].y := y0 - Round(r*sin(a*2*pi / 360));
    end;
    a := a + 22.5;
  end;
  p[17].X := p[1].X; // Юлдуз контурини ёниги учун
  p[17].Y := p[1].Y;
  Canvas.Polyline(p); // юлдузни чизини
end;

// сичқонча тугмаларини чертилиши
procedure TForm1.FormMouseDown(Sender: TObject; Button:
TMouseButton; Shift: TShiftState; X, Y: Integer);
begin
  if Button = mbLeft // чап тугма чертилганми ?
    then Form1.Canvas.Pen.Color := clBlack
    else Form1.Canvas.Pen.Color := clRed;
  StarLine(x, y, 30, Form1.Canvas);
end;
end.

```

Эслатма: P массивнинг ўлчами учлар ва чуқурликлар сонидан биттага кўп ҳамда массивнинг биринчи ва охириги элементлари устма-уст тушади.

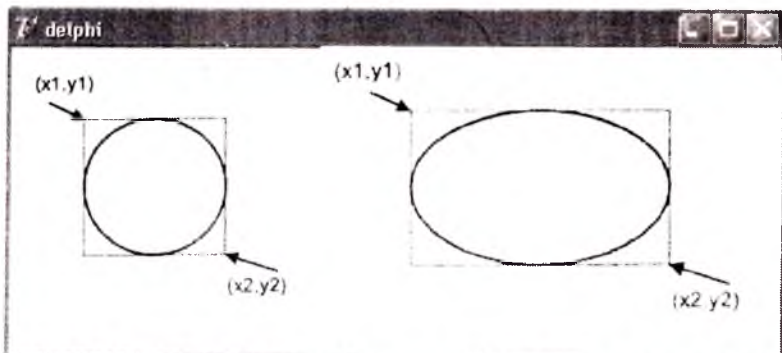
11.5-расм. Юлдуз

✓ Айлана ва эллипс. Эллипс ёки айлана тасвирини ҳосил қилиш учун *Ellipse* методидан фойдаланилади. Эллипс ёки айлана чизиш бу методнинг параметрларига боғлиқ. Методни ишга туширишнинг умумий кўриниши қуйидагича:

Объект. Canvas.Ellipse(x1,y1, x2,y2)

Бу ерда *объект* — сиртида расм чизиш талаб қилинган объектнинг (компонентанинг) номи; $x1, y1, x2, y2$ — айлана ёки эллипсга таниқи чизилган тўғри тўртбурчакнинг координаталари. Демак, агар тўғри тўртбурчак квадратдан иборат бўлса айлана, аке ҳолда эллипс чизилади. (11.6-расм).

Эллипс чизиқларининг ранги, қалинлиги ва стили Pen хусусиятининг қийматлари билан аниқланади, эллипснинг ички ранги ва фон бериш стили расм чизиладиган сиртнинг (canvas нинг) Brush хусусияти қийматлари билан белгиланади.

11.6-расм. Чизиладиган фигура Ellipse методининг параметрларига боғлиқ

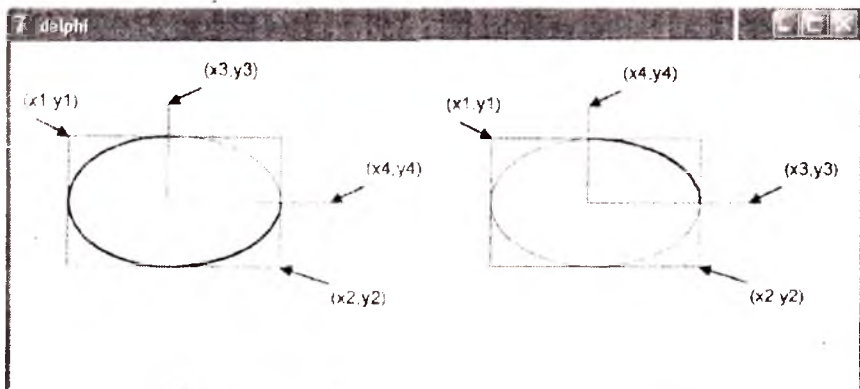
Ёй. Ёйларни *Arc* методи билан ясаш мумкин. Бу методи умумий кўринишида қуйидагича ёзини мумкин:

Объект. *Canvas.Arc(x1,y1,x2,y2,x3,y3,x4,y4)*

Бу ерда $x1, y1, x2, y2$ — чизилаётган ёйнинг асоси бўлган эллипсининг (айлананинг) параметрлари; $x3, y3$ — ёйнинг бошланиш нуқтасини кўрсатувчи параметрлар; $x4, y4$ — ёйнинг тугаш нуқтасини белгилайдиган параметрлар.

Бошланғич (охирги) нуқта — бу эллипс чегарасининг эллипс марказидан $(x3, y3)$ ҳамда $(x4, y4)$ координатали нуқталарга ўтказилган тўғри чизиқлар орасида ётган қисми. Ёйлар соат милларига тескари йўналишда ясалади. (11.7-расм).

Ёйнинг ранги, қалиنлиги ва чизиқларининг стилини расм чизилаётган (*canvas*) сиртининг *Pen* хусусияти қийматлари билан кўрсатилади.

11.7-расм. Ёй эллипс (айлана) нинг маълум бир қисмидан иборат.

Тўғри тўртбурчак. Тўғри тўртбурчаклар *Rectangle* методи билан чизилади. Бу методнинг умумий кўриниши қуйидагича:

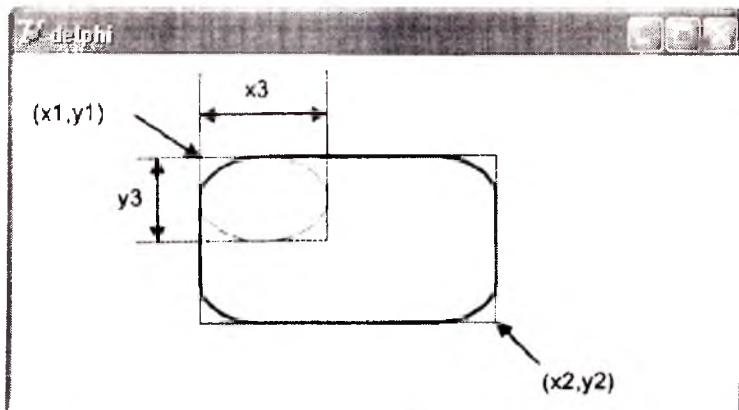
Объект. *Canvas.Rectangle(x1, y1,x2, y2)*

Бу ерда **Объект** — сиртида расм чизиладиган объект (компонент) нинг номи; $x1, y1$ ва $x2, y2$ — тўғри тўртбурчакнинг чап юқори ва ўнг қуйи бурчакларнинг координаталари. \llcorner

RoundRec методи учлари ёйсимон бўлган тўғри тўртбурчак ясаш учун фойдаланилади. Бу методи умумий кўринишида

Объект. *Canvas.RoundRec(x1,y1,x2, y2, x3, y3)*

тарзида ниҳта туширилади. Бу ерда $x1, y1, x2, y2$ – ёйсимон учли тўғри тўртбурчакка ташқи чизилган тўғри тўртбурчакнинг координаталари; $x3, y3$ – чорак қисми тўғри тўртбурчак учли сифатида чизиладиган эллипсининг ўлчамлари (11.8-расм).

11.8-расм. RoundRect методи учлари ёйсимон тўғри тўртбурчак чизади

Тўғри тўртбурчак чизиқларининг ранги, қалиنлиги ва стили Pen хусусиятининг қийматлари билан аниқланади. Тўғри тўртбурчакнинг ички ранги ва фон бериш стили расм чизиладиган сиртнинг (canvas нинг) Brush хусусияти қийматлари билан белгиланади.

Тўғри тўртбурчак ясаш учун яна иккита метод мавжуд. Бу методлар қалам ўрнига мўйқалам билан чизади. *FillRect* методи бўялган тўғри тўртбурчак, *FrameRect* методи эса фақат тўғри тўртбурчак контурини чизиш учун фойдаланилади. Бу методларнинг ҳар иккисиде фақат битта параметр - TRect тишидаги структура қатнашади. TRect структурасининг майдонлари тўғри тўртбурчакли соҳанинг координаталарини сақлайди, улар Rect функцияси ёрдамида аниқланиши мумкин.

Кўнбурчак. *Polygon* методи кўнбурчак чизиш учун хизмат қилади. Бу методнинг параметри Troint тишидаги массивдан иборат. Бу массивнинг ҳар бир элементи ёзув бўлиб, иккита майдон x ва y ларини ўз ичига олади. Бу ёзув-нуқта кўнбурчакнинг битта учини ифодалайди. Polygon методи координаталари массивда кўрсатилган нуқталарни кетма-кет кесмалар билан бирлаштиради: биринчисини иккинчи билан, иккинчисини учинчисини билан ва х.к. Сўнгра охириги нуқта ва биринчи нуқталар туташтирилади.

✓ Кўйбурчак чизиқларининг ранги, қалинлиги ва стили Pen ҳуусиятини кийматлари билан аниқланади, кўйбурчакнинг ички ранги ва фон беринг стили расм чизилаётган сиртнинг (canvas лини) Brush ҳуусияти кийматлари билан белгиланади, соҳа сўйдаламнинг жорий ранги ва стилида бўлади. Кўйидаги процедурада polygon методи билан учбурчак ясалади.

```

procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);
var
pol: array[1..3] of TPoint; // Учбурчак учларининг координаталари
begin
pol[1].x := 10; pol[1].y := 50;
pol[2].x := 40; pol[2].y := 10;
pol[3].x := 70; pol[3].y := 50;
Form1.Canvas.Polygon(pol);
end;

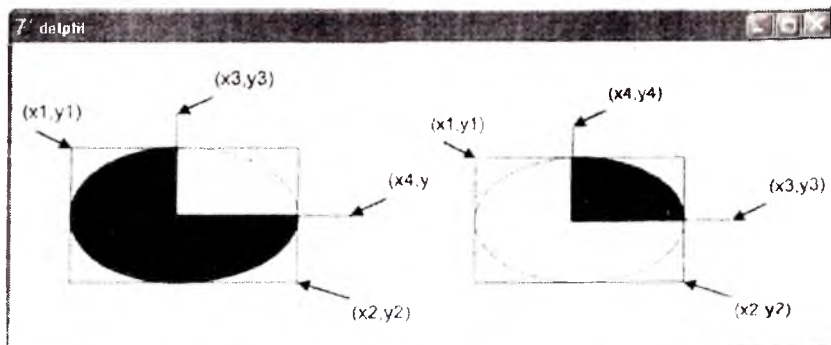
```

Сектор. Секторларни *Pie* методи ёрдамида чизин мумкин. Бу методи умумий кўринишида қуйидаги бўйрук билан чақирилади:

Объект. Canvas.Pie(x1,y1,x2,y2,x3,y3,x4,y4)

Бу ерда $x1, y1, x2, y2$ секторнинг асоси бўлган эллиптиш (айланани) аниқлайдиган параметрлар; $x3, y3, x4, y4$ - секторнинг четараси бўлган тўғри чизиқларнинг охириги нуқталарининг координаталари.

Тўғри чизиқларнинг бошланғич нуқталари эллиптиш (айлана) маркази билан ўстма-ўст тушади. Сектор соат милларига тесқари йўналишида кесиб олинади: координаталари $(x3, y3)$ бўлган нуқтадан бошланғич, $(x4, y4)$ координатали нуқтада тугайди. (11.9-расм).

11.9-расм. Pie методининг параметрларига секторнинг бошланғич

Нуқта. Дастур график чизадиган сиртга Canvas объекти мос келади. TColor тинидаги икки ўлчовли массивдан иборат бўлган *Pixels* хусусияти график сиртининг ҳар бир нуқтасининг ранги ҳақидаги маълумотни сақлайди. *Pixels* хусусиятидан фойдаланиб, график сиртининг иккитерий нуқтасига талаб қилинган рангни бериш мумкин. Масалан,

```
Form1.Canvas.Pixels[10,10] := clRed;
```

буйруғи форма сиртидаги (10, 10) координатали нуқтага қизил ранг беради.

Pixels массивининг ўлчамлари график сиртининг ўлчамлари билан белгиланади. Форманинг график сиртининг (клиентлар соҳаси деб ҳам аталади ишчи соҳанинг) ўлчамлари *Clientwidth* ва *ClientHeight* хусусиятларининг қийматлари билан аниқланади, *Image* компонентасининг ўлчамлари эса *Width* ва *Height* хусусиятларининг қийматлари билан белгиланади. Форманинг ишчи соҳасининг чап юқори бурчакка *pixels[0,0]*, ўнг қуйи бурчакка эса *Pixels[Clientwidth-1,ClientHeight-1]* элементлари мос келади.

Pixels хусусиятидан графиклар ясашда фойдаланилади. Одатда графиклар берилган формулалар бўйича ҳисобланлар натижаси асосида қурилади. Функция аргументининг ўзгариш диапазони бошланғич маълумот деб қабул қилинади. Функция қийматларининг ўзгариш соҳаси ва диапазони эса ҳисоблаб топиш мумкин. Олинган маълумотлар асосида масштабни топиш мумкин. Масштаб ясалаётган график расм чизиш учун мўлжалланган форма ёки сиртни тўла эгаллаши учун керак бўлади. Масалан, агар бирор $f(x)$ функция 0 дан 1000 гача бўлган қийматларни қабул қилса, ҳамда унинг графигини чиқариш учун баландлиги 250 пиксел бўлган форма соҳаси олинган бўлса, у ҳолда Y ўқи бўйича масштабни $t = 250/1000$ формула билан топилади. Шундай қилиб, $f(x) = 70$ нуқтага координатаси $Y = 233$ бўлган нуқта мос келади. Y нинг координаталари

$$Y = h - f(x) \times t = 250 - 70 \times (250/1000)$$

формула билан топилган. Бу ерда h – график қуриладиган соҳанинг баландлиги. Эътибор берган бўлсангиз, $250 - 70 \times (250/1000)$ ифоданинг аниқ қиймати 232,5 га тенг. Аммо, нуқтани Canvas сиртига чиқариш учун фойдаланиладиган *pixels* хусусиятининг индекси фақат бутун сон бўлиши мумкин. Шунинг учун 232,5 сони ўзига энг яқин бутун сон, яъни 233 орқали яхлитлади.

Куйида белгирилатган дастур матни (11.4-листинг) pixels хусусиятидан фойдаланган ҳолда $y = 2 \sin(xe^{1/5})$ функциясининг графигини чизади. График чизилиш учун форманинг мумкин бўлган барча қисми банд қилинади. Агар фойдаланувчи дастурини иши давомида ойна ўлчамларини ўзгартирса, график янги масштаб бўйича бошқатдан чизилади.

11.5-листинг. Функциянинг графиги

```

unit grfunc_;
interface
uses    Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs;
type
  TForm1 = class(TForm)
    procedure FormPaint(Sender: TObject);
    procedure FormResize(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.DFM}
// графигини чизилиш талаб қилинган функция
Function f(x:real):real;
begin
  f := 2*Sin(x)*exp(x / 5);
end;
// функция графигини чизилиш
procedure GrOfFunc;
var
  x1,x2:real; // функция аргументининг ўзгариш чегараси
  y1,y2:real; // функция қийматининг ўзгариш чегараси
  x:real; // функциянинг аргументи
  y:real; // функциянинг x нуқтадаги қиймати
  dx:real; // аргумент орттирмаси
  l,b:integer; // график соҳанинг чап қуйи бурчаги
  w,h:integer; // график соҳанинг кенлиги ва баландлиги

```

```

mx,mu:real:      X ва Y ўқлари бўйича масштаб
x0,y0:integer:   координаталар боши
begin
  // график соха
  l := 10;          // X - чан юқори бурчакнинг координатаси
  b := Form1.ClientHeight-20; // Y-чан юқори бурчак координатаси
  h := Form1.ClientHeight-40; // баландлиги
  w := Form1.Width-40;   // кенглиги
  x1 := 0;           // аргумент диапозонининг қуйи чегараси
  x2 := 25;         // аргумент диапозонининг юқори чегараси
  dx := 0.01;      // аргумент қадами
  // функциянинг [x1, x2]кесмадаги энг катта ва энг кичик
қийматларини тонамиз
  y1 := f(x1); // минимум
  y2 := f(x1); // максимум
  x := x1;
repeat
  y := f(x);
  if y < y1 then y1 := y;
  if y > y2 then y2 := y;
  x := x+dx;
until (x>=x2);
// масштабни ҳисоблаймиз
mu := h / abs(y2-y1); // Y ўқи бўйича масштаб
mx := w / abs(x2-x1); // X ўқи бўйича масштаб
// ўқлар
x0 := l;
y0 := b-Abs(Round(y1*mu));
with form1.Canvas do
begin
  // ўқлар
  MoveTo(l,b);LineTo(l,b-h);
  MoveTo(x0,y0);LineTo(x0+w, y0);
  TextOut(l+5, h-h, FloatToStrF(y2, ffGeneral, 6, 3));
  TextOut(l+5, b, FloatToStrF(y1, ffGeneral, 6, 3));
  // графикни ясап
  x := x1;

```

```

repeat
  y := f(x);
  Pixels[x0+Round(x*mx),y0-Round(y*my)] := clRed;
  X := x + dx;
until (x>=x2);
end;
end;
procedure TForm1.FormPaint(Sender: TObject);
begin
  GrOffFunc;
end;
// дастур ойнасининг ўзгаришларини ўзгарди
procedure TForm1.FormResize(Sender: TObject);
begin
  // формани тозалаш
  form1.Canvas.FillRect(Rect(0,0,ClientWidth,ClientHeight));
  // графикни ясаш
  GrOffFunc;
end;
end.

```

Ушбу дастурда асосий ишчи GrOffFunc процедураси бажаради. У дастлаб функциянинг $[x1, x2]$ оралиқдаги максимал ($y2$) ва минимал ($y1$) қийматларини ҳисоблайди. Сўнгра форманинг кенлиги ($Form1.ClientWidth - 40$) ва баландлиги ($Form1.ClientHeight - 40$) каби маълумотларни эътиборга олиб, X ўқи бўйича масштаб (mx) ва Y ўқи бўйича масштабларни (my) тонади.

График чиқариладиган сиртнинг баландлиги ва кенлиги форманинг ишчи (клиент) соҳаси сарлавҳа ва чегараларни ҳисобга олмасдан аниқланади. Масштаб топилигидан сўнг, процедура горизонтал ўқнинг у координатасини (OY) аниқлайди ва графикнинг координата ўқларини чизади. Сўнгра бевосита функциянинг графигини ясашга ўтилади. (Н.10-расм).

GrOffFunc процедурасига мурожаат қилишни onPaint ва onFormResize ходисаларни қайта ишлаш процедуралари бажаради. TForm1.FormPaint процедураси дастур ишга туширилиб, экранда форма пайдо бўлган заҳоти графикни чизилишини таъминлайди. TForm1.FormResize процедураси форма ўлчамлари ўзгарганидан кейин график ясашни ўз зиммасига олган.

11.10-расм. GrOffice процедураси билан чизилган график

Келтирилган ушбу дастур универсал ҳисобланади. Дастур матнидаги $f(x)$ функцияни алмаштириб, бошқа функциянинг графигини ҳам ясаш мумкин. Функциянинг кўринишидан қатъий назар, унинг графиги формани тўла эгаллайди.

Эслатма: Сизларга таклиф қилинган дастур графиги чизилаётган функция ҳам манфий, ҳам мусбат қийматлар қабул қилганда тўғри ишлайди. Агар сизнинг функциянгиз фақат мусбат, ёки фақат манфий қийматларни қабул қилса, дастур матнига кичик ўзгаришлар киритилишига тўғри келади. Бу ўзгаришларни аниқлаш ўзингизга ҳавола. \checkmark

\checkmark 11.5. Суратларни экранга чиқариш

Сурат деганда биз олдиндан тайёрланган, (масалан, PAINT ёки бошқа мати муҳаррири ёрдамида) алоҳида файл шифатида ЭХМ хотира қурилмаларидан бирида сақланаётган тасвирий файлларни назарда тутамиз.

Суратларни *Image* компонентаси ёрдамида расм чизиладиган сиртга чиқариш мумкин. Унинг ишончли *Additional* қурооллар панелида жойлашган. (11.11-расм). Айниқса кенгайтмаси *bmp*, *jpg* ёки *ico* бўлган суратлар экранга осонгина чакирилади.

11.8-жадвалда *Image* компонентаси асосий хусусиятларининг рўйхати келтирилган.

11.11-расм. Image компонентасининг шифони

Image компонентасининг хусусиятлари

11.8-жадвал

Хусусияти	Мазмуни
Picture	Компонента майдонида аке эттириладиган расм
Width, Height	Компонентанинг ўлчамлари. Агар бу ўлчам сурат ўлчамдан кам бўлиб, AutoSize ва Stretch лар False бўлса, у ҳолда суратнинг маълум бир қисмигина кўрсатилади.
AutoSize	Компонентанинг ўлчамларини суратнинг ҳақиқий ўлчамларига боелик равишда автоматик тарзда ўзгартирилиши
Stretch	Суратни компонентанинг ўлчамларига боелик равишда автоматик масштабланггириши. Бунинг учун AutoSize нинг қиймати False бўлиши керак.
Visible	Компонента ва сурат экрандаги форма сиртида кўринадиган бўлиши?

Компонента майдонига чиқариладиган суратларни илова формасини яратиш жараёнида ҳам, дастур ишлаётган вақтда ҳам кўрсатиш мумкин.

Илова формасини тайёрлаётган вақтда суратлар *picture* хусусиятига стандарт диалог ойинадан фойдаланган ҳолда файлни танлаш орқали кўрсатилади. *Picture* хусусияти *Picture Editor* (11.12-расм) ойинасининг *Load* тугмаси чертилганда экранда пайдо бўлади. *Image Editor* ни ишга тушириш учун *Object Inspector* ойинасида *Picture* ва унинг ёнидаги устундан учта нуқтала тугма чертилади.

Агар суратнинг ўлчамлари компонента ўлчамларидан катта

бўлса, у ҳолда stretch хусусиятига True киймати бериш ҳамда width ва Height хусусиятларига суратнинг ҳақиқий ўлчамларига пропорционал кийматларни бериш лозим.

Суратларни Image майдонига дастурнинг ини жараёни да чиқариш учун Picture хусусиятига LoadFromFile методни қўллаш лозим. Бу методнинг параметри сифатида сурат файлининг номи кўрсатилади. Масалан:

```
Form1.Image1.Picture.LoadFromFile('c:\temp\bart.bmp')
```

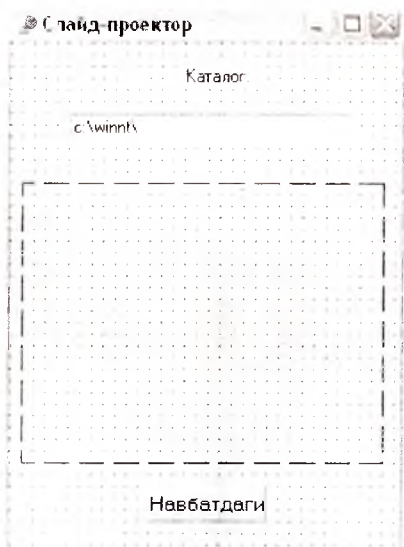
кўрсатмаси суратни bart.bmp файлидан олади ва уни Image1 майдонига чиқаради.

LoadFromFile методи турли тасвирий форматдаги суратларни экранга чиқариш учун мўлжалланган: BMP, WMF, JPEG (jpg кенгайтма.ни файллар).

Қуйидаги дастур (унинг матни 11.5-листингда келтирилган) Image компонентасидан фойдаланувчи кўрсатган каталогдаги суратларни кўриш учун хизмат қилади. Бу дастурнинг диалог ойнаси 11.13-расмда кўрсатилган.

11.12-расм. Picture Editor ойнаси

11.13-расм. Слайд-проектор

```

unit shpic_;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, ExtCtrls, {jpeg,} StdCtrls, Menus;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Image1: TImage;
    Button1: TButton;
    Label1: TLabel;
    Edit1: TEdit;
    procedure FormActivate(Sender: TObject);
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
  aSearchRec : TSearchRec;
  aPath : String; // сурат жойлашган каталог
  aFile : String; // сурат файли
  n: integer = 0;
  iw,ih: integer; // Image компонентасининг дастлабки ўлчами
implementation
{$R *.DFM}
// сурат чиқариладиган соҳани сурат ўлчамига мослаб ўзгартириш
Procedure ScaleImage;
var
  pw, ph : integer; // сурат ўлчами
  scaleX, scaleY : real; // X ва Y бўйича масштаб
  scale : real; // масштаб
begin
  // сурат юклади. Унинг ўлчамларини аниқлаймиз
  pw := Form1.Image1.Picture.Width;
  ph := Form1.Image1.Picture.Height;
  if pw > iw // сурат кенлиги компонента кенлигидан катта
    then scaleX := iw / pw // масштаблангириш лозим

```



```

    else scaleX := 1;
if ph > ih  сурат баландини компонента баландинидан катта
    then scaleY := ih / ph  масштаблантириши лозим
    else scaleY := 1;
*/ энг кичик коэффициент тапаймиз
if scaleX < scaleY
    then scale := scaleX
    else scale := scaleY;
*/ сурат чиқариладиган соҳа ўлчамини ўзгартирамиз
Form1.Image1.Height:=Round(Form1.Image1.Picture.Height*scale);
Form1.Image1.Width:=Round(Form1.Image1.Picture.Width*scale);
*/ Stretch = True ҳамда соҳа ўлчами сурат ўлчамига пропорционал
*/ бўлиши учун, сурат бузилишларсиз масштаблантирилади
end;

*/ биринчи суратни чиқариш
procedure FirstPicture;
var
    r : integer; */ файлни кидириш натижаси
begin
    aPath := Form1.Edit1.Text;
    r := FindFirst(aPath + '*.bmp', faAnyFile, aSearchRec);
    if r = 0 then
        begin
            aFile := aPath + aSearchRec.Name;
            Form1.Image1.Picture.LoadFromFile(aFile); */ суратни юклаш
            ScaleImage;
            r := FindNext(aSearchRec); */ навбатдаги файлни топиш
            if r = 0 then */ яна суратлар борми?
                Form1.Button1.Enabled := True;
        end;
    end;
end;

*/ навбатдаги суратни чиқариш
Procedure NextPicture();
var
    r : integer;
begin
    aFile := aPath + aSearchRec.Name;

```

```

Form1.Image1.Picture.LoadFromFile(aFile);
ScaleImage;
# навбатдаги суратни чиқаришга тайёрлаёмиз
r := FindNext(aSearchRec); # навбатдаги файлни қидираёмиз
if r <> 0
    then # бошқа суратлар йўқ
        Form1.Button1.Enabled := False;
end;

procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
begin
    Image1.AutoSize := False;
    Image1.Stretch := True; # масштаблашга рухсат берамиз
# суратларнинг дастлаб чиқариш соҳаси ўлчамларини эслаб қоламиз
iw := Image1.Width;
ih := image1.Height;
Button1.Enabled := False; # Навбатдаги тугмасига рухсат йўқ
FirstPicture; # биринчи суратни чиқарилсин
end;
# Навбатдаги тугмаси чертилганда
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
begin
    NextPicture;
end;
end.

```

✗ Дастур чиқарилаётган суратларни бузилишларсиз масштаблаштиради. Бунинг туғридан-туғри Stretch хусусиятига True қийматини бериб, эришиб бўлмайди. Биринчи ва қолган суратларни юклаш ва чиқаришнинг мос равишда FirstPicture ва NextPicture процедуралари бажаради. FirstPicture процедураси FindFirst функциясини биринчи учраган BMP-файлнинг номини топиш учун фойдаланади. FindFirst функциясининг параметри сифатида суратлар жойлашган каталог номи, asearchRec структураси (унинг Name майдони қидирилган маълумот топишган бўлса, талабни қамоатлаштирувчи файл номини сақлайди) ҳамда сурат файли ноқибини кўрсатилади. Агар FindFirst функцияси чақирилганда кўрсатилган ҳеч бўлмаганда битта BMP-файл mavjud бўлса, функциянинг қиймати нолга тенг. Бундай ҳолда LoadFromFile методи сурат файлини юклайди. Унга ScaleImage функцияси ишга туширилади. U компонентта ўлчамини

сурат ўлчамига мослаштиради. Юқлардан суратнинг ўлчамини `Form1.Image1.Picture.Width` ва `Form1.Image1.Picture.Height` хусусияти қийматларига мувожаат қилиб, билич мумкин. Уларнинг қийматлари `Image` компонентасининг ўлчамларига боғлиқ эмас. ✎

11.6. Битли тасвирлар

Графика билан ишлаганда `TBitMap` (битли тасвир) тишидаги объектлар билан ишлаш жуда ҳам қулай. Битли тасвир компьютер хотираида сақланаётган, демак кўринмайдиган сирт ҳисобланади. Унинг ўстида дастур турли тасвирларни ҳосил қилади. Битли тасвирларни (расмчаларни) ороиш ва тезлик билан форма ёки суратларни чиқариш соҳасига (`image`) чиқариш мумкин. Шунинг учун дастурда битли тасвирлардан унчалик катта бўлмаган расмлар, масалан, буйруқли тугмалар ўстидаги расмларни сақлаш учун қулай ҳисобланади.

Керакли тасвирларни битли тасвирга юклаш `LoadFromFile` методи билан амалга оширилади, параметр сифатида керакли сурат сақланаётган `BMP`-файлининг номи кўрсатилади. Масалан, агар дастурда `TBitMap` тишидаги `pic` ўзгарувчиси эълон қилинган бўлса,

```
pic.LoadFromFile('c:/images/aplane.bmp')
```

буйруғи бажарилганидан сўнг, `pic` битли тасвири самолёт тасвирига эга бўлади.

Битли тасвирларни форма ёки суратларни чиқариш соҳаси сиртига чақариш учун (`canvas`) сиртининг мос хусусиятига қўлланиладиган `Draw` методидан фойдаланилади. Масалан,

```
Image1.Canvas.Draw(x,y, bm)
```

буйруғи `Image1` компонентасининг сиртига `bm` битли тасвирини чиқаради (буида `x` ва `y` параметрлар расмнинг чап юқори бурчагининг коммнента сиртидаги ҳолатини белгилайди).

Агар `Draw` методини қўлладан аввал `TBitMap` объектининг `Transparent` хусусиятига `True` қиймати берилса, `y` ҳолда расмнинг чап қуйи бурчагидаги ранг билан бир ҳил рангга эга бўлган расм бўлаклари экранда кўрсатилмайди, уларнинг ўрнида фон кўриниб туради. Агар "шаффоф" ранг сифатида расмнинг чап қуйи бурчагидаги рангдан бошқа ранг олинса, `y` ҳолда `TransparentColor` хусусиятига керакли рангин кўрсатувчи белгилни константани қиймат қилиб бериш лозим.

Куйидаги (11.6-листингда берилган) дастур бир печта клемдан иборат битли тасвирларни ҳосил қилиш ҳисобини намойиш қилади.

11.6-листинг. Битли тасвирлардан фойдаланиш

```
unit aplane0;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    procedure FormPaint(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
  sky, aplane: TBitmap; // битли тасвирлар: осмон ва самолёт  
implementation  
{$R *.dfm}  
procedure TForm1.FormPaint(Sender: TObject);  
begin  
  // битли тасвирларни яратиш  
  sky := TBitmap.Create;  
  aplane := TBitmap.Create;  
  // расмларни юклаш  
  sky.LoadFromFile('sky.bmp');  
  aplane.LoadFromFile('aplane.bmp') ;  
  Form1.Canvas.Draw(0,0,sky); // фон  
  Form1.Canvas.Draw(20,20,aplane); // чап самолётни чизиш  
  aplane.Transparent := True;  
  // Энди ранги битли тасвирнинг чап қуйи бурчаги ранги билан  
  // бир ҳил бўлган расм нарчалари қўринмайди  
  Form1.Canvas.Draw(120,20,aplane); // ўнг самолётни чизиш  
  // хотирани тозалаш  
  sky.free; aplane.free;  
end;  
end.
```

Дастур ишга тушганидан сўнг, илова ойинасида (11.14-расм) осмонда учаётган икки самолёт тасвири пайдо бўлади. Фон ва самолёт расмлари – битли тасвирлар ва улар файллардан юкланади. Чап самолёт атрофидаги ошпоқ майдон арпана битли тасвирининг ҳақиқий ўлчамларини кўрсатади. Унг самолёт атрофида эса бундай майдон йўқ. Чунки, уни чиқаришдан аввал битли тасвирнинг Transparent хусусиятига True қиймати берилган.

11.14-расм. Transparent хусусиятини расмга таъсири

11.7. Мультипликация

Мультипликация деганда биз одатда ҳаракатланиб ва ўзгариб турадиган расмларни тушунамиз. Энг содда ҳолатда расм ҳаракат қилиши ёки ўзгариши мумкин.

Юқорида айтиб ўтилдики, расмлар содда график элементлардан иборат бўлади. Расмни сирт бўйлаб сурилишини таъминлаш жуда ҳам осон: дастлаб расмни экранга чиқариш, маълум бир муддат ўтганидан сўнг уни ўчириш, расмни навбатдаги позициядан яна экранга чиқариш ва х.к. Расмни экранга чиқариш ва ўчириш орасидаги вақтни ҳамда расмнинг "эски" ва "янги" позициясини шундай танлаш мумкинки, кўраётган одамда расм экран бўйлаб ҳаракатланаётгандай тасаввур қолдиради. Қуйидаги дастур (11.7-листинг) ва форманинг кўриниши (11.15-расм) илова ойинасининг чап томонидан ўнг томонига ҳаракат қилишини намойиш қилади.

11.15-расм. Ҳаракатланаётган айлана

11.8-листнинг. Ҳаракатланаётган айлана

unit Unit1;

interface

uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms, Dialogs, ExtCtrls;

type

TForm1 = class(TForm)

Timer1: TTimer;

procedure Timer1Timer(Sender: TObject);

procedure FormActivate(Sender: TObject);

private

{ Private declarations }

public

{ Public declarations }

end;

var

Form1: TForm1;

implementation

{\$R *.dfm}

var

x,y: byte; // айлана марказининг координаталари

dx: byte; // x координатасининг сурилиши

// ўчириш ва янги жойда айлана чизиш

procedure Ris;

begin

// айланани ўчириш

form1.Canvas.Pen.Color:=form1.Color;

form1.Canvas.Ellipse(x, y, x + 30, y + 30);

x := x + dx;

// айланани янги жойдан чизиш

form1.Canvas.Pen.Color := clBlack;

form1.Canvas.Ellipse(x, y, x + 30, y + 30) ;

end;

procedure TForm1.Timer1Timer(Sender: TObject);

begin

Ris;

end;

procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);

begin

x := 0; y := 10; dx := 5;

```
timer1.Interval := 50;
```

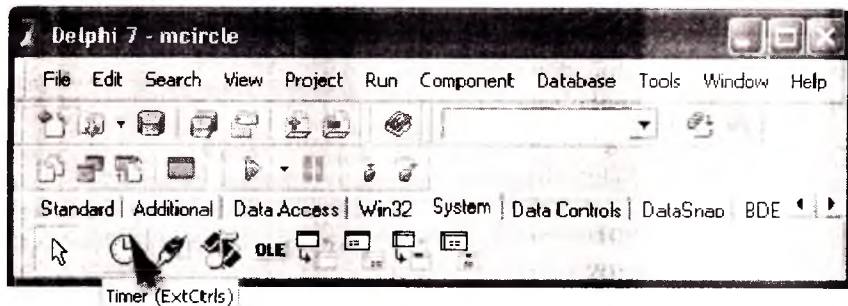
```
// OnTimer ходисасининг рўй бериши -0.5 сек
```

```
form1.canvas.brush.color := form1.color;
```

```
end; end.
```

Ушбу дастурда асосий вазифави Ris процедураси бажаради. У айланани ўчиради ва янги позициядан айлана чизади. Айланани ўчириш масаласи шу айланани фон ранги билан бир хил рангда устидан чизини ҳисобига ҳал қилинади.

Илова формасига Ris процедурасини даврий равишда чақириш учун формага кўринмайдиган Timer (таймер) компонентаси киритилган. Унинг нишони System қуроллар панелида жойлашган. (11.16-расм). Timer компонентасининг хусусиятлари 11.9-жадвалда келтирилган.

11. 16-расм. Timer компонентасининг нишони

Timer компонентасини формада одатдаги усуллар билан жойлаштириш мумкин, аммо, бу компонента новизуал, яъни кўринмайдиган бўлгани учун, дастурнинг иши давомида экранга чиқарилмайди. Шунинг учун уни форманинг ихтиёрий жойига ўрнатиш мумкин.

Timer компонентасининг хусусиятлари

11.9-жадвал

Хусусияти	Маъмуни
Name	Компонентанинг номи. Компонентага муносабат қилиш учун фойдаланилади.
Interval	OnTimer ходисасининг генерация қилиш даври. Миллисекундларда берилади
Enabled	Ишлага рухсат. OnTimer ходисасини генерациясига рухсат бор (қиймати True) ёки йўқ (қиймати False)

Timer компонентида OnTimer ходисасини қайд этилади. Бу ходисани рўй беринчи миллисекундларда ўзгаради ва Interval хусусиятини қиймати билан аниқланади. Enabled хусусиятига эътибор берини. У дастурга таймерни "ишга тушириш" ёки "тўхтатиб қўйиш" га рухсат беради. Агар Enabled хусусияти False га тенг бўлса, OnTimer ходисаси рўй бермайди .

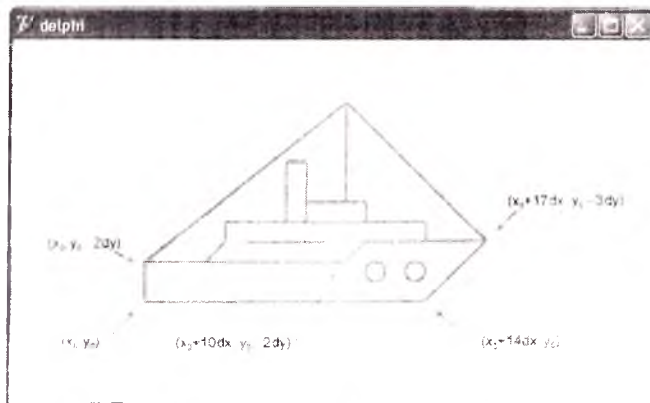
OnTimer ходисаси юқоридаги дастурда Timer.Timer процедураси билан қайта ишланади. Бу процедура ўз навбатида Рис процедурасини ишга туширади. Бу дастурда Рис процедурасини даврий равишда, вақти-вақти билан ишга тушириш механизми қўлланган.

Эслатма: x ва y ўзгарувчилар (айлана марказининг координаталари) ва dx (айлананинг харакатланишида x координатани сурилиши) Рис процедурасидан ташқарида эълон қилинган, яни улар глобал ўзгарувчилар ҳисобланади. Шунинг учун уларнинг инициализация қилиниш унутмаслик керак. (дастурда глобал ўзгарувчиларнинг инициализациясини Form.Activate процедурасида амалга оширилади).

11.8. Базавий нуқта методи

Мураккаб, яъни бир нечта элементлардан иборат тасвирлар билан ишлаганда базавий нуқта методи деб аталадиган метод фойдаланилади. Бу методнинг фояси қуйидагича:

1. Тасвирнинг бирор нуқтасини базавий нуқта деб танилаб олинади.

11.17-расм. Базавий нуқтага нисбатан тасвир координаталарини аниқлаш

2. Қолган нуқталарнинг координаталари базавий нуқтага нисбатан

кайта ҳисобланади.

3. Агар тасвирдаги нукталарнинг координаталарини бирликларга шибатан (ниқселларда эмас) кайта ҳисобланса, у ҳолда тасвирларни масштаблантириш (масштабтириш) имконияти юзага келади.

11.7-расмда кемача тасвири берилган. Базавий деб (X_0, Y_0) координаталар нуктани оламиз. Қолган нукталар координаталарини шу нуктага шибатан кайта ҳисоблаймиз. 11.8-листингда "сузаётган" кемача тасвири ҳосил қилинган дастур матни берилган.

11.8-листинг. Кемача

```
unit ship_;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,  
Forms, Dialogs, StdCtrls, ExtCtrls;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    Timer1: TTimer;  
    procedure Timer1Timer(Sender: TObject);  
    procedure FormActivate(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
  x,y: integer; // кема координаталари (базавий нукта)  
implementation  
{$R *.DFM}  
  
procedure Titanik(x,y: integer; // базавий нукта координаталари  
  color: TColor); // кема ранги  
const  
  dx = 5; dy = 5;  
var  
  buf: TColor;  
begin  
  with form1.canvas do  
  begin  
    buf := pen.Color; // жорий рангни сақлаймиз
```

```

pen.Color := color; // керекли рангли ўрнатилмиш
// чизилмиш ... // кема қориниши
MoveTo(x, y);
LineTo(x, y-2*dy);
LineTo(x + 10*dx, y-2*dy);
LineTo(x + 11*dx, y-3*dy);
LineTo(x + 17*dx, y-3*dy);
LineTo(x + 14*dx, y);
LineTo(x, y);
// кема устидагилар
MoveTo(x + 3*dx, y-2*dy);
LineTo(x + 4*dx, y-3*dy);
LineTo(x + 4*dx, y-4*dy);
LineTo(x + 13*dx, y-4*dy);
LineTo(x + 13*dx, y-3*dy);
MoveTo(x + 5*dx, y-3*dy);
LineTo(x + 9*dx, y-3*dy);
// қантган қуришчаси
Rectangle(x + 8*dx, y-4*dy, x + 11*dx, y-5*dy);
// труба
Rectangle(x + 7*dx, y-4*dy, x + 8*dx, y-7*dy);
// алюминаторлар
Ellipse(x + 11*dx, y-2*dy, x + 12*dx, y-1*dy);
Ellipse(x + 13*dx, y-2*dy, x + 14*dx, y-1*dy);
// мачта
MoveTo(x + 10*dx, y-5*dy);
LineTo(x + 10*dx, y-10*dy);
// оёнастка
MoveTo(x + 17*dx, y-3*dy);
LineTo(x + 10*dx, y-10*dy);
LineTo(x, y-2*dy);
pen.Color := buf; // қаламнинг эски рангини тиклаймиш
end;
end;
// таймер сигналини қайта ишлаш
procedure TForm1.Timer1Timer(Sender: TObject);
begin

```

```

Titanik(x, y, form1,color):   расмин ўчириш
if x < Form1.ClientWidth
then x := x + 5
else begin // янги роёи
x := 0;
y := Random(50) + 100;
end;
Titanik(x,y,c1White); // янги нуқтадан чизиш
end;

procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
begin
x := 0;    y := 100;
Form1.Color := clNavy;
Timer1.Interval := 50; // таймер сигнали хар 50 мСек да
end;
end.

```

Кемача тасвирини чизиш ва ўчириш вазифаларини Titanik процедураси бажаради. X параметрлар сифатида базавий нуқта координаталари ва кемача тасвирини чизиш учун рангини олади. Агар процедура чакирилганда ранг форма фонга рангидан фарқ қилса, y ҳолда кемача чизилади, аке ҳолда ўчирилади. Titanik процедурасида dx ва dy константалар эълон қилинган бўлиб, улар тасвир нуқталари координаталарини ҳисоблашдаги қадамни (пикселларда) билдиради. Бу константаларнинг қийматларини ўзгартириб, тасвирини масштаблаштиришни амалга ошириш мумкин.

11.9. Битли тасвирлардан фойдаланиш

Аввалги пунктда бир нечта содда график элементлардан ташкил топган тасвирини кўрган эдик. Энди, битта мураккаб тасвирини бошқа мураккаб тасвир фонига ҳаракатланишини кўрайлик. Масалан: шаҳар устидан ўтаётган самолёт тасвирини яшашга уриниб кўрамиз.

Расмининг ҳаракатланиш эффектини аввалги позициясига шебатан расмин давриий равишда расмининг қайта чизилиши (бир оз сурилиши) тарзида ифодалаймиз. Бунда, расмин ҳам гал қайта чизишдан аввал, унинг олдинги ҳолатини ўчириш лозим бўлади. Расмин ўчириш эса фон-расм ёки унинг ҳаракатланаётган расм билан тўсилган жойини қайта чизиш орқали амалга оширилади.

Кўрилатган дастурда иккинчи усулни кўлаймиз. Расмлар

ёрдамида Image компонентасининг Canvas хусусиятига Draw методини қўллаб, форма сиртига чиқарилади. Ҳақиқий эса нуҳа олин ҳусули (copyRect методи) - билан буфердан керакли фонни Image компонентаси сиртига чиқариш билан ҳал қилинади. Бу дастурнинг формаси 11.18-расмда, матни эса 11.9-листингиде келтирилган.

Image компонентаси фонни ҳосил қилиш учун фойдаланилади, Timer компонентаси эса самолёт тасвирини Ҳақиқий ва янги жойдан экранга чиқариш жараёнини даврий равишда бўлишини таъминлайди

11.9-листинг. Ҳақиқий самолёт

```
unit aplane_;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, ExtCtrls, StdCtrls, Buttons;
type
TForm1 = class(TForm)
  Timer1: TTimer;
  Image1: TImage;
  procedure FormActivate(Sender: TObject);
  procedure Timer1Timer(Sender: TObject);
  procedure FormClose(Sender: TObject; var Action: TCloseAction);
private
  { Private declarations }
public
  { Public declarations }
end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.DFM}
var
  Back, bitmap, Buf : TBitmap; // фон, картина, буфер
  BackRect : TRect; // буфердан тикланадиган фон соҳаси
  BufRect: TRect; // Фонни тиклаш учун керак бўлган буфер соҳаси
  x,y:integer; // расмнинг жорий ҳолати
  W,H: integer; // расмнинг ўлчамлари
procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
begin
  // учта объект -битли тасвир яратиш -
```

```

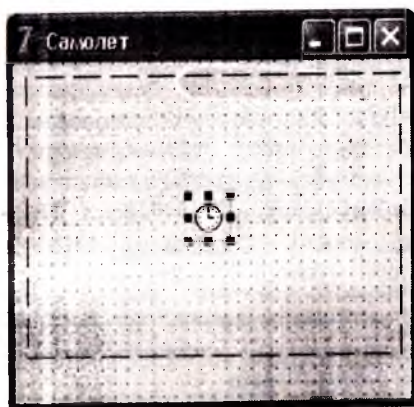
Back := TBitmap.Create; // фон
bitmap := TBitmap.Create; // расм
Buf := TBitmap.Create; // буфер
// фонни юклаш ва чиқариш
Back.LoadFromFile('factory.bmp');
Form1.Image1.Canvas.Draw(0,0,Back);
// ҳаракатланадиган расмини юклаш
bitmap.LoadFromFile('airplane.bmp');
// "шаффоф" рангни таъинлаш
bitmap.Transparent := True;
bitmap.TransparentColor := bitmap.Canvas.Pixels[1,1];
// расм қўйиладиган фон соҳаси нуҳасини сақлаш учун буфер
яратин
W := bitmap.Width;
H := bitmap.Height;
Buf.Width := W;
Buf.Height := H;
Buf.Palette := Back.Palette; // налитралар мослигини таъминлаш
учун !!
Buf.Canvas.CopyMode := cmSrcCopy;
// фонни тиклаш учун зарур бўлган буфер соҳасини аниқлаймиз
BufRet := Bounds(0, 0, W, H);
// расмнинг бошланғич ҳолати
x := -W;
y := 20;
// фоннинг сақланадиган қисмини аниқлаймиз
BackRet := Bounds(x, y, W, H);
// ва уни сақлаймиз
Buf.Canvas.CopyRect(BufRet, Back.Canvas, BackRet);
end;
// таймер сигналини қайта ишлан
procedure TForm1.Timer1Timer(Sender: TObject);
begin
// буфердан фонни тиклаб, расмини ўчирамиз
Form1.Image1.Canvas.Draw(x,y,Buf);
x := x + 2;
if x>form1.Image1.Width then x := -W;
// сақланадиган фон соҳасини аниқлаймиз

```

```

BackRet := Bounds(x, y, W, H);
// унинг нуқчасини сақлаймиз
Buf.Canvas.CopyRect(BufRet, Back.Canvas, BackRet);
// расми чиқарамиз
Form1.image1.canvas.Draw(x,y,bitmap);
end;
// дастур ишини якунлаймиз
procedure TForm1.FormClose(Sender: TObject; var Action:
TCloseAction);
begin
// битли тасвир учун ажратилган хотирами бушатамиз
Back.Free;
bitmap.Free;
Buf.Free;
end;
end.

```


П.19-расм. Самолёт дастурининг фони ва иш вақтидаги кўриниши

Фон ва самолётнинг битли тасвирларини, шунингдек самолёт тўсиб қолаётган фон соҳасини сақлаш учун TBitmap типдаги объектлардан фойдаланилади. Бу объектлар FormActivate процедураси ёрдамида динамик равишда ҳосил қилинади. Шу процедуранинг ўзи фон расми бўлган factory.bmp ҳамда самолётнинг расми airplane.bmp файлларини юклайди, ҳамда самолёт биринчи марта қўйиладиган фон соҳасини сақлаб қолади.

Фоннинг нуқчасини сақлаш CopyRect методи ёрдамида амалга оширилади. У битта тўғри тўртбurchак битли тасвир

психасини бошқасига кўчиришга имкон беради. CopyRect методи қўлланаётган объект битли тасвирини қабул қилувчи бўлади. Методнинг параметрлари пухса кўчириладиган соҳанинг координаталари ва ўлчами, пухса олинадиган ертг, пухса олинаётган соҳанинг ҳолати ва ўлчамларидан иборат бўлади. Буферга кўчириладиган самолёт расми қўйиладиган фон соҳасининг ҳолати ва ўлчами ҳамда буфердан қайта тикланадиган фон соҳаси ҳақидаги маълумотлар Trect тишидаги BackRect структурасида сақланади. Бу структураши тўлдирши учун Bounds функциясида фойдаланилади.

Эътибор беринг, ҳаракатланадиган битли тасвирининг чап юқори бурчагининг x – координатаси манфий сон ва y битли тасвир кенглигига тенг. Шунинг учун дастур ишининг бошлангишида самолёт тасвири кўринмайди. Расми чизиш кўринадиган соҳадан ташқарида бошланади. Ҳар бир OnTimer ходисаси рўй берганда x -нинг координатаси ўсиб боради ва экранда битли тасвирининг координаталари нолдан катта бўлган қисми пайдо бўлади. Шундай қилиб, фойдаланувчида самолёт худди ойинанинг чап чегарасидан учиб чиқаётгандай тасаввур ҳосил бўлади.

11.10. Дастур ресурсидан битли тасвирларни юклаш

11.9-листингда келтирилган фон ва самолёт расмлари файллардан юкланади. Бу ҳар доим ҳам қулай бўлавермайди. Delphi тили барча зарурий битли тасвирларни ресурслар кўринишида бажарилувчи дастурнинг файлига қўшиб қўйишга имкон беради. Бу тасвирлардан кейинчалик эҳтиёжга караб ресурслар, яъни бажарилувчи (EXE-файл) файлдан юклаб мумкин бўлади.

Ресурслар файлини яратиш. Битли тасвирларни ресурслардан юклаш мумкин бўлиши учун аввал, барча битли тасвирларни ўз ичига олган ресурслар файлини яратиш лозим бўлади.

Ресурслар файлини Image Editor утилити (тасвирлар муҳаррири) ёрдамида ташкил қилиш мумкин. Бу утилит Tools менюсидаги Image Editor буйруғини танлаш орқали ишга туширилиши мумкин.

Янги ресурслар файлини яратиш учун File менюсидан New буйруғини танлаш керак, сўнгра экранда пайдо бўладиган остменодан - Resource File (ресурслар файли) тугмасини чертилади. Натияжада янги ресурслар файлининг ойнаси пайдо бўлади. Image Editor ойнасининг менюлар сатрида янги пункт - Resource пайдо бўлади.

Бу файлга янги ресурсни қўшниш учун Resource менюсидан New буйруғини, сўнгра очиладиган рўйхатдан ресурс тиши танланади. Бизнинг ҳолда Bitmap (битли тасвир) танланади. Бу танловдан кейин Bitmap Properties (битли тасвирнинг хусусияти) диалог ойнаси экранга узатилади. Ундан фойдаланиб яратиладиган расмларнинг ўлчами ва ранглар сони белгиланади. OK тугмасини босиш билан Bitmap Properties диалог ойнасига тармоқланган рўйхатдан Bitmap1 элементи чакирилади. Бу элемент файлга қўшилган янги ресурсга мос келади.

Bitmap1 — бу автоматик тарзда яратилган ресурс номи бўлиб, Resource менюсидаги Rename буйруғини танлаш ва сўнгра керакли номни ёзиш билан ўзгартирилиши мумкин. Bitmap1 номини ўзгартирилганидан кейин битли тасвирни яратинга киришиш мумкин. Бунинг учун Resource менюсидан Edit буйруғини танлаш лозим. Натижада график муҳаррирнинг таҳрирлаш ойнаси очилади.

Image Editor график редактори дастурчига шундай редакторларга хос бўлган қурооллар мажмуясини таклиф қилади. Бу қурооллардан фойдаланиб дастурчи ўзи учун зарур бўлган тасвирларни ясаши мумкин. Агар иш вақтида расм масштабини ўзгартиришга эҳтиёж пайдо бўлса, масштабни катталаштириш учун View менюсидан Zoom In меню буйруғи, кичиклаштириш учун эса Zoom Out буйруғи танланади. Тасвирни ҳақиқий масштабда кўриш учун эса View менюсидан Actual Size буйруғини танлаш лозим.

Агар керакли расм олдиндан алоҳида файл шаклида мавжуд бўлса, уни алмашув буфери (clipboard) ёрдамида ресурслар файлининг битли тасвирига жойлаш мумкин. Бу қуйидагича бажарилади:

1. Дастлаб график редактор, масалан Microsoft Paint ишта туширилади, унга тасвир файлини юкланади ва бу тасвирни тўла ёки маълум бир қисми ажратилади. Ажратиш жараёнида диққатни ажратилган соҳанинг пикселлардаги ўлчами ҳақидаги маълумотга қаратиш лозим. (Paint ажратилаётган соҳанинг ўлчамларини ҳолатлар сатрига чиқаради). Сўнгра Правка менюсидан Копировать тугмаси танланади. Натижада тасвирнинг ажратилган қисми буфер хотирага тушади.

2. Сўнгра Image Editor га ўтиб, буфердаги тасвир қўшиладиган ресурс танланади ва ресурс характеристикаларини буфердаги тасвир характеристикаси қийматларига мосланади. Ресурс характеристикаси қийматлари Bitmap Properties диалог ойнасининг махсус ойна-

майдонларига киритилади. Бу диалог ойинасини BitMap менюсининг Image Properties буйруғи билан экранга чақирин мумкин. Барча характеристикалар ўриятилганидан сўнг Edit менюсидан Paste буйруғи билан буфер хотирадаги тасвирни ресурсга қўшин мумкин.

3. Ресурслар файлига барча керакли ресурсларни қўшилганидан сўнг, ресурсе файлини шу ресурслар учун мўлажалланган бажарилувчи дастур жойланган каталогда сақлаб қўйини лозим. Файл одатдаги усул билан сақлаб қўйилади. Image Editor муҳаррири бу файлга res кенгайтмасини беради.

Ресурслар файлини ишга тушириш. Ресурслардан дастурда фойдаланини мумкин бўлини учун, дастур матнида компиляторга бажарилувчи файлининг таркибига ресурслар файлини ҳам қўшиб қўйини ҳақида кўрсатма берилини лозим. Бу кўрсатма умумий кўринишда куйидагича ёзилади:

{**\$R Ресурслар файли**}

Бу ерда Ресурслар файли — ресурслар файлининг номи. Масалан,

{**\$R images.res**}

Ресурслар файлини бажариладиган файл таркибига қўшини кўрсатмаси одатда модул матнининг бошлангишида ёзилади.

Эслатма: Агар модул файлининг ва ресурслар файлининг номлари бир хил бўлса, ресурсе файлининг номи ўрнига "*" белгисини қўшини мумкин. Бу ҳолда юқоридаги кўрсатма куйидагича ёзилади:

{**\$R *.res**}

Ресурсдан тасвирларни TBitMap типдаги ўзгарувчига юклаш масаласи LoadFromResourceName методи ёрдамида ҳал қилинади. Унинг иккита параметри бор: дастурнинг идентификатори ва ресурсе номи. Дастур идентификатори сифатида Hinstance глобал ўзгарувчиси қўлланади. Ресурсе номи сатрли константа тарзида ёзилади. Масалан, тасвирни ресурсдан Pic ўзгарувчисига юклаш учун Pic.LoadFromResourceName(Hinstance,'FACTORY') ;

кўринишидаги буйруқдан фойдаланилади.

Намуна килиб, матн 11.10-дистингда келтирилган дастурни олини мумкин. Бу дастурда фон ва самолёт тасвирлари ресурсдан юкланади.

11.10-дистинг. Тасвирларни ресурстан юклаш учун намуна.

```

unit aplane1;
{$R images.res}    ресурслар файлини қўшиш
interface
uses    Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, ExtCtrls, StdCtrls, Buttons;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Timer1: TTimer;
    Image1: TImage;
    procedure FormActivate(Sender: TObject);
    procedure Timer1Timer(Sender: TObject);
    procedure FormClose(Sender: TObject; var Action: TCloseAction);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
  Back, bitmap, Buf : TBitmap; // фон, расм, буфер
  BackRect, BufRect: TRect;   // фон, расм, буфер соҳалари
  x,y:integer; // расмнинг чап юкори бурчаги координаталари
  W,H: integer; // расмнинг ўлчами
implementation
{$R *.DFM}

procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
begin
  Back := TBitmap.Create; // фон
  bitmap := TBitmap.Create; // расм
  Buf := TBitmap.Create; // буфер
  // ресурстан фонни юклаш
  Back.LoadFromResourceName(HInstance, 'FACTORY');
  Form1.Image1.Canvas.Draw(0,0,Back);
  // ресурстан харакатлангани талаб қилинган расмни юклаш
  bitmap.LoadFromResourceName(HInstance, 'APLANE');
  bitmap.Transparent := True;
  bitmap.TransparentColor := bitmap.Canvas.Pixels[1,1];

```

```

    // устун раем тушадиган фон соҳасини сақлаш учун буфер яратини
    W := bitmap.Width;
    H := bitmap.Height;
    Buf.Width := W;
    Buf.Height := H;
    Buf.Palette:=Back.Palette; // палитралар мослигини таъминлаш учун
    Buf.Canvas.CopyMode := cmSrcCopy;
    BufRet := Bounds(0, 0, W, H);
    x := -W;
    y := 20;
    // фоннинг сақланадиган соҳасини аниқлаш
    BackRet := Bounds(x,y,W,H);
    // ва уни сақлаймиз
    Buf.Canvas.CopyRect(BufRet,Back.Canvas,BackRet);
end;

procedure TForm1.Timer1Timer(Sender: TObject);
begin
    // фонни қайти таклиб, расмини ўчираш
    Form1.image1.canvas.Draw(x,y,Buf);
    x := x + 2;
    if x>form1.Image1.Width then x := -W;
    // Фоннинг сақланадиган соҳасини аниқлаймиз
    BackRet := Bounds(x, y, W, H);
    // унинг нуҳасини сақлаймиз
    Buf.Canvas.CopyRect(BufRet,Back.Canvas,BackRet);
    // расми чиқарамиз
    Form1.image1.canvas.Draw(x,y,bitmap);
end;

procedure TForm1.FormClose(Sender: TObject; var Action:
TCloseAction);
begin
    Back.Free;
    bitmap.Free;
    Buf.Free;
end;
end.

```

Тасвирларини ресурсдан юклашнинг афзаллиги қатта:

дастурларни бошқа компьютерларга ўтказишда ҳамма керакли файлларнинг мавжуд бўлиши ҳақида қайғурилмайди. Чунки, дастур учун зарур бўлган барча файллар бажариладиган файл ичига сақланади.

11.12. "Мультфильм" кўриш

Ушбу пунктда қандай қилиб диалог ойнасида мультфильм намойиш қилиш мумкинлигини кўрамиз.

Телефон ва компьютер ўртасида югураётган қизил квадратча эффе́ктивни ҳосил қилиш масаласи диалог ойнасида алмашувчи расмларни навбатма-навбат чиқариш ҳисобига ҳал қилинади.

Мультфильм кадрлари одатда битта файлда ёки битта ресурсда жойлашган бўлади. Дастур ўз ишینی бошлаганидан кейин улар буферга юкланади. Шунинг бу расмлар ВіВМар тишидаги тасвирлар бўлса, мақсадда мувофиқ бўлади. Мультфильми намойиш қилувчи (экранга чиқарувчи) процедурашиг вазифаси навбатдаги кадрни ажратини ва уни форманинг керакли жойига кўйишидан иборат бўлади.

Кадрларни форма сиртига чиқариш шу форманинг Canvas хусусиятига CopyRect методини қўллави ҳисобига амалга оширилади. CopyRect методи берилган график сиртининг тўғри тўртбурчак шаклидаги соҳасини бошқа сиртга кўчиради.

CopyRect методи умумий кўринишида қуйидагича ёзилади:
Canvas1.CopyRect(Соҳа1, Canvas2, Соҳа2)

Бу ерда *canvas1* — нуسخа кўчириладиган график сирт; *Canvas2* — нуسخаси кўчириладиган график сирт; *Соҳа2* параметри — кўчириладиган тўғри тўртбурчак соҳанинг ҳолати ва ўлчамлари; *Соҳа1* параметри эса нуسخанинг Canvas1 сиртидаги ҳолати.

Соҳа1 ва Соҳа2 параметрлари сифатида Tree1 тишидаги структурадан фойдаланилади. Уларнинг майдонлари соҳанинг ҳолати ва ўлчамларини белгилайди. Tree1 структураеи майдонларини Bounds функцияси ёрдамида тўлдирилиши мумкин. Бу функцияга мурожаат қилиш буйруғи қуйидагича:

`Bounds(x,y,Width,Height)`

Бу ерда *x* ва *y* — соҳанинг чап ва ўнг юкори координаталари; *width* ва *Height* — соҳанинг кенлиги ва баландлиги.

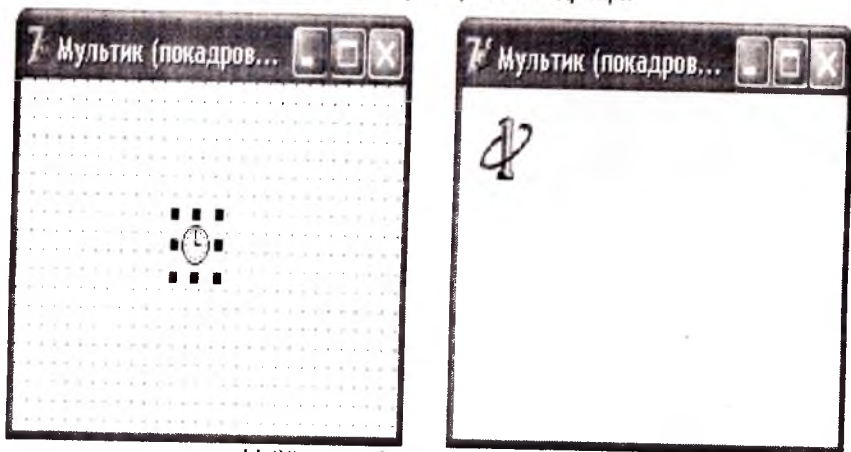
Матн 11.11-шетишда берилган қуйидаги дастур диалог

ойнасига Delphi ҳақини чиқариш ва унинг атрофида қандайдир объектнинг учиб айланаётганини тасвирлайди. 11.19-расмда шу мультфильм кадрлари келтирилган. (film.bmp файлидаги тасвир).

Дастурнинг диалог ойнаси 11.20-расмда кўрсатилган. У ягона омонента-таймерни ўз ичига олади.

11.18-расм. Мультфильм кадрлари

11.20-расм. Дастурнинг формаси

11.11-листинг. Мультфильм (CopRect методидан фойдаланиш)

```

unit multik_;
interface
uses    Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, ExtCtrls, StdCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Timer1: TTimer;
    procedure FormActivate(Sender: TObject);
    procedure Timer1Timer(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var

```

```

Form1: TForm1;
implementation
{$R *.DFM}
const
    FILMFILE = 'film2.bmp'; // фильм - bmp файли
    N_KADR = 12; // фильмдаги кадрлар сони (берилган файл учун)
var
    Film: TBitmap; // фильм - ҳамма кадрлар
    Kadr: TBitmap; // жорий кадр
    WKadr, HKadr: integer; // кадрнинг кенлиги ва баландлиги
    CKadr: integer; // жорий кадр номери
    RectKadr: TRect; // кадрнинг фильмдаги ҳолати ва ўлчамлариё
    Rect1: TRect; // фильмини кўрсатиш соҳасининг координата ва ўлчами
procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
begin
    Film := TBitmap.Create;
    Film.LoadFromFile(FILMFILE);
    WKadr := Round(Film.Width/N_Kadr);
    HKadr := Film.Height;
    Rect1 := Bounds(10, 10, WKadr, HKadr);
    CKadr := 0;
    Form1.Timer1.Interval := 150; // кадрларни янгилаш даври
    Form1.Timer1.Enabled := True; // таймерни ишга тушириш
end;

// кадрни кўрсатиш
procedure TForm1.DrawKadr;
begin
    // жорий кадрнинг фильмдаги ўрнини топамиз
    RectKadr := Bounds(WKadr*CKadr, 0, WKadr, HKadr);
    // кадрни фильмдан чиқарим
    Form1.Canvas.CopyRect(Rect1, Film.Canvas, RectKadr);
    // навбатдаги кадрни чиқаришга тайёрлармик
    CKadr := CKadr + 1;
    if CKadr := N_KADR
    then CKadr := 0;
end;

// таймер сигналини қайта ишлаш

```

```

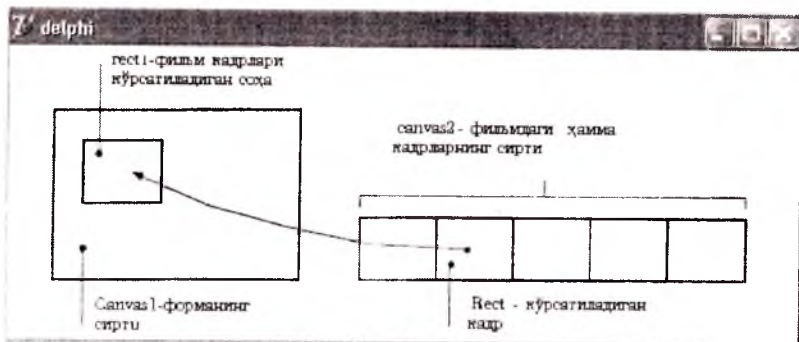
procedure TForm1.Timer1Timer(Sender: TObject);
begin
    DrawKadr;
end;
end.

```

Дастур учта процедурадан иборат. TForm1.FormActivate процедураси Film объектини ташкил қилади ва унга фильмининг кадрлари ёзилган BMP файлини юклайди, сўنгра, юкланган битли тасвир ҳақидаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда кадрнинг баландлиги ва кенглигини белгилаб беради.

Шундан кейин жорий кадрни сақлаш учун мўъжалланган TBitmap типидagi Kadr объекти яратилади. Шунинг ёдда тутиш керакки, Kadr объекти яратилганидан кейин width ва Height хусусиятларининг қийматлари аниқланади. Агар шундай қилинмаса, яратилган объект мавжуд, аммо битли тасвир учун хотирадан жой ажратилмайди. TForm1. FormActivate ўз ишнинг якунида жорий кадрнинг номерини белгилаб қўяди ва таймерни ишга туширади.

Дастурдаги асосий ишни, яъни фильмининг навбатдаги кадрини ажратилиш ҳамда уни формага чиқаришни DrawKadr процедураси бажаради. DrawKadr процедурасини бошқариш, ишга тушириш вазифасини OnTimer ҳодисасининг қайта ишловчи TForm1.Timer1Timer процедураси бажаради.

11.21-расм. Canvas1. CopyRect (Rect1, Canvas2, Rect2) буйруғи canvas сиртининг Rect1 соҳага Canvas2 сиртининг Rect2 соҳасини кўчиради.

12 БОБ. ДЕЛФРИНИНГ МУЛЬТИМЕДИАЛИ ИМКОНИЯТЛАРИ

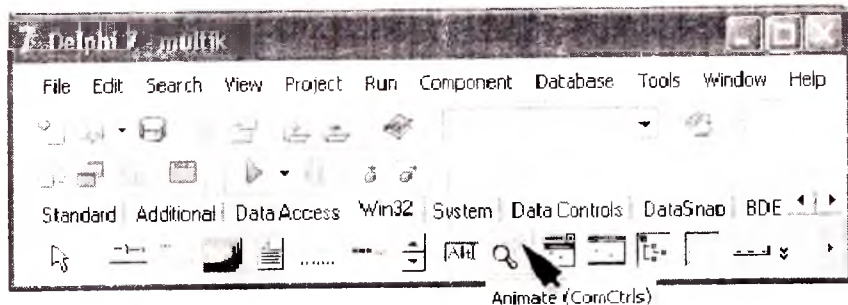
WINDOWS муҳити учун мўлжалланган дастурларнинг каттагина қисми мультимедия дастурлари ташкил қилади. Бундай дастурлар видеороликларни, мультимедия томоша қилиш, муҳика тиниш, товушлар ва товушли эффектлар билан ишланни таъминлайди. Тиник мисол сифатида ўйинлар ва ўргатувчи дастурларни кўриш мумкин.

Delphi тили мультимедияли дастур ишлаб чиқиш учун дастурчилар ихтиёрига иккита компонентани таклиф қилди:

- **Animate** — содда анимацияларни чиқаришга имкон беради (худди файллардан нусха - олишда фойдаланувчиларга экранда кўриниб турадиган анимацияларга ўхшаш);
- **MediaPlayer** — янада мураккаброқ масалаларни ҳал қилиш учун ёрдам беради. Масалан, видеороликлар, овозлар, овозли анимациялар.

12.1. Animate компонентаси

Animate компонентасининг вишоли Win32 куруллар панелида жойлашган. (12.1-расм.) У кадрлари AVI-файлларда жойлашган содда анимациялар билан ишланга имкон беради.

12.1-расм. Animate компонентаси

Эслатма: AVI-файлда жойлашган анимациялар овозли эффектлар жўрлигида бўлиши мумкин. Animate компонентаси фақат тасвирларни қайта тиклашни (кўйишни) таъминлай олади. Овозли анимацияларни тўлақонли кўйиш имкониятига эга бўлиш учун MediaPlayer компонентасидан фойдаланиш лозим.

Animate компонентасини формага оладиган усуллар билан жойлаштириш мумкин. Формага бу компонентани қўйилганидан сўнг унинг хусусиятларининг қийматларини белгилаш керак. Бу

хусусиятлар рўйхати 12.1-жадвалда келтирилган.

Animate компонентасининг хусусиятлари

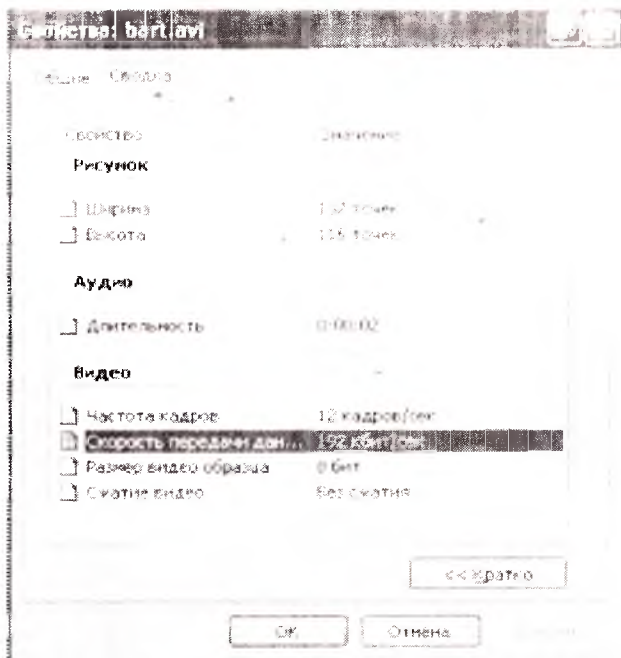
12.1-жадвал.

Хусусияти	Мазмуни
Name	Компонента номи. Компонента хусусиятига мувожаат қилиш, ҳуққини бошқариш учун қўлланади
FileName	Компонента ёрдамида аке эжттириладиган анимация ёзилган AVI-файлнинг номи
StartFrame	Анимацияни қўйиш бошланадиган кадрининг номери
stopFrame	Анимацияни тугатиладиган кадрининг номери
Activate	Анимация кадрларини кўрсатиш жараёнини активлаштириш
Color	Компонентанинг фон ранги. Шу фонда анимациялар кўрсатилади.
Transparent	Анимацияларни кўрсатишда "шаффоф" рангдан фойдаланиш
Repetitions	Анимацияларни такроран кўрсатишлар сони

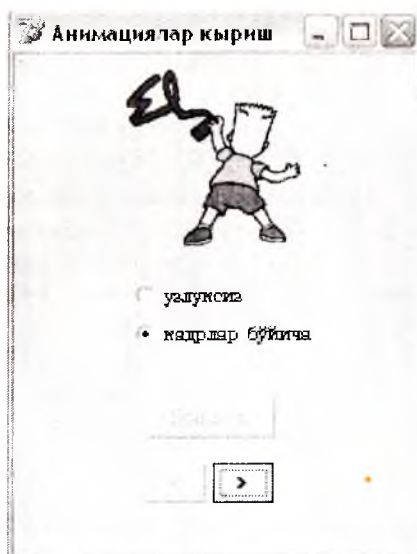
Шуни ёдда тутиш лозимки, Animate компонентаси фақат анимацияли AVI-файлларни қўйиш учун мослашган. Агар овозли анимацияларни қўйишга уринилса, Delphi кўрсатилган файлни оча олмаслиги ҳақида ахборотни экранга чиқаради: (Cannot open AVI).

AVI-файлнинг ичида нима борлигини (фақат анимациями ёки овоз ҳам борми?) кўриш учун Windows муҳитида туриб керакли папкани очилади, AVI-файлни ажратилади ва контекст менюсидан Свойства буйруғи таъланади. Натигада Свойства ойнаси очилади. Бу ойнанинг Сводка (12.2-расм.) бўлимида таъланган файлнинг мазмуни ҳақиди батафсил маълумот экранга чиқарилади.

Магн 12.1-листингда келтирилган дастур Animate компонентасидан фойдаланиб диалог ойнасида анимацияларни қўйиш жараёнини номойиш қилади. Дастур формасининг кўриниши 12.3-расмда, Animate1 компонентасининг хусусиятлар и эса 12.2-жадвалда келтирилган.

12.2-рasm. Сводка бўлимида AVI-файл ҳақидаги маълумотлар берилади.

12.3-рasm. Анимациялар кўриниш дастурининг формаси

Animate1 компонентасининг хусусиятлари 12.2-жадвал.

Хусусияти	қиймати
FileName	bart.avi
Active	False
Transparent	True

Дастур ишга туширилганидан сўнг, формада анимациянинг биринчи кадри намойи бўлади. Дастур анимацияларни икки ҳил режимда, узлуксиз ва кадрлар режимида кўришга имкон беради.

Button1 тугмаси анимацияларни кўриш жараёнини бошлашга ҳамда тўхтатишга хизмат қилади. Анимацияларни узлуксиз кўрсатиш жараёнини **Бошлаш** тугмасининг **OnClick** ходисаларни қайта ишлаш процедураси ҳал қилади. У Active хусусиятига True қийматини беради. Шу процедураини ўзи Button1 тугмасидаги **Бошлаш** матнини Тўхтатиш га алмайтиради. Анимацияларни кўйиш режими RadioButton1 ва RadioButton2 ўчиргичларидан бирини танлаш орқали белгиланади. Бу ўчиргичлардаги OnClick ходисаларни қайта ишлаш процедуралари Enabled хусусиятининг қийматига боғлиқ равишда бошқарини тугмаларига рўхсат беради ёки таъқиқлайди: анимацияларни кўйиш жараёнини фаоллаштириш (Button1), навбатдаги (Button2) ва аввалги (Button3) кадрларга ўтиш. Анимацияларни узлуксиз равишда кўриш режимида Тўхтатиш (Button1) тугмасининг OnClick ходисаларни қайта ишлаш процедураси Active хусусиятига False қийматини беради ва шу билан анимацияларни кўйиш жараёнини тўхтатади.

12.2-листинг. Animate компонентадан фойдаланиш

```
unit ShowAVI_;
interface
uses    Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, StdCtrls, ComCtrls, ExtCtrls;
type
TForm1 = class(TForm)
    Animate1: TAnimate; // Animate компонентаси
    Button1: TButton; // Бошлаш-Тўхтатиш тугмалари
    Button2: TButton; // навбатдаги кадр
    Button3: TButton; // аввалги кадр
    RadioButton1: TRadioButton; // тўла анимацияларни кўриш
```

```

RadioButton2: TRadioButton; // кадрлар бўйича кўриш
procedure Button1Click(Sender: TObject);
procedure Button2Click(Sender: TObject);
procedure Button3Click(Sender: TObject);
procedure RadioButton1Click(Sender: TObject);
procedure RadioButton2Click(Sender: TObject);
private
  { Private declarations }
public
  { Public declarations }
end;
var
  Form1: TForm1; // форма
  CFrame: integer; // кўрсатилаётган кадрнинг номери
                // кўришнинг кадрлар режимида
implementation
{$R *.DFM}
// навбатдаги кадрга
procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);
begin
  if CFrame = 1 then Button2.Enabled := True;
  if CFrame < Animate1.FrameCount then
    begin
      CFrame := CFrame + 1;
      // кадрни чиқариш
      Animate1.StartFrame := CFrame;
      Animate1.StopFrame := CFrame;
      Animate1.Active := True;
      if CFrame = Animate1.FrameCount // жорий кадр - охиригиси
        then Button2.Enabled := False;
    end;
end;
// аввалги кадрга
procedure TForm1.Button3Click(Sender: TObject);
begin
  if CFrame = Animate1.FrameCount
    then Button2.Enabled := True;
  if CFrame > 1 then
    begin

```

```

CFrame := CFrame - 1;
# кадрни чикариш
Animate1.StartFrame := CFrame;
Animate1.StopFrame := CFrame;
Animate1.Active := True;
if CFrame = 1 # жорий кадр - биринчиси
then Form1.Button3.Enabled := False;
end;
end;
# анимацияни тўла кўриш режимини фаоллаштириш
procedure TForm1.RadioButton1Click(Sender: TObject);
begin
    Button1.Enabled := True; # Бошлаш тугмаси ишлайди
    # Кадрлар тугмасини ўчириб қўйиш
    Form1.Button3.Enabled := False;
    Form1.Button2.Enabled := False;
end;
# кадрлар бўйича кўриш режимини фаоллаштириш
procedure TForm1.RadioButton2Click(Sender: TObject);
begin
    Button2.Enabled := True; # Навбатдаги кадр тугмаси ишлайди
    Button3.Enabled := False; # Аввалги кадр тугмаси ишламайди
    # Бошлаш тугмасини ўчириб қўйиш
    Button1.Enabled := False;
end;
# анимациялар кўришнинг бошлаш ва тўхтатиш
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
begin
    if Animate1.Active = False # жорий вақтда анимация кўрсатилмайди
    then begin
        Animate1.StartFrame := 1; # бири нчидан бошлаб чикариш
        Animate1.StopFrame := Animate1.FrameCount; # охири кадргача
        Animate1.Active := True;
        Button1.caption := 'Тўхтатиш';
        RadioButton2.Enabled := False;
    end
    else # анимация кўрсатилмоқда
    begin

```

```

Animate1.Active := False;
Button1.Caption := 'Бошлан';
RadioButton2.Enabled := True;
end;
end;
end.

```

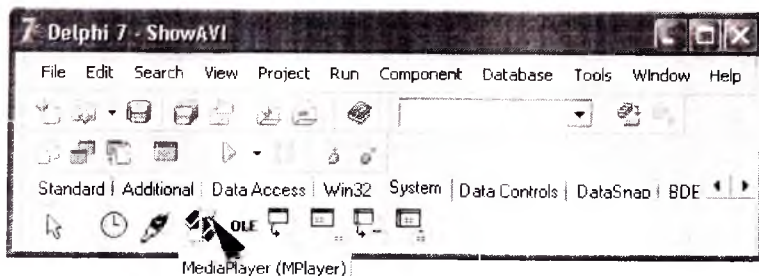
Animate компонентаси дастурчига ўзининг дастурларида Windows даги стандарт анимациялардан фойдаланишга имкон беради. Анимацияларнинг кўришини CommonAVI хусусиятининг қиймати билан белгиланади. Бу қийматлар номланган константалар орқали берилади. 12.3-жадвалда айрим номланган константалар, анимация кўришини ва анимация маъноси келтирилган.

CommonAVI хусусиятининг айрим қийматлари 12.3-жадвал.

Қиймати	Анимацияси	Маъноси
aviCopyFiles		Файллардан нусха олиш
AviDeleteFile		Файлларни ўчириш
AviRecycleFile		Файлларни корзинга жўнатиш

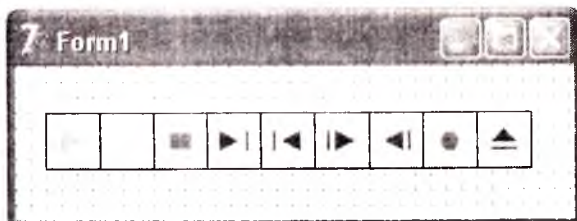
12.2. MediaPlayer компонентаси

MediaPlayer компонентасининг нишонини System қуроқлар панелида (12.4-расм.) жойлашган. Бу компонента видеореликлар, овоз ва овозли анимацияларни кўриш учун мўлжалланган.

12.4-расм. MediaPlayer компонентасининг нишонини

Формага MediaPlayer компонентаси қўйилганидан сўнг, формада тугмалар гунаси пайго бўлади. (12.5-расм.) Бу тугмаларнинг вазифалари 12.4-жадвалда келтирилган. MediaPlayer компонентасининг хусусиятлари эса 12.5-жадвалда берилган.

12.5-расм. MediaPlayer компонентаси

MediaPlayer компонентасининг тугмалари 12.4-жадвал.

Тугма	Белгиланиши	Вазифаси
Қўйинши бошлаш	btPlay	Овоз ёки видео қўйинши бошлаш
Пауза	btPause	Қўраганида пауза қилиш
Стоп	btStop	Қўраганини тўхтатиш
Навбатдагиси	btNext	Навбатдаги кадрга ўтиш
Аввалгиси	btPrev	Аввалги кадрга ўтиш
Қадам	btStep	Навбатдаги овозли парчага ўтиш, масалан, CD даги навбатдаги музикага ўтиш
Орқага	btBack	Аввалги овозли парчага ўтиш, масалан, CD даги аввалги музикага ўтиш
Ёзини	btRecord	Ёзини
Очини / Ёзини	btEject	CD-диск юритувчини очини ёки ёзини

MediaPlayer компонентасининг хусусиятлари 12.5 жадал.

Хусусияти	Вазифаси
Name	Компонентанинг номи. Компонентанинг хусусиятлари ва плейер билан ишларида қўлланади.
DeviceType	Қурилманинг номи. MediaPlayer компонентаси аниқ қайси қурилма эканлигини белгилайди. қурилма номи номланган константа билан кўрсатилади: DtAutoselect - қурилмани автоматик тарзда аниқлайди; dtWaveAudio — овоз проигриватели; dtAVivideo — видеопроигриватель; dtCDAudio — CD-проигриватель
FileName	Файлнинг номи. Қўйиб эшитилмоқчи бўлган овозли фрагмент ёки видеоролик ёзилган файл.
AutoOpen	Овозли фрагмент ёки видеоролик ёзилган файлни дастур ишга тушганда автоматик очилиш белгиси.
Display	Сиртида видеоролик қўйиладиган компонентанинг номи. (Одатда видео кўрсатиш учун экран сифатида Panel дан фойдаланилади.
VisibleButtons	Тартиб хусусияти. Компонентанинг кўринадиган тугмаларини белгилайди. Айрим тугмаларин кўринмайдиган қилишга имкон беради.

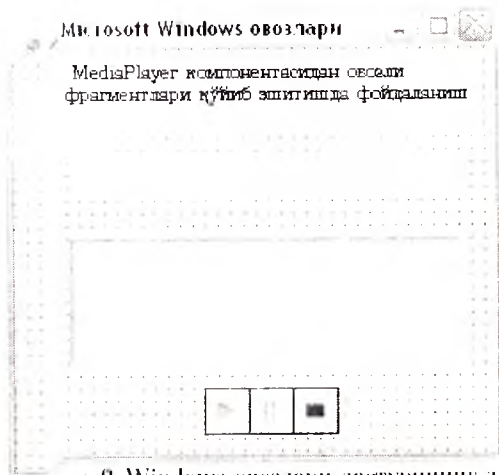
Овозларни эшитиш. Овозли фрагментлар одатда кенгайтмаси WAV бўлган файлларда сақланади. Масалан, C: / Winnt / Media каталогда Windows нинг стандарт овозли файллари сақланади.

Қуйидаги дастур (матни 12.2-листингда, диалог ойнаси эса 12.6-расмда келтирилган) MediaPlayer компонентасидан овозли фрагментларни (WAV-файлларда ёзилган) қўйиб эшитиш учун фойдаланиш усулини намойиш қилади.

Формада MediaPlayer компонентасидан ташқари ListBox ва иккита Label (биринчиси — ахборотларни чиқариш учун, иккинчиси эса - фойдаланувчи умумий рўйхатдан таълаган фрагмент файлнинг номи) компоненталари жойлаштирилган.

Ушбу дастур қуйидагича ишлайди. Экранда диалог ойнаси пайдо бўлганидан кейин "Звук Microsoft" фрагменти қўйилади (эшитилади), сўнгра фойдаланувчи тақлиф қилинган рўйхатдан

C:\Windows\Media каталогда жойлашган ихтиёрлий овозли файлларни таплаган файлларда қандай овоз берилганлигини аниқлашнинг мумкин. Эшитиш тугмаси чертилганидан сўнг, бу файлнинг овоз берилганлигини аниқлашнинг мумкин.

12.6-расм. Microsoft Windows овозлари дастурининг диалог ойнаси

MediaPlayer1 компонентаси хусусиятларининг ўзгарган қийматлари 12.6-жадвалда келтирилган, қолган хусусиятларнинг қийматлари ўзгармайди.

MediaPlayer1 компонентасининг хусусиятлари 12.6-жадвал.

Компонента	қиймати
DeviceType	DIAutoSelect
FileName	C:\Windows\Media\Звук Microsoft-звук.wav
AutoOpen	True
VisibleButtons .bNext	False
VisibleButtons .bPrev	False
VisibleButtons .bStep	False
VisibleButtons .bBack	False
VisibleButtons .bRecord	False
VisibleButtons .bEject	False

12.3 мисри: Microsoft Windows овозларини тинлаш

```
unit WinSound_;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls, Forms,
Dialogs, StdCtrls, MPlayer;
type
  TForm1 = class(TForm)
    MediaPlayer1: TMediaPlayer; // медиаплеер
    Label1: TLabel;           // ахборот-эс.тагма
    ListBox1: TListBox;      // WAV-файллар рўйхати
    Label2: TLabel;         // рўйхатдан танланган файл
  procedure FormActivate(Sender: TObject);
  procedure ListBox1Click(Sender: TObject);
  procedure MediaPlayer1Click(Sender: TObject; Button: TMPBtnType;
    var DoDefault: Boolean);
  procedure MediaPlayer1Notify(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
const
  SOUNDPATCH = 'c:/windows/media/'; // овозли файллар каталоги
  ModeStr: array[TMPModes] of string = ('Not ready', 'Stopped',
'Playing', 'Recording', 'Seeking', 'Paused', 'Open');
  var
    Form1: TForm1;
implementation
{$R *.DFM}

procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
var SearchRec: TSearchRec;
// кидирин шартини каноатлантирувчи структура
begin
  Form1.MediaPlayer1.Play;
  // c:/windows/media каталогидаги WAV-файллар рўйхати
  if FindFirst(SOUNDPATCH + '*.wav', faAnyFile, SearchRec) = 0
then
  begin // каталогда WAV кенгайтмали файл мавжуд
    // Бу файлинг номини рўйхатга қўшамиз
```

```

Form1.ListBox1.Items.Add(SearchRec.Name);
// хозирча каталогда WAV кенгайтмали бошқа файллар бор
while (FindNext(SearchRec) = 0) do
Form1.ListBox1.Items.Add(SearchRec.Name);
end;
end;

// рўйхатдаги элемент чертилса
procedure TForm1.ListBox1Click(Sender: TObject);
begin
// Label2 майдонида танланган файл номини кўрсатиш
Label2.Caption := ListBox1.Items[ListBox1.ItemIndex];
end;
// MediaPlayer компонентаси тугмаси чертилса
procedure TForm1.MediaPlayer1Click(Sender: TObject; Button:
TMPBtnType;
var DoDefault: Boolean);
begin
if (Button = btPlay) and (Label2.Caption <> "") then
begin // Play тугмаси босилганда
with MediaPlayer1 do
begin
FileName := SOUNDPATCH+Label2.Caption;// танланган файл номи
Open;
//MediaPlayer1.Wait := True;
// Play;
end;
end;
end;
procedure TForm1.MediaPlayer1Notify(Sender: TObject);
begin
with Sender as TMediaPlayer do
begin
Form1.Caption := ModeStr[Mode];
{ Note we must reset the Notify property to True }
{ so that we are notified the next time the }
{ mode changes }
Notify := True;
end; end; end.

```

Дастур ишга тушган заҳоти onFormActivate ҳоисаларин қайта ишлаш процедураси MediaPlayer1 компонентасига ишбатан Play методини қўлдайди. (Бу методнинг вазифаси Эшитиш тугмасининг вазифаси билан бир хил.) Шу процедуранинги ўзи C:\WINDOWS\MEDIA каталогидаги WAV файллари рўйхатини аниқлдайди. Рўйхатин ҳосил қилишда FindFirst ва FindNext функцияларидан фойдаланилади. Улар мос равишда биринчи ва навбатдаги қидириш шартини қаноатлантирувчи файллари қидиради. Хар икки функцияга параметр сифатида WAV-файл инқоби (қидириш шарти) ҳамда Name майдони қидириш шартини қаноатлантирувчи файл номига тенг бўладиган SearchRec структура-ўзгарувчиси берилади.

Рўйхатдаги элементлардан бирини чертиш ходисасига TForm1.ListBox1Click процедураси жавоб беради. У Label2 майдонида фойдаланувчи танлаган файл номини чиқаради (Дастур ишлаётган вақтда ItemIndex хусусиятининг қиймати рўйхатдан танланган элементнинг тартиб номерига тенг бўлади.).

MediaPlayer1 тугмаларидан бирини чертиш билан TForm1.MediaPlayer1Click процедураси фаоллашади. У тугмалардан қайси бири чертилганини аниқлдайди. Агар Эшитиш (btPlay) тугмаси чертилган бўлса, у ҳолда MediaPlayer1 компонентасининг FileName хусусиятига фойдаланувчи танлаган файлниги номи ёзилади, сўнгра Open методи уни юклайди ва эшитиш жараёнини фаоллантиради.

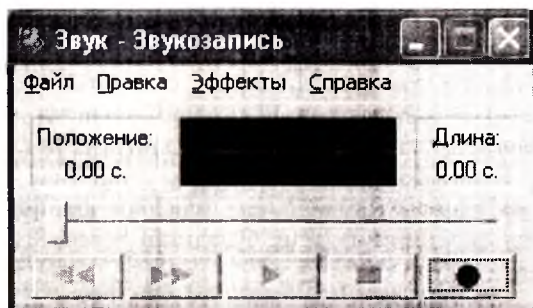
MediaPlayer1 компонентасида visible хусусиятининг мавжудлиги фойдаланувчидан компонентани қўздан яширишга ҳамда фойдаланувчининг интирокисиз овозли файлни ишга туширишга имкон беради.

12.3. Овозларни ёзиш

Айрим ҳолларда дастурчига дастур ёзиш жараёнида махсус товушлардан ёки дискларда WAV-файли шаклида сақланмаган музикали парчалардан фойдаланишга тўғри келиб қолади. Бу ҳолда дастурчи олдида янги WAV-файлни яратиш вазифаси пайдо бўлади.

Керакли овозли парчани WAV-файли шаклида фойдаланишнинг энг осон усули – бу Windows таркибига кирган *Звукозапись* дастуридир. *Звукозапись* дастури, унинг диалог ойинасининг қўришини 12.8-расмда келтирилган. Бу дастурни Windows нинг бош менюсидан

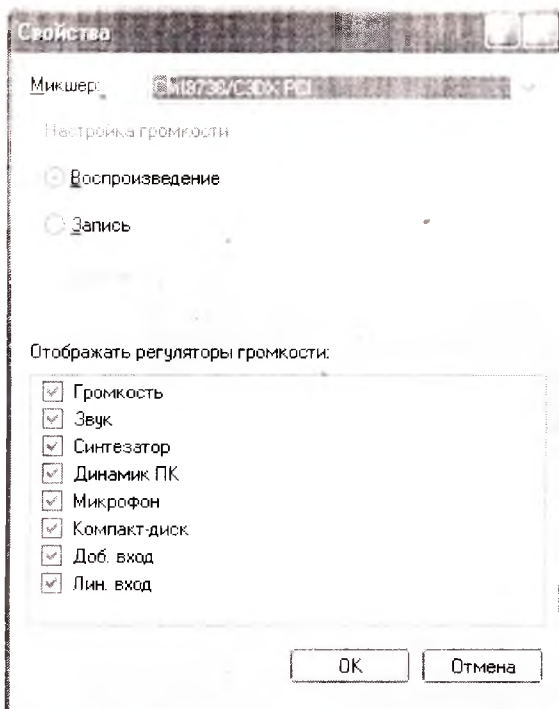
Пуск / Программы / Стандартные / Развлечения / Звукозапись
буйруқлари ёрдамида ишга туширилади.

12.8-расм. Звукозапись дастурининг диалог ойнаси

Звукозапись дастури учун овоз манбаси сифатида микрофон, аудио-CD ёки компьютер овоз платасининг Кириш уясига уланган ихтиёрый овоз қурилмасини, масалан, аудиомангитофонни олиш мумкин. Бундан ташқари, бир нечта овозларни аралаштириш имконияти ҳам мавжуд.

WAV-файллари қуйидагича усул билан яратилади. Дастлаб овоз манбасини аниқланади. Бунинг учун Регулятор громкости ойнаси очилади. (Бу ойна масалалар панелидаги динамик тугмасини чертиш ва эаранда пайдо бўлган ойнадан Регулятор громкости буйруғини танлаш орқали очилади.) Сўнгра, Параметры меносидан Свойства буйруғи танланади. Экранда очилган Свойства ойнасидан (12.9-расм.) Запись ўчиргичи танланади ва Отображаемые регуляторы громкости рўйхатидан овоз манбасига мос келадиган қурилмаларга байроқчалар ўрнатилади. ОК тугмаси чертилганидан сўнг, экранда Уровень записи ойнаси (12.10-расм.) пайдо бўлади. Ундан фойдаланиб, ҳар бир манбадан келатган сигналларнинг товуш даражаларини (баланд-пастлигини) ҳамда Звукозапись дастурига киратган умумий сигналларни бөнқариш мумкин. Сигналларнинг қиймати регуляторлардаги ана шу сигналларга мос келадиган ҳаракатларга қараб белгилабди. Шунини ёдда туттиш керакки, Уровень гуруҳидаги регуляторлардаги ҳаракатлар билан фақат товуш ёзиш жараёнидагина ишлаш мумкин. Шу билан овоз ёзиш учун керак бўладиган тайёргарлик жараёни тугайди. Энди бевосита овоз ёзишга ўтиш мумкин.

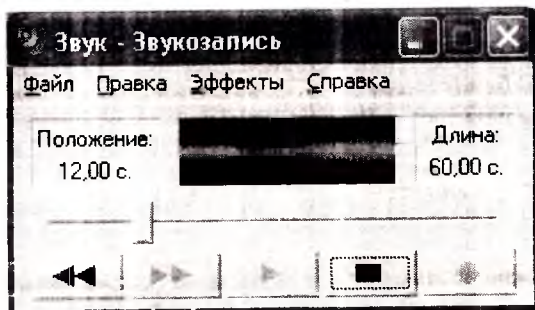
12.9-рasm. Свойства диалог ойнаси

12.10-рasm. Уровень записи диалог ойнаси.

Музика ёки инсон овози туширилган фрагментни ёзиш учун **Звукозапись** дастурини ишга тушириб, **Уровень** диалог ойнаси очилади. Овоз маъбаси бўлган қурилма таълаилади, овознинг чиқиш ҳолати текширилади. (масалан, овоз CD дан олинаётган бўлса) ва керакли пайтда **Запись** тугмаси чертилади.

Ёзиш вақтида диалог ойналарида сигналларнинг микшердан чиқишдаги ҳамда ёзиш дастурига киришдаги товушнинг ўзгаришини кузатиш мумкин. (**Уровень** диалог ойнасидаги **Громкость** индикатори). 12.11-расмда намуна сифатида овоз ёзиш вақтидаги **Звукозапись** диалог ойнасининг кўриниши тасвирланган.

12.11-расм. Ёзиш пайтидаги **Звукозапись** диалог ойнаси

Овоз ёзиш жараёнини **Стоп** тугмасини чертиш орқали тўхтатиш мумкин.

Ёзиб олинган фрагмент файлда одатдаги усул билан сақлаб қўйилади, яъни **Файл** менюсидан **Сохранить** ёки **Сохранить как** буйруқларидан бирини таъланади. **Сохранить как** буйруғи таъланганда, ёзиб олинган овозли фрагментни сақлаш учун бошқа форматни ҳам белгилаш мумкин.

Овозли файлларнинг бир нечта форматлари мавжуд. Ҳусусан, овозни стерео ёки моно сифати билан сақласа бўлади. Овозли файлларни сақлаётганда, уларга формат таълашда шуни ёдда тутиш керакки, ёзув сифати қанча юқори бўлса, уни сақлайдиган файл компьютер хотирасидан шунча кўп жойни банд қилади. Инсон овози ёзилганда, "22050 Гц, 8 бит, моно" формати, музикаларни сақлаш учун эса - "44100 Гц, 16 бит, моно" ёки "44100 Гц, 16 бит, стерео" формати етарли ҳисобланади.

12.4. Видеоролик ва анимацияларни кўриш

MediaPlayer компонентаси овозли файлларни эшитишдан ташқари, AVI-файл шаклида сақланган видеороликлар ва мультимедиа филмларини томоша қилишга имкон беради. AVI — бу Audio Video Interleave сўзининг қисқарттирмаси бўлиб, "овоз ва видеонинг навбатма-навбат келиши" қабилида таржима қилиниши мумкин. Демак, AVI-файлда ҳам овозли, ҳам тасвирли маълумотлар биргаликда сақланади.

AVI-файллардаги маълумотларни кўриш учун MediaPlayer компонентасидан фойдаланиш мумкин. Бу жараёни қуйидаги дастур ёрдамида изоҳлаймиз. Ушбу дастур ойнасидаги буйруқли тугма чертилса, форма сиртида оддий ва овозли эффект билан биргаликдаги мультимедиа-соат стрелкаси бўйича айланаётган Delphi сўзи пайдо бўлади. (бу мультимедиа delphi.avi файлидан сақланади.).

Дастурнинг диалог ойнаси 12.12-расмда, MediaPlayer1 компонентасининг хусусиятлари эса 12.8-жадвалда берилган.

12.12-расм. MediaPlayer дан фойдаланиш дастурининг диалог ойнаси

MediaPlayer1 компонентасининг хусусиятлари 12.8-жадвал.

Хусусияти	Қиймати
Name	MediaPlayer1
FileName	delphi.avi
DeviceType	dtAVIVideo
AutoOpen	True
Display	Panel1
Visible	False

Шлова формаси одатдаги усуллар билан ҳосил қилинади. Panel компонентаси экран сифатида фойдаланилади ва унинг номини MediaPlayer1 компонентаси Display хусусиятига қиймат қилиб берилади. Шунинг учун формага дастлаб Panel компонентасини, сўنгра MediaPlayer компонентасини жойлаштириш лозим. Форма яратинидаги бундай тартиб Display хусусиятига қийматни рўйхатдан танлаш усули билан беришга имкон яратади.

Шунинг эса тутиш кераки, анимацияларни панелдаги чиқариш соҳаси панелнинг Width ва Height хусусиятлари қийматлари билан белгиланмайди. Бу соҳанинг ўлчами MediaPlayer компонентасининг хусусияти билан аниқланади. DisplayRect хусусияти билан дастурни ишлаб чиқаётган вақтда ишлаб бўлмайди. (Унинг қиймати Object Inspector ойнасига чиқарилмайди.) Шунинг учун DisplayRect хусусиятининг қиймати дастур ишлаб турган пайтда

```
MediaPlayer1.DisplayRect := Rect(0,0,60,60)
```

бўйруғи билан ўрнатилади.

Эслатма: AVI-файлидаги кадрларнинг ўлчами ҳақида ахборот олиш учун Windows нинг имкониятларидан фойдаланиш лозим, яъни бу файл сақланаётган папкани очиш керак. Файлнинг номини сичқонча ўнг тугмаси билан чертилади. Экранга чиқарилган контекст менюдан Свойства бўйруғини танланади ва пайдо бўлган диалог ойнасидан Сводка тугмасини чертилади. Натижада белгиланган файл ҳақидаги маълумотлар, шу жумладан кадрларнинг ўлчами ҳақидаги маълумотлар экранга чиқарилади.

Дастурнинг матни 12.4- листингда келтирилган.

12.4-листинг. Овозли анимацияни қўйиб кўриш

```
unit UsMP_;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, MPlayer, StdCtrls, ExtCtrls;
type
TForm1 = class(TForm)
Label1: TLabel; // информация
Panel1: TPanel; // анимация чиқариладиган панель
Button1: TButton; // кнопка Ok
MediaPlayer1: TMediaPlayer; // универсал проигрыватель
procedure Button1Click(Sender: TObject);
```

```

    procedure FormCreate(Sender: TObject);
private
    { Private declarations }
public
    { Public declarations }
end;
var
    Form1: TForm1;
implementation
{$R *.DFM}
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
begin
    form1.MediaPlayer1.Play; // анимацияни қўйиш
end;
procedure TForm1.FormCreate(Sender: TObject);
begin
    // форма сиртида анимация қўйиладиган соҳа ўлчамини аниқлаймиз
    MediaPlayer1.DisplayRect := Rect(0, 0, 60, 60);
end;
end.

```

Анимацияларни қўйиб қўриш жараёни **Play** методи ёрдамида фаоллаштирилади. Бу эса агар **MediaPlayer** компонентасининг тугмаси билан фойдаланувчига ишлаш учун рухсат берилган бўлса, **Play** тугмасини чертиш билан эквивалент.

12.5. Анимациялар яратиш.

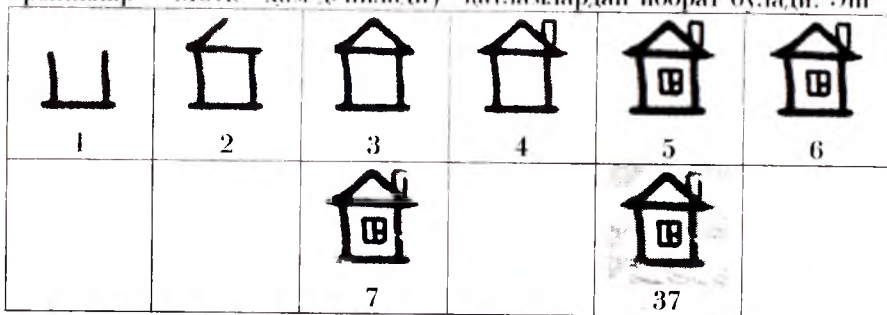
Анимациялар файлини (AVI-файли) яратиш жараёнини мисол орқали изоҳлаймиз. Delphi ибодатхонаси тасвирнинг анимациясини яратиш талаб қилинган бўлсин. Бу расмнинг тугалланган варианты 12.13-расмда, анимациянинг бир печта кадрлари эса 12.14-расмда келтирилган.

12.13-расм. Delphi ибодатхонаси

Бу масалани ечиш учун Macromedia Flash 5 дастуридан

фойдаланиш мумкин. Macromedia Flashда анимациялар (уларни роликлар – Movie ҳам дейишди) қатламлардан иборат бўлади. Уш

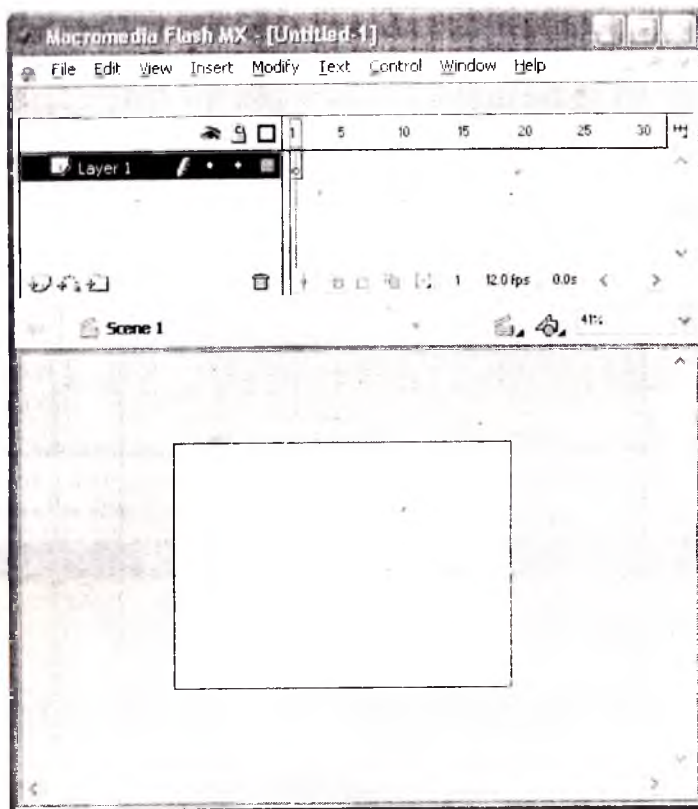
12.14-расм. Delphi ибодатхонаси анимацияларининг кадрлари

содда ҳолда ролик битта қатламдан (Layer) иборат бўлади. Қатлам – бу анимацияларни қўйиш жараёнида навбатма - навбат кўрсатиладиган кадрлар (Frame) кетма-кетлигидир. Агар ролик бир нечта қатламдан иборат бўлса, у ҳолда анимация битта қатламдаги кадрларни бошқа қатламдаги кадрларнинг устига қўйишдан ҳосил бўлади. Масалан, битта қатламда фон бўлса, иккинчи қатламда шу фон устида рўй берадиган ҳодиса ёки персонажлар тасвири. Қатламларни бир-бирининг устига қўйиб тасвир ҳосил қилиш анимациялар яратиш жараёнини енгиллаштиради. Шундай қилиб, анимация яратиш учун тасвирни қатламлар бўйича ёйиб чиққан ва ҳар бир қатлам учун кадрлар яратган маъқул.

Macromedia Flash ишга туширилганидан сўнг дастурнинг бош ойнаси фонда Move1 ойнаси (12.15-расм.) пайдо бўлади. Ундан анимациялар яратишда фойдаланилади. Ойнанинг TimeLine деб аталадиган юқори қисмида анимация структураси, иинчи соҳа деб аталадиган қўйи қисмида эса танланган қатламдаги жорий кадр тасвири кўришиб туради. Macromedia Flash ишга тушганда анимация битта қатламдан (Layer1) иборат бўлиб, унда битта "тоза" кадр бўлади.

Анимация яратишга киришишдан аввал анимация (ролик) нинг умумий характеристикаларини, яъни кадрларнинг ўлчами ва уларни экранга узатиш тезлигини белгилаб қўйиш лозим. Бу характеристикалар **Movie Properties** диалог ойнасининг (12.16-расм.) махсус майдонларига киритилади. Бу диалог ойнани экранга **Modify** менюсидан **Movie** бўйруғини танлаш орқали чақирини мумкин. **Frame Rate** ойнасига роликда кадрларни алмашнинг тезлигини кўрсатилади. Бу тезлик секундига ўтадиган кадрлар соми

билан белгиланади (fps — frame per second, секундига кадрлар).

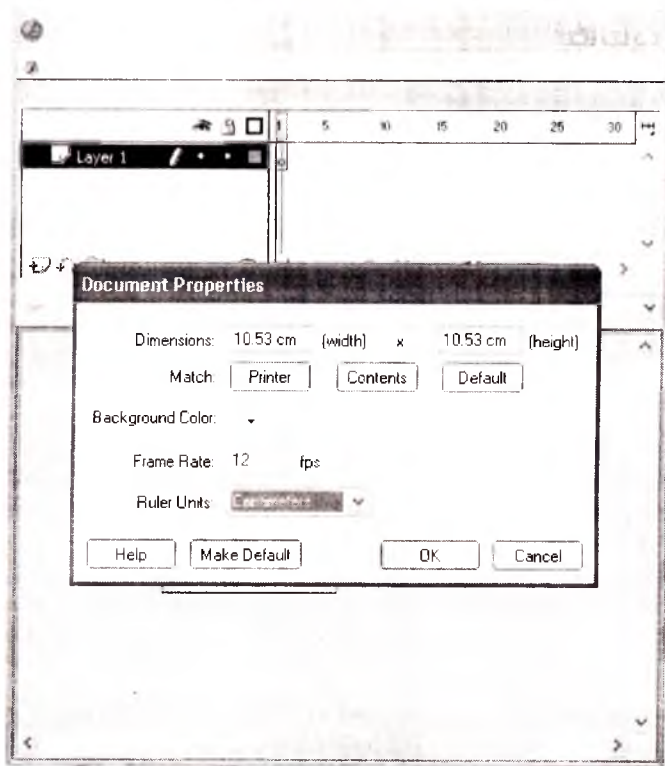
12.15-расм. Янги анимация устида иш бошлаганда Movie ойини

Width ва **Height** майдонларига эса — кадрларнинг кенлиги ва баландлигини кiritилади. Шу ойинанинг ўзида кадрлар учун фон ташлаш ҳам мумкин. (**Background Color** рўйхати).

Роланинг характеристикалари белгиланганидан сўнг, анимация кадрларини яратишни бошлаш мумкин.

Биринчи кадрни чизини лозим. Macromedia Flash да тасвирларни чизини жараёни оддий, расм чизинининг стандарт қуроллардан: қалам, қўтқа, мўйкалам, нульверизатор, ўчирғич ва х.к. фойдаланиши мумкин. Навбатдаги кадрни яратиш учун **Insert** менюсидан **Keyframe** буйруғи ташланади. Натижада жорий қатламга аввалги кадрдаги тасвир қўчирилган янги кадр қўшилади. Бунинг

сабаби нуқти, одатда, янги кадр аввалгисини бир оз ўзгартириш ҳисобига яратилади. Энди иккинчи кадрни чизини бошлан мумкин. Қолган кадрлар ҳам ана шу усулда ҳосил қилинади.

12.16-расм. Movie Properties ойнасидаги роликнинг характеристикалари

Айрим ҳолларда янги кадр аввалги кадрдаги тасвирларни ўз ичига умуман олмаслиги мумкин. Бу ҳолда **Keyframe** буйруғи ўрнига **Blank Keyframe** буйруғидан фойдаланиш мумкин.

Агар айрим тасвирлар маълум бир муддатга, бир нечта кадрлар чиққанда ҳам экранда сақланиб туриши керак бўлса, у ҳолда қатламга бир нечта бир хил кадрларни (**Keyframe**) қўйиш ўрнига, кадрни статик қилиш тавсия қилинади. Агар, тасвири статик бўлиши керак бўлган кадр роликнинг охириги кадри бўлса, **TimeLine** ойнасида статик бўлиши талаб қилинган кадрдан кейинги кадрни ажратиб, **Insert** менюсидан **Frame** буйруғи талланади. Агар статик бўлиши талаб қилинган кадр роликнинг охириги кадри бўлмаса, бу

вазирин ажратили ва бир неча марта Insert менюсидан Frame буйруғини танлаш лозим.

Агар тасвирларни асосий ва фон расмларга ажратилиш мумкин бўлса, анимацияларни яратиш жараёни аниқгина осонланган бўлар эди. Бунда уларнинг ҳар бирини алоҳида қатламларга жойлантирилади. (мультифилмлар ана шу усул билан ишлаб чиқилади.) Дастлаб юқорида айтиб ўтилгандек, фон қатламининг кадри яратилади, сўнгра Insert менюсидан Layer буйруғини танлаб асосий ҳаракат қатламини қўшилади. Шунга эътибор қаратилиш керакки, тасвирларни таҳрирлаш бўйича барча ҳаракатлар танланган қатламдаги жорий кадрга қаратилади. қатламлар рўйхатида танланган қатлам ранги билан, жорий кадрнинг номери эса маркер қизил квадрат билан ажратиб кўрсатилади.

Анимация овозли бўлиши учун дастлаб овозли файлга руҳбат берилади. Бунинг учун File менюсидан Import буйруғини танлаб, лойихага овозли файлни қўшиб қўйиш керак. (12.17-расм.)

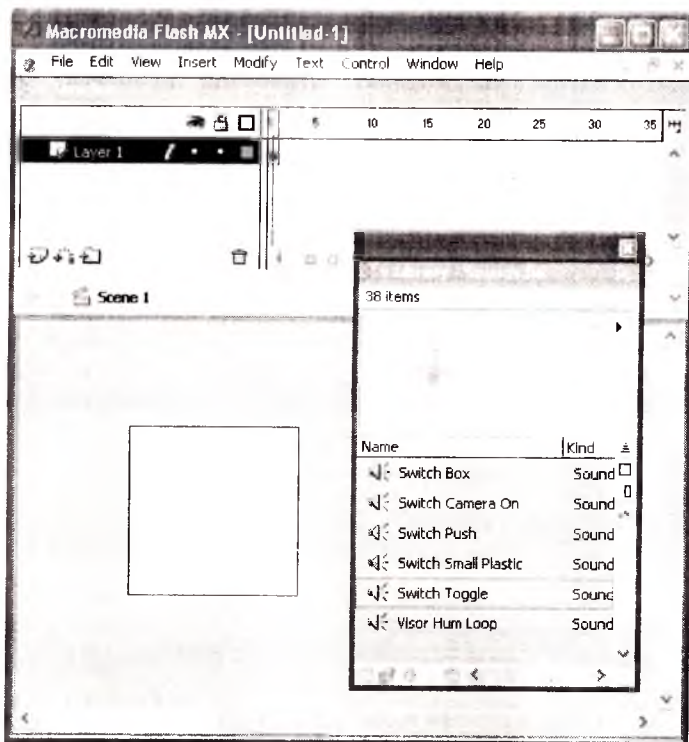

12.17-расм. Овозли файлни лойихага қўйиш

Сўнгра, Timeline ойнасида очилиши билан овозли файл бошлангани керак бўлган кадр Sound (12.18-расм.) диалог ойнасидан фойдаланиб танланади. Бунда овозли фрагмент файли ва зарур бўлса, уни қўйиш параметрлари белгиланади. Овозли фрагментнинг

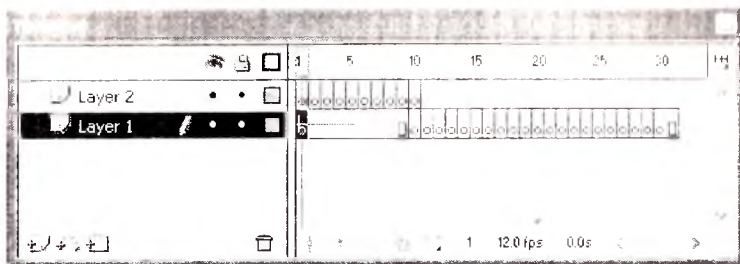
такроланмишлари сопи Loops майдони га кўрсатилади, кўйини вақтидаги эффект эса Effect рўйхатидаи таиланади.

Намуна сифатида 12.19 расмда анимациялар устида ишлан ажараёшининг якунидаги Timeline ойнасининг кўриниши келтирилган. Анимация изкита қатламдан иборат. Layer2 қатламида фон чизилган. Фоннинг деталлари аста секин, 9 та кадр давомида пайдо

12.18-расм. Sound диалог ойнаси

бўлади. Шундан кейин фон ўзгармайди, шунинг учун 9 - кадр статик ҳисобланади. Layer1 қатламида асосий ҳаракат тасвирланган. У фон тўла чиқарилгандан кейин бошланади. Анимациянинг чиқishi стандарт овоз-TADA (ушннг давомийлиги 1 секунд) билан тутайди. Овознинг чиқishi охири асосий ҳаракатнинг (ролик бошидан санаганда 49-чи кадр) кадри чиқканидан кейин бошланади. Шунинг учун бу кадрий навбатдаги 12 та кадрга статик килиб белгиланган. (анимацияни чиқарини тезлиги секундида 12 та кадр) Анимацияни овоз билан бир вақтда туташини ташкил қилинган.

12.19-расм. Анимацияга мисол.

Ролик тайёр бўлганидан кейин, уни сақлаб қўйиш лозим. Бу ишни одатдаги усул билан, яъни **File** менюсидан **Save** буйруғини танлаб амалга оширилади.

Файлни Macromedia Flash форматидан AVI-га ўтказиш учун **File** менюсидан **Export Movie** буйруғи танланади ва файлниги номи кўрсатилади. Сўнгра экранда пайдо бўлган диалог ойинасидан **Export Windows AVI** тугмаси чертилади. (12.20-расм.) кадрларнинг ўлчами белгиланади. (**Width** ва **Height** майдонлари). **Video Format** рўйхатидан ролиkning видеоқисми сақланадиган формат кўрсатилади, **Sound Format** — майдонидан овоз формати танланади.

12-расм. Export Windows AVI диалог ойинаси

Агар **Compress video** ўчиренчи ўрнатилган бўлса, у ҳолда **OK** тугмаси чертилганда экранда видеотасвирларни қисқининг стандарт методларидан бирини танлаб олинга имкон берадиган диалог ойинаси пайдо бўлади. Видео ва овоз форматларини танлаганда овоз ва видеотасвирларнинг ёзуви сифатига қанча кўп эътибор берилса, яратилган AVI-файл компьютер хотирасидан шунча кўп жой эгаллайди. Шунинг ёдда тутиш керакки, сифатга қўйилмаган катта талаблар ҳир доим ҳам ўзини оқлайвермайди.

13 БОБ. РЕКУРСИЯ

13.1. Рекурсия тушунчаси

Барон Мюнхаузен ҳақидаги ортақларни эсга олайлик. У киши кунлардан бирида ўрмонда асал ёмоқчи бўлиб, катта бир дарахт қовағидаги асалари уясига киради. Азбаройи асалдан кўн еганидан қорни яшииб кетиб, дарахт қовағи тешигидан чиқа олмай, у ерга тикилиб қолади. Ақлли ва уздабуррон фон Мюнхаузен бу ҳолда ўзини йўқотиб қўймай, югуриб уйига боради ва арраши олиб келиб, дарахтни арралайди ва ўзини дарахт қовағи исканжасидан қутқаради. Бошқа бир эпизодда Барон Мюнхаузен ловия экади. Ловия жуда тез ўсиб, ойга етиб боради. Мюнхаузен ловия поясига тирмашиб, ойга чиқади. Ойни маълум бир муддат айланганидан кейин орқага қайтиб, яна ловия поясига осилиб, туша бошлайди. Тахминан ер билан ойнинг ўртасига келганда, қараса ловиянинг настки қисми қуриб қолибди. Шунда барон Мюнхаузен ҳеч иккиланиб ўтирмай, ўзидан юқорида турган ловияни кесиб, ўзидан настда турган қисмига улайди ва омон-эсон ерга тушиб олади. Бир қараганда кулгили ва ишониб бўлмайдиган бу воқеалар бизга рекурсия тушунчаси маъносини очиб беришга ёрдам қилади.

Рекурсияни қўйидагича изоҳлаш мумкин. Ечилмаган масалани ечиш учун шу масаланинг ўзига мурожаат қилинади. Бошқача айтганда, қўйилган масалани бир ҳил бошланғич маълумотлар учун ечиш мақсадида шу масаланинг ўзига, фақат бошқа бошланғич маълумотлар учун мурожаат қилинади. Агар кейинги ҳолатдаги масаланинг ечими топилса, дастлабки масаланинг ҳам ечимини топиш мумкин бўлади.

Агар дастур ўзини-ўзи процедура ёки функция сифатида фойдаланадиган бўлса, бундай дастурларни рекурсив дастур дейилади. Рекурсив дастурлар икки турга бўлинади:

- а) Тўғри рекурсия. Бунда масала ўзига-ўзи мурожаат қилади.
- б) Ёндош рекурсия. Бунда 1-масала 2- масалага, 2-масала эса 1-масалага мурожаат қилади.

Рекурсив дастур ёзиш учун қўйидаги икки ҳолат аниқланган бўлиши керак.

- 1) рекурент муносабат;
- 2) шу муносабат учун бошланғич ҳолат аниқланган бўлишини шарт.

Рекурент муносабат деганда бирор жараёнинг N ва $N-1$ қадамларни боғловчи муносабатлар тушунилади. Масалан, $N! = N(N-1)!$ формуласи $N!$ учун рекурент муносабат деб қаран

мумкин. Бу муносабат учун бошланғич ҳолат бўлиб, $1! = 1$ хизмат қилади. Бу маълумотларни ҳисобга олсак, факториални ҳисоблаш масаласи учун рекуррент муносабатлар қуйидагича бўлади:

$$N! = \begin{cases} N \cdot (N-1)!, & \text{агар } N > 1 \\ 1, & \text{агар } N = 1 \end{cases}$$

Кўришиб турибдики, $N!$ ни ҳисоблаш учун аввал $(N-1)!$ ни ҳисоблаб топиш керак. Демки, $(N-1)!$ ning ҳам қиймати биз учун номаълум. Аммо, биз биламизки, $(N-1)! = (N-2)! \cdot (N-1)$. Демак, натижа $(N-2)!$ га боғлиқ бўлмоқда. Шунинг учун уни топишга ҳаракат қилинади. $(N-2)!$ эса $(N-3)! \cdot (N-2)$ га тенг ва ҳоказо. Шундай қилиб, $N! = N \cdot (N-1) \cdot (N-2) \dots 2 \cdot 1$ га тенг экан. Кўришиб турибдики, $N!$ ни ҳисоблаш алгоритми ўзининг ичига ўзи "чўкиб" бормоқда. Бу жараён бошланғич ҳолат содир бўлгунга, яъни $1!$ гача давом этади. Шундан кейин, "чўкиш" жараёни тўхтайтиди, $1! = 1$ эканлиги ҳақида кўрсатма олган ЭҚМ энди юқорига қараб "сузиб" чиқини босқичини бажаради. Яъни,

$$2! = 1 \cdot 2 = 2, \quad 3! = 2! \cdot 3 = 6$$

ва ҳоказо. Бу ҳолат то $N!$ ҳисобланмагунча давом этаверади. Шу жараён дастурийни ёзини учун қуйидагича мулоҳаза юритилади.

Агар N факториални ҳисоблаш учун функция яратилса, бу функция қийматини топиш учун шу функциянинг ўзига, фақат $N-1$ бўлган ҳол учун мурожаат қилинади, яъни функция ўзини ўзи ёрдамчи функция сифатида фойдаланади.

13.1-листингда шу масалани ҳал қилиш учун ёзилган рекурсив дастурийнинг матни келтирилган.

13.1-листинг. Рекурсив функция

```
function factorial(n: integer): integer;
begin
if n <> 1
then factorial := n * factorial(n-1)
# функция ўзини ўзи чақиряпти
else factorial := 1; # бошланғич ҳолатга келинди
end;
```

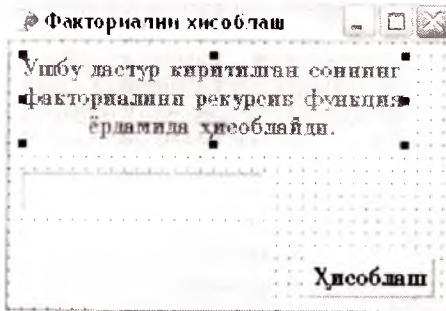
$N=4$ бўлган ҳол учун рекурсив жараёнининг "чўкиш" ва "сузиб чиқини" жараёни қуйидаги жадвалда берилган:

N ning қийматлари	4 3 2 1	якуний рекурсиядан чиққиндан оралиқ қийматлар
N=1 шарт натijasи	йўқ йўқ йўқ ҳа	
	$fak(3)*4$ $fak(2)*3$ $fak(1)*2$ 1	$fak(4) := fak * 4 = 24$ $fak(3) := fak * 3 = 6$ $fak(2) := fak * 2 = 2$ $fak(1) := 1$

Демак, ОХМ $N=4$ бўлган ҳол учун 24 натижани беради.

Агар юқоридаги дастурга диққат билан қараган бўлсангиз, функция ўзини ўзи параметрининг қиймати 1 га тенг бўлмаган ҳолларда чақиряпти. Агар бу параметрининг қиймати 1 га тенг бўлса, функция ўзининг қийматини ҳисоблайди, шу билан алгоритмни "чўкиш" жараёни тугаб, "сузиб чиқиш" жараёни бошланади.

Факториални рекурсив функция ёдрамида ҳисоблаш дастурининг диалог оймаси 13.1-расмда, дастурининг тўла матни эса 13.2-листингда келтирилмоқда.

13.1-расм. Факториални ҳисоблаш дастурининг оймаси

13.2-листинг. Рекурсив функциядан фойдаланиш.

```

unit factor_;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls, Forms,
Dialogs, StdCtrls;
type
TForm1 = class(TForm)
Label1: TLabel;
Edit1: TEdit;
Button1: TButton;

```

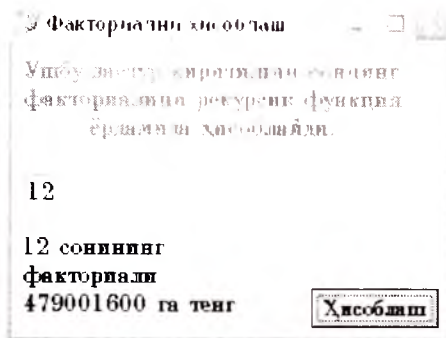
```

Label2: TLabel;
procedure Button1Click(Sender: TObject);
private
  { Private declarations }
public
  { Public declarations }
end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.DFM}
// рекурсив функция
function factorial(n: integer): integer;
begin
  if n > 1
  then factorial := n * factorial(n-1) // функция ўзини ўзи чакирати
  else factorial := 1; // факториал 1 нинг қиймати 1 га тенг
end;
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
  k:integer; // факториални ҳисобланаётган сон
  f:integer; // k факториалнинг қиймати
begin
  k := StrToInt(Edit1.Text);
  f := factorial(k);
  label2.caption := Edit1.Text + ' сонининг факториали ' +
    IntToStr(f) + ' га тенг ';
end;
end.

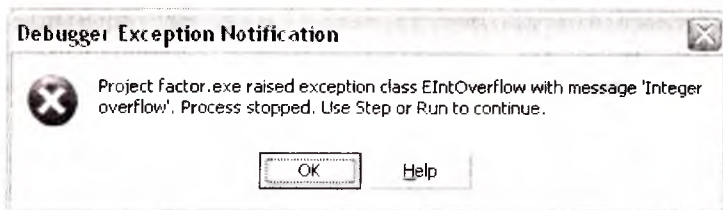
```

13.2-расмда юқоридаги дастурнинг турли бошланғич маълумотлар учун иккита диалог ойнаси келтирилган. 12.2а-расмда берилган факториални ҳисоблаш дастурининг патижаси кўтилган сонга мос келади. 13.2б-расмда берилган патижа эса бундай эмас. Қарангки, 44 сонининг факториални ҳисоблашда бажариш вақтида ҳаттолик юзага келиб қолди. Бунинг сабаби шунки, 44! сони жуда катта сон ва Integer типидати сонлар диваназошидан четга чиқиб кетади.

Delphi тили бажариладиган дастурларда ўзгарувчиларнинг

13.2а-расм. N=12 бўлган ҳол учун дастурининг диалог ойнаси

13.2а-расм. N=44 бўлган ҳол учун дастурининг диалог ойнаси

қийматларини белгиланган диапазондан четга чиқиб кетишини назорат қилиши мумкин. Бунинг учун **Project Options** (13.3-расм) диалог ойнасининг **Compiler** тугмаси чертиб, экранда пайдо бўлган ойнадан **Runtime errors** (бажариш вақтидаги ҳатоликлар) гуруҳидаги **Overflow checking** (тўлиб кетишни назорат қилиш) байроқчасини тиклаш лозим.

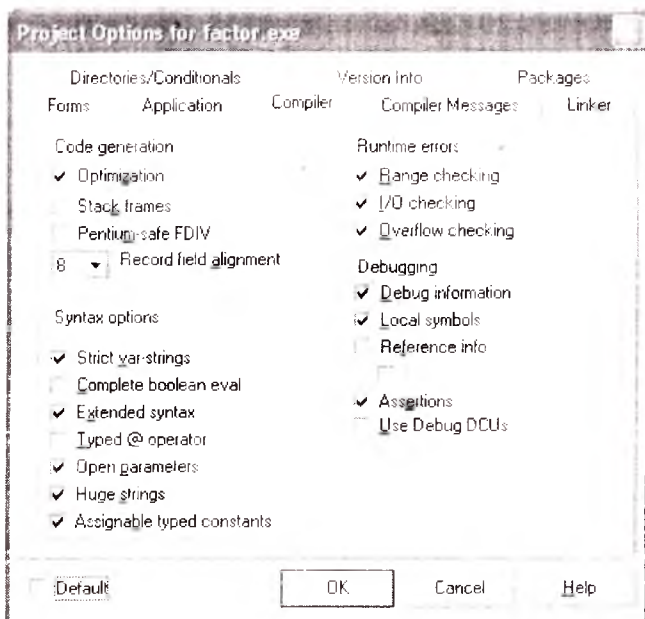
13.2. Файлларни қидириш

Рекурсиядан фойдаланишга навбатдаги мисол қилиб, берилган файлни компьютерда бор ёки йўқлигини текшириш масаласини олишимиз мумкин. Масалан, фойдаланувчи кўрсатган каталог ва унинг барча ички каталогларида жойлашган барча .bmp кенгайтмалари файлларнинг рўйхатини олиш талаб қилинган бўлсин.

Бу масаланинг алгоритминини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Қидириш шартини қаноатлантирувчи барча файллар рўйхатини чиқарилсин.
2. Агар каталогнинг ички осткаталоглари мавжуд бўлса, кўрсатилган файл улардан ҳам қидирилсин.

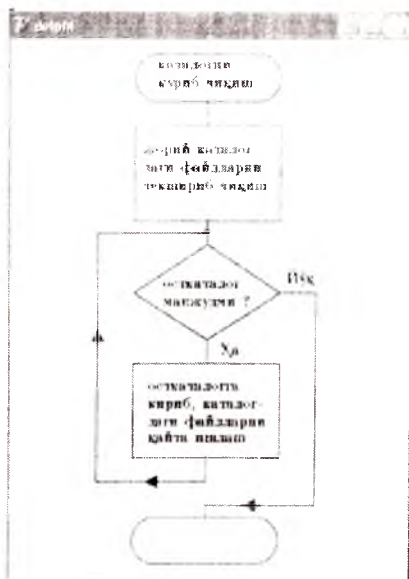
Бу алгоритм (блок-схемаси 13.1-расма келтирилган) ресурслар ҳисобланади. Бепиланган файлни остига қайтарган ҳам

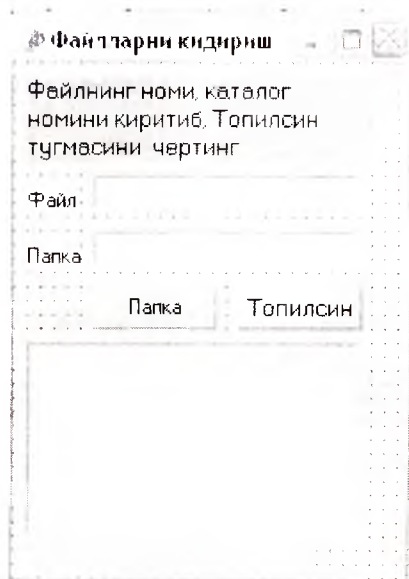
13.3-расм. Project Options диалог ойнаси Compiler бўлиғининг ойнаси кидирин лозим. Бунинг учун кидирин процедураси ўзига мурожаат қилади.

Дастурининг диалог ойнасининг кўриниши 13.5-расмда, матн эса 13.3-листинида берилган.

Файл (Edit1) майдони қидилаётган файлниги номи ёки ниқобини (бир ҳил типдаги файлларни қидирин учун) киритини учун фойдаланилади. Файл қидириладиган каталог номини бевосита Панка майдонига киритини, ёки стандарт Обзор папок диалог ойнасидан таълаиниши мумкин. (13.6-расм.) Бу ойнани экранга Selectdirectory функцияси ёрдамида чақирилади. Ўзтибор бериш керакки, Обзор папок диалог ойнасида фойдаланилаётган файл номи Selectdirectory функциясига WhiteChar сатри кўринишидаги қиймат сифатида берилини лозим. Оддий сатрини WhiteChar сатрига айлантирини учун StringToWhiteChar функцияси ёрдам беради.

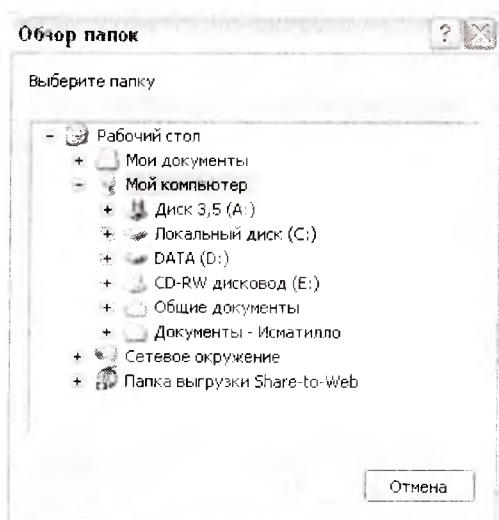

13.4-расм. Файлларни қидиришнинг рекурсив алгоритми

13.5-расм. Дастурининг диалог ойнаси

Обзор папок диалог ойнаси Папка тугмаси чертилганда экранга чиқарилади.

13.6-расм. Обзор папок диалог ойнаси

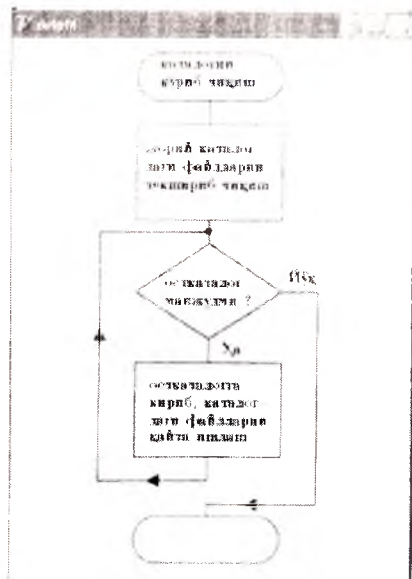
Ушбу дастурда асосий масалани Find рекурсив функциясиен ҳал қилади. Find функцияси ягона параметр-searchRec структурасига эга. Бу структурадан FindFirst ва FindNext функциялари мос равишда қидириш шартини қаноатлантирувчи биринчи ва навбатдаги файлларни қидириб топиш учун фойдаланади. Қидирув олиб борилаётган каталогга, унинг ост каталогларини дастур қандай кўриб чиқаётганлигига алоҳида эътибор бериш. Агар жорий каталог ўзак каталог бўлмаса, бошқа каталоглардан ташқари, яна иккита каталогга эга: .. ҳамда . каталоглари. Улар олдинги даражали каталоглар ҳисобланади ва дастур ёрдамида кўриб чиқилмайди. Чунки, бу каталоглар ота каталогга чиқишни аниқлатади. Бу ҳолни ҳисобга олинмаса, дастур циклга тушиб қолади.

13.3-листинг. Файлларни қидириш дастури.

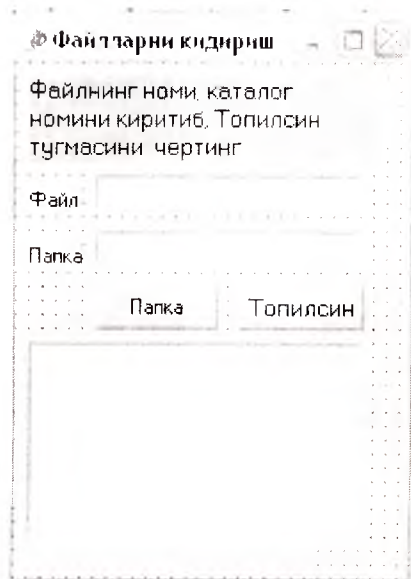
```

# кўрсатилган каталог ва унинг осткаталогига файлни қидириш
# Find рекурсив процедурасидан фойдаланилади
unit FindFile_;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, FileCtrl;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Edit1: TEdit;      # нимани қидирамиз
    Edit2: TEdit;     # қаердан қидирамиз
    Memo1: TMemo;    # қидириш натижаси
    Button1: TButton; # Топилсин тугмаси
    Button2: TButton; # Папка тугмаси
    Label1: TLabel;
    Label2: TLabel;
    Label3: TLabel;
    Label4: TLabel;
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
    procedure Button2Click(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation

```

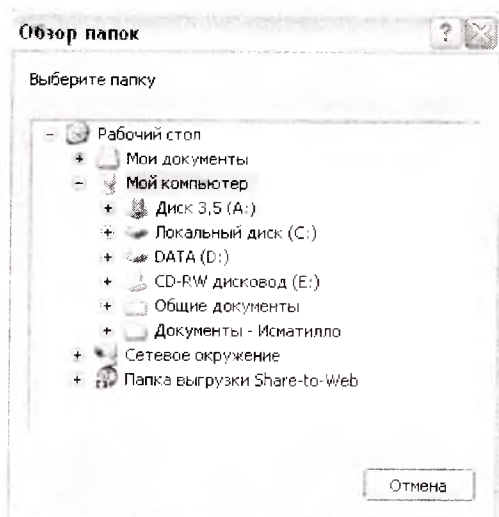

13.4-расм. Файлларни қидириш
нинг рекурсив алгоритми

13.5-расм. Дастурининг диалог
ойнаси

Обзор папок диалог ойнаси Папка тугмаси чертилганда
экранга чиқарилади.

13.6-расм. Обзор папок диалог ойнаси

Шубу дастурда асосий масалани Find рекурсив функцияси хал қилади. Find функцияси ягона параметр-searchRec структурасига эга. Бу структурадан FindFirst ва FindNext функциялари мос равишда қидириш шартини қаноатлантирувчи биринчи ва навбатдаги файлларни қидириб топиш учун фойдаланади. Қидирув олиб борилаётган каталогга, унинг ост каталогларини дастур қандай кўриб чиқаётганлигига алоҳида эътибор беринг. Агар жорий каталог ўзак каталог бўлмаса, бошқа каталоглардан ташқари, яна иккита каталогга эга: .. ҳамда . каталоглари. Улар олдинги даражали каталоглар ҳисобланади ва дастур ёрдамида кўриб чиқилмайди. Чунки, бу каталоглар ота каталогга чиқишни аниглади. Бу ҳолни ҳисобга олинмаса, дастур циклга тушиб қолади.

13.3-листинг. Файлларни қидириш дастури.

```

# кўрсатилган каталог ва унинг осткаталогидида файлни қидириш
# Find рекурсив процедурасидан фойдаланилади
unit FindFile_;
interface
uses    Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, FileCtrl;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Edit1: TEdit;      # нимани қидирамиз
    Edit2: TEdit;      # қаердан қидирамиз
    Memo1: TMemo;     # қидириш натижаси
    Button1: TButton;  # Топишни тугмаси
    Button2: TButton;  # Папка тугмаси
    Label1: TLabel;
    Label2: TLabel;
    Label3: TLabel;
    Label4: TLabel;
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
    procedure Button2Click(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation

```

```

{SR *.dflm}
var
  FileName: string; // кидирилган файлнинг номи ёки инқоби
  cDir: string;
  n: integer; // кидирин шартин қаноатлантирган файллар сон
// жорий каталогда файлни кидирин
procedure Find;
var
  SearchRec: TSearchRec; // файл ёки каталог ҳақида маълумотнома
begin
  GetDir(0,cDir); // жорий каталог номини олиш
  if cDir[length(cDir)] <> '/' then cDir := cDir+'/'
  if FindFirst(FileName, faArchive,SearchRec) = 0 then
    repeat
      if (SearchRec.Attr and faAnyFile) = SearchRec.Attr then
        begin
          Form1.Memo1.Lines.Add(cDir + SearchRec.Name);
          n := n + 1;
        end;
    until FindNext(SearchRec) <> 0;
  // жорий каталогнинг осткаталогларини қайта ишлаш
  if FindFirst('*', faDirectory, SearchRec) = 0 then
    repeat
      if (SearchRec.Attr and faDirectory) = SearchRec.Attr then
        begin
          // .. ва . ҳам каталоглар, аммо уларга кириш керак эмас
          if SearchRec.Name[1] <> '.' then
            begin
              ChDir(SearchRec.Name); // каталогга кириш
              Find; // осткаталогдан кидирин
              ChDir('..'); // каталогдан чиқиш
            end;
          end;
        until FindNext(SearchRec) <> 0;
    end;
end;
// фойдаланучи таълаган каталог
function GetPath(mes: string):string;
var
  Root: string; // ўзак каталог

```

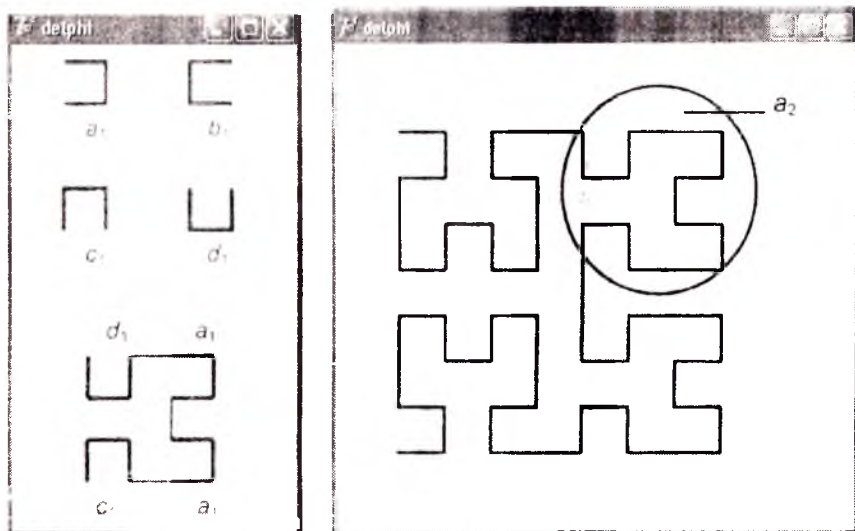
```

    pwRoot : PWideChar;
    Dir: string;
begin
    Root := ''; // ўзак каталог - Рабочий стол папкаси
    GetMem(pwRoot, (Length(Root) + 1) * 2);
    pwRoot := StringToWideChar(Root, pwRoot, MAX_PATH*2);
    if SelectDirectory(mes, pwRoot, Dir)
    then
        if length(Dir) + 2 // фойдаланувчи ўзак каталогни танлаган
            then GetPath := Dir + '\
            else GetPath := Dir
    else
        GetPath := '';
end;
// Тошқисни тугмасини чертиш
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
begin
    Memo1.Clear; // Memo1 майдонини тозалаш
    Label4.Caption := '';
    FileName := Edit1.Text; // нимани қидирамиз
    cDir := Edit2.Text; // қаердан қидирамиз
    n := 0; // Тошқилган файллар сони
    ChDir(cDir); // қидиришни бошланган каталогга кириш
    Find; // қидиришни бошлаш
    if n = 0 then
        ShowMessage('Қидириш шартини қаноатлангирган файллар йўқ. ');
    else Label4.Caption := 'Тошқилган файллар сони : ' + IntToStr(n);
end;
// Папка тугмасини чертиш
procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);
var
    Path: string;
begin
    Path := GetPath('Папкани танлаш');
    if Path <> ''
        then Edit2.Text := Path;
end;
end.

```

13.3. Гильберт эгри чизиги

Кўйидаги дастур Гильберт эгри чизигини чизини учун мўлжалланган. 13.7-расмда 1, 2 ва 3-тартибли Гильберт эгри чизиқлари берилган.

13.7-расм. 1, 2 ва 3-тартибли Гильберт эгри чизиқлари

13.8-расм. Бешинчи тартибли Гильберт эгри чизиги

Агар диққат билан қаралса, 2-тартибли Гильберт эгри чизиги тўртта 1-тартибли Гильберт эгри чизиқларини тўғри чизиқ билан

бирлаштиришидан. 3-тартибли Гильберт эгри чизиғи эса тўртта 2-тартибли Гильберт эгри чизиқларини бирлаштиришидан ҳосил бўлади. Шундай қилиб, Гильберт эгри чизиқларини чизиш алгоритми рекурсив бўлади.

5-тартибли Гильберт эгри чизиқлари жойлашган диалог ойнасининг кўриниши 13.8-расмда, дастурнинг матни эса 13.4-листинида келтирилган.

13.4-листинг. Гильберт эгри чизиқлари

```
unit gilbert_;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, ComCtrls;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    procedure FormPaint(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
implementation  
{$R *.dfm}  
var  
  p: integer = 5; // эгри чизиқнинг тартиби  
  u: integer = 7; // штрих узунлиги  
{ Гильберт эгри чизиғи бирлаштирилган тўртта a, b, c ва d  
элементлардан иборат. Ҳар бир элементни мос процедура чизади. }  
procedure a(i:integer; canvas: TCanvas); forward;  
procedure b(i:integer; canvas: TCanvas); forward;  
procedure c(i:integer; canvas: TCanvas); forward;  
procedure d(i:integer; canvas: TCanvas); forward;  
// эгри чизиқ элементлари  
procedure a(i: integer; canvas: TCanvas);  
begin  
  if i > 0 then begin  
    d(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X+u,canvas.PenPos.Y);  
    a(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X,canvas.PenPos.Y+u);
```

```

a(i-1, canvas): canvas.LineTo(canvas.PenPos.X-u,canvas.PenPos.Y);
e(i-1, canvas):
  end;
end;
procedure b(i: integer; canvas: TCanvas):
begin
  if i > 0 then
    begin
c(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X-u,canvas.PenPos.Y);
b(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X,canvas.PenPos.Y-u);
b(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X+u,canvas.PenPos.Y);
d(i-1, canvas);
  end;
end;
procedure c(i: integer; canvas: TCanvas):
begin
  if i > 0 then
    begin
b(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X,canvas.PenPos.Y-u);
c(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X-u,canvas.PenPos.Y);
c(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X,canvas.PenPos.Y+u);
a(i-1, canvas);
  end;
end;
procedure d(i: integer; canvas: TCanvas):
begin
  if i > 0 then
    begin
a(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X,canvas.PenPos.Y+u);
d(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X+u,canvas.PenPos.Y);
d(i-1, canvas); canvas.LineTo(canvas.PenPos.X,canvas.PenPos.Y-u);
b(i-1, canvas);
  end;
end;
procedure TForm1.FormPaint(Sender: TObject):
begin
  Form1.Canvas.MoveTo(u,u);
  a(5,Form1.Canvas); // Гильберт эгри чизивити чизити
  end;
end.

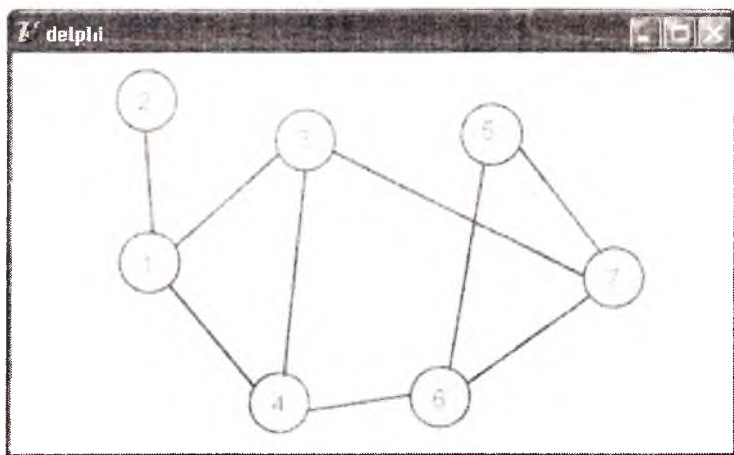
```

Дастурининг ўзига хос томонларига эътибор берини. а элементни чиқарибган процедура ўздан таъқари, d ва b процедураларини (уларнинг матни а процедурадан кейин келтирилган) чақиради. Компилятор хатолик ҳақида ахборот бермаслиги учун дастур матнига процедура forward хизматчи сўзи билан бирга эълон қилинган. Бу ҳол "эълонлар кейинроқ берилди" демакдир. Шундай қилиб, а процедурасини компиляция қилиш жараёнида компилятор b ва d номлари процедураларини аниқлаётганини "тушунади".

13.4. Йўл қидириш масаласи

Бир-бири билан бир нечта йўллар орқали боғланган бир нечта шаҳарлар берилган бўлсин. Айрим йўлларнинг боши берк бўлиши ҳам мумкин. Бир шаҳардан иккинчисига олиб борувчи барча маршрутларини топиш масаласи қўйилган бўлсин.

Мавжуд бўлган барча йўлларнинг ҳаритаси граф (шаҳарларни аниқлаётувчи унлар ва йўлларни билдирувчи қирраларнинг тўлиами) ёрдамида берилган бўлсин. (13.9 расм)

13.9-расм. Граф кўринишидаги йўллар харитаси

Қидириш жараёнини қадамлар кетма-кетлиги сифатида ифодалаш мумкин. Ҳар бир қадамда жорий нуқтадан туриб, бирор шарт остида ўтиш мумкин бўлган иккинчи нуқта таллашади. Агар навбатдаги нуқта берилган нуқта билан устма-уст тулса, у ҳолда масала ечилиди. Акс ҳолда яна бир қадам қўйиш керак. Жорий нуқтани бошқа бир нечта нуқталар билан бирлаштириш имкоинияти

бўлгани учун таълашнинг бирор шартини таълаш лозим. Энг содда ҳолда энг кичик померли нуктани олини мумкин.

Фараз қилайлик, 1- нуктадан 5-чига ўттиш талаб қилинган бўлсин. Шартга кўра дастлаб 2-нуктани таълабимиз. Кейинги қадамда 2-нуктанинг боши берк эканлигини аниқлаймиз. Шунинг учун 1-нуктага қайтиб, 3-нукта томонга юрамиз. Ундан 4-нуктага ўтамиз. 4-дан 6-га, ундан эса 5-нуктага борамиз. Мумзини бўлган йўллардан бирини тойдик. Шундан кейин 6-га қайтамиз. Ундан туриб, 5-дан фарқли яна бошиқа йўlining мавжудлигини текшираимиз. Бунинг иложи бўлганлиги учун, 7-нуктага юрамиз. 7-дан эса 5-га ўттиш мумкин. Яна битта йўл тоинди. Шундай қилиб, йўлларни қидириш жараёни олдинга ва оркага юришлардан иборат бўлади. Қидириш масаласи ҳаракат бошланган жойдан бошиқа борадиган бирорта ҳам йўл қолмаганидан сўнг тугатилади.

Қидириш алгоритми рекурсив характерга эга: янги қадамни қўйиш учун нукта таъланади ва қадам қўйилади. Бу жараёни то мақсадимизга эришмагунимизча, давом этади.

Барча йўлларни қидириш масаласи янги нуктани (шаҳарни) таълаш ва йўlining қолган қисминни қидириш масаласига айланди. Бу ерда рекурсия кўришиб турибди.

Графини икки ўлчовли массив деб қараймиз. Уни шар деб атайлик, шар[i,j] - бу i ва j шаҳарлар ўртасидаги масофа. Агар улар орасида йўл бўлмаса, бу масофа 0, акс ҳолда 1 га тенг. Юқоридаги граф учун Мар массиви қуйидагича ёзилади (13.10-расм)

	1	2	3	4	5	6	7
1	0	1	1	1	0	0	0
2	1	0	0	0	0	0	0
3	1	0	0	1	0	0	1
4	1	0	1	0	0	1	0
5	0	0	0	0	0	1	1
6	0	0	0	1	1	0	1
7	0	0	1	0	1	1	0

Рис. 12.10. Мар массиви

Map массивидан ташқари бизга яна road (йўл) ва incl(include – киритилсин сўзидан олинган) массивлари ҳам керак бўлади. Road массивига биз ўтилган шаҳарларни ёзиб борасиз. Охириги нуктага борилганда бу массивга барча ўтилган нукта шаҳарлар, яъни маршрутлар ёзиб қўйилади. Incl[i] массивига эса i-номерли нукта маршрутга кирган бўлса – true ёзамиз. Бу бизга бир марта борилган нуктага яна қайтиб бормаслик учун керак.

Биз рекурсив процедурадан фойдаланганимиз учун, рекурсив жараёнинг тугатишига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Процедура жорий нукта мўлжалдаги нукта билан устма-уст тушунча ўзини ўзи чакираверади.

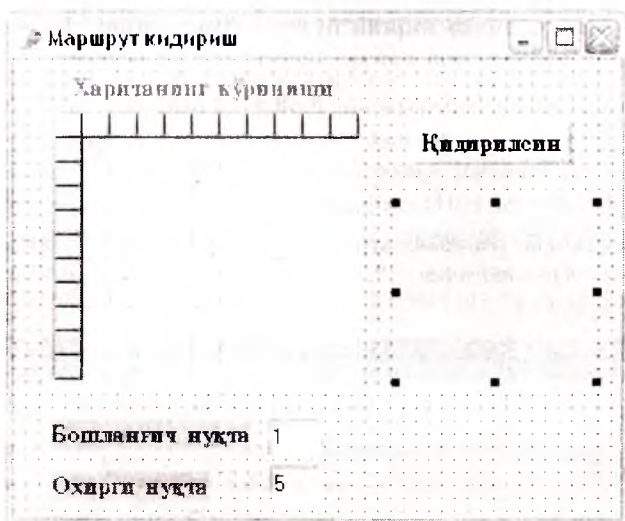
13.11-расмда навбатдаги нуктани танлаш процедураси алгоритмининг блок-схемаси, 13.12-расмда эса дастурнинг диалог ойнаси келтирилган.

13.11-расм. Маршрут қадамни танлаш процедурасининг блок-схемаси

Графни ўз ичига олган массивни киритиш учун stringGrid компонентасидан фойдаланилади. (Унинг қийматлари 13.1-жадвалда берилган), натижани (топилган маршрутни) чиқариш учун

Label1 майдони киритилади. Бошланғич ва охири нуқталар Edit1 ва Edit2 тахрирлаш майдонларига киритилади. Қидириш жараёни Қидирилсин (Button) тугмаси чертилганда бошланади. Label2, Label3 ва Label4 майдонлар изоҳлар учун мўлжалланган.

13.12-расм. Маршрут қидириш дастурининг диалог оймаси

StringGrid1 компонентасининг хусусият қийматлари 13.1-жадвал.

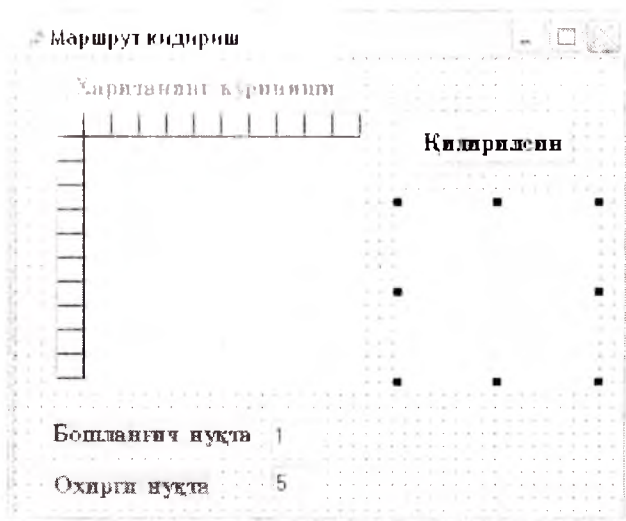
Хусусияти	Қиймати
Name	StringGrid1
ColCount	11
RowCount	11
FixedCols	1
FixedRows	1
Options . goEditing	TRUE
DefaultColWidth	16
DefaultRowHeight	14

Бу масала дастурининг матни 13.5- листингда келтирилган.

13.5-листинг. Маршрутни қидириш.

```
unit road_;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,  
Forms, Dialogs, StdCtrls, Grids;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    StringGrid1: TStringGrid;  
    Edit1: TEdit;  
    Edit2: TEdit;  
    Label1: TLabel;  
    Label2: TLabel;  
    Label3: TLabel;  
    Button1: TButton;  
    Label4: TLabel;  
    procedure FormActivate(Sender: TObject);  
    procedure Button1Click(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
implementation  
{ $R *.DFM }  
procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);  
var  
  i: integer;  
begin  
  // сатрларни номерлаш  
  for I := 1 to 10 do  
    StringGrid1.Cells[0,i] := IntToStr(i);  
  // устунларни номерлаш  
  for I := 1 to 10 do  
    StringGrid1.Cells[i,0] := IntToStr(i);  
  // харити  
  StringGrid1.Cells[1,2] := '1';  
  StringGrid1.Cells[2,1] := '1';
```

Label1 майдони киритилади. Бошлангич ва охири нуқталар Edit1 ва Edit2 тахрирлаш майдонларига киритилади. Қидириш жараёни Қидирилсин (Button1) тугмаси чертилганда бошланади. Label2, Label3 ва Label4 майдонлар изоҳлар учун мўлжалланган.

13.12-расм. Маршрут қидириш дастурининг диалог ойнаси

StringGrid1 компонентасининг хусусият қийматлари 13.1-жадвал.

Хусусияти	Қиймати
Name	StringGrid1
ColCount	11
RowCount	11
FixedCols	1
FixedRows	1
Options . goEditing	TRUE
DefaultColWidth	16
DefaultRowHeight	14

Бу масала дастурининг матни 13.5- листинда келтирилган.

13.5-листинг. Маршрутни кидирин.

```
unit road_;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls,  
Forms, Dialogs, StdCtrls, Grids;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    StringGrid1: TStringGrid;  
    Edit1: TEdit;  
    Edit2: TEdit;  
    Label1: TLabel;  
    Label2: TLabel;  
    Label3: TLabel;  
    Button1: TButton;  
    Label4: TLabel;  
    procedure FormActivate(Sender: TObject);  
    procedure Button1Click(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
implementation  
{$R *.DFM}  
procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);  
var  
  i:integer;  
begin  
  // сатрларни номерлаш  
  for I := 1 to 10 do  
    StringGrid1.Cells[0,i] := IntToStr(i);  
  // устунларни номерлаш  
  for I := 1 to 10 do  
    StringGrid1.Cells[i,0] := IntToStr(i);  
  // харити  
  StringGrid1.Cells[1,2] := 'T';  
  StringGrid1.Cells[2,1] := 'T';
```

```

StringGrid1.Cells[1,3] := 'F';
StringGrid1.Cells[3,1] := 'F';
StringGrid1.Cells[1,4] := 'F';
StringGrid1.Cells[4,1] := 'F';
StringGrid1.Cells[3,7] := 'F';
StringGrid1.Cells[7,3] := 'F';
StringGrid1.Cells[4,6] := 'F';
StringGrid1.Cells[6,4] := 'F';
StringGrid1.Cells[5,6] := 'F';
StringGrid1.Cells[6,5] := 'F';
StringGrid1.Cells[5,7] := 'F';
StringGrid1.Cells[7,5] := 'F';
StringGrid1.Cells[6,7] := 'F';
StringGrid1.Cells[7,6] := 'F';
end;
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
const
  N=10;{ граф учларнинг сон}
var
  map:array[1..N,1..N]of integer;
  road:array[1..N]of integer;
  incl:array[1..N]of boolean;
  start,finish:integer;      { бошланғич ва охири нукталар }
  found:boolean;
  i,j:integer;
procedure step(s, f, p:integer);
var
  e : integer;{ Навбатдаги кадам кўйиладиган нукта номери}
  l : integer;
begin
  if s = f then
  begin
    { s ва f нукталар устма-уст тушмайди!}
    found := TRUE;
    Label1.caption := Label1.caption + #13 + 'Нў.1:';
    for i := 1 to p-1 do
      Label1.caption := Label1.caption + ' ' + IntToStr(road[i]);
  end
  else begin

```

```

    { навбатдаги нуктани танлаймиз }
for c := 1 to N do
    begin {хамма учдариин текширамиз }
        if (map[s,c] <> 0) and (NOT incl[c])
    { нукта жорий нукта билан бирлашган. аммо маршрутга кирмаган }
        then begin
            road[p] := c; { учини йўлга қўшамиз }
            incl[c] := TRUE; { учини маршрутга кирган деб белгилаймиз }
                step(c, f, p + 1);
                incl[c] := FALSE;
                road[p] := 0;
            end;
        end;
    end;
end; { step процедураси тамом }
begin
    Label1.caption := "";
    { массив элементларини аниқлаш }
    for i := 1 to N do road[i] := 0;
    for i := 1 to N do incl[i] := FALSE;
    { массивга элементларини StringGrid.Cells дан киритамиз }
    for i := 1 to N do
        for j := 1 to N do
            if StringGrid1.Cells[i,j] <> ""
                then map[i,j] := StrToInt(StringGrid1.Cells[i,j])
                else map[i,j] := 0;
    start := StrToInt(Edit1.text);
    finish := StrToInt(Edit2.text);
    road[1] := start; { нуктани маршрут киритамиз }
    incl[start] := TRUE; { уни маршрутга кирган деб белгилаймиз }
    step(start,finish,2); { маршрутнинг иккинчи нуктасини аниқлаймиз }
    # ҳеч бўлмаса битта йўл топилганлигини текширамиз
    if not found
        then Label1.caption := 'Берилган нукталар орасида йўл йўқ!';
end;
end.

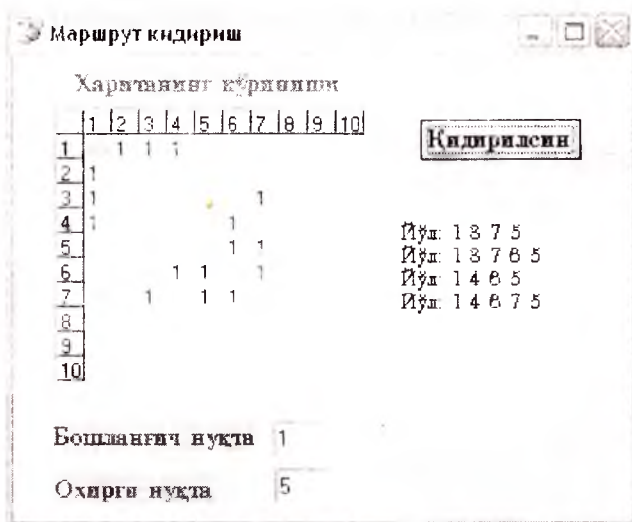
```

Дастур ишга тушганидан сўнг, форманинг фоқлашини даврида OnActivate ходисасини қайта ишлаш процедураси

StringGridCells массивини харитадаги киймаатлар билан тўлдирди. Шу процедуранинг ўзи StringGrid давқалининг устун ва сатрларини фиксирланган биринчи устун ва сатр ячеёлкаларини тўлдирган ҳолда номерлайди.

Маршрутни TForm1.Button1click процедураси қидиради. Бу процедура бошланғич нукта билан тутанштирилган нуктани топиш учун sleep процедурасини чақиради. У бошланғич нукта билан бирланган биринчи нуктани таалаб, уни маршрутга қўйганидан кейин ўзини ўзи чақиради. Бунда бошланғич нукта сифатида берилган нукта эмас, балки маршрутга ҳозиргина киритилган жорий нукта олинади.

Келтирилган граф учун дастурнинг берган натижаси 13.13-расмда кўрсатилган.

13.13-расм. Дастурнинг диалог ойинасидаги натижалар

14 БОБ. ДАСТУРДАГИ ХАТОЛИКЛАР БИЛАН ИШЛАН

Компиляция жараёнишининг муваффақиятлиги туғани дастурда хали хатоликлар йўқ дегани эмас. Дастурининг тўғри ишлаётганлигига фақат унинг иши натижаларини таҳлил қилгандан кейингина, бошқача айтганда, берилган таст талабларига тўла жавоб бериб, қўтилган натижаларни олдандагина ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Одатда камдан-кам дастурлар бирдангина қўтилган натижаларни бера олади. Уларнинг кўпчилиги фақат маълум бир бошланғич қийматлар учун тўғри натижа беради, бошқа бошланғич маълумотлар учун эса нотўғри натижа беради ёки умуман ишламайди. Бу ҳол дастурда алгоритмик хатолар мавжудлигидан далолат беради. Биз ушбу бобда ана шу хатоликларни қидириш тоғини ва бартараф қилиш усуллари билан танишамиз.

14.1. Хатоликлар классификацияси

Дастурда мавжуд бўлиши мумкин бўлган хатоликларни учта гуруҳга бўлиш мумкин:

- синтаксик;
- бажариш вақтидаги хатоликлар;
- алгоритмик.

Синтактик хатоликлар, уларни компиляция вақтидаги хатоликлар (**Compile-time error**) деб ҳам аталади, энг осон бартараф қилинадиган хатоликлар ҳисобланади. Уларни компилятор қидириб тонади. Компиляция қилинда дастур матнини Delphi тилида қабул қилинган қонун-қоидаларга мувофиқ ёзилганлиги текширилади. Текшириш давомида компилятор хатоликлар мавжудлигини "сезиб" қолса, фойдаланувчига тошилан бу хатоликлар ҳақида ахборот беради. Дастурчи эса дастур матнига зарур ўзгаришларни киритади ва дастурни қайта компиляция қилади.

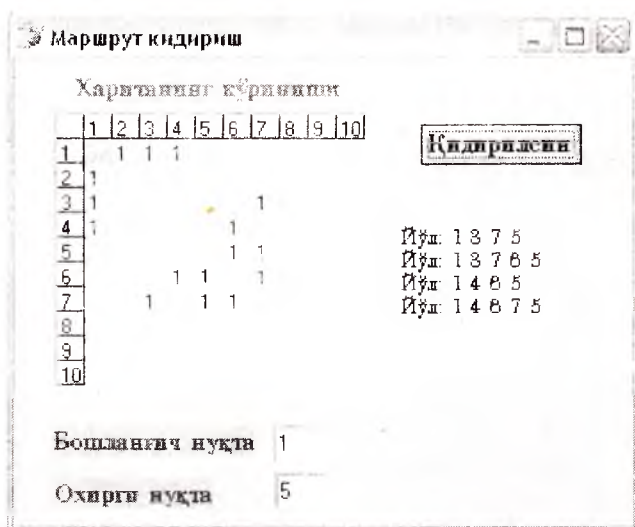
Бажариш вақтидаги хатоликларни (уларни Delphi да йўқотини (**exception**) деб ҳам юритилади) ҳам осонгина аниқлаш ва бартараф қилиш мумкин. Бу гуруҳдаги хатоликлар одатда, дастурни дастлабки бир неча марта ишга туширилиши ҳамда дастурни тестдан ўтказиш жараёнида аниқланади.

Delphi да туриб, ишга туширилган дастурларда хатолик юзага келиб қолса, дастур ўз ишини тўхтатади, Буни Delphi бош саҳифаси биринчи сатридаги кавслар ичида бериладиган **stopped** ахборотидан

StringGrid1.cells массивини харитаданги қийматлар билан тўлдирати. Шу процедуранинг ўзи StringGrid1 жадалинини ҳусун ва сатрларини фиксирланган биринчи ҳусун ва сатр янғикаларини тўлдирган ҳолда номерлайди.

Маршрутни TForm1.Button1click процедураси қидиради. Бу процедура бошланғич нуқта билан тугангирилган нуқтани тошни учун step процедурасини чақиради. У бошланғич нуқта билан бирланган биринчи нуқтани таппаб, уни маршрутга қўйганидан кейин ўзини ўзи чақиради. Бунда бошланғич нуқта сифатида берилган нуқта эмас, балки маршрутга ҳозиргина киритилган жорий нуқта олинади.

Келтирилган граф учун дастурининг берган натижаси 13.13-расмда кўрсатилган.

13.13-расм. Дастурининг диалог ойинасидаги натижалар

14 БОБ. ДАСТУРДАГИ ХАТОЛИКЛАР БИЛАН ИШЛАН

Компиляция жараёнининг муваффақиятли тугани дастурда хали хатоликлар * йўқ дегани эмас. Дастурнинг тўғри ишлаётганлигига фақат унинг иши натижаларини таҳлил қилгандан кейингина, бошқача айтганда, берилган таст талабларига тўла жавоб бериб, қўтилган натижаларни олдандагина ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Одатда камдан-кам дастурлар бирданига қўтилган натижаларни бера олади. Уларнинг кўнчилиги фақат маълум бир бошланғич қийматлар учун тўғри натижа беради, бошқа бошланғич маълумотлар учун эса нотўғри натижа беради ёки умуман ишламайди. Бу ҳол дастурда алгоритмик хатолар мавжудлигидан далолат беради. Биз ушбу бобда ана шу хатоликларни кидириш тили ва бартараф қилиш усуллари билан танишамиз.

14.1. Хатоликлар классификацияси

Дастурда мавжуд бўлиши мумкин бўлган хатоликларни учта гуруҳга бўлиш мумкин:

- синтаксик;
- бажариш вақтидаги хатоликлар;
- алгоритмик.

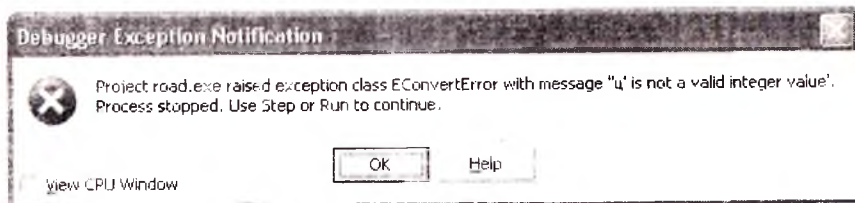
Синтактик хатоликлар, уларни компиляция вақтидаги хатоликлар (**Compile-time error**) деб ҳам аталади, энг осон бартараф қилинадиган хатоликлар ҳисобланади. Уларни компилятор кидириб топади. Компиляция қилишда дастур матнини Delphi тилида қабул қилинган қоқун-қоидаларга мувофиқ ёзилганлини текширилади. Текшириш давомида компилятор хатоликлар мавжудлигини "сезиб" қола, фойдаланувчига тошилган бу хатоликлар ҳақида ахборот беради. Дастурчи эса дастур матнига зарур ўзгаришларни киритади ва дастурни қайта компиляция қилади.

Бажариш вақтидаги хатоликларни (уларни Delphi да йўқотин (**exception**) деб ҳам юритилади) ҳам осонгина аниқлаш ва бартараф қилиш мумкин. Бу гуруҳдаги хатоликлар одатда, дастурни дастлабки бир неча марта ишга туширилиши ҳамда дастурни тестдан ўтказиш жараёнида аниқланади.

Delphi да туриб, ишга туширилган дастурларда хатолик юзага келиб қола, дастур ўз ишини тўхтатади. Буни Delphi бош саҳифаси биринчи сатридаги кавслар ичида бериладиган **stopped** ахборотидан

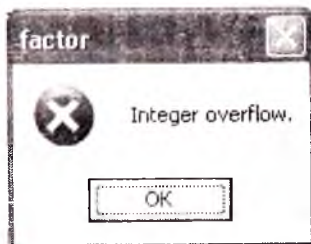
билгани мумкин. Экранга махсус панелог ойинаси пайдо бўлиб, унга йўл қўйилган хатолик ҳамда бу хатоликнинг характери, тини ҳақидаги ахборот чиқарилади. 14.1-расмда мавжуд бўлмаган файлни очиниш нотўғри уришини ҳақидаги ахборот берилган.

Хатолик юзата келгандан кейин, дастурчи дастур ишини тўхтатини (бунини учун Run менюсидан Program Reset буйруғини таяллади) ёки хар бир буйрук натижасини кузатган ҳолда дастурнинг бажарилшинини қадам-бақадам давом эттирини (бунини учун Run менюсида Step буйруғини таяланади) мумкин.

14.1-расм. Дастурни Delphi дан ишга туширилгандан хатоликка мисол

Агар дастур Windows дан ишга туширилган бўлса, хатоликлар юзата келганда экранда хатолик ҳақида ахборот пайдо бўлади, аммо унда хатоликнинг тини кўрсатилмайди. (14.2-расм). ОК тугмаси босилгандан кейин, агар иложи бўлса хатолик мавжуд бўлган дастур ўз ишини давом эттиради.

14.2. Дастур Windows дан ишга туширилгандан хатоликка мисол

Алгоритмик хатоликлар билан ишлаш бир оз мураккаброқ. Одатда алгоритмик хатоси бўлган дастур мигини компиляция қилинганда, ҳеч қандай муаммо юзата келмайди. Дастур синов тариқасида ишга туширилганда ҳам "дастур ўзини тутати", аммо бу дастур берган натижаларни таҳлил қилинганда, унинг нотўғри ишлаётганини билганиб қолади. Алгоритмик хатоси бўлган дастур ишини яхшилаш учун алгоритм чуқур таҳлил қилини, зарур бўлса, уни "қўлда" бажарилшинини назорат қилини лозим.

14.2. Ҳатоликларни бартараф қилиш ва қайта ишлаш

Одатда дастур ишга туширилганидан кейин, фойдаланувчи айби билан йўл қўйилган ҳатоликлар юзага чиқиб қолиши мумкин. Масалан, фойдаланувчи бошланғич маълумотларни нотўғри киритиши ёки дастурнинг ишлаши учун зарур файлларни ўчириб юборган бўлиши мумкин.

Дастур ишининг бузилиши йўқотилиш деб аталади. Бундай ҳатоликларни қайта ишлаш, шунингдек уларга мос ахборотларни экранга чиқариш вазифасини бажарилаётган дастур матнига автоматик тарзда қўшиб қўйиладиган махсус код (дастур) ўз зиммасига олган. Агар зарурат бўлса, ҳатоликларни қайта ишлаш жараёнини Delphi тили бажарилаётган дастурнинг зиммасига юклаш имкониятига ҳам эга.

Йўқотилишларни қайта ишлаш буйруғи умумий кўринишда қуйидагича ёзилиши мумкин:

```
try
// ҳатолик юзага келиши мумкин бўлган буйруқ
except // ҳатоликларни бартарафи қилиш бўлимининг бошланishi
on ҲатоликТини1 do ҚайтаИшлаш1;
on ҲатоликТини2 do ҚайтаИшлаш2;
...
on ҲатоликТиниN do ҚайтаИшлашN;
else
// қолган ҳолларни қайта ишлаш
end;
```

бу ерда

- try — калит сўз бўлиб, ундан кейин бажарилганда ҳатолик юзага келиши мумкин бўлган буйруқ келишини ҳамда бу ҳатоликни қайта ишлаш дастур зиммасига юклатилганлигини аниқлатади;
- except — калит сўз бўлиб, ҳатоликларни бартараф қилиш бўлимини бошланганлигини кўрсатади. Бу бўлимдаги кўрсатмалар фақат кўрсатилган буйруқни бажаришда ҳатолик юзага келгандагина бажарилади;
- on — калит сўз, ундан кейин ҳатолик тини ва do хизматчи сўзидан кейин бу ҳатолик тинига дастурнинг жавоби белгилаб қўйилади;
- else — except бўлимида кўрсатилмаган типдаги ҳатоликлар

юзаса келганда дастурининг жавобини кўрсатади.

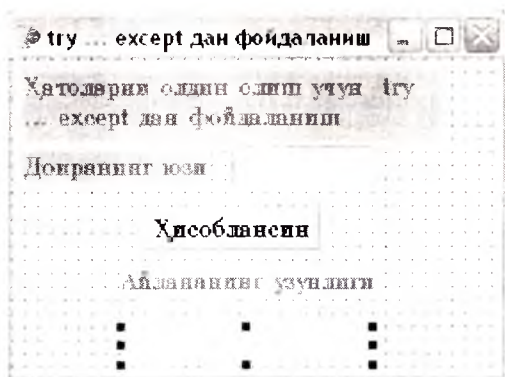
Юқорида таъкидлаб ўтдикки, йўқотилишнинг асосий характеристикаси унинг тинчдан иборат. 14.1-жадвалда энг кўп учрайдиган йўқотилишлар ва уларнинг юзаса келишига мумкин бўлган сабаблар келтирилган.

Тинч йўқотилишлар жадвали

14.1-жадвал

Йўқотилиш тили	Юзаса келиши
EZeroDivide	Бўлиш амалида учрайди, бўлувчи нолга тенг бўлган ҳолда
EConvertError	Алмаштириш вақтида, агар алмаштирилаётган миқдори талаб қилинган тилга ўтказиб бўлмаса. Кўпинча белгилар сатрини сонга алмаштиришида учрайди.
EFileError	Файлга мурожаат қилганда. Кўпинча талаб қилинган файл мавжуд бўлмаганда, дисклардан фойдаланилганда, диск юритувчига диск қўйилмаган ҳолларда учрайди.
EmathError	Математик функцияларнинг аргументлари мумкин бўлган диапазондан четга чиққанда. Масалан, квадрат илдизда манфий сон келганда учрайди.

Қуйидаги дастур (диалог ойинаси 14.3-расмда, матни эса 14.1-иштингда келтирилган) try буйруғи ёрдамида ҳатоларнинг қайта шиланга мисол сифатида берилмоқда.

14.3-расм. Айлана узунлигини ҳисоблаш дастурининг диалог ойинаси

Бу дастур допраннинг юзаси S берилган бўлса, шу юзрани ўраб турган айлана узунлигини ҳисоблаш учун мўъкалланган.

Маълумки, бу масалани ечиш учун биз дастлаб допра радиусини $r = \sqrt{s / 2\pi}$ формула тонамиз. Сўنгра $l = 2\pi r$ формуласи билан айлана узунлигини тонамиз. Қўришиб турибдики, бу масала учун дастур ёзганда никита ҳатолик бўлиши мумкин: S ўрнига манфий сон келиши ёки ҳақиқий сонни нотўғри (ушун бутун ва каср қисми бергуд ўрнига нуқта билан ажратилган) киритилган бўлиши мумкин. Ана шу ҳатоликларни дастурда ҳисобга оламиз.

14.1-листинг. Йўқотилганни қайта ишлаш

```
unit UsTry_;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls, Forms,  
Dialogs, StdCtrls;  
type  
  TForm1 = class(TForm)  
    Label1: TLabel;  
    Label2: TLabel;  
    Label4: TLabel;  
    Edit1: TEdit;      // Юза  
    Label5: TLabel;   // айлана узунлиги  
    Button1: TButton; // Ҳисоблаш тугмаси  
    procedure Button1Click(Sender: TObject);  
  private  
    { Private declarations }  
  public  
    { Public declarations }  
  end;  
var  
  Form1: TForm1;  
implementation  
{$R *.DFM}  
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);  
var  
  s: real; // допраннинг юзи  
  r: real; // радиус  
  l: real; // айлананинг узунлиги  
begin
```



```

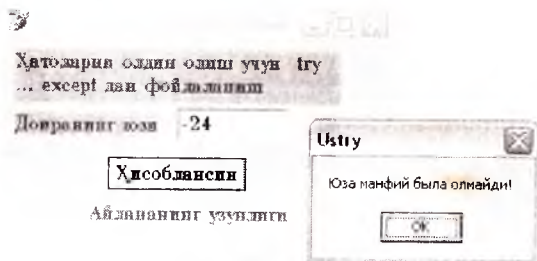
Label5.Caption := "";
// ҳатolik юзага келиши мумкин бўлган вазиятлар
try
s := StrToFloat(Edit1.Text);
r := sqrt(s / (2*pi));
except
on EMathError do // квадрат илдиз остида манфий сон
begin
ShowMessage('Юза манфий бўла олмайди!');
exit;
end;
on EConvertError do // сартларни сонга айлантириб бўлмади
begin
ShowMessage('Юзани сон билан ёзинг.' + #13 +
'Ҳақиқий сонни ёзишда верулдан фойдаланинг.');
```

```

exit;
end;
end;
L := 2*pi*r;
Label5.caption := 'L= ' + FloatToStr(L);
end;
end.

```

Келтирилган дастур Windows муҳитида туриб ишга туширилса, ҳамда фойдаланувчи дастурда ҳисобга олган манфий сонни киритса, дастур 13.4-расмдаги жавобни беради.

13.4-расм. Манфий сон учун дастурнинг жавоби

Ҳар икки ҳолдаги ҳатolik юзага келса, бу дастур йўл қўйилган ҳатolik ҳақида ахборотни беради ва ўз ишини тўхтатади.

14.3. Отадчик

Def'ni мухити дастурчиларга дастурдаги хатоларни аниқлаш ва бартараф қилиш учун жуда ҳам қулай восита — отадчикни таклиф қилади. Отадчик дастурнига дастурнинг трассировкаси (қадам-бақадам бажарилиши) ўзгарувчиларнинг қийматларини кузатиш, назорат қилиш ҳамда чиқарилаётган маълумотларни назорат қилиш каби имкониятларни беради.

Дастурнинг трассировкаси. Дастур ишлаётган вақтда унинг буйруқлари процессорнинг ишлаш тезлигида бажарилади. Шунинг учун дастурчи жорий вақтда қайси буйруқ ва унинг қандай бажарилаётганини назорат қила олмайди. Демак, дастурнинг буйруқлари дастурчи тузган алгоритм бўйича ишлаётганлигини ҳам биллиб бўлмайди.

Дастур нотўғри ишлаётган бўлса, унинг ҳақиқий иш тартибини кўриш лозим бўлади. Бунинг учун дастурни трассировка қилишга тўғри келади. Трассировка — бу дастурнинг қадам-бақадам (step by step) бажарилиши жараёнидир. Трассировка вақтида дастурчи дастурнинг навбатдаги буйруғини бажариш учун компьютерга кўрсатма беради.

Def'ni мухитида икки хил режимдаги трассировкага рухсат берилган: процедурага кирмасдан (Step over) ҳамда процедурага кириб (Trace into) трассировка қилиш. Процедурага кирмасдан трассировка қилиш режимида фақат асосий процедурагина трассировка қилинади, қисм дастурлар трассировка қилинмайди. Бугун қисм дастур битта буйруқ тарзида трассировка қилинади. Процедурага кириб трассировка қилиш режимида эса ҳам асосий процедуранинг буйруқлари, ҳам қисм дастурларнинг буйруқлари трассировка қилинади.

Трассировкани бошлаш учун Run менюсидан Step over ёки Trace into буйруқларидан бири танланади. Натижада кодлар муҳаррири ойнасида дастурнинг биринчи буйруғи ажратилади. Ажратилган буйруқни бажариш учун Run менюсидан Step over (<F8> клавишасини босиш) ёки Trace into (<F7> тугмасини босиш) буйруғи танланади. Бу буйруқ бажарилганидан сўнг, навбатдаги буйруқ ажратилади ва х.к.

Ихтиёрий вақтда трассировка жараёнини тугатиш ва дастурнинг қолган буйруқларини ҳақиқий тезликда бажариб давом эттириш мумкин. Бунинг учун Run менюсидан Run буйруғини

Зарурат бўлса, трассировкани дастурнинг бирор буйруғидан бошлаш мумкин. Бунинг учун курсорни дастурнинг керакли буйруғига ўриштириш ва Run менюсидан Run to cursor буйруғини танлаш ёки <F4> клавишасини босиш мумкин. Сўнгра, <F7> ёки <F8> тугмаларидан бирини босиб, дастурнинг керакли нарчасини трассировка қилиш мумкин.

Трассировка вақтида нафақат буйруқларнинг бажарилиши тартибини, балки ўзгарувчиларнинг қийматларини ҳам кузатиб бориш мумкин.

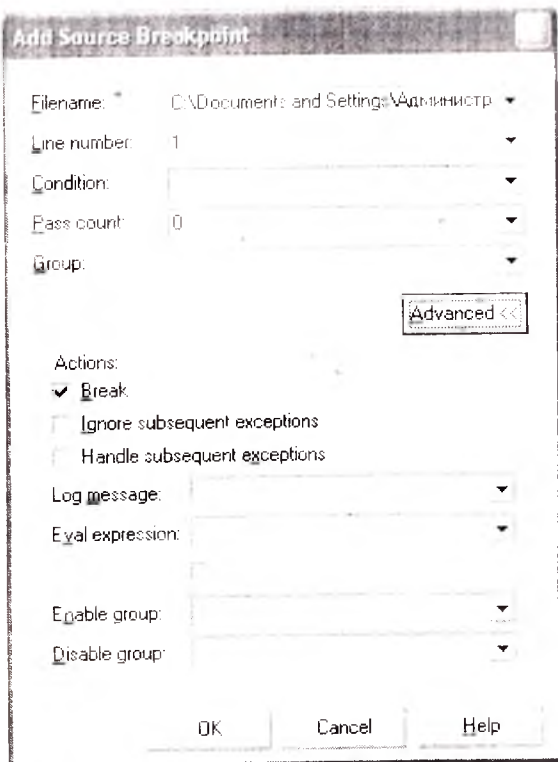
Дастурнинг тўхтатиш нугталари. Ҳатолар билан ишлаш жараёнида дастурларнинг тўхтатиш нуқтаси деган усулдан ҳам кенг фойдаланилади. Бу усулнинг фояси қуйидагича: Дастурчи дастурнинг айрим буйруқларини белгилаб қўяди (тўхтатиш нуқталарини кўрсатади). Шу буйруққа келганда дастур ўз ишчи тўхтатади ва дастурчи трассировка жараёнини бошлашни бошлашни ёки ўзгарувчиларнинг қийматларини кузатишни бошлашни мумкин.

Тўхтатиш нуқталарини қўйиш. Дастурга тўхтатиш нуқтасини (breakpoint) қўйиш учун Run менюсидан Add Breakpoint (тўхтатиш нуқтасини қўйиш) буйруғини, сўнгра кейинги даражали ойнадан - Source Breakpoint буйруғини танлаш лозим.

Натижада Add Source Breakpoint диалог ойнаси (14.5-расм) пайдо бўлади. Унда қўшилаётган тўхтатиш нуқтасини ҳақидаги ахборотни кўриш мумкин. Filename майдони тўхтатиш нуқтаси қўшиладиган дастур файлининг номини, Line number майдони — дастурда тўхтатиш нуқтаси қўйилган сатр номерини англатади. ОК тугмаси чертилганидан кейин, тўхтатиш нуқтаси қўйилган сатр қизил нуқта билан белгиланади, ва бошқа рангда ажратиб қўйилади. (14.6-расм).

Тўхтатиш нуқтасини дастурнинг тўхтатиш нуқтаси қўйиладиган сатрини кўрсатувчи кўк рангли нуқтани сиқконча билан чертиб ҳам қўйиш мумкин. (Эътибор берган бўлсангиз, дастур матнида хатолар бўлмаса, компилятор дастур буйруқларини кўк ранг билан белгилаб қўяди).

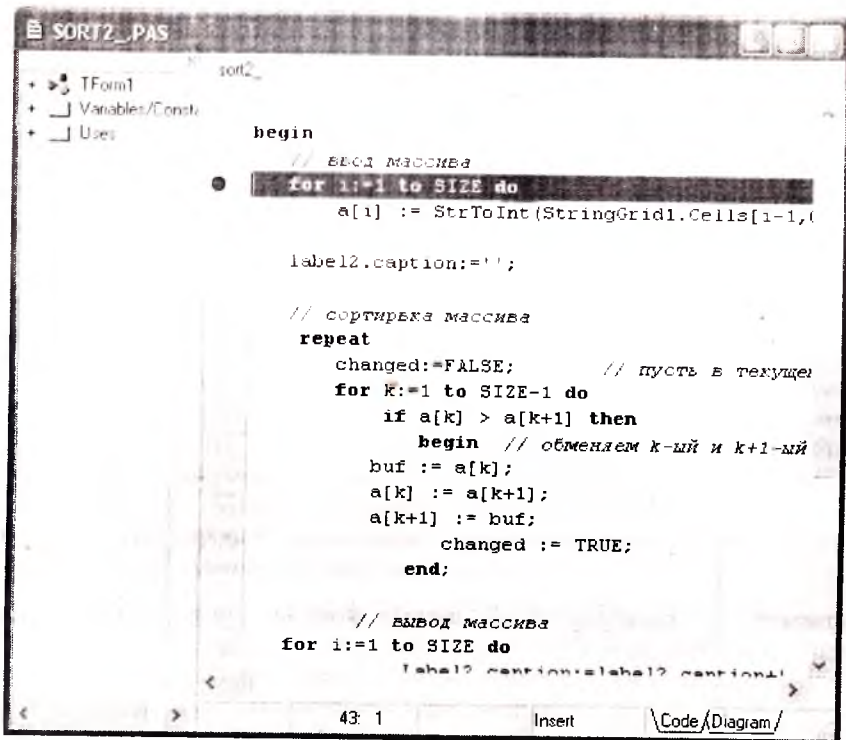
Тўхтатиш нуқтасини бирор шартга боғлаб қўйиш ҳам мумкин. Шу шарт ўринли бўлганда дастур ўз ишчи шу нуқтанинг

14.5 расм. Add Source Breakpoint буйруғининг диалог ойнаси

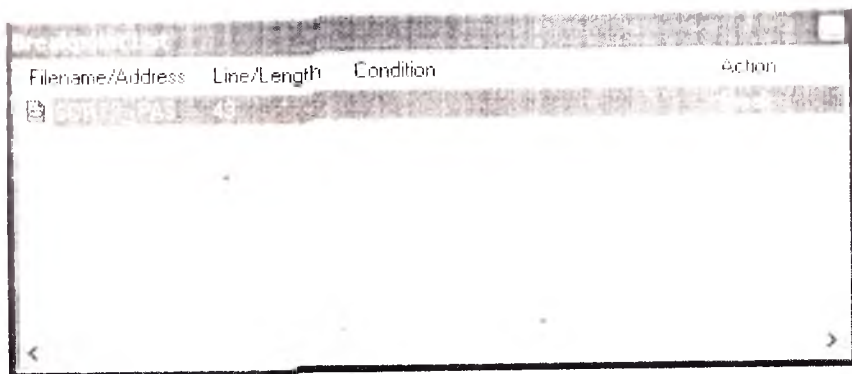
ўзида тўхтатади. (Масалан, ўзгарувчининг қиймати бирор сонга тенг бўлса.) шарт (мантций ифода) **Add Source Breakpoint** диалог ойнасининг **Condition** майдонига ёзилади. Агар тўхтатиш нуқтаси бирор шартга боғланган бўлса, дастур ўз иштини ана шу шарт True бўлгандагина тўхтатади.

Тўхтатиш нуқтасини бирор буйруқнинг бажарилиш сонига ҳам боғлаш мумкин. Тўхтатиш нуқтасини дастурга қўшини вақтида агар **Add Source Breakpoint** диалог ойнасининг **Pass count** (ўтишлар сон) майдонига нолдан фарқли сон киритилган бўлса, у ҳолда дастур шу нуқтадаги ўз иштини кўрсатилган буйруқ белгилашган марта бажарилганидан сўнг тўхтатади.

14.6-расм. Тўхтатиш нуқтаси қўйилганидан кейинги ойна

Тўхтатиш нуқтаси характеристикаларини ўзгартириш. Дастурчи тўхтатиш нуқтаси характеристикаларини ўзгартиришми мумкин. Бунинг учун View менюсидан Debug Windows буйруғини танлаши, сўнгра кейинги даражали менюдан - Breakpoints буйруғини танлаши лозим. Очилган Breakpoint List диалог ойнасидан (14.7-расм.) сиққончанинг ўнг тўтмасини керакли тўхтатиш нуқтаси турган сатрда чертиш керак. Шунда очилган контекст менюсидан Properties буйруғи танланади. Натижада Source Breakpoint Properties диалог ойнаси очилади. Унда тўхтатиш нуқтаси характеристикаларини ўзгартириш мумкин. Масалан, дастурчи шу нуқтадаги тўхтатиш шартини (Condition майдонидаги) ўзгартириш мумкин. Шу контекст менюсидан фойдаланиб, тўхтатиш нуқтаси турган сатрга тезгина ўтиш мумкин. Бунинг учун Edit Source буйруғини танлаш лозим.

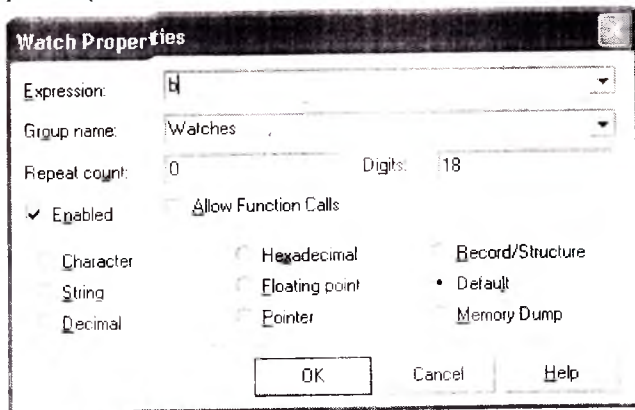

14.7. Breakpoint List ойнаси

Тўхтатиш нуқтасини ўчириш. Тўхтатиш нуқтасини ўчириш учун Breakpoint List диалог ойнасидаги ўчирилиши керак бўлган тўхтатиш нуқтаси ҳақидаги маълумот турган сатрда сичқончанинг ўнг тугмаси чергиледи. Экранда пайдо бўладиган контекст менюсидан Delete буйруғини тавлаш лозим.

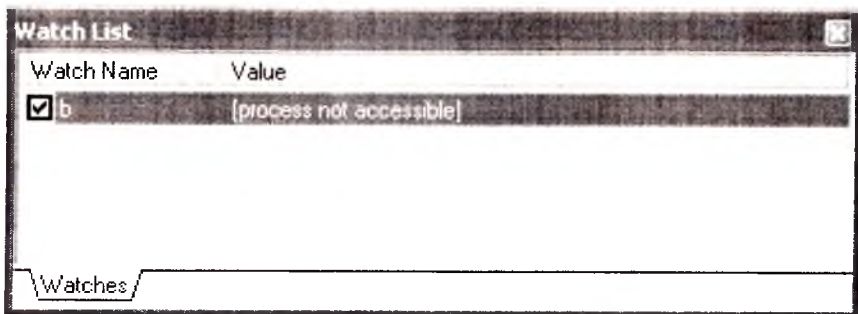
Шунингдек, кодларнинг муҳаррири ойнасида сичқончани ўчирилиши лозим бўлган тўхтатиш нуқтасининг қизил нуқтасида чертиш ҳам мумкин.

Ўзгарувчиларнинг қийматларини кузатиб бориш. Дастурни отлада қилинаётганда, дастурни қадам-бақадам бажарилиши режимида у ёки бу ўзгарувчининг қиймати нимага тенг бўлаётганини билиш фойдадан хош бўлмайди. Отладчик ўзгарувчиларнинг қийматларини кузатиб боришга имкон беради.

14.8-расм. Watch List рўйхатида ўзгарувчи номини қўйиш

Дастурунинг буйруқларини қадам-бақадам бажарилшини лавомида ўзгарувчиларнинг қийматларини кузатиб боришга имкониятга эга бўлиш учун, бу ўзгарувчиларнинг номларини кузатиладиган элементлар рўйхатида (Watch List) қўшиб қўйиш керак. Бунинг учун Run менюсидан Add Watch (кузатиладиган элемент қўйиш) буйруғини танлаш ва очилган Watch Properties (14.8 расм) диалог ойнасининг Expression майдонига ўзгарувчининг номини киритиш лозим.

14.9. Watch List рўйхатида ўзгарувчи номини қўйиш натижаси.

Натижада рўйхати Watch List (14.9-расм) диалог ойнасида бериладиган ўзгарувчилар орасида янги элемент пайдо бўлади. Дастурунинг ўзгарувчилари билан фақат дастур ишлаётган вақтдагина ишлаш мумкин бўлгани учун, ўзгарувчининг номидан кейин қуйидаги ахборот чиқарилади:

process not accessible (жараён мумкин эмас).

Мисол тариқасида 14.10-расмда массив элементларини тартиб-лаш дастурунинг буйруқлари қадам-бақадам бажарилаётганда кодлар муҳаррирининг ойнаси ҳамда Watch List ойнасининг кўриниши келтирилган.

Кодлар муҳаррири ойнасида стрелка билан навбатда бажарилшини керак бўлган буйруқ (<F8> клавишаси босилганда ёки Run менюсидан Step Over буйруғи танланганда) кўрсатилган. Watch List диалог ойнасида эса ўзгарувчиларнинг қийматлари чиқарилган.

Ўзгарувчиларнинг қийматларини кузатиб боришнинг яна бир усули мавжуд. Бу усулда ўзгарувчининг номи Watch List рўйхатида қўйилмайди. Бунинг қуйидагича амалга ошириш мумкин. Дастур тўхташ нуқтасига етганидан кейин, кодлар муҳаррирининг ойнаси

```

SORT2.PAS
+ TForm1
+ Variables/Constants
+ Uses

sort2
  changed:boolean; // TRUE, если в текущем цикле
  buf:integer; // буфер для обмена элементов

  begin
    // ввод массива
    for i:=1 to SIZE do
      a[i] := StrToInt(StringGrid1.Cells[i-1,0]);

    label2.caption:= ' ';

    // сортировка массива
    repeat
      changed:=FALSE; // пусть в текущем
      for k:=1 to SIZE-1 do
        if a[k] > a[k+1] then
          begin // обменяем k-ый и k+1-ый
            buf := a[k];
            a[k] := a[k+1];
            a[k+1] := buf;
            changed := TRUE;
          end;
    until not changed;
  end;

```

43 1 Insert Code/Diagram

Watch Name	Value
☒ b	[process not accessible]
☒ sqrt	[process not accessible]

Watches

14.10-расм. Дастурнинг қадам-бақадам bajarilishida ўзгарувчиларнинг қийматларини кузатиб бориш

очилади. Сяқонча курсорнинг қийматини кўриш керак бўлган ўзгарувчининг устига келтирилади. Кодлар муҳаррири ойнасида эслатмалар ойнаси очилиб, унда ўзгарувчининг қиймати кўрсатилади. (14.11-расм)

Дастурнинг қадам-бақадан bajarilishini жараёнини тўхтатиш учун Run менюсидан Program Reset буйруғини таъналади.


```

SORT2_PAS
sort2
  TForm1
  Variables/Constants
  User

  changed:boolean; // TRUE, если в текущем цикле
  buf:integer; // буфер для обмена элементов

begin
  // ЕСЛИ МАССИВ
  for i:=1 to SIZE do
    a[i] := const SIZE:0..127-SORT2_PAS(32) IS[1-1,0

  label2.caption:='';

  // сортировка массива
  repeat
    changed:=FALSE; // пусть в текущем
    for k:=1 to SIZE-1 do
      if a[k] > a[k+1] then
        begin // обменяем k-ый и k+1-ый
          buf := a[k];
          a[k] := a[k+1];
          a[k+1] := buf;
          changed := TRUE;
        end;
  until not changed;
end;

```

43.4 Insert Code/Diagram/

14.11-расм. Узарувчиларнинг қийматларини уларнинг номини Watch List рўйхатида қўнмаган ҳолда кўриш

15 боб. ЁРДАМЧИ МАЪЛУМОТНОМАЛАР СИСТЕМАСИ

Ҳар бир дастур фойдаланувчига ёрдамчи маълумотномалар системасидан (ЁМС) фойдаланишга, дастур ҳақидаги тўла маълумотлар, дастур билан ишлангун бўлиқлари ҳақида ахборот олиш имкониятини яратиб бериши керак.

Windows муҳитида шикладиган дастурларнинг ЁМС, шунингдек Delphi нинг ЁМС маълумот бир структурадаги файллар тўпламидан иборат. Улардан фойдаланган Winhelp дастури талаб қилинган маълумотларни экранга чиқаради.

ЁМС нинг асосий элементи бўлиб ўз ичига турли ёрдамчи маълумотларни олган HTML-файллари хизмат қилади. Унг содда ҳолда, дастурнинг ЁМС битта HTML-файлидан иборат бўлиши мумкин.

ЁМС ни (HTML-файллари) Delphi таркибига кирган Microsoft Help Workshop дастури ёрдамида ҳам яратилиши мумкин. HTML-файлни яратиш учун "Бошланғич материал" бўлиб RTF-файл кўришишида сақланган маълумотнома матилари хизмат қилади.

MS ни (HTML-файлини) яратиш жараёнини иккита босқичдан иборат деб қараш мумкин:

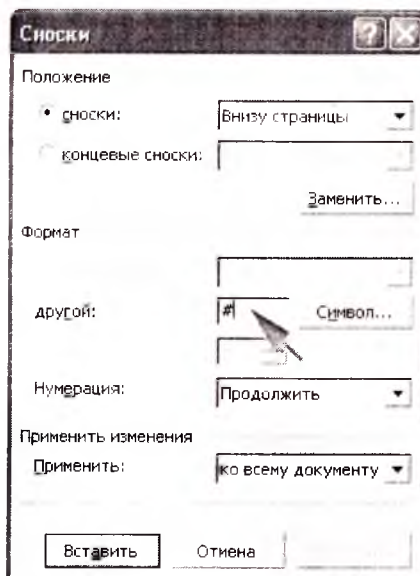
1. Маълумотнома матиларининг ҳужжат файлларини тайёрлаш ;
2. Бу файлларни MS файлига айлантириш.

15.1 Маълумотнома ҳужжатиининг файли

Ёрдамчи маълумотнома ҳужжатиининг файли детада маълумот бир структурага эга бўлган ва RTF-файл кўришишида сақланган файлини тушуниш лозим. RTF-файллариини мати муҳаррирлари, масалан, Microsoft Word ёрдамида тайёрлаш мумкин. Дастлаб маълумотнома бўлимларининг матниини терилиш лозим. Бўлимлар сарлавҳаларини **Заголовок** стилларидан бирида, масалан, **Заголовок1** стилда расмийлаштириш керак. Ҳар бир бўлимнинг матни алоҳида саҳифада терилиши ҳамда матилар албатта *"разрыв страницы"* (саҳифанин охири) белгиси билан тугани шарт.

Бўлимларининг матилари териб бўлинганидан кейин, 15.1-жадвалдаги махус белгилардан (сноскадан) фойдаланиб, маълумотнома бўлимларининг сарлавҳаларини белгилаб чиқилади. (сноскалар компилятор томонидан ёрдамчи маълумотномалар системасини RTF-файллари HTML-файлга ўтказилиш жараёнида фойдаланилади.)

Сноска	Вазифаси
#	Маълумотнома бўлимининг идентификаторини белгилайди. Бошқа бўлимлардан шу сноска билан белгиланган бўлимга ўтish учун фойдаланилади.
\$	Бўлимнинг номини англатади ва ЕМС дан фойдаланишда қидирish рўйхатидаги бўлим маълумотинома бўлимнинг идентификация қилиш учун керак бўлади.
К	Калит сўзлар рўйхатини билдиради. Улардан бири танланганда шу сноска билан белгиланган маълумотнома бўлимига ўтishга ёрдам беради.

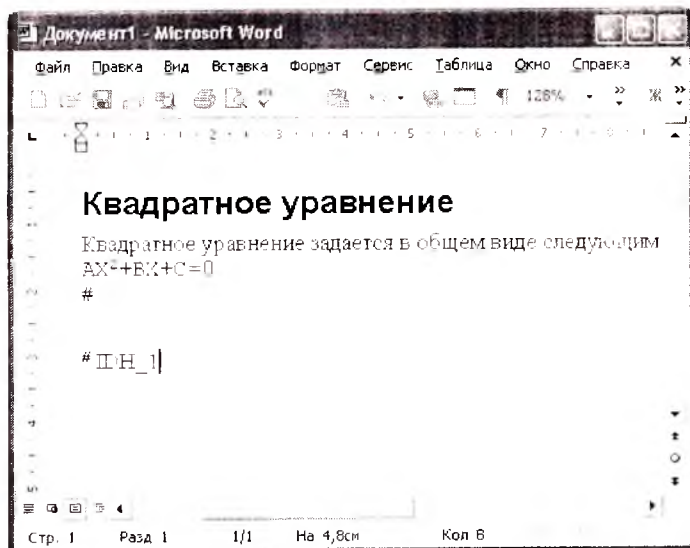

15.1-расм. Сноска диалог ойнаси

Бўлим сарлавҳасини сноска билан белгилаш учун курсорни бўлим сарлавҳасининг биринчи ҳарфи олдига келтириб, Вставка менюсидан Сноска бўйруғи танланади. Очилган Сноска (15.1-расм) диалог ойнасидан Вставить сноску гуруҳидан ўчирғични обычную ҳолатига ўтказилади. Нумерация гуруҳида esa другая ҳолатини белгиланади. Сноска номерини киритиш майдонига "#" белгисини киритилади ва ОК тугмаси босилади. Натийжада ҳужжатга #

сноскаси қўйилади. Хужжат ойнасининг қўни қизилга оса сноскалари тахрирлаш ойнаси пайдо бўлади. Ушбу сноска белгиси билан ёзма-ён маълумотнома бўлимининг идентификаторини киритиш лозим. (15.2-расм).

Идентификатор сифатида бўлим сарлавҳасининг қисқартма вариантдан фойдаланиш мумкин. Аммо, маълумотномалар бўлимининг идентификаторини ИИ_ ҳарфлари билан бошлаган маъқул. Бу ҳолда RTF файлини қонилляция қилинаётганда мурожаатларининг тўрилиги текширилади: қониллятор лойиҳа файлининг [MAP] бўлимида кўрсатилган, аммо RTF файлида бўлмаган идентификаторлар рўйхатини экранга чиқаради.

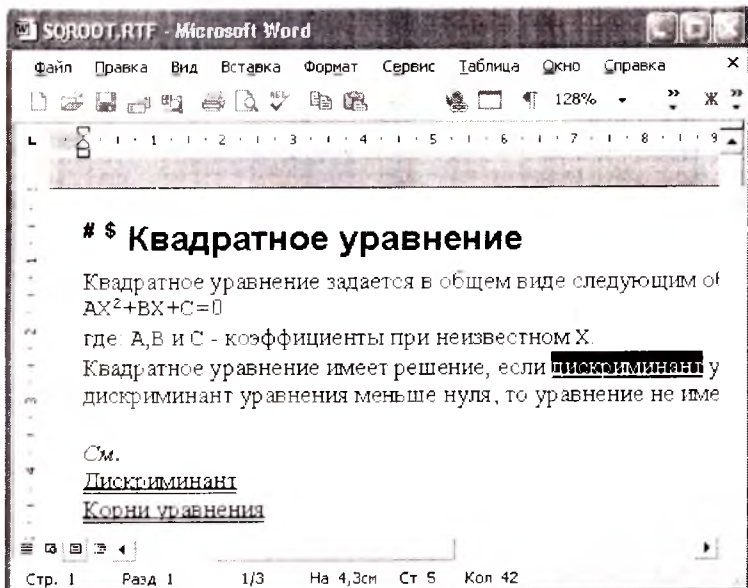

15.2-расм. Хужжатга бўлим помини белгиловчи сноска қўйиш.

Одатда маълумотнома бўлимлари бошқа бўлимларга ҳам мурожаат қилишларни ўз ичига олади. ЁМС ойнасида таплаганидан бошқа бўлимга мурожаат қиладиган тушунчалар (сўзлар) матидан ранги билан ажратилади ва тагига чишиб қўйилади.

Маълумотномалар матини тайёрлаш жараёнида системаси таплагининг бошқа бўлимга мурожаат қиладиган мурожаат-сўзни тагига қўн чиқиқ тортиш шамда сўз туташин билан бўни жой қолдирмай, ўтинини керак бўлган маълумотнома бўлими идентификаторини ёзини керак. Бу идентификаторни яширин мати шаклида расмийлаштириш лозим.

15.3-расмдаги матн муҳаррирининг ойнасида квадрат тенгламани ечили дастури учун тайёрланаётган маълумотнома файли келтирилган. "Дискриминант" сўзи маълумотноманинг бошқа бўлимига мурожаат сифатида ёзилган. Бу мурожаат қилинаётган бўлим ҳам маълумотноманинг дискриминантлар ҳақида ахборот берувчи битта бўлими бўлиб, # сноскасига эга ҳамда ID1_2 идентификатори билан белгиланган бўлиши лозим.

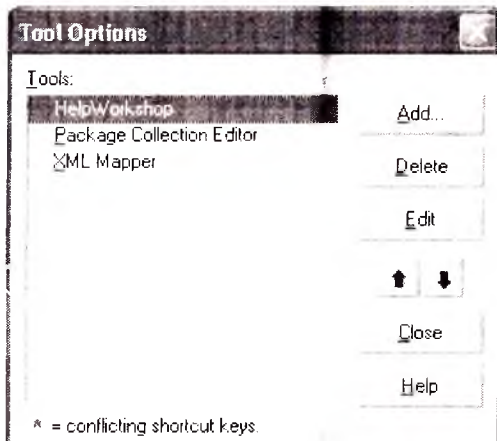
15.3-расм. Маълумотноманинг бошқа бўлимига мурожаат қилиши

Маълумотноманинг бошқа бўлимларига мурожаат қилишни таъминловчи мурожаат-ссылкалардан ташқари, ҳужжатларга изоҳларга (сузиб чикувчи ойналарга) мурожаатларни ҳам киритиш мумкин. ЁМС ишлаётган вақтда изоҳларга мурожаатлар бошқа ранг билан ажратилади ва тагига пунктир чизиқ билан чизиб қўйилади. ЁМС ҳужжатларини тайёрлаш жараёнида изоҳлар ҳам маълумотнома бўлимлари каби алоҳида саҳифаларга жойланади, аммо изоҳ матнлари сарлавҳасиз ёзилади. # сноскаси изоҳ матни оддига қўйилган бўлиш керак. Изоҳларга мурожаат қилиш қўйидагича расмийлаштирилади: дастлаб танланганда изоҳга мурожаат қиладиган сўзнинг тагига яқка чизиқ билан чизилади, сўнгра шу сўздан кейин яширин матн тарзидаги изоҳнинг идентификатори қўйилади.

15.2. Ёрдамчи маълумотномалар системасини яратини

ЁМС лойиҳасини яратини. Маълумотнома файли (RTF файли) тайёр бўлганидан кейин, ЁМС ни яратилишига киришни мумкин. Бунинг учун Delphi дастурий таъминоти таркибига кирган ва Hew.exe файлида сақланадиган Microsoft Help Workshop дастуридан фойдаланиши анча қулай.

Microsoft Help Workshop дастурини Windows дан ёки Delphi дан Tools менюсида Help Workshop буйруғини таълаб ишла тушириш мумкин.

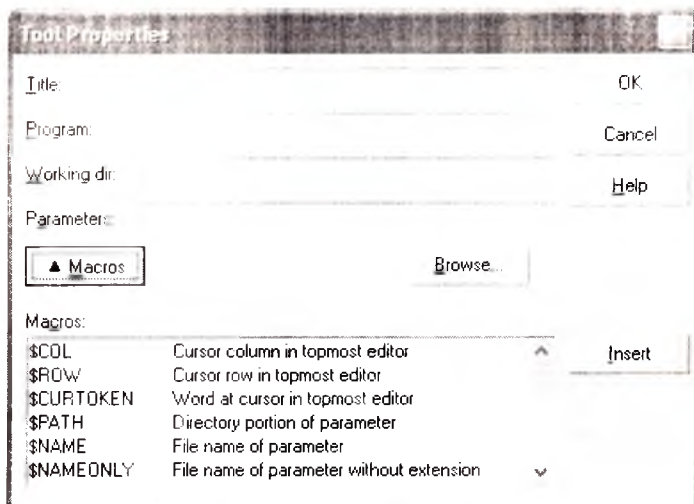

15.4-расм. Tool Options диалог ойнаси

Агар Tools менюсида Help Workshop буйруғи бўлмаса, шу менюнинг ўзидан Configure Tools буйруғи таъланади ва очилган Tool Options (15.4-расм) диалог ойнасидан Add тугмаси чертилади. Натижада Tool Properties (15.5-расм) диалог ойнаси очилади. Унинг Title майдонига дастурининг номи "Help workshop", Program майдонига esa тўлиқ, яъни йўллариши ҳам кўрсатган ҳолда — Microsoft Help дастурининг базариладиган файли номини киритилади. Масалан:

C: / Program Files / Borland / Delphi7 / Help / Tools / HCMW.exe.

Файл номини киритиш учун Browse тугмасидан ҳам фойдаланиши мумкин.

15.5-расм. Tool Properties диалог ойнаси

Microsoft Help Workshop дастури ишга тушганидан кейин экранда дастурнинг бош ойнаси пайдо бўлади.

ЁМС яратишни бошлаш учун File менюсидан New буйруғи таъланади. Сўнгга очилган диалог ойнасидан яратилаётган файлниги типини - Help Project белгиланади. Натижада Project File Name диалог ойнаси очилади. Бу ойнада дастлаб, ЁМС тайёрланаётган файл жойлашган папка ҳамда маълумотномаларнинг хужжат файллари (RTF-файллар) жойлашган папка кўрсатилади. Сўнгга Имя файла майдонига ЁМС лойиҳа файлининг номи киритилади. Сохранить тугмаси чертилганидан кейин экранда ЁМС лойиҳасининг ойнаси пайдо бўлади.

ЁМС ойнасидан фойдаланиб, лойиҳага зарур барча компоненталарни қўшиш, ЁМС ойнасининг характеристикаларини кўрсатиш, лойиҳани компиляция қилиш ҳамда яратилган ЁМС файлини синов тарикасида ишга тушириш мумкин.

Лойиҳага ЁМС файлини (RTF-файлини) киритиш учун Files тугмаси чертилади ва очилган Topic Files диалог ойнасидан Add тугмаси чертилади. Натижада Открытие файла стандарт ойнаси очилади. Ундан керакли RTF-файли таъланади. Натижада лойиҳа ойнасида [FILES] бўлими пайдо бўлади ва унда маълумотнома файлининг номи кўрсатилади. Агар бу файллар бир нечта бўлса, файлларни қўшини амалини такрорлаш лозим.

15.3. Ёрдамчи маълумотлар системаси ойнасининг характеристикалари

ЁМС бош ойнасининг характеристикаларини белгиланг учун лойиҳа ойнасида **Windows** тугмаси чертилади ва очилган **Create a window** ойнасининг **Create a window named** майдонига **main** сўзи ёзилади. **OK** тугмаси босилганидан кейин **Window Properties** ойнаси пайдо бўлади. **General** пунктнинг **Title bar text** майдонига яратилаётган ЁМС нинг бош ойнаси номини киритилади.

Window Properties диалог ойнасининг **Position** пунктдан (15.13-расм) фойдаланиб **MC** нинг ҳолати ва ойнасининг ўлчамларини киритиш мумкин. **Position** пунктида **Auto-Sizer** тугмаси мавжуд ва у **Help Window Auto-Sizer** (15.14-расм) ойнасини очади. Унинг ҳолати ва ўлчамлари **Position** пункти майдонларидаги сонлар билан белгиланади. Сичқонча ёрдамда бу ойнанинг ўлчамлари ва ҳолатини ўзгартириш мумкин. **OK** тугмаси чертилганидан сўнг, **Help Window Auto-Sizer** ойнаси координаталари ва ўлчамлари **Position** пунктдаги майдонларга автоматик тарзда ёзиб қўйилади.

Color пунктдан фойдаланиб ёрдамчи маълумотлар бўлими сарлавҳаси (**Nonscrolling area color**) ҳамда маълумотлар матни турган жойларга (**Topic area color**) фон бериш мумкин. Бунинг учун **Change** нинг мос тугмасини чертиб, **Цвет** диалог ойнасида керакли ранг танланади.

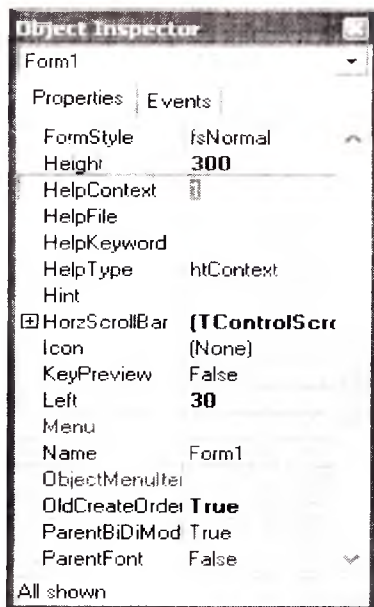
Маълумотнома бўлимлари идентификаторларига сонли қиймат тайинлаш. ЁМС дан фойдаланаётган дастур аниқ бир бўлимга мурожаат қилини учун бўлимларнинг идентификаторларига сонли қийматлар бериш керак. Бунинг учун ЁМС лойиҳасининг ойнасида **Map** тугмаси чертилади. Оқибатда **Map** диалог ойнаси очилади. Бу ойнадан **Add** тугмасини босиб, очилган **Add Map Entry** диалог ойнасининг **Topic ID** ойнасига маълумотнома бўлимининг идентификаторини киритилади, **Mapped numeric value** майдонига эса шу идентификаторга мос келадиган сон ёзилади. **Comment** майдонига изоҳларни (идентификаторга мос келадиган маълумотнома бўлимининг номи) киритиш мумкин.

Лойиҳани компиляция қилиш. Лойиҳа файли тайёр бўлганидан кейин, лойиҳа ойнасидаги **Save and Compile** тугмасини чертиб, компиляция қилиш мумкин. Аммо, биринчи маргасида, компиляцияни **File** менюсидан **Compile** буйруғи ёрдамда бажарган маъқул. Бунинг натижасида **Compile a Help File** (15.19-расм) диалог ойнаси очилади.

Бу ойнадан **Automatically display Help file in WinHelp when done** (компилляция тугатанидан сўнг, яратилган ЁМС ни автоматик тарзда кўрсатиш) байроқчасини ўрнатилганидан сўнг, **Compile** тугмасини чертми керак. Компилляция тугатанидан кейин, экранда компилляция натижалари ҳақидаги ахборот пайдо бўлади. Агар компилляция муваффақиятли якулланган бўлса, яратилган ЁМС нини ойнаси чиқарилади. Компиллятор яратган ЁМС файли (HEL-файли) дойиҳа файли турган папкага ёзилади.

15.4. Ёрдамчи маълумотномалар системасидан фойдаланиш

Дастур ишлаётган вақтда фойдаланувчи <F1> тугмасини босиб, ўзи учун керакли маълумотни олиши учун илованинг бош ойнасининг **HelpFile** хусусиятига ЁМС файли номини, **HelpContext** хусусиятига эса керакли бўлимнинг сопли идентификаторини қиймат қилиб бериб қўйилиши шарт.

15.6. **HelpFile** хусусиятига MS файлини қиймат қилиб бериш.

Илованинг ЁМС файлини бажариладиган файл ёзилган папкада сақлаган маъқул.

Форманинг ҳар бир компонентаси учун, масалан, киритиш майдони учун ўзининг ёрдамчи маълумот бўлимини ташкил қилиш

мумкин. Агар фокус компонентида кўрсатиб турганда ва фойдаланувчи <F1> тугмасини чертганда экранда найдо бўлган ёрдамчи маълумот бўлими шу компонентанинг HelpContext хусусиятининг қиймати билан аниқланади. Агар бошқарув элементи HelpContext хусусиятининг қиймати 0 га тенг бўлса, <F1> тугмаси босилганда илова формаси учун белгиланган маълумотнома бўлими чақирилади.

Агар диалог ойнасида Справка тугмаси бўлса, маълумотнома ахборотлари бошқача чиқарилади. Бу тугма учун OnClick ходисаларни қайта ишлаш процедураси яратилади. У Winhelp функциясига мурожаат қилиш билан Windows Help дастурини (Winhlp32.exe файлини) ишга туширади. Winhelp функциясини чақирганда параметр сифатида маълумотнома ахборотини сўраётган ойнанинг идентификатори, ЁМС файлининг номи, Windows Help дастури бажариши керак бўлган амални белгиловчи константалар кўрсатилади.

Эслатма: Ойнанинг идентификатори — бу илова формасининг Handle хусусиятидир. Handle хусусияти билан фақат дастур ёрдамидагина ишлаш мумкин. Шунинг учун у Object Inspector ойнасидаги хусусиятлар рўйхатида йўқ.

Агар маълумотноманинг конкрет бўлимини экранга чиқариш керак бўлса, параметр сифатида HELP_CONTEXT константасидан фойдаланилади. Аниқловчи параметр бу ҳолда экранга чиқарилиши керак бўлган маълумотнома бўлимини белгилаб беради.

Қуйида, намуна тариқасида квадрат тенгламани ечиш дастури диалог ойнасининг Справка (Button4) тугмаси учун OnClick ходисаларни қайта ишлаш процедураси келтирилган.

```
// Справка тугмаси чертилганда
procedure TForm1.Button4Click(Sender: TObject);
begin
winhelp(Form1.Handle, 'sqroot.hlp', HELP_CONTEXT, 1);
end;
```

15.5. HTML Help Workshop

Замонавий дастурлар ёрдамчи маълумот ахборотларини Internet-стилда экранга чиқаради, яъни ахборот чиқарилиши учун мўлажалланган ойна Internet Explorer ойнасини эслатади. Бу ажабланиarli эмас, чунки маълумотнома ахборотларини чиқариш

учун Microsoft Internet Explorer асосини таншыл қилувчи компонентлардан фойдаланилади. Бу ахборотларни экранда кўрсатиш системаси Операцион системанинг бир қисми ҳисобланади, шунинг учун маълумотнома ахборотларини экранга чиқаришда ҳеч қандай қўшимча воситаларнинг кераги йўқ.

Ёрдамчи маълумот ахборотлари сhtml-кейфайтмали файлларда сақланади. CHM-файли бу қомпиляция қилинган HTML-ҳужжат ҳисобланади. CHM-файллари бир нечта HTML – файллардан иборат бўлган HTML-ҳужжатларни таншил қилувчи файлларни қомпиляция қилиши (бирлаштириши) йўли билан ҳосил қилинади.

HTML-ҳужжатни ЁМС га айлантириши жараёнини қомпиляция деб аталади. ЁМС қомпилятори учун бошланғич маълумот бўлиб, HTML-файллари, тасвирли файллар ҳамда лойиҳа файли хизмат қилади. Қомпиляция натижасида маълумотнома ахборотларини тўлалигича ўз ичига олган CHM-файл ҳосил бўлади.

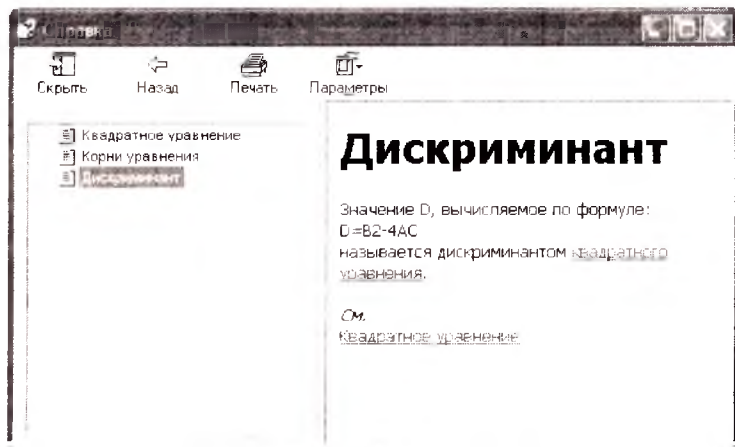
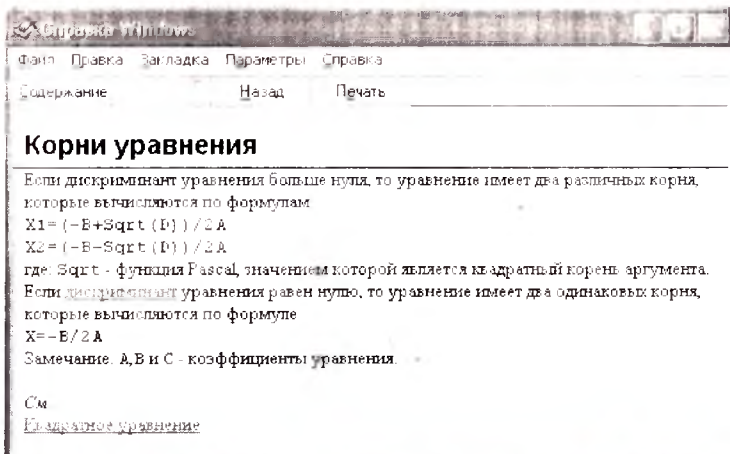
МС яратиш учун

- Маълумотнома ахборотлари файлларини тайёрлаш;
- Лойиҳа файлини яратиш ;
- Контекст файлини яратиш (мундарижа);
- Қомпиляция қилиш

қабил амалларни бажариш лозим. Бу амалларнинг охириг учтаси HTML Help Workshop дастури ёрдамида амалга оширилади.

Маълумотнома ахборотларини тайёрлаш. HTML файлини ихтиёрлий матн муҳаррири ёрдамида тайёрлаш мумкин. Агар муҳаррир терилган матни HTML-форматида сақлашга имкон берса, бу уни янада осонлашади. Агар матни Windows таркибига кирган WordPad (блокнот) муҳарририда териладиган бўлса, HTML тили асосларини ўрганишга тўғри келади.

Онг сода ҳолда, ЁМС ни тўлалигича битта HTML-файлга ёзини мумкин. Аммо, ЁМС бўйлаб йўл топишда маълумотнома бўлимлари рўйхатини ўз ичига олган Содержание пунктидан фойдаланиши кўзда тутилган бўлса, ҳар бир бўлимнинг ахборотларини алоҳида HTML-файлида сақлаш тавсия қилинади. Намуна тарикасида 15.7-расмда Квадрат тенглама дастурининг ЁМС ойнаси тасвирланган. Содержание пункти ўз ичига учта тўғманни олган. Бу эса бошланғич маълумотнома ахборотлари учта HTML-файллари билан берилганлигини аниқлатади

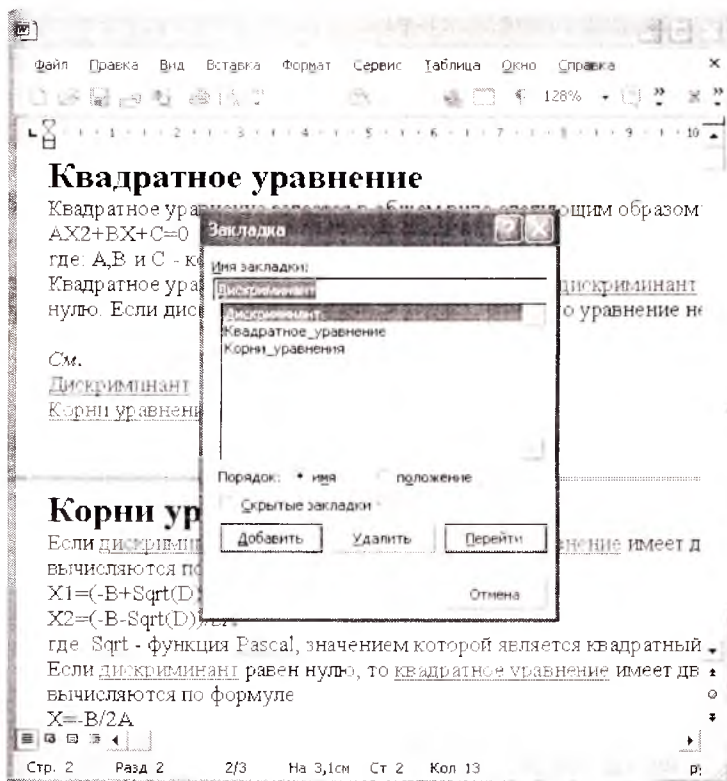
15.7-рasm. MC бўйича йўл топшида Содаржане пунктдан фойдаланиш мумкин

15.6. Microsoft Word матн муҳарриридан фойдаланиш

Дастлаб ёрдамчи маълумот бўлимларининг матнларини териб чиқин лозим. Бунда ҳар бир бўлим алоҳида файлда бўлгани маъқул. Бўлимлар ва уларнинг қисмларини Заголовок стилларидан бирида ёзилади. Одатда, бўлимларни Заголовок1 стилида, уларнинг қисмларини эса Заголовок2 стилида расмийлаштирилади.

Кейинги қилинадиган вазифа - ҳужжатнинг бошқа нуктадан ўтиладиган нукталарга хатчўи қўйишдир. Бунинг учун

матнинг хатчўи қўйладиган ерига курсорни келтирилади ва Вставка менюсидан Закладка буйруғини тақланади. Шундан кейин очиладиган Закладка диалог ойнасининг (15.8-расм) Имя закладки майдонига хатчўи номини ёзлади.

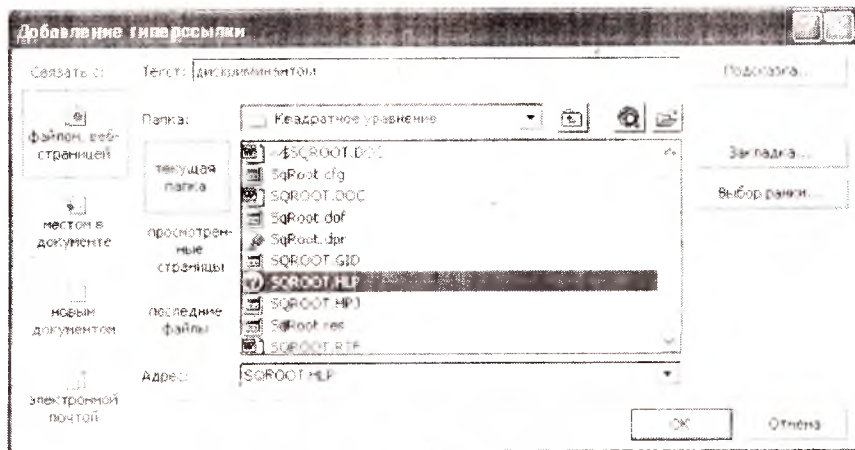

15.8.-расм. Хатчўи қўйиш

Хатчўи номи ўзи ёрдамида ўтиладиган матн парчасининг маъносини ифодалашни керак. Закладка номини ёзишда "буш жой" белгисидан фойдаланиб бўлмайди. Унинг ўрнига тагига чизиш - "_" белгисини қўллаш мумкин. Заголовок стилида расмийлаштирилган сарлавҳаларни хатчўи билан белгилаш шарт эмас. Агар яратилаётган ЁМС да фақат бўлимларнинг сарлаҳаларига ўтиш мўлжалланган бўлса, хатчўилардан фойдаланмаса ҳам бўлади. Шундан кейингина гиперссылкаларни ўрнатилшига ўтиш мумкин.

Ҳужжатларда шу ҳужжатнинг ўзидан хатчўиларга муурожаат қилишни ташкил қилиш учун гиперссылка бўлишни керак бўлган

матн парчаси (сўз ёки жумла) ажратиб олинати. Вставка менюсидан Гиперссылка буйруғи таъланати ва очилган **Добавление Гиперссылки** (15.9-расм) диалог ойнасида дастлаб **Связать с местом в этом документе** (шу хужжатдаги жой билан боғлан) тугмаси, сўнгра ўзини талаб қиладиган хатчўн ёки сарлавҳани кўрсатилади.

15.9-расм. Хужжатдаги ўзини нуқтасини белгилаш

Агар бир файлда туриб, бошқа файлдаги маълумотнома бўлимига муурожаат қилиш керак бўлса, у ҳолда **Добавление гиперссылки** диалог ойнасида **Файл** тугмаси чертилади ва очилган ойнадаги керакли HTML-файлнинг номи кўрсатилади.

Хужжатга барча зарур гиперссылкаларни қўйилганидан сўнг, хужжатни HTML-форматда сақлаб қўйилади.

HTML Help Workshop дан фойдаланиш. HTML-файллари **HTML Help Workshop** таркибига кирган HTML-редактор ёрдамида ҳам тайёрлаш мумкин. Аммо, бунинг учун HTML тили — гиперматнли ишора қўйиш тили асослари билан ишлашни билиш талаб қилинади. Биз қуйида қисқа, аммо ёМС яратини учун етарли бўлган HTML тили имкониятларини келтирамиз.

HTML-файлини яратини учун **HTML Help Workshop** дастурини ишга туширилади ва **File** менюсидан **New / HTML File** буйруғи таъланати ва очилган **HTML Title** ойнасида яратилаётган файлда матн жойлашадиган маълумот бўлими номини кўрсатилади. **OK** тугмаси чертилганидан сўнг, HTML-редактор ойнаси очилади. Унда HTML-хужжатнинг шаблони (тайёр ишланмаси) тасвирланган.

Шу ойнада <BODY> сатридан кейин матнин терини мумкин.

15.7. HTML асослари

HTML-хужжат ўз ичига оддий матндан ташқари, теглар деб аталадиган махус белгилар кетма кетлигини ҳам олади. Теглар < белгиси билан бошланади ва > белгиси билан тугайди. Теглар HTML-хужжатларни кўриниш ойнасида форматлаш (турли ўлчамларда ифодалаш) учун фойдаланилади. (Бунда тегларнинг ўзи кўринмайди).

Тегларнинг кўричилиги жуфт-жуфт қўлланади. Масалан, <H2> ва </H2> теглари дастурга шу теглар орасида кўрсатилган матн парчаси иккинчи даражали сарлавҳа эканлигини ва уларни махус стилда кўрсатиш лозимлигини билдиради.

15.2-жадвалда тегларнинг маълум бир қисми келтирилган. Бу жадвалга кирган элементлардан фойдаланиб, кейинчалик ЁМС нинг СММ-файлига айлантириш мумкин бўлган HTML-файлларини тайёрлаш мумкин.

HTML-теглари

15.2-жадвал

Тег	Вазифаси
<TITLE> ном <TITLE>	HTML-хужжати номини билдиради. HTML-хужжатларни кўрсатиш дастурлари одатда хужжат кўрсатилаётган ойна сарлавҳасида хужжат номини чиқаради. Агар сарлавҳа кўрсатилмаган бўлса, ойна сарлавҳасида файлнинг номи чиқарилади.
<BODY BACKGROUND = "Файл" BGCOLOR=" Ранг" TEXT="Ранг">	BACKGROUND параметри фон тасвирини белгилайди, BGCOLOR — фон ранги, TEXT — HTML-хужжат белгиларининг ранги.
<BASEFONT FACE="Шрифт" SIZE=n>	Матн учун асосий шрифтни тайинлайди: FACE - шрифт номи, SIZE — ўлчам. Кўрсатилмаган бўлса, SIZE=3. сарлавҳа шрифтининг ўлчами (<H> тегга

	қаран) SIZE параметри бўла олмайди.
<H1> <H1>	Бу теглар орасидаги матн 1-даражали сарлавҳа каби ёзилади. <H2><H2> теглар жуфтлиги 2-даражали. <H3>, <H3> теглар эса 3-даражали сарлавҳани англатади
 	Сатрнинг охири. Бу тегдан кейинги сатр янги сатрнинг бошидан бошлаб чиқарилади.
 	Бу теглар жуфтлиги ўртасидаги матн қорайтириб ёзилади.
<I> <I>	Бу теглар жуфтлиги ўртасидаги матн қийшайтириб ёзилади.
<AHREF="Файл.htm # Хатчўи"> <A>	Ҳужжат парчасини гиперссылка каби ажратади. У таъланганда номи HREF да кўрсатишдан хатчўинга ўтилади.
	Файлнинг номи SRC параметрида кўрсатишдан тасвирларни чиқаради.
<!-- --- >	Изоҳлар. Дефислар орасидаги матн экранга чиқарилмайди

HTML-матн оддий матн каби ёзилади. Тегларни катта ва кичик ҳарфлар билан ёзиш мумкин. Аммо, ҳужжатнинг структураси яхши кўринишида бўлиши учун тегларни катта ҳарфлар билан ёзишни тавсия қилинади. HTML-ҳужжатларни кўрсатувчи дастурлар орқича "бўш жой" белгиларини ҳамда бошқа кўринмайдиган белгиларни (табуляция, янги сатр кабиларни) кўрсатмайди. Демак, янги сатрни бошлаш учун аввали сатр охирида
 тегн, агар сатрлар орасида бўш сатр қўйилиши керак бўлса, HTML-матнга икки марта
 тегини кетма-кет қўйиш керак.

HTML Help Workshop дастурининг HTML-редактору билан ишлаганда, HTML-матни терин жараёнида ёзилаётган матининг ҳолатини кўриб бориш мумкин. Бунинг учун View менюсидан In Browser бўйруғини таълаш ёки Internet Explorerнинг стандарт нишони турган тўғмани чертиш лозим. .


```

<HTML>
<TITLE>Квадрат тенглама</TITLE>
<BODY BGCOLOR=<FFFFFF>
<BASEFONT FACE="Tahoma" SIZE 2>
<A NAME="Квадрат_тенглама">
<H2>Квадрат тенглама</H2>
<A>Квадрат тенглама умумий қуринишга қуйидагича ёзилади: <BR>
 $AX^2+BX+C=0$ <BR>
Бу ерда : А, В ва С — номалар, Х олиндиги коэффициентлар.<BR>
Квадрат тенглама
<A HREF="sqrt_02.htm#илдишларга">илдиш
<A>( ечимга ), эга бўлади, агар <A HREF="sqrt_03.htm #_Дискриминант">
_дискриминант <A>нолдан катта ёки нола тенг бўлса. Агар
дискриминант ноладан кичик бўлса, тенглама ечимга эга эмас. <BR>
<BR>
</CM.</FI><BR>
<A HREF="sqrt_03.htm#_Дискриминант">Дискриминант</A><BR>
<A HREF="sqrt_03.htm#илдишларга">тенгламанинг илдишлари <A> <BR>
<BR>
</BODY>
</HTML>

```

15.8. Маълумотнома файлини яратини

Маълумотномаларнинг HTML-файли яратилганидан кейин, энди ЁМС ни яратишга киришни мумкин.

HTML Help Workshop ишга туширилганидан сўнг, File менюсидан **New / Project** буйруғи таъланса ва **New Project — Destination** ойнасида MC лойиҳа файлининг номи киритилсади. Бу ва навбатдаги HTML Help Workshop ойналаридаги Далее тугмаси чертилганидан биринчи қилинадиган иш - бу бўлимлар бўйича HTML-файлларни ўз ичига олган [FILES] бўлимни яратилишидир. Бу бўлимга файл номини қўшиш учун **Add / Remove topic files** тугмаси чертилади ва очилган **Topic Files** диалог ойнасидан **Add** тугмаси босилади. Сўнгра очилган стандарт **Открыть** диалог ойнасидан HTML-файл таълаш лозим. Агар маълумотномалар бир неча файллар бўйлаб тақсимланган бўлса, файлларни қўшиш амалини бир неча марта такрорлашга тўғри келади. **Topic Files** диалог ойнасида ЁМС яратини учун керак бўлган барча файллар таъланганидан кейин, **OK** тугмаси чертилади. Натижанда лойиҳа файлида ЁМС учун зарур бўлган барча файлларни ўз ичига олган [FILES] бўлими пайдо бўлади.

Навбатдаги қилинадиган иш — бу бош бўлим ва МС чиқариладиган ойнанинг сарлавҳасини кўрсатишдир. Сарлавҳа матни ва бош бўлим файлининг номи мос равишда **Options** диалог ойнасининг **General** пунктидаги **Title** ва **Default file** майдонларига киритилади. **X Change project options** тугмасининг чертишни натижасида экранга чиқарилади.

ЁМС бўйлаб йўл тошни учун **Мундарижа** пунктидан фойдаланиш кўзда тутилган бўлса, контекст файлини яратиб оламиз. Бунинг учун **Contents** тугмаси чертилади ва янги контекст файлини яратиш амали тасдиқланади ҳамда контекст файлининг номи кўрсатилади. Бу ном сифатида лойиҳа номидан фойдаланиш мумкин. Натижада **Contents** пунктига мундарижа — ЁМС бўлимларининг номи кўрсатилган рўйхатни киритишга рухсат берилади.

ЁМС мундарижасини дарахтсимон рўйхат шаклида ифодалан қабул қилинган. Юқори даражали элементлар бўлимларга мос келади, уларга бўйсунувчи даражаларга эса бўлим ичидаги мавзулар киради.

Contents пунктига ЁМС бўлимига мос келувчи янги элемент қўшини учун **Insert a heading** тугмаси чертилади ва очилган **Table of Contents Entry** диалог ойнасининг **Entry title** майдонига бўлим номи киритилади ва **Add** тугмаси чертилади. Экранда **Path or URL** ойнаси пайдо бўлади. Бу ойнанинг **HTML titles** майдонига лойиҳа файлларига кирган бўлимларнинг номлари (HTML-файлларнинг сарлавҳалари) кўрсатилади. (айнан шу файлларнинг номлари **Project** пунктининг **[FILES]** бўлимида берилган). Агар бўлим номи ўрнига файл номи кўрсатилган бўлса, бу ҳол шу файлда **<TITLE>** теги йўқлигидан далилат беради. Сарлавҳа ёки номи бўйича керакли файлни танлаб, **OK** тугмаси босилади. Бу амалларнинг натижасида **Contents** пунктида маълумотнома бўлими номи кўрсатилган стар найдо бўлади.

Агар қўшилган бўлимнинг нишонини алмаштириш лозим бўлса, у ҳолда **Edit selection** тугмаси чертилади ва **Table of Contents** ойнасининг **Advanced** пунктидаги **Image index** рўйхатидан фойдаланиб, керакли нишон танланади. (Одатда бўлим ёки унинг қисмини номи ёнида китоб нишоми туради.)

Бўлимнинг қисми ҳам худди бўлим каби қўшилади ва фақат бўйим қисми қўшилганидан сўнг, **Move selection right** тугмасини чертиш лозим. Натижада сарлавҳа даражаси пасаяди, яъни бўлим

бўлимнинг қисмига айланади.

Мундарижанинг маълумотнома мавзуларига мос беладитан элементлари ҳам худди шу усул билан қўйилади, аммо қўйини жараёни Insert a page тугмасини чертини билан боёланади.

Айрим ҳолларда мундарижа элементлари рўйхатининг тартибини ўзгартиришга зарурат пайдо бўлади. Бу вазифани стрелкаларининг тасвири туширилган тугмалар ёрдамида ҳал қилиш мумкин. **Move selection up** ва **Move selection down** тугмалари рўйхатининг ажратилган элементини рўйхат бўйлаб юқорига ва пастга қараб суриш мумкин. **Move selection right** тугмаси ажратилган элементни ўнгга суради, яъни уни рўйхатининг аввалиги элементига тобе қилиб қўяди. **Move selection left** тугмаси эса тақланган элементни тобеликдан қутқаради.

15.9. Компиляция

Компиляция бу боёланғич маълумотномаларни ЁМС файлига айтириш жараёнидир.

HTML Help компилятор учун боёланғич маълумотнома бўлиб, лойиҳа файллари (HHP-файллар), контекст файллари (HNC), Маълумотнома файллари (HTM-файллар), иллюстрация файллари (GIF ва JPG-файллар) хизмат қилади.

Компиляция натижаси MC файлидан (CHM-файл) пборат бўлади.

Компиляция қилини учун File менюсидан Compile бўйруғи тақланади ва очилган Create a compiled file диалог ойинасидаги Automatically display compiled help file when done (компиляциядан кейин яратилган маълумотнома файлини кўрсатини) ўчирғичини ўрнатиб Compile тугмаси чертилади. Натижада маълумотнома файли яратилади ва экранда бош бўлимдаги маълумотларни ўз ичига олган ЁМС ойинаси пайдо бўлади.

Маълумотномаларни чиқариш

CHM-файлда сақланаётган маълумотномаларни экранга чиқариш учун Windows таркибидаги махсус динамик кутубхонага (Hhopen.ocx файли) кирган Hhopen – бошқариш элементининг ActiveX-компонентасидан фойдаланилади.

Биринчидан, Hhopen компонентасини компонента,лар панелисидан бирор нуқтага ўрнатилади. Бунинг учун Component

меносида **Import ActiveX Control** буйруғи таъланади. Экрания **Import ActiveX** ойинаси пайдо бўлади ва унда Windows реестрига кирган барча компоненталар рўйхати кўрсатилади. **Import ActiveX** ойинасидаги қайд қилинган компоненталар орасидан **Thopen OLE Control module** сатрини тандаб, **Install** тугмаси чертилади. Бунинг натижасида экранда **Install** диалог ойинаси пайдо бўлади ва дастурчи ўрнатилаётган компонентани қўшилиш керак бўлган пакетни (package – пакет, компоненталар кутубхонаси) тандайди. Дастурчи қўшаётган компоненталар "номи кўрсатилмаса", **Delnsr** пакетига қўшилади. **OK** тугмаси чертилгандан сўнг, экранда **Package** ойинаси пайдо бўлади ва пакетни қайта компиляция қилишга рухсат сўровномаси чиқарилади. Компиляция жараёни тугагандан кейин, экранга компонента пакетга қўшилганлиги ва қайд қилинганлиги ҳақидаги ахборот чиқарилади. **Thopen** компонента нишонини **ActiveX** пунктига қўшилади. Компиляция жараёнида компонентани тавсифлаш файли - **THOPENLib_TLIB.pas** модули яратилади ва у компонентанинг ходисалари, методлари ва хусусиятларини ўз ичига олади.

Тавсифлаш модулини кодлар муҳаррири ойинасига **Delphi7Lib** каталогидан юклаб кўриш мумкин. Бу ойинада **THOPENLib_TLIB.pas** модулини varaклаб, **THopen** классининг кўринишини топиш мумкин. (15.1-листинг).

15.1-листинг. THopen класс

```

THopen = class(Telecontrol)
private
  FIntf: _DTHopen;
function GetControllInterface: _DTHopen;
protected
  procedure CreateControl;
  procedure InitControlData;
override;
public
  function OpenHelp(const HelpFile: WideString;
const HelpSection: WideString): Integer;
  procedure CloseHelp;
  property ControllInterface: _DTHopen
  read GetControllInterface;
  property DefaultInterface: _DTHopen
  read GetControllInterface;

```

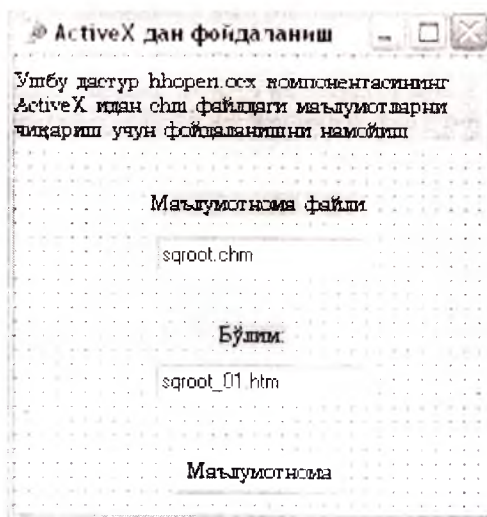
```

published
property isHelpOpened: WordBool index 1
read GetWordBoolProp
write SetWordBoolProp
stored False;
end;

```

THopen классини иккита методи тавсия қилади: OpenHelp ва CloseHelp. OpenHelp методи маълумотнома ахборотларини экранга чиқаришни таъминлайди, CloseHelp методи эса ЁМС ойнасини ёнади. OpenHelp методининг параметрлар иккита — маълумотнома ахбороти файлининг номи ва мазмунини экранга чиқариладиган бўлимнинг номи. Бўлим номи сифатида CHM-файлини яратиш жараёнида HTML Help Workshop дастури томонидан фойдаланилган HTML-файлининг номини ҳам олиш мумкин. Ҳар икки параметрнинг widechar сатрлари эканлигини назардан қочирманг.

Қуйидаги дастур (унинг диалог ойнаси 14.10-расмда, дастур матни эса 15.2-листинида келтирилган) Hopen ишиг ActiveX-компонентасидан маълумотнома ахборотини чиқариш учун қўлланганини намойиш қилади. Hopen компонентаси формага олатдаги усул билан қўшилади. Дастур ишлаётган вақтида бу компонента экранга чиқарилмагани учун, форманинг ихтиёрый қисмига жойлаштириш мумкин.

15.10-расм. ActiveX дан фойдаланиш дастурининг диалог ойнаси

15.2-листнинг. Шорен дан фойдаланиш

```

unit ushl_;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Classes, Graphics, Controls, Forms,
Dialogs, OleCtrls, HHOPELib_TLB, StdCtrls;
type TForm1 = class(TForm)
  Label1: TLabel;
  Edit1: TEdit; // Маълумотнома файли
  Edit2: TEdit; // Маълумотнома бўлими (html файлининг номи)
  Button1: TButton; // Шорен компонентиаси ActiveX и
  Label2, Label3: TLabel;
  procedure Button1Click(Sender: TObject);
  private { Private declarations }
  public { Public declarations }
end;
var Form1: TForm1;
implementation {$R *.DFM}
// Маълумотнома тугмасини чертши
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var HelpFile : string; // Маълумотнома файли
    HelpTopic : string; // Маълумотнома бўлими
    pwHelpFile:PWideChar; // файли номи WideString сатрига кўрсаткич
    pwHelpTopic:PWideChar; // бўлим номи WideString сатрига кўрсаткич
begin
  HelpFile := Edit1.Text; HelpTopic := Edit2.Text;
  // WideString сатр учун хогираддан жой ажратиш
  GetMem(pwHelpFile, Length(HelpFile) * 2);
  GetMem(pwHelpTopic, Length(HelpTopic)*2);
  // Ansi сатрини WideString сатрга айлантириши
  pwHelpFile := StringToWideChar(HelpFile, pwHelpFile,
MAX_PATH*2);
  pwHelpTopic := StringToWideChar(HelpTopic,pwHelpTopic,32);
  // маълумотнома ахборотини чиқариш
  Form1.HHOPELib1.OpenHelp(pwHelpFile,pwHelpTopic);
end; end.

```

Маълумотнома ахборотини экранга Маълумотнома тугмасига боғланган OnClick ходисаларини қайта ишлаш процедураси ёрдамда чиқарилади. OpenHelp методининг параметрлари WideString бўлими учун, дастлаб ANSI-сатрини WideString сатрига айлантирилади.

16 боб. ДАСТУРЧИНИНГ КОМПОНЕНТАЛАРИ

16.1. Янги компонента яратин

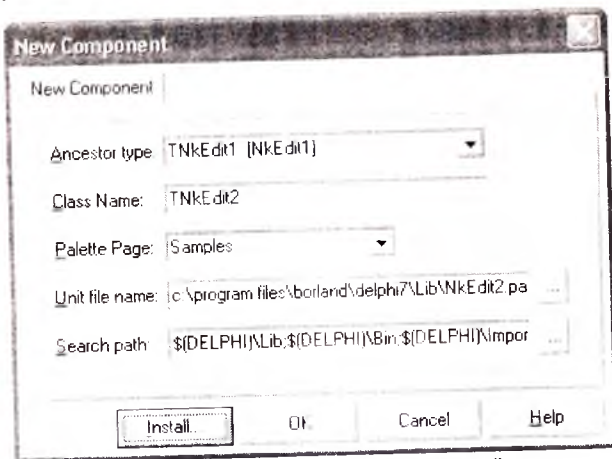
Delphi тили дастурчиларга зарурат бўлганда ўзларининг шахсий компоненталарини яратишга ҳамда ушн компоненталар параметрлари жойлаб, иловаларни тайёрлашда бошқа стандарт компоненталар каби фойдаланишга имкон беради.

Янги компонента яратин жараёни қуйидаги босқичлар ёрдамида амалга оширилади:

1. базавий классни тавлаш;
2. компонента модулин яратин;
3. компонентани тестдан ўтказин;
4. компонентани компоненталар пакетига қўшин.

Дастурчининг компонентасини яратин жараёнини каср совларни киритин учун мўжажланган NKEdit компонентасини яратин мисолда кўрамиз.

Базавий классни тавлаш. Янги компонента яратишга киришиллар экан, унинг вазифасини аниқ белгилаб олини лозим. Сўнгра Delphi компоненталари ичидан ўзининг функционал имкониятлари бўйича яратиладиган компонентага яқинроқ турган компонентани аниқланади. Айнан шу компонентани базавий қилиб тавланади.

16.1-расм. New Component диалог ойинаси

Компонента модулин яратин. Ушн бошлашдан аввал компонентанинг модули ва бошқа ёрдамчи файллари учун алоҳида

панка очини долж. Шундан кейин компонентта модулни яратин жаратинини бошлан мумкин.

Компонента модулни яратин учун Component менюдан New Component буйруни тапланади ва очилган New Component (16.1-расм) диалог ойпасига яратилаётган компонента хақидаги маълумотлар киритилади.

Ancestor type майдонига яратиладиган компонента учун базавий тип кўрсатилади. Базавий тип номини майдонга тўғридан-тўғри киритиш ёки очилган рўйхатдан тахлаб киритиш ҳам мумкин. Биз яратмоқчи бўлган компонента учун базавий қилиб Edit (киритиш-тахрирлаш майдони) компонентасини тахладик. Шунинг учун янги компонентанинг базавий тиши деб TEdit ни оламиз.

Class Name майдонида яратилаётган компонентанинг классини номини кўрсатилади, масалан, TNkEdit. Delphi да типларнинг номи T харфи билан бошланшини эста олинг.

Palette Page майдонига янги компонента яратилганидан кейин, унинг нишони қайси қуроллар панелига қўшиб қўйилиши ёзилади. Қуроллар панели номини очиладиган рўйхатдан ҳам тахлаш мумкин. Агар Palette Page майдонига ҳали мавжуд бўлмаган қуроллар панели номи ёзилса, аввал шундай номдаги қуроллар панели яратилади ва унга янги компонента қўшилади.

Unit, file name майдонидан яратилаётган компонента модули файлининг номи жой олади. Delphi компонента модулига компонента номи билан бир ҳил (аммо "T" харфисиз) ном беради. Учта нуқтали тугмани чертиб, компонента модулни сақлаш учун каталог тахлаш мумкин.

OK тугмаси чертилганидан кейин, жорий лойиҳага модул компонентасини учун махсус яратилган шаблони (тайёр ишланмаси) қўшилади. Бу модулнинг матни 16.1-листингда келтирилган.

16.1-листинг. Компонента модулининг шаблони

```
unit NkEdit;  
interface  
uses  
Windows, Messages, SysUtils, Classes, Controls, StdCtrls;  
type  
TEdit1 = class(TEdit)  
private
```



```

{ Private declarations }
protected
{ Protected declarations }
public
{ Public declarations }
published
{ Published declarations }
end;
procedure Register;
implementation
procedure Register;
begin
RegisterComponents('Samples', [TNkEdit]);
end;
end.

```

Янги классни эълон қилишда фақат ота классни кўрсатилган ҳалос. Реализация бўлимида Register процедураси жойлашган ва у янги классни қайд қилишда Delphi нинг кўрсатилган қурооллар панелига дастурчи яратган компонентани ўрнатиш мақсадида фойдаланилади.

Янги компонента классининг эълонига қўйидаги қўшимчаларни киритиш лозим: хусусиятларни кўрсатиш, бу хусусиятларнинг майдонлари, майдондаги маълумотлар билан ишлаш учун функциялар, майдонга маълумотлар киритиш процедуралари, конструктор ва деструктор. Агар айрим ходисаларни янги компонента базавий компонента каби қайта ишлаши талаб қилмаса, у ҳолда классининг эълонига уларга мос ходисаларни қайта ишлаш процедураларини эълон қилинади.

16.2-листингда NkEdit компонентаси модулининг ўзгартиришлар киритилганидан кейинги ҳолати келтирилган.

16.2-листинг. NkEdit компонентаси модули.

```

unit NkEdit;
interface
uses
Windows, Messages, SysUtils,
Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, StdCtrls;
type

```

```

TNkEdit = class(TEdit)
private
FNumb: single; // таҳрирлаш майдонидан сон
// Fnumb майдонга маълумот киритиш ва қайта ишлаш функцияси
function GetNumb: single;
procedure SetNumb(value:single);
protected
procedure KeyPress(var Key: Char);
override;
public
published
constructor Create(AOwner:TComponent);
override;
property Numb : single // компонентанинг хусусияти
read GetNumb;
write SetNumb;
end;
procedure Register;
implementation
// компонентани қайд қилиш процедураси
procedure Register;
begin
RegisterComponents('Samples',[TNkEdit]);
end;
// компонента конструктори
constructor TNkEdit.Create(AOwner:TComponent);
begin
// don't forget to call the ancestors' constructor
inherited Create(AOwner);
end;
// FNumb майдони билан ишлаш функцияси
function TNkEdit.GetNumb:single;
begin
try // Text майдони бўш бўлиши мумкин
Result := StrToFloat(text);
except
on EConvertError do begin
Result := 0; text := ' ';
end;
end;
end;

```

```

{ Private declarations }
protected
{ Protected declarations }
public
{ Public declarations }
published
{ Published declarations }
end;
procedure Register;
implementation
procedure Register;
begin
RegisterComponents('Samples', [TNkEdit]);
end;
end.

```

Янги классни эълон қилишда фақат ота классни кўрсатилган ҳалос. Реализация бўлимида Register процедураси жойлашган ва у янги классни қайд қилишда Delphi нинг кўрсатилган қуроқлар панелига дастурчи яратган компонентани ўрнатиш мақсадида фойдаланилади.

Янги компонентани класснинг эълонига қўйидаги қўшимчаларни киритиш лозим: хусусиятларни кўрсатиш, бу хусусиятларнинг майдонлари, майдондаги маълумотлар билан ишлаш учун функциялар, майдонга маълумотлар киритиш процедуралари, конструктор ва деструктор. Агар айрим ходисаларни янги компонента базавий компонента каби қайта ишлаши талаб қилмаса, у ҳолда класснинг эълонига уларга мос ходисаларни қайта ишлаш процедураларини эълон қилинади.

16.2-листингда NkEdit компонентаси модулининг ўзгартиришлар киритилганидан кейинги ҳолати келтирилган.

16.2-листинг. NkEdit компонентаси модули.

```

unit NkEdit;
interface
uses
Windows, Messages, SysUtils,
Classes, Graphics, Controls,
Forms, Dialogs, StdCtrls;
type

```

```

TNkEdit = class(TEdit)
private
FNumb: single; // тахрирлан майдондаги сон
// Fnumb майдонга маълумот киритини ва қайта ишлаш функцияси
function GetNumb: single;
procedure SetNumb(value:single);
protected
procedure KeyPress(var Key: Char);
override;
public
published
constructor Create(AOwner:TComponent);
override;
property Numb : single // компонентанинг хусусияти
read GetNumb;
write SetNumb;
end;
procedure Register;
implementation
// компонентани қайд қилиш процедураси
procedure Register;
begin
RegisterComponents('Samples',[TNkEdit]);
end;
// компонента конструктори
constructor TNkEdit.Create(AOwner:TComponent);
begin
// don't forget to call the ancestors' constructor
inherited Create(AOwner);
end;
// Fnumb майдони билан ишлаш функцияси
function TNkEdit.GetNumb:single;
begin
try // Text майдони бўш бўлиши мумкин
Result := StrToFloat(text);
except
on EConvertError do begin
Result := 0; text := ' ';
end;
end;
end;

```

```

end;
// Fnumb майдонига ёзиш процедураси
procedure TNkEdit.SetNumb(Value:single);
begin
Fnumb := Value;
Text := FloatToStr(value);
end;
// KeyPress ходисаларни қайта ишлаш процедураси
procedure TNkEdit.KeyPress(var key:char);
begin
case key of
'0'.. '9', #8, #13: ;
';': if Length(text)<>0 then key := #0;
else
if not ((key = DecimalSeparator) and
(Pos(DecimalSeparator,text) = 0))
then key := #0;
end;
inherited KeyPress(key);
// Ота классдаги OnKeyPress процедурасини чақирин
end;
end.

```

TNkEdit классини ифодалашда Numb хусусияти эълон қилинган ва у таҳрирлаш майдонига киритилган сондан иборат бўлади. Numb хусусияти қийматини сақлаш учун Fnumb майдонидан фойдаланилади. GetNumb функцияси Fnumb майдонига кириш, setNumb процедураси эса хусусияти қийматини белгилаш мақсадида қўлланимда.

TNkEdit классининг конструктори дастлаб ота классининг конструктори TEdit ни чақиради, унинг Text хусусиятига қиймат беради, сўнгра Numb хусусиятининг қийматини аниқлайди.

NkEdit компонентасининг бирор клавишани босилишига реакцияси TNkEdit.KeyPress ходисаларни қайта ишлаш процедураси билан аниқланади. TNkEdit.KeyPress процедураси параметр сифатида босилган клавиша коди олади. Ота классдаги OnKeyPress ходисаларни қайта ишлаш процедурасини чақириндан аввал босилган клавиша коди ҳақиқий сонларни ёзишда ишлатиладими ёки йўқлиги текширилади. Агар NkEdit компонентаси

учун мумкин бўлмаган клавиша босилган бўлса, у ҳолга киритилган код нот билан алмаштирилади. Маълумки, NkEdit компонентаси учун рақамлар, бутун ва каср қисми ажратувчи белги (Windows нинг созланишига қараб нукта ёки вергул), "минус", <Backspace> (постўғри киритилган белгини ўчиради) ва <Enter> тугмаларидан фойдаланиши мумкин ҳалос.

Бу ерда шунинг эста олинн керакки, дастур матида соннинг бутун ва каср қисми бир-биридан нукта билан ажратилади. Дастур ин бошлаганда эса, маълумотларни киритишда Windows созланишига қараб, нукта ёки вергулдан фойдаланилади. Келтирилган OnKeyPress ходисаларни қайта ишлаш процедураси Windows созланиши ўзгариши мумкинлиги эътиборга олади ва фойдаланувчи киритган белгини констанга билан эмас, балки қиймати ажратувчи белгига тенг бўлган DecimalSeparator глобал ўзгарувчининг қиймати билан таққослайди.

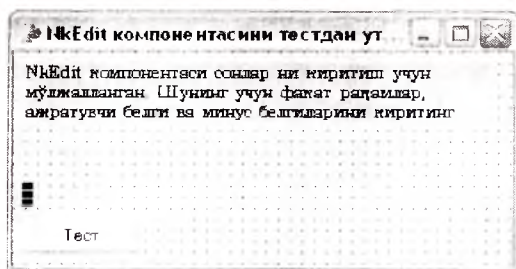
Компонента модули матни киритилганидан сўнг, модулни компиляция қилиб, сақлаб қўйилади.

16.2. Компонента модулини тестдан ўтказиш

Инги компонентаси компоненталар палитрасига қўшишдан аввал, уни ҳар томонлама текширувдан ўтказиш лозим. Бунинг учун шу компонентадан фойдаланувчи илова яратини ва компонента қўшиқдагидек ишлаётганлигини таҳсил қилинади.

Форма яратиш жараёнида ҳали шинони компоненталар палитрасида мавжуд бўлмаган компонентаси формага қўшиб бўлмайди. Бундай компонентаси динамик, яъни дастур ишлаб турганда формага жойлаш мумкин.

Тест ўтказувчи илова одатдаги иловалар каби ташкил қилинади: дастлаб илова формаси, сўнггра илова модули яратилади.

16.2-расм NkEdit компонентасини текшириш

NkEdit компонентасининг текширувчи илова формасининг кўриниши 16.2-расмда берилган.

Формада иккита Label ва битта Button тугмалари mavjud. Label1 эълатма ахборотни экарига чиқаради, Label2 эса (расмда у ажратиб кўрсатилган) киритиш майдонига сонни чиқариш учун мўлжалланган. Ҳозирча NkEdit тугмаси формада йўқ. Бу компонент дастур ишга тушганидан кейин динамик тарзда яратилади ва формага қўйилади.

Форма яратилганидан кейин, Delphi автоматик тарзда ҳосил қилган илова модулига қуйидаги ўзгаришларни киритиш лозим:

1. Фойдаланиладиган модуллар рўйхатига (uses бўлими) тестдан ўтказиладиган компонента (NkEdit) модулининг номини қўшамиз.
2. Ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлимига (var) компонентани эълон қилиш буйруқлари ёзилади. Шуни ёзда тутиш керакки, янги компонента объект ҳисобланади, шунинг учун компонентани ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлимида эълон қилишнинг ўзи янги компонента яратилишини таъминламайди, фақат шу компонентага кўрсаткични қайд қилади ҳалос. Демак, ҳақиқатдан ҳам янги компонента ярата оладиган объект конструкторини чақиритишга тўғри келади.
3. Илова формаси учун OnCreate ходисаларни қайта ишлаш процедурасини қўйиш керак. У тестдан ўтказиладиган компонента конструкторини чақириб, компонента яратади ва унинг қийматларини ўрнатади.

16.3 – листингда NkEdit компонентасининг илова модули матни келтирилган.

16.3 – листинг. NkEdit компонентасининг илова модули

```
unit tsfNkEdit_;  
interface  
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,  
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, NkEdit; // компонента модули  
type  
TForm1 = class(TForm)  
Label1: TLabel;  
Label2: TLabel;  
Button1: TButton;  
procedure FormCreate(Sender: TObject);  
procedure Button1Click(Sender: TObject);
```

```

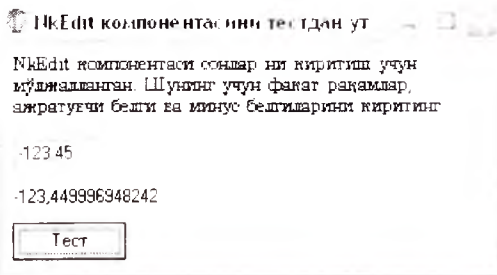
private
{ Private declarations }
public
{ Public declarations }
end;
var
Form1: TForm1;
myEdit: TNkEdit; // NkEdit компонентаси
implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.FormCreate(Sender: TObject);
begin
// компонентани яратиб, формага жойлаймиз
myEdit := TNkEdit.Create(self);
myEdit.Parent := self;
myEdit.Left := 8;
myEdit.Top := 64;
end;
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
begin
label2.Caption := FloatToStr (myEdit.Numb) ;
end;
end.

```

Тестдан ўтказилаётган компонента Formcreate (форма яратиш) ходисаларини қайта ишлаш процедураси билан компонента конструкторини чақириш воситасида яратилади. Унга параметр сифатида Self қиймати берилади, бу эса илова формаси яратилган компонентанинг эгаси эканлигини аниқлатади.

Компонента яратилганидан кейин, муҳим бир амални бажариш лозим: Parent хусусиятига қиймат бериш керак. Биз кўраётган ҳолда тестдан ўтказилаётган компонента илова формасида жойлашган, шунинг учун Parent хусусиятига Self қиймати берилади.

16.3-расмда NkEdit компонентасини тестдан ўтказиш дастурининг ишлаш вақтидаги илова формасини, яъни таҳрирлаш майдонига сон киритилган ва Test тугмаси чертилгандан кейинги вазият тасвирланган.

16.3-расм. NKEdit компонентаси — киритиш майдонини тестдан ўтказиш

Компонентани ўрнатиш. Янги компонентанинг нишони компоненталар паитрасида пайдо бўлиши учун бу компонентани бирор қуроқлар пакети (Packages) таркибига қўшиб қўйиш лозим. Қуроқлар (компоненталар) пакети — бу .dpc (Delphi Package File) кенгайтмалли файллардир. Масалан, дастурчи яратган компоненталар Dclusr70.dpc пакетида жойлашади.

Компонентани Delphi пакетига қўшиш учун компонента модули ва компонентанинг битли тасвир - нишони ёзилган ресурслар файлидан фойдаланилади. Ресурслар файли .DCR (Dynamic Component Resource) кенгайтмалли файллардир. Ресурс файллари ичдаги битли тасвирлар компонента номи билан бир хил номга эга бўлиши лозим.

Компонентанинг ресурслари. Компонентанинг ресурслари файлини Tools менюсидан Image Editor буйруғи билан ишга тушириладиган Image Editor утилити ёрдамида яратиш мумкин.

Янги компонента ресурсларини файлини яратиш учун File менюсидан New буйруғи таиланадаи ва очилган рўйхатдан яратиладиган файлининг типн-Component Resource File таиланади. Натижада ресурслар файли Untitled1.dcr нинг ойнаси очилади, Image Editor диалог ойнасининг менюсида эса янги пункт - Resource пайдо бўлади. Энди Resource менюсидан New / Bitmap буйруғи таиланади ва очилган Bitmap Properties ойнасида компонента нишонининг битли тасвири характеристикалари ўрнатилади: Size — 24x24 пиксел, Colors — 16. Бу бакарилган амаллар натижасида яратилаётган ресурслар файлига номи Bitmap1 бўлган янги ресурс-битли тасвир қўшилади. Ресурс номи Bitmap1 да сиқоқмачи икки марта чертилса, битли тасвир мухаррири ойнаси очилади ва энди унда керакли тасвирни чизиш мумкин бўлади.

Зарурат бўлса, график мухаррир ойнасидаги тасвирни

катгалантириши мумкин. Бунинг учун View менюсидан Zoom In буйруғини таълаши лозим.

Шуни эса сақлаш керакки, тасвир ўнг қўйи бурчакнинг раши "нафос раи" ни белгилайди. Компонента нишонини шу раи билан чизилган элементлари Delphi компоненталари палитрасида кўринмайди.

Компонента ресурслари файлини сақлашдан аввал битли тасвирга ном бериш керак. Бу ном компонента классини номи билан устма-уст туниши лозим. Битли тасвирга ном бериш учун битли тасвир номи **Bitmap1** устида сичқончанинги ўнг тугмаси чертилади ва очилган кентекст менусидан **Rename** буйруғини таъланади ва файлини янги номи киритилади.

Яратилган компонента ресурслари файлини компонента модули сақланаётган каталогда сақлаш лозим. Бунинг учун **File** менусидан **Save** буйруғи таъланади.

Диққат! Компонента ресурслари файлиниги номи (**Edit.dcr**) компонента модулиниги номи (**Edit.pas**), битли тасвирниги номи эса (**Edit**) — компонента классиниги номи (**Edit**) билан бир ҳил бўлиши керак.

16.3. Компонентани ўрнатиш.

Компонента ресурслари файли яратилганидан сўнги, компонентани ўрнатишга кириши мумкин. Бунинг учун **Component** менусидан **Install Component** буйруғини таълаши ва очилган ойшанинги **Install Component** майдонини тўдирини керак. (16.4-расм).

Unit file name ойнасига модул файлиниги номи киритилади. Бу вазифани **Browse** тугмасидан фойдаланиб, ошонгина ҳал қилиш мумкин.

Эслатма: Компонента ресурслар файли **Search path** майдонида кўрсатилган каталоглардан бирида сақланган бўлиши керак. Аке ҳолда, унинг ота классиниги нишони шу компонентга тайинланади.

Package file name майдонига компонента қўшиладиган пакетниги номи киритилади. Бу ном кўрсатилмаса, дастурчи яратган янги компоненталар **Delusr70.dpk** пакетига қўшилади.

Package description майдонига пакетниги номи ёзилади. **Delusr70.dpk** пакети учун бу ном

Install Component

Into existing package Into new package

Unit file name:

Search path: \$(DELPHI)\Lib \$(DELPHI)\Bin \$(DELPHI)\Imports \$(DELPHI)\Projects\Bpl\$

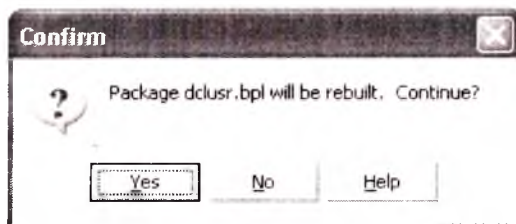
Package file name: c:\program files\borland\delphi7\Lib\dclusr.dpk

Package description: Borland User Components

16.4-расм. Install Component диалог ойнаси

Borland User's Components.

матнидан иборат. Юқорида кўрсатилган майдонлар тўлдирилганидан сўнг, OK тугмаси чертилади ва компонентани ўрнатиш жараёни бошланади. Дастлаб, экранда Confirm (16.5-расм) ойнаси пайдо бўлади ва унда Delphi пакетни янгилашга рухсат сўрайди.

16.5. Пакетни янгилаш учун рухсат сўраш.

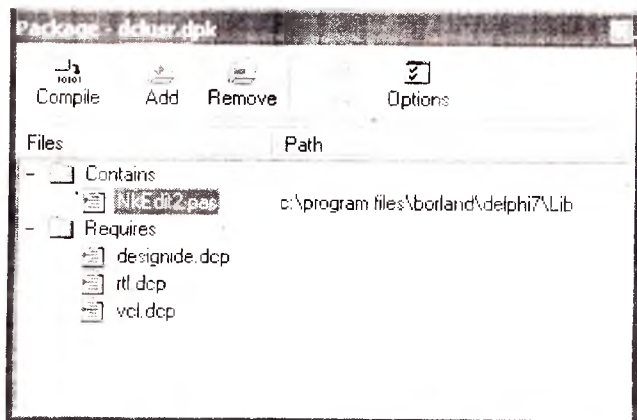
Yes тугмаси босилганидан сўнг, компонентани ўрнатиш жараёни давом этади. Агар у кўнгидагидек тугаса, экранга пакетнинг янгилашганлиги ҳақидаги ахборот (16.6-расм) чиқарилади. Демак, компоненталар палитрасига янги компонента қўшилди.

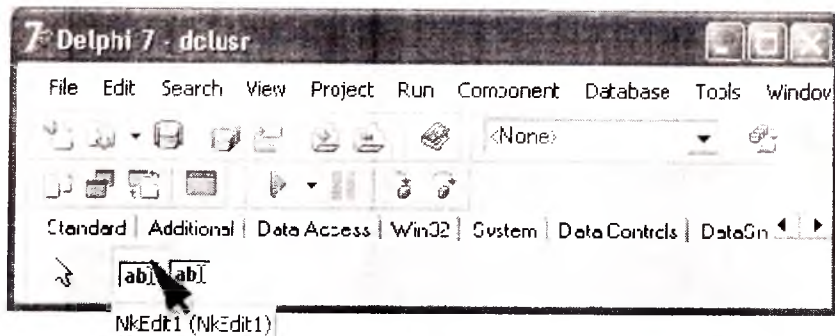
16.6-расм. Компонентанинг ўрнатишганлиги ҳақидаги ахборот

Компонента ўрнатилганидан сўнг, Package (компоненталар пакетининг муҳаррири) (16.7-расм.) диалог ойинаси очилади ва унда пакетдаги компоненталар рўйхати кўрсатилади.

Шу билан компонента ўрнатиш жараяни тугайди. Натияжада янги компонента кирган гуруҳининг қуроқлар панелида унинг нишони пайдо бўлади. (16.8-расм.).

16.7-расм. Компоненталар пакетининг редактори

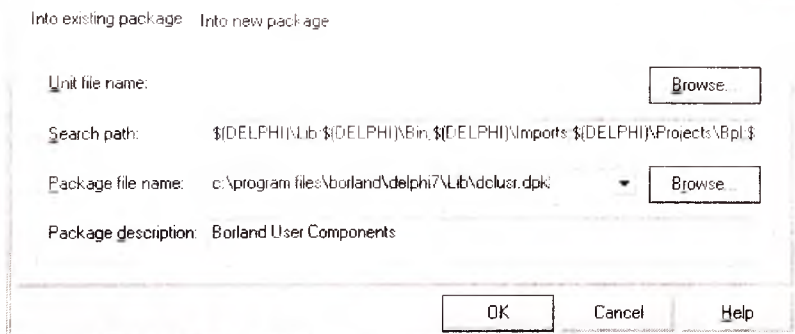

16.8-расм. NkEdit компонентаси ўрнатилганидан кейинги кўриниши.

16.4. Компонентани ўрнатишдаги ҳатолар.

Янги компонента билан ишлашда энг кўп учрайдиган ҳатolik - бу бирор пакетда жойлашган компонентани янгидан ўрнатишга уринишдир. (айниқса, бундай истак компонента модулига ўзгаришлар киритилганидан сўнг юзага келиши мумкин.) бу ҳолда Delphi экранга қуйидаги ахборотни чиқаради:

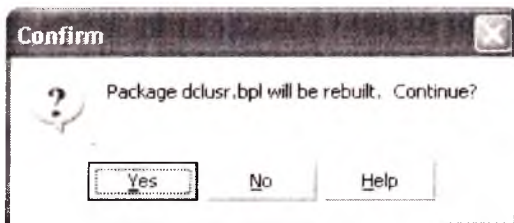
Install Component

16.4-расм. Install Component диалог ойнаси

Borland User's Components.

магиндан иборат. Юқорида кўрсатилган майдонлар тўлдирилганидан сўнг, ОК тугмаси чергилади ва компонентни ўрнатиш жараёни бошланади. Дастлаб, экранда **Confirm** (16.5-расм) ойнаси пайдо бўлади ва унда Delphi пакетни янгиланга рухсат сўрайди.

16.5. Пакетни янгилан учун рухсат сўраш.

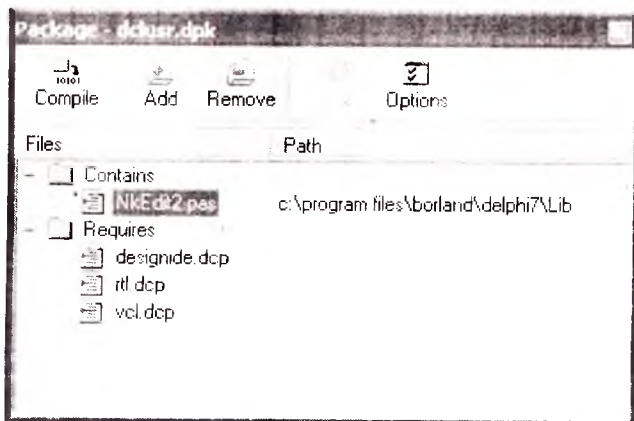
Yes тугмаси босилганидан сўнг, компонентни ўрнатиш жараёни давом этади. Агар у кўнгилдагидек тугаса, экранга пакетнинг янгиланганлиги ҳақидаги ахборот (16.6-расм) чиқарилади. Демак, компоненталар палитрасига янги компонента қўшилди.

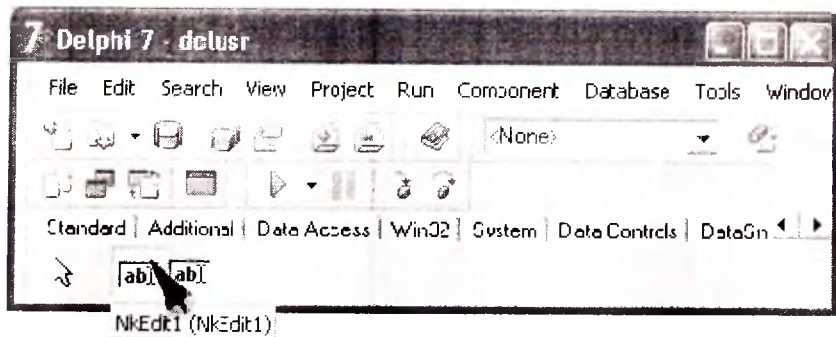
16.6-расм. Компонентанинг ўрнатишганини ҳақидаги ахборот

Компонента ўрнатилганидан сўнг, Package (компоненталар пакетининг муҳаррифи) (16.7-расм.) диалог ойнаси очилади ва унда пакетдаги компоненталар рўйхати кўрсатилади.

Шу билан компонента ўрнатиш жараёни тугайди. Натижата янги компонента кирган гуруҳнинг қуроллар панелида унинг ишонни пайдо бўлади. (16.8-расм).

16.7-расм. Компоненталар пакетининг редактори

16.8-расм. NKEdit компонентаси ўрнатилганидан кейинги кўриниш.

16.4. Компонентани ўрнатишдаги хатолар.

Янги компонента билан ишланганда энг кўп учрайдиган хатолик - бу бирор пакетда жойлашган компонентани янгидан ўрнатишга уринишдир. (айвиқса, бундай истак компонентга модулига ўзгаришлар киритилганидан сўнг юзага келиши мумкин.) бу ҳолда Delphi экранга қуйидаги ахборотни чиқаради:

The package already contains unit named...
(Пакетда ... деб атайдиган модуль mavjud.)

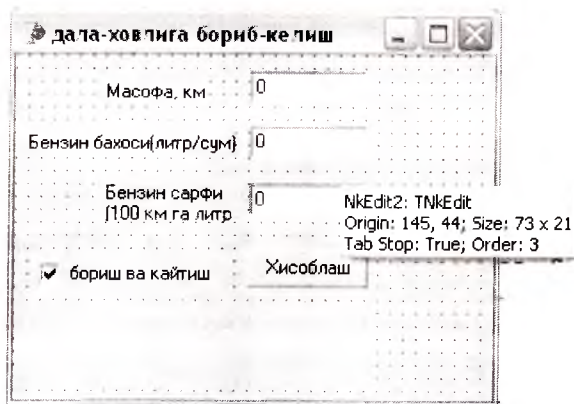
Компонентани ўриштириш жараяни шу билан тўхтайдди. Бу ҳаётнинг олдини олиш учун ҳамда компонентани керакли пакетга қўйиши учун, ёки унинг янгиланган версиясини пакетга қўйиши учун, дастлаб компонентани пакетдан ўчирилади ва қайтадан ўриатилади.

Компонентани тестдан ўтказиш.

Компонентга пакетга қўшилганидан кейин, компонентанинг иловалар ишлаб чиқиш пайтидаги ҳуқини таҳлил қилиш лозим. (Компонентанинг ишга лаёқати уни илова формасига динамик қўшилаётган вақтда текшириб қўрилган эди.)

Компонентанинг тўғри ишлаётганлигига илова формасини ишлаб чиқиш жараянида уни формага қўшиб, **Object Inspector** ойнаси ёрдамида унинг янги ва отасидан олган хусусиятларининг қийматларини ўриштириш мумкин бўлгандагина ишонч ҳосил қилиш мумкин.

NkEdit компонентасининг имкониятларини дала-ҳовлига бориш дастури ёрдамида текширамиз. Бу дастурининг формаси 16.9-расмда берилган.

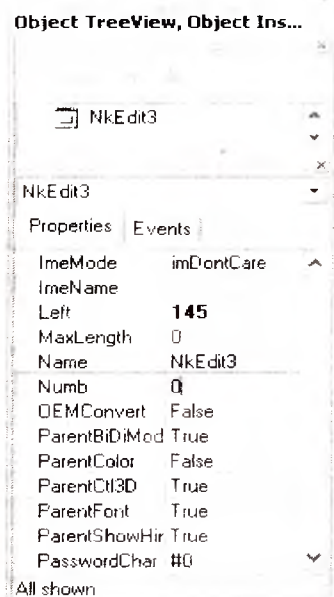

16.9-расм. Дала-ҳовлига бориб-келиш дастурининг диалог ойнаси (NKedit компонентасининг киритиш таҳрирлаш майдон)

Бир қараганда, бу форма аввалги формалардан фарқ қилмайдиганга ўхшайди. Аммо, киритиш-таҳрирлаш майдонларига ўтиб, бу объектни **Object Inspector** ойнасида TnkEdit классининг типидagi компонента эканлиги кўрсатилади. Хусусиятлари

рўйхатида esa (стандарт Edit компонентасига нисбатан) шун ҳуссият - Numb (16.10-расм) ни кўриш мумкин.

16.4-листингта Дала-ҳовлига бориб-келиш иловасининг модули келтирилган. Бу дағур матнининг 6 бобдаги маънага қараганда анча ихчамлиги кўзга ташланиб турибди.

16.10-расм. NkEdit компонентаси ҳуссиятлари Object Inspector ойнасида

16.4-листинг 16.4. Дала-ҳовлига бориб-келиш иловаси ёрдамида компонентани тестдан ўтказиш

```

unit fazenda_;
interface
uses   Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, NkEdit;
type
TForm1 = class(TForm)
    NkEdit1: TNkEdit; // масофа
    NkEdit2: TNkEdit; // бензин баҳоси
    NkEdit3: TNkEdit; // 100 км га бензин сарфи
    CheckBox1: TCheckBox; // True - бориб келиш
    Button1: TButton; // ҳисоблаш тугмаси
end;

```



```

Label4: TLabel; // Ҳисоблаш натижасини чиқариш учун
Label1: TLabel;
Label2: TLabel;
Label3: TLabel;
procedure Button1Click(Sender: TObject);
procedure NkEdit1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
procedure NkEdit2KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
procedure NkEdit3KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
private { Private declarations }
Public { Public declarations } end;
var
Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
// масофа майдонида клавиша босиш
procedure TForm1.NkEdit1KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
begin
if Key = Char(VK_RETURN)
then NkEdit2.SetFocus; // нарх майдонига ўтказиш
end;
// нарх майдонида клавиша босиш
procedure TForm1.NkEdit2KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
begin
if Key = Char(VK_RETURN)
then NkEdit3.SetFocus; // курсорни истеъмол майдонига ўтказиш
end;
// истеъмол масофа майдонида клавиша босиш
procedure TForm1.NkEdit3KeyPress(Sender: TObject; var Key: Char);
begin
if Key = Char(VK_RETURN)
then Button1.SetFocus; // Ҳисоблаш тугмасини фаоллаштириш
end;
// Ҳисоблаш тугмасини босиш
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
rast : real; // масофа
sena : real; // нарх
potr : real; // 100 км га бензин истеъмоли
summa : real; // суммаси

```

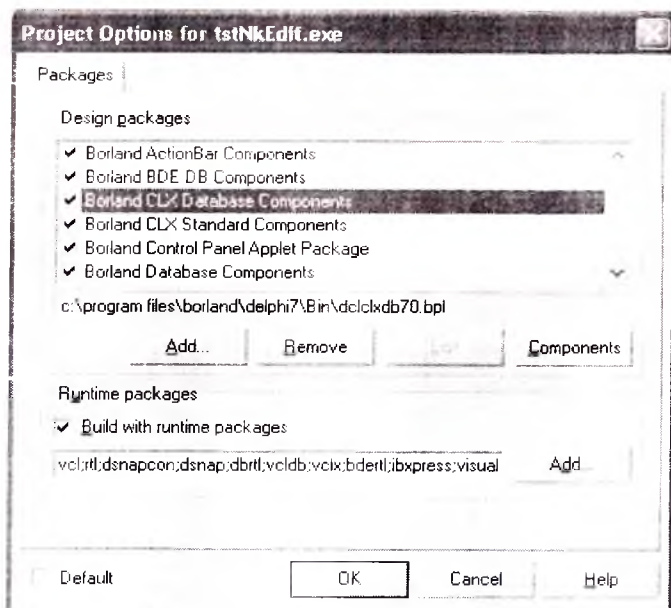
```

mes: string;
begin
rast := StrToFloat(NkEdit1.Text);
cena := StrToFloat(NkEdit2.Text);
potr := StrToFloat(NkEdit3.Text);
summ := rast / 100 * potr * cena;
if CheckBox1.Checked then
    summ := summ * 2;
mes := 'дана-Ҳовлига борини';
if CheckBox1.Checked then mes := mes + ' ва қайтиб келини';
mes := mes + FloatToStrF(summ,ffGeneral,4,2) + ' сўмга тушади.';
Label4.Caption := mes;
end;
end.

```

16.5. Компонентани ўчириш

Айрим ҳолларда компонентани пакетдан ўчиришга эҳтиёж пайдо бўлади. Бу ишни компоненталар пакети муҳаррири ёрдамида бажарилиши мумкин.

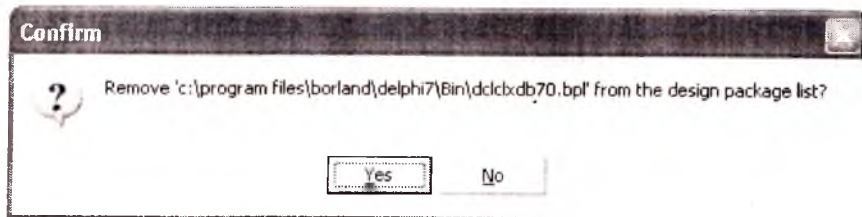

16.1-расм. Таҳрирланган учун пакетлардан бирини танлаш

Компоненталар пакети муҳарририни ишга тушириш учун Component менюсидан Install Packages буйруғи танланади. Сўнгра очилган Project Options диалог ойинасидаги (16.11-расм) Design packages рўйхатидаги ўчирилгани талаб қилинган пакетни танланади ва Edit тугмаси босилади. Натжижада Confirm ойинаси (16.12-расм) очилади ва

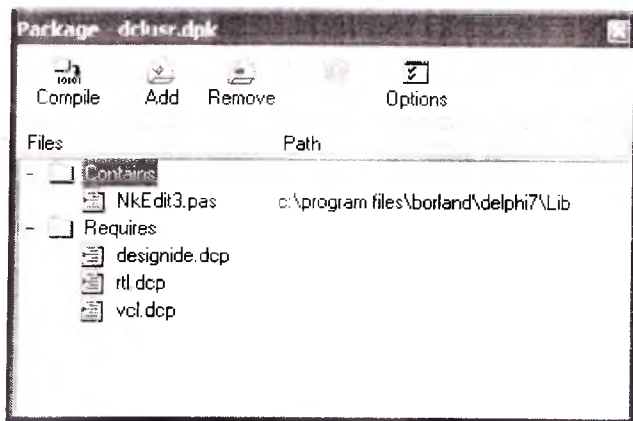
cancel this dialog box and open...
(бу диалог ойинасини ёнши ва ... пакетини очини)

сўровномасига Yes тугмасини босиб жавоб берилади.

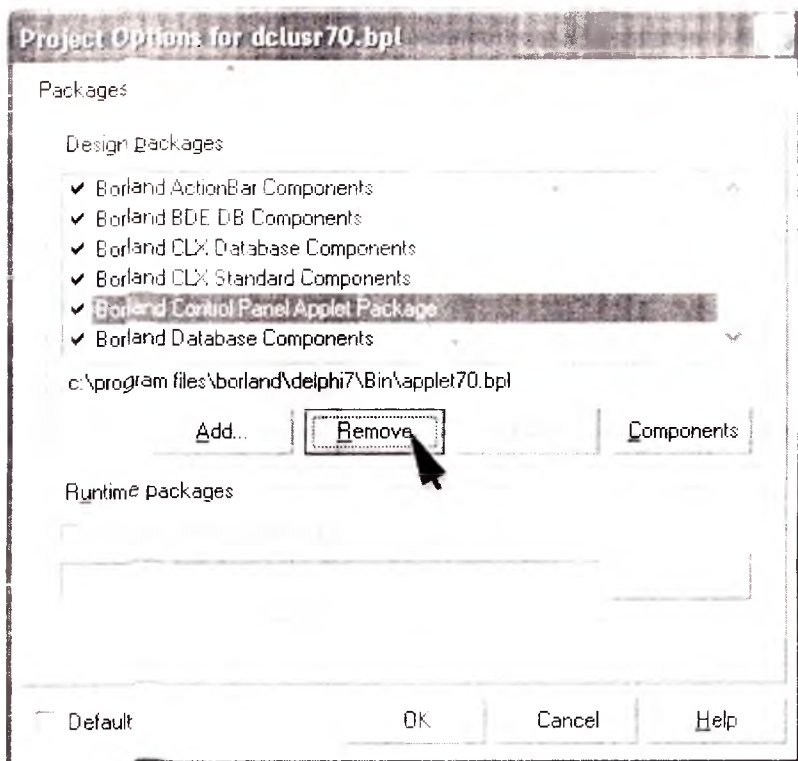
16.12-расм. Confirm диалог ойинаси

Шундан кейин, Package пакет муҳаррири ойинаси (16.13-расм) ойинаси экранда пайдо бўлади ва унинг Contains (Мундарижа) ойинасида шу пакетдаги компоненталар рўйхати берилади.

16.13-расм. Пакет муҳаррирининг ойинаси

Пакетдан бирор компонентани ўчириш учун Remove тугмаси босилади. Очилган Remove From Project диалог ойинасидан (16.14-расм) ўчирилгани талаб қилинган компонента танланади ва ОК тугмаси чертилади.

16.14-расм. Paketdan ўчириладиган компонентни танлаш.

Компонента пакетдан ўчирилганидан сўнг, пакетни албатта қайта компиляция қилиш лозим. Бунинг учун пакет муҳаррири ойнасидан **Compile** тугмасини чертилади. Қайта компиляция ўтказилганидан сўнг, Delphi ўчирилган компонента бошқа қайд қилинмаганини ҳақидаги ахборотни экранга чиқаради. (16.15-расм).

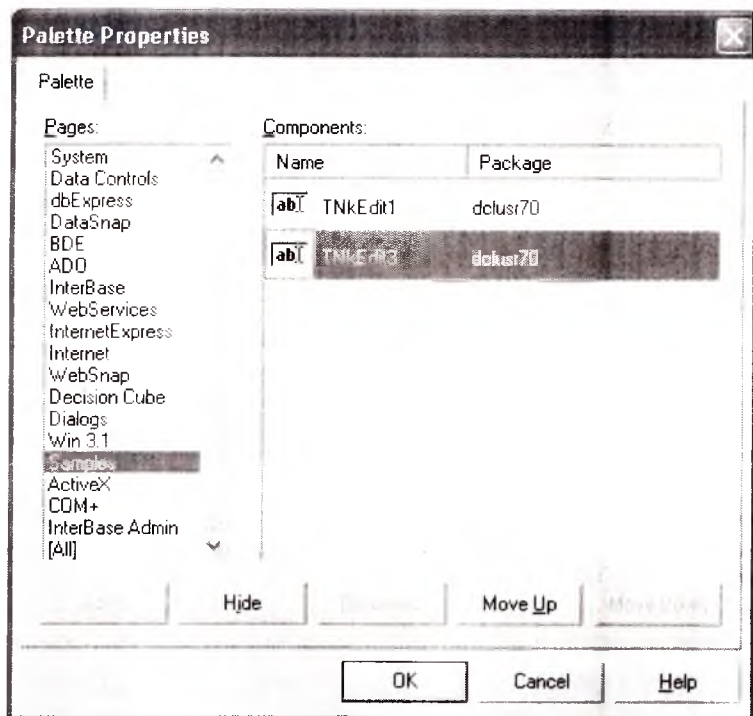

16.15-расм. Компонента шиллаштирилгани ҳақидаги ахборот

Қайта композиция ўтказилганидан кейин, пакет муҳаррири ойнасини ёниги ва очилган диалог ойнасида компонента ўчирилган пакетдаги ўзгаришларни сақлаб қўйиши лозим.

16.6. Компоненталар палитрасини солаш

Delphi тили қуроллар панели тартибини ўзгартириш, уларнинг номларини алмаштириш, тугмаларининг экранга чиқариш тартибини ўзгартиришга имкон беради. Бу солаш ишларини **Palette Properties** диалог ойнасида бажарилади. **X Component** менюсидан **Configure Palette** буйруғи тақланганда очилади. (16.16-расм).

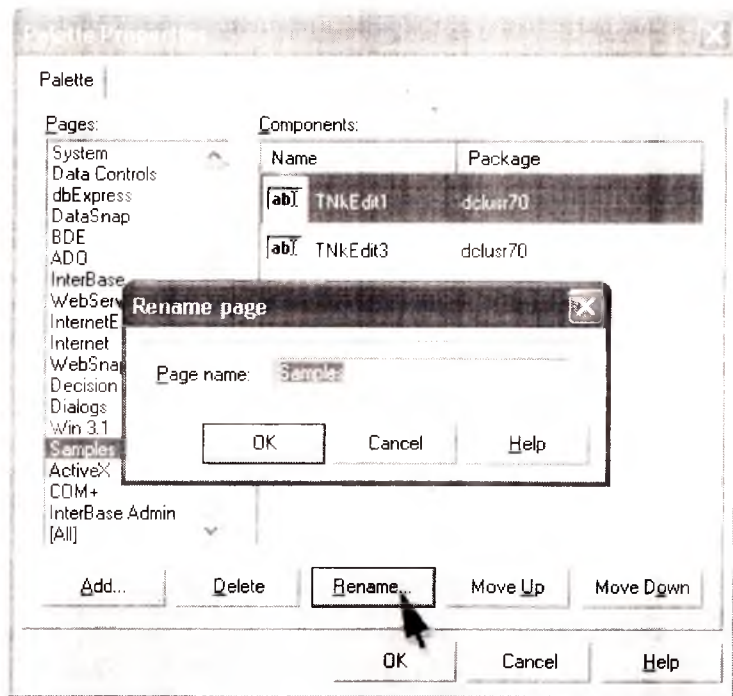

16.16-расм. Palette Properties диалог ойнаси

Дастлаб, **Pages** рўйхатидан керакли компоненталар палитраси тақланади. Сўنгра, қуроллар панели тартибини ўзгартириш учун **Move Up** ва **Move Down** тугмаларидан фойдаланиб, тақланган қуроллар панели номини **Pages** рўйхатида лозим топилган ерга ўрнатилади. Компонента нишонлари тартибини ўзгартириш учун эса **Components** рўйхатидан керакли нишонни таналаб олиб, **Move Up** ва

Move Down тугмаларидан фойдаланган ҳолда бу нишонни янги жойга қўяди.

Қуроллар панели номини ўзгартиришга зарурат пайдо бўлиб қолса, Pages рўйхатидан керакли қуроллар панели номини тандаш ва Rename тугмаси чергилади ҳамда Rename page диалог ойнасининг Page name майдонига (16.17-расм) янги ном киритилади.

16.17-расм. Rename page диалог ойнаси

17-606. МАЪЛУМОТЛАР БАЗАСИ

Фойдаланувчи нуқтаи назаридан маълумотлар базаси (МБ) – бу компьютер хотира қурилмаларидан бирида сақланаётган маълумотлар билан учун мўлкалланган дастурдир. Бундай дастурни ишга туширилганда, одағда жаadwal ҳосил бўлади ва ундан фойдаланувчи ўзи учун зарур бўлган маълумотларни топишга ҳаракат қилади. Агар система рўхсат берса, у МБ га ўзгартиришлар киритиши, яъни янги маълумотларни киритиши, илгари киритилган эски маълумотлардаги ҳатоликларни бартараф қилиши ёки покерав бўлган маълумотларни ўчириши мумкин.

Дастурчи нуқтаи назаридан МБ – бу маълум бир мазмундаги маълумотларни ўз ичига олган файллар тўплами. Фойдаланувчи учун дастурчи МБ яратар экан, шундай дастур ёзадики, у маълумотларнинг файллари билан ишлашни таъминлай олади.

Ҳозирги кунда, локал Мб яратини ва улардан фойдаланиш учун жуда катта сондаги дастурий системалар мавжуд: dBASE, FoxPro, Access, Paradox, Interbase, Oracle, Sysbase, Infomix, Microsoft SQL Server ва х.в.

Delphi таркибига турли системалар ёрдамида яратилган маълумотларнинг файллари (МФ) билан ишлаш учун старли компонентлар киритилган. Шунингдек, Delphi дастурчига Borland Database Desktop утилитдан фойдаланиб, турли форматдаги МБ файлларини яратишга имкон беради.

17.1. Маълумотлар базасининг классификацияси

МБ маълумотлардан фойдаланувчи дастурларнинг ҳолати, маълумотларнинг ўзи ҳамда бир нечта фойдаланувчилар ўртасида маълумотларни тақсимланишига қараб локал ва узоқлаштирилган МБ ларга бўлинади.

Локал маълумотлар базаси. Локал МБ нинг маълумотлари (МФ) битта (локал) қурилмада жойлашади Бу қурилма сифатида компьютер диски ёки тармоқ диски (тармоқда ишлаётган бошқа компьютер диски) ни олиш мумкин.

Маълумотларни фойдаланувчилар сифатидаги бир ёки бир нечта компьютерларда ишлаётган дастурлар ўртасида тақсимлаш (маълумотлар билан ишга рўхсат бериш) учун локал МБ ларда файлларни тўсиш деб аталадиган методи қўлланадан. Бу методнинг моҳияти шундаки, битта фойдаланувчи МБ дан фойдаланаётган

вақтда қолган фойдаланувчилар бу маълумотлардан фойдалана олмайди, яъни маълумотлар улардан тўсиб қўйилмади.

Локал МБ ларга мисол қилиб Paradox, dBase, FoxPro ва Access дастурий воситаларини олинм мўмкин.

Узоқлаштирилган маълумотлар базаси. Узоқлаштирилган маълумотлар базасидаги маълумотлар (файллар) узоқлаштирилган компьютерларда жойланади. (Уларнинг каталогларига тармоқ дисклари сифатида қараб бўлмайди.)

Узоқлаштирилган маълумотлар базаси билан ишлаш дастурлари икки қисмдан иборат бўлади: мижоз ва сервер қисмлари. Фойдаланувчининг компьютерида ишлаётган дастурнинг мижоз қисми сервер дастур билан ўзаро алоқани таъминлайди: узоқлаштирилган компьютерга узатиладиган сўровномалар воситасида маълумотлар билан ишлашга рухсат берилади.

Узоқлаштирилган компьютерда ишлаётган дастурнинг сервер қисми сўровномаларни қабул қилади, уларни бажаради ва маълумотларни мижоз дастурига жўнатади. Сўровномалар SQL (Structured Query Language) — структуралаштирилган сўровномалар тилида ёзилган буйруқлардан иборат бўлади.

Узоқлаштирилган компьютерда ишлаётган дастур шундай тузиладики, бир вақтнинг ўзиде бир нечта фойдаланувчига маълумотлар билан ишлашга рухсат берилади. Маълумотлар билан ишлаш учун блокировка (тўсиқ қўйиш) механизми ўрнига транзакциялар механизми қўлланади.

Транзакция — бу маълумотларни узатилишидан аввал, шу узатиладиган маълумотлар устида албатта бажарилиши шарт бўлган айрим амаллар кетма-кетлигидир. Бирор амални бажариш жараёнида ҳатолик учраб қолса, транзакцияни ташкил қилувчи барча амаллар кетма-кетлиги қайтадан бажарилади. Шундай қилиб, транзакциялар механизми аппарат бузилишларидан ҳимояни таъминлайди. Шунингдек у маълумотларга қўп фойдаланувчилар томонидан бир вақтда мурожаат қилинишини ҳам таъминлайди.

Узоқлаштирилган МБ дастурларини ишлаб чиқиш жуда мураккаб, оғир ва қўп меҳнат талаб қиладиган масала ҳисобланади. Уни ҳал қилиш учун дастурчи катта малакага эга бўлиши шарт. Шунинг учун, узоқлаштирилган маълумотлар базаларини ишлаб чиқиш масаласи ушбу китоб доирасида қўрилмайди.

17.2. Маълумотлар базасининг структураси

МБ бу одатда бир жишли, бирон бир критерия бўйича тартибланган маълумотлар тўпламидир. МБ ни қоғоздаги ёки компьютердаги вариант кўринишида ифодалани мумкин.

Қоғоздаги вариантга мисол қилиб кутубхона каталоги – ўз ичига китоблар ҳақидаги маълумотларни жамлаган қоғоз карточкалар тўпламини олин мумкин. Бу базадаги маълумотлар бир жишли, яъни фақат китоблар ҳақидаги маълумотларни сақлайди. Бу катроҷкалар бирор бир тартиб билан, масалан, китоб номларини муаллифларнинг фамилияларини алфавит бўйича тартиблаган ҳолда сақлайди. МБ га бошқа мисол қилиб, телефон абонентлари бўйича маълумотнома, поездлар ҳаракатининг жадвали кабиларни ҳам олин мумкин.

МБ нинг компьютер вариантда маълумотлар файлларда (ёки файллар тўпламида) сақланади. Бу МБ лар ёзувлардан ташкил тонади. Ҳар бир ёзув битта экземпляр ҳақидаги маълумотларни сақлайди. Масалан, "Ўқув Юрти Талабалари" МБ даги ҳар бир ёзув битта экземпляр, яъни битта талаба ҳақидаги маълумотни сақлайди. Ёзувлар майдонлардан иборат бўлади. Ҳар бир майдон экземплярнинг фақат битта характеристикасини сақлаш учун хизмат қилади. Масалан, "Ўқув Юрти Талабалари" МБ куйидаги майдонлардан иборат бўлиши мумкин: Фамилияси, исми, факультети, гуруҳи, туғилган санаи. Бу майдонлардаги маълумотлар биргаликда битта талаба ҳақидаги маълумотларни сақлайди.

Шунга эътибор бериш керакки, ҳар бир ёзув бир ҳидаги майдонлардан иборат бўлади. Айрим бир майдонларга маълумотлар ёзилмаган бўлиши ҳам мумкин. Аммо, уларнинг ҳаммасида маълумотлар мавжуд деб қаралади.

Қоғоздаги МБ ни жадвал кўринишида ифодалани қулай. (17.1-расм). Жадвалнинг ҳар бир сатрига битта ёзув, яънебага эса майдон мос келади. Бунда жадвал устувиининг номи майдон номига, сатр номери эса ёзув номерига мос келади.

Одатда компьютер МБ сидаги маълумотларни экранга жадвал кўринишида чиқарилади. Шунинг учун адабиётларда "Маълумотлар файли" жумласи ўрнига "маълумотлар жадвали" ёки оддий қилиб, "жадвал" сўзлари қўлланиши мумкин.

Фамилияси	Иси	факультети	Гуруҳи	Туғилган санаси
Абдуллаев	Илхом	математика	103	05.06.85
Ботирова	Клара	физика	201	13.11.86
Даминов	Содиққон	физика	402	24.09.84
Комилова	Гулчеҳра	Химия	302	16.03.85
Салимова	Гавҳарой	География	105	09.08.86
Турсунов	Абдулбоқи	математика	401	07.07.84

17.1-расм. МБ ни жадвал кўринишида фойдалан

17.3. Маълумотлар базасининг Delphi даги модели

Ҳар бир жадвал алоҳида файлда сақланади. Аммо, МБ билан жадвални тенглаштириш ўринли эмас. Чунки, МБ да битта ёзувнинг майдонлари бир нечта жадваллар бўйлаб тарқалиб кетган бўлиши мумкин. Демак, битта МБ бир нечта файлларда сақланиши мумкин.

Энг содда ҳолда, МБ билан ишлаётган дастур учун маълумот манбаси жадвал бўлиши мумкин. Аммо, одатда фойдаланувчини МБ даги барча маълумотлар эмас, балки унинг маълум бир қисми кизиқтиради. У МБ дан ўзининг сўровига кўра айрим маълумотларни танилаб олади ва кўради. Шунинг учун МБ билан ишлашга мўлажалланган дастурларга МБ доирасидаги турли сўровномаларни ҳосил қилиш ва бу сўровномаларга жавоблар ахтариш имкониятлари ҳам киритилади.

Маълумотлар базасининг таҳаллуси. Дастурчи МБ учун дастур ёзар экан, МБ файллари қайси дискда ёки қайси каталогда жойлашишини билмаслиги мумкин. Масалан, дастурчи МБ файлларини C:, D: ёки тармоқ дискларидан бирида ташкил қилиши мумкин. Шунинг учун дастурга МБ файлларининг жойлашуви ҳақидаги маълумотларни ўзатиш муаммоси пайдо бўлади.

Delphi да дастурга МБ файлларининг жойлашуви ҳақидаги маълумотни бериш масаласи МБ лар таҳаллусидан фойдаланиб ҳал қилинади. Таҳаллус (Alias) — бу МБ нинг тўла манзили ва номига мос келувчи қисқартирилган сўзdir. Масалан, C: / OUY / Oquv_Yurti файлига Talaba деган ном бериш мумкин. МБ лар билан ишлаганда, файлнинг манзили ва тўла номи ўрнига, унинг таҳаллусидан фойдаланилади.

Маълумотлар билан ишлаш учун, МБ билан ишлагани таъминловчи дастур Borland Database Engine (BDE) кутубхонасини

нига солади. Бу кутубхона ўз навбатида системада қайд қилинган барча тахаллуслар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган файлдаги фойдаланади.

МБ ни тахаллусини BDE Administrator утилити ёрдамида яратилиши (қайд қилиниши) мумкин. Шу утилитнинг ўзи тахаллус билан боғланган каталогни ўзгартиришга имкон беради.

17.4. Маълумотлар базасини яратиш

МБ – бу маълумотлар сақланаётган файллар (жадваллар) тўпламидир. Одатда, МБ битта каталогда жойлашган бир нечта жадваллардан ташкил тонади. Янги МБ учун каталогни одатдаги усуллар билан, масалан, Проводник ёрдамида яратилиши мумкин. Жадвалларни эса Delphi таркибидаги Borland Database Desktop утилити ёрдамида ёки МБ серверига SQL-сўровномалар ташкил қилиб яратиш мумкин.

МБ файллари (жадваллари) даги маълумотлар билан ишланг учун BDE кутубхонаси файллар жойлашган каталог номидан эмас, балки унинг тахаллусидан фойдаланади. Шунинг учун, янги МБ жадвални ҳосил қилишдан аввал, шу МБ учун тахаллус ўйлаб топилади. Шундай қилиб, янги МБ яратиш жараёнини қуйидаги учта босқичдан иборат деб қараш мумкин:

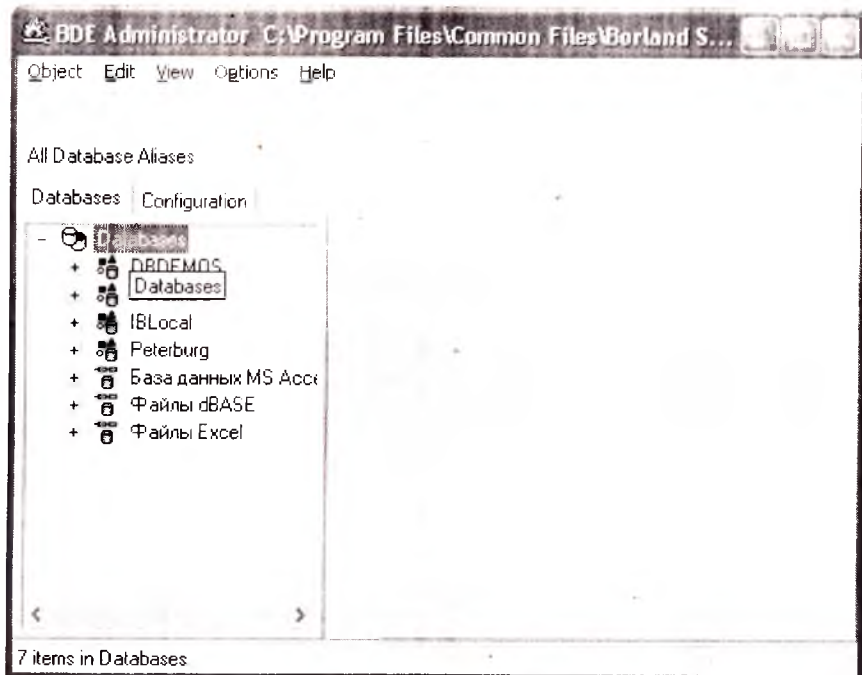
1. каталог яратиш;
2. тахаллус ўйлаб топиш;
3. жадвал яратиш.

Каталог яратиш. Янги МБ файллари (жадваллари) учун каталогни (папкани) одатдаги усуллар билан, масалан, Проводник ёрдамида яратилиши мумкин. Одатда, локал МБ файллари МБ билан ишлаш учун ёзилган дастур жойлашган каталогнинг қисм каталогига жойлаштирилади.

Эслатма: Биз бундан кейин Uquv_Yurti МБ файлини C: дискнинг OUY каталогига сақланаётган деб қабул қиламиз.

Тахаллус яратиш. МБ нинг тахаллусини Delphi таркибига кирувчи BDE Administrator утилити ёрдамида яратилади. Бу утилит Windows муҳитидан Программў / Borland Delphi 7 менюсидан BDE Administrator буйруғи билан ишга туширилади.

BDE Administrator нинг диалог ойнаси 17.2-расмда келтирилган.

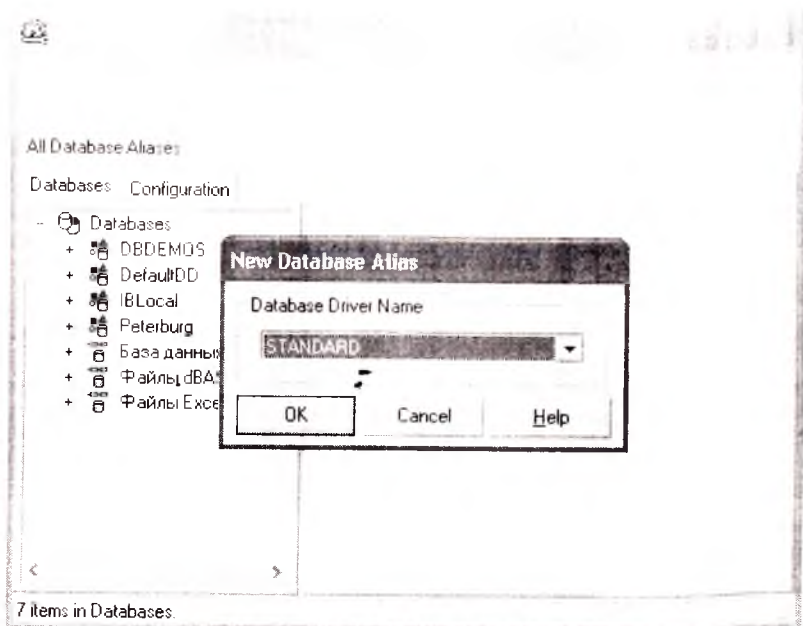
17.2-расм. BDE Administrator диалог ойнаси

Ойнинг чап томонида, **Databases** пунктида шу компьютерда қайд қилинган таҳаллуслар рўйхати берилган. Янги таҳаллусни яратиш учун **Object** менюсидан **New** буйруғи таналанади. Сўнгра очилган **New Database Alias** (МБ нинг янги таҳаллуси) менюсидаги МБ билан ишлаш учун системада қайд қилинган драйверларнинг кўрсатилган **Database Driver Name** рўйхатидан яратилаётган МБ учун драйвер танланади (17.3-расм), яъни яратилаётган МБ нинг тини белгиланади.

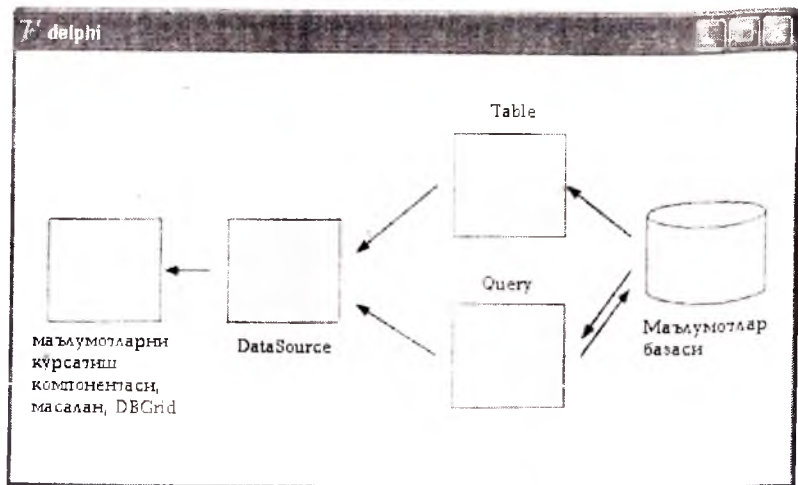
Таҳаллус яратинда, агар кўрсатилмаган бўлса, **Paradox** форматидаги жадваллар бир ишлашни таъминлайдиган **STANDARD** (default driver) драйверидан фойдаланилади.

Драйвер танланиб, **ОК** тутмаси чертилганидан сўнг, таҳаллуслар рўйхатига янги элемент қўшилади. (17.4-расм).

Шундан кейин, администратор томонидан яратилган янги таҳаллусни таҳрирланади, яъни унинг номи ва у аниқлаштирилган МБ файлининг йўли ўзгартирилади.

17.3-раём. New Database Alias диалог ойнаси

17.4-раём. Янги таҳаллусларни қайд қилиш

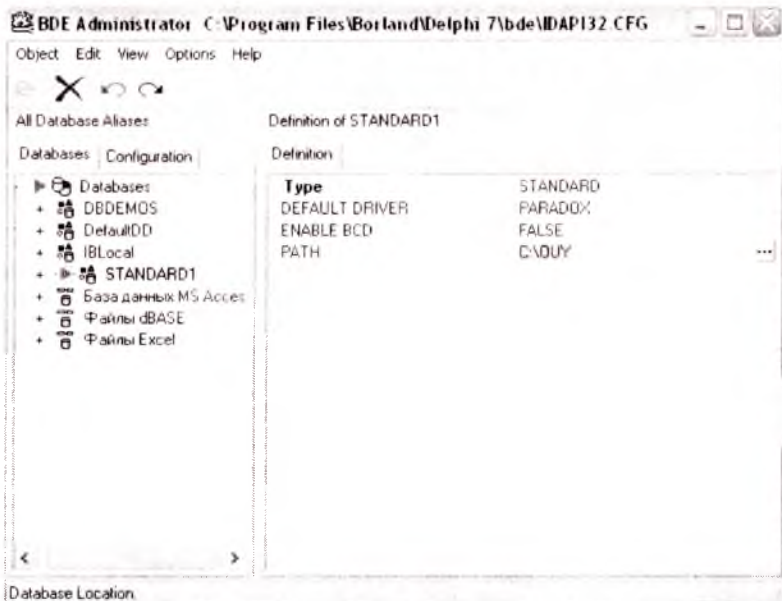
Таҳаллусларни Windows учун оддий усул билан ўзгартириш мумкин: сичқончанинг ўнг тугмасини таҳаллус номида чертилади. Очилган контекст менюсидан **Rename** (қайта номлаш) буйруғи

танланади ва очилган диалог ойнасида таҳаллусларнинг янги номни киритилади.

МБ файлларига йўлнинг Definition пунктидаги Path майдонига клавиатура ёрдамида ёки стандарт Path майдонининг охирида турган учта нуқтали тугмани босиб очилган Select Directory (каталогни танлаш) диалог ойнасидан кўрсатилиши мумкин.

Намуна сифатида 17.5-расмда Uquy_durtli МБ файли учун Talaba таҳаллуслари яратилганидан кейинги BDE Administrator ойнаси келтирилган.

Яратилган таҳаллусларни конфигурация файлида (Idapi.cfg) қайд қилиниши учун Object менюсидан Apply (қўллانسин) буйруғи танланади. Очилган Confirm диалог ойнасида киритилган ўзгаришларни конфигурация файлида сақлаб қўйиш яна бир марта тасдиқланади.

17.5-расм. Таҳаллусларни сақлаш натижаси.

17.5. Жадвал яратиш

МБ яратишда энг муҳим вазифалардан бири маълумотларнинг ёзувнинг майдонлари орасида тақсимлаш масаласидир. Майдонлар ўртасида маълумотларни турли усуллар билан тақсимлаш

мумкинлиги табиий. Масалан, талабалар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган маълумотлар базаси "фамилия", "исм", "факултет", "турух" ва "туғилган санаси" майдонларидан иборат бўлган ёзувлар шаклида сақлан ташкил қилинган бўлсин.

Агар МБ дан фойдаланишда бирор критерия бўйича танлаш масаласи ҳам назарда тутилган бўлса, шундай танловни таъминловчи маълумотларни алоҳида майдонларда сақлаш тавсия қилинади.

Ёзувнинг майдонлари рўйхати аниқланганидан сўнг, майдонларни жадвалларга тақсимлаш лозим. Битта содда МБ да ҳамма маълумотларни битта жадвалга киритиш мумкин. Мураккаб МБ ларда эса маълумотлар бир нечта жадваллар бўйлаб тақсимланади ҳамда бу жадваллар ўртасидаги алоқани белгиловчи қўшимча маълумот ҳам тайинланади.

Эслатма: Бир неча жадвалларда жойлашиб, бир-бири билан боғланган МБ ларни реляцион МБ дейилади. Реляцион МБ ларда жадваллардаги айрим маълумотларни такрор ва такрор учрамаслиги учун ёзувларни бир қийматли қилиб тенглаштириш мақсадида қўшимча хизматчи маълумотлар қўшилади.

МБ ёзувларининг структураси аниқланганидан сўнг, энди жадвал яратишга ўтин мумкин. Жадвалларни Delphi таркибига кирган Database Desktop утилити ёрдамида ташкил қилиш мумкин.

Database Desktop утилити МБ билан ишларда зарур бўладиган барча амалларни бажаришга имкон беради. У МБ ни яратиш, кўриш, таҳрирлаш, турли форматдаги (Paradox, dBASE, Microsoft Access) МБ лар билан ишлаш каби вазифаларни бажара олади. Бундан ташқари, бу утилит сўровномалар ёрдамида МБ дан маълумотларни танлаш имкониятига ҳам эга.

Янги жадвал яратиш учун Tools менюсидан Database Desktop буйруғи танланади. Database Desktop утилити ишга тушади. Сўнгра, унинг диалог ойинасидаги File менюсидан New буйруғи танланади ва очилган рўйхатдан яратилаётган файлниги типини — Table белгиланади. Навбатдаги очилган Create Table диалог ойинасидан яратилаётган жадвалнинг типини кўрсатилади. Агар бу тип кўрсатилмаса, у Paradox 7 типини деб қабул қилинади. Натижада Create Paradox 7 Table диалог ойинаси очилади ва энди унга жадвал структурасини киритиш мумкин.

Жадвалнинг ҳар бир майдони учун ном, тип ва зарур бўлса ўлчам бериш керак. Майдон номи шу майдон элементлари билан

нилатида фойдаланилади. Майдон номларини Field Name устунига ёзилади. Номларини ёзишда латин ҳарфлари ва рақамлардан иборат ҳамда умумий узунлиги 25 дан кўн бўлмаган белгилар кетма-кетлигидан фойдаланиши мумкин.

Майдоннинг тили шу майдонга ёзиладиган маълумотларини тилини аниқлайди ва Type устунига махсус белгилни константа кiritиши билан эълон қилинади. 17.1-жадвалда майдонларини тиллари ва уларга мос белгилни константалар рўйхати келтирилган.

Майдон тиллари ва уларга мос константалар. 17.1-жадвал

Тип	Константа	Майдондаги маълумотлар
Alpha	A	Белгилар сатри. Сатрнинг максимал узунлиги Size билан белгиланади ва 1 дан 255 гача диапазонда бўлиши мумкин
Number	N	10 ⁻³⁰⁷ ... 10 ³⁰⁸ диапазондаги ва 15 та ишончли рақами бўлган сон
Money	\$	Пул форматигадаги сон. Соннинг рақамлари, разрадларини ажратувчи белги билан гуруҳларга бўлинади. Шунингдек пул белгиси ҳам чиқарилади.
Short	S	-32767...32767 диапазондаги бутун сон
Long Integer	I	-2 147 483 648...2 147 483 647 диапазондаги бутун сон
Date	D	Сана (Дата)
Time	T	Ярим тундан бошлаб, ўтган миллисекундаги вақт
Time stamp	@	Вақт ва сана
Memo	M	Ихтиёрий узунликдаги сатр. Бу тип Alpha типда сақлаш мумкин бўлмаган матнли маълумотларни сақлаш учун хизмат қилади. Майдоннинг (1–240) ўлчами жадвалда матннинг қанча белгиси сақланишини кўрсатади. Қолган матн эса жадвал номи билан бир ҳил номдаги, .mb кенгайтма.ли файлда сақланади.

Formatted Memo	F	Ихтиёрлий узунликдаги матн. (Memo каби). Шрифтининг тиши, ўлчами, стили ва белгиларининг рангини кўрсатиши мумкин.
Graphic	G	Графика
Logical	L	Мантикий киймат: "True" (True) ёки "False" (False)
Auto-increment	+	Бутун сон. Жадвалга янги ёзув қўшилганда бу майдонга аввалги ёзувнинг шу майдонда турган сонга бир сонини қўшиб, ёзилади.
Bytes	Y	Иккилик санок системасидаги маълумотлар. Бу тишдаги маълумотлар Database Desktop қайта ишлаш олмайдиган сонларни ёзиш учун ишлатилади.
Binary	B	Иккилик санок системасидаги маълумотлар. Бу тишдаги маълумотлар Database Desktop қайта ишлан олмайдиган сонларни ёзиш учун ишлатилади. Memo тиши каби бу тиш маълумотлари ҳам жадвалнинг файлида сақланмайди. Одатда, Binary тишдаги майдонлар audio маълумотларни сақлайди.

Тиши кўрсатувчи белгили константа клавиатурадан киритилиши ёки True устуни чертилганда очиладиган рўйхатдан майдон тишини белгилаш орқали кўрсатилиши мумкин.

Бир ёки бир нечта майдонларни асосий (ҳал қилувчи ёки калит) майдон тарзида белгилаш мумкин. Бу майдон маълумотларининг мантикий тартибини белгилайди. Масалан, Fam майдони (Alpha тиши) асосий майдон сифатида белгиланган бўлса, жадвал элементларини бу майдон бўйича алфавит тартибда тартибланган ҳолда чиқарилади. Агар асосий майдонлар бўлмаса, маълумотлар жадвалга киритилган тартибда чиқарилади. Шунинг ёдас ақлаш керакки, асосий майдонларда бир ҳил маълумотли иккита ёзувнинг бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун биз кўраётган мисолда асосий қилиб Fam (фамилияси) ва Ism (исми) майдонларини белгилаш мумкин. Аммо, бу ҳолда исми ва фамилияси бир ҳил бўлган маълумотларни жадвалга киритиб бўлмайди. Ана шундай ҳолатларнинг олдини олиш учун асосий майдон қилиб шу майдондаги бошқа маълумотлар билан устма-уст тушмайдиган маълумотлар сақланадиган майдонларни асосий қилиб

белгиланади. Масалан, одамлар ҳақидаги маълумотлар учун мўлжалланган жадвалга **Pass** (Паспорт) майдонини киритиб, уни асосий қилиб белгилаган маълум.

Майдонни асосий деб белгилаш учун **Key** устувини икки марта чертдилади. Иложи борича, асосий майдонларни жадвалнинг юқори қисмига жойлаштириш керак.

Ёзувларнинг айрим майдонлари бўш бўлиши мумкин. Бўш бўлмаслиги шарт бўлган майдонлар учун албатта **Required Field** байроқчасини ўрнатиб қўйиш лозим. Масалан, **Fam** (фамилияси) майдони бўш бўла олмайди. Бу вақтда **Tel** (Телефон) майдони бўш бўлиши мумкин.

Агар майдонга киритилган маълумотлар маълум бир диапазонда бўлиши талаб қилинса, **Minimum value** (Минимал қиймат) ва **Maximum value** (Максимал қиймат) майдонларига зарур қийматларни киритиб, диапазон чегарасини белгилаб қўйиш мумкин.

Default value майдони, агар шу майдонга қиймат киритилмаса, унинг қиймати тўғридан-тўғри қандай бўлиши кераклигини кўрсатади. Бу қиймат жадвалга янги ёзув қўшилганда, майдонга автоматик тарзда ёзиб қўйилади.

Picture майдони майдонга киритилаётган маълумотларни тўғрилигини махсус шаблон билан назорат қилиб туриш учун мўлжалланган. Бу шаблон оддий ва махсус белгилар кетма-кетлигидан иборат бўлади. Махсус белгилар 17.2-жадвалда кўрсатиб ўтилган. Махсус белги турган майдонга фақат шу белгига мос келадиган белгиларнинггина киритиш мумкин. Масалан, шаблон позициясида **#** белгиси турган бўлса, бу белгига мос позицияга фақат рақамни киритиш мумкин, бошқа белгиларни компьютер инкор қилади. Агар шаблон майдонида оддий белги турган бўлса, у ҳолда шу майдонга маълумотлар киритилганда шу позицияда автоматик тарзда кўрсатилган белги қўйилади. Масалан, **Tel** майдони **A** тишида (белгилар сатри) телефон номерларини сақлаш учун мўлжалланган бўлиб, шу **MB** билан ишлайдиган дастурда ҳам оддий кўринишда ифодаланади, яъни гуруҳлари бир-биридан тире билан ажратилади деб қабул қилини. Бу ҳолда **Picture** майдонига **### ## ##** шаблонини қўйиш керак. **Tel** майдонига маълумотларни киритишда фақат рақамлар қалув қилинади ва чиқарилади (коллап барча тўғмадар инкор қилинади), шунингдек, учинчи ва бешинчи рақамлардан кейин тире белгиси автоматик тарзда майдонга қўйилади.

Белги шаблони	Киритишда мумкин бўлган белгилар
*	Ихтиёрий рақам ва ҳарфлар. Ихтиёрий ҳарф (автоматик тарзда катта ҳарфга алмаштирилади)
£	Ихтиёрий белги. Агар ҳарф киритилган бўлса, у автоматик тарзда катта ҳарф билан алмашади)
@	"нуқтали вергул" дан кейин келаётган белгини шаблон белгиси эмас, балки оддий белги деб қабул қилинади.
*	"*" дан кейин келган шаблон белгиси билан аниқланадиган ихтиёрий марта такрорланадиган белгилар.

Майдондаги маълумотларнинг айрим элементларини кўрсатиш шарт эмас, масалан, телефон МБ си учун шаҳарларнинг коди мажбур эмас. Майдонларга киритилиши шарт бўлмаган маълумотларнинг шаблонлари квадрат қавслар ичида кўрсатилади. Шунинг учун [(###)|### ##-## шаблони телефон номерларини шаҳарларнинг коди билан ҳам, кодсиз ҳам киритишга имкон беради.

Шаблонлар нафақат киритилаётган маълумотларни назорат қилади, балки маълумотларни киритилишини ҳам автоматлаштира олади. Бу вазифа шаблондаги квадрат ёки фигурали қавслар ичида майдоннинг мумкин бўлган қийматлари рўйхатини кўрсатиш орқали ҳал қилинади. Масалан, fak (факультет) майдони учун [физика, математика, география, химия]*@ ёки {биология, педагогика, ўзбек тили}*@ тарзида шаблонлар эълон қилинган бўлса, Бу майдонга маълумот киритишда мос факультет номининг биринчи ҳарфини (ф, м, г, х ҳарфларидан бирини) киритиш етарли, факультетнинг номи бирданига майдонда пайдо бўлади. Бу шаблонларнинг фарқи шундаки, фигурали қавсли шаблонда майдонга киритиладиган маълумот рўйхатдаги факультетларнинг бирининг номидан иборат бўлиши керак. квадрат қавсли шаблонда эса факультет бонкача аталиши мумкин, ammo унинг номини тўла киритиш шарт.

Жадвалнинг структураси аниқланганидан сўнг, жадвални албатта сақлаб қўйиш шарт. Бунинг учун Save As тугмаси босилади. Натияжада экранда Save Table As диалог ойнаси очилади. Шу ойнадаги Alias рўйхатидан МБ таҳаллусини танлаш лозим. Имя файла майдонда эса яратилган жадвални сақлаш керак бўлган

файlining номи кўрсатилади.

Агар Сохранить тугмасини босиндан аввал Display table байроқчаси ўриятилган бўлса, Сохранить тугмаси босилганидан кейин Table диалог ойнаси очилади ва унга ҳозиргина яратилган жадвалга маълумотларни киритиш мумкин бўлади.

Агар МБ жадвали ёниқ бўлса, бу жадвалга маълумотларни киритиб бўлмайди. Маълумотларни киритиш учун уни очиш керак. Бунинг учун File менюсидан Open / Table буйруғини таъланади, сўнгра очилган Open table диалог ойнасининг Alias рўйхатидан керакли МБ ва жадвалнинг тахуллусини кўрсатилади. Буца МБ фақат кўрини режимида ишлаётган бўлади, яъни МБ га ўзгартириш киритиб бўлмайди. МБ жадвалига маълумотларни киритиш ва тахрирлаш имкониятига эга бўлиш учун жадвални тахрирлаш режимини фаоллаштириш лозим. Бунинг учун Table менюсидан Edit Data буйруғини таъланади.

Маълумотлар ёзув майдонларига оддий усул билан, клавиатурадан фойдаланиб киритилади. Навбатдаги майдонга ўтиш учун <Enter> клавишаси босилади. Агар майдон ёзувнинг охири майдони бўлса, <Enter> клавишаси босилганидан кейин жадвалга янги ёзув қўшилади.

Агар жадвалнинг тўлдириш вақтида маълумот киритилган бирор майдондаги маълумотни тахрирлашга эҳтиёж пайдо бўлса, ўзгартириладиган майдон таъланади ва <F2> клавишаси босилади. Шундан кейин майдондаги маълумотни ўзгартириш мумкин.

Агар маълумотларни жадвалга киритишда рус алифбеси ҳарфлари экранда потўғри кўрсатилса, маълумотларни чиқариш учун мўлжалланган шрифтни алмаштирилади. Бунинг учун Edit менюсидан Preferences буйруғини таълаб, очилган диалог ойнасининг General пунктидаги Change тугмаси чертилади. Натижада Change Font диалог ойнаси экранда пайдо бўлади ва ундан руслаштирилган шрифтни таълаш мумкин. Шунини ёдда сақлаш керакки, Windows 2000 (Windows XP) системаси Open Type тибидаги шрифтлардан, Database Desktop утилити эса TrueType шрифтлари билан ишлайди. Шунинг учун шрифтлар рўйхатидан айнан руслаштирилган TrueType шрифтини таълаш лозим. Шундан кейин, Database Desktop билан ишни тугатиш мумкин, чунки конфигурацияга киритилган барча ўзгартиришлар утилитни қайта юклаганидан кейингина ишга тушади.

17.6. Маълумотлар базасини бошқарини дастурлари

Маълумотлар базасини бошқарини дастурларини яратини жараёнини "Talaba" маълумотлар базасини яратини мисолида кўриб чиқамиз.

МБ сини бошқарини дастурларини ишлаб чиқишдан аввал, Database Desktop утилитидан фойдаланиб МБ жадвалини яратини ва унга бир нечта ёзувларни киритиб қўйини лозим. 17.3-жадвалда "Talaba" жадвалининг майдонлари, яъни структураси келтирилган.

"Talaba" жадвалининг структураси 17.3-жадвал

Майдон	Тип	Ўлчами	Мазмуни
Fam	A	15	Талабанинг фамилияси
Ism	A	40	Исми
Fak	A	255	Факультети
Guruh	A	12	Гуруҳи
Tug_kun	D	8	Туғилган куни
Zachetka	A	6	Синов дафтarchасининг номери

Ушбу МБ жадвали структурасини яратганимиздан сўнг, энди клавиатурадан фойдаланиб, бир нечта ёзувлар, яъни талабалар ҳақидаги маълумотларни жадвалга киритамиз.

Талабалар жадвали 17.4-жадвал

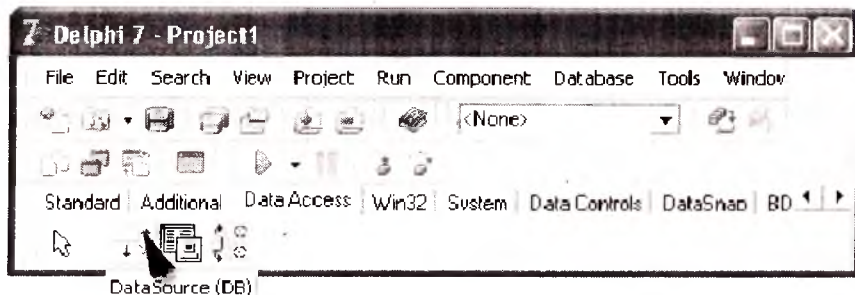
Fam	Ism	Fak	Guruh	Tug_kun
Абдуллаев	Илхом	Математика	103	05.06.85
Ботирова	Клара	Физика	201	13.11.86
Даминов	Содиқжон	Физика	402	24.09.84
Комилова	Гулчехра	Химия	302	16.03.85
Салимова	Гавҳарой	География	105	09.08.86
Турсунов	Абдулбоқи	Математика	401	07.07.84

Энди ялова ишлаб чиқишга киришиш мумкин. МБ билан ишлан учун мўлкалланган дастурларни тайёрлаш усули бошқа оддий дастурлар ёзини усулларидан ортқча фарқ қилмайди: дастурчи формага зарур бўлган компоненталарни ўрнатади, уларнинг хусусият қийматларини киритади ҳамда зарур бўлган ҳодисаларни қайта ишлаш процедураларини яратади.

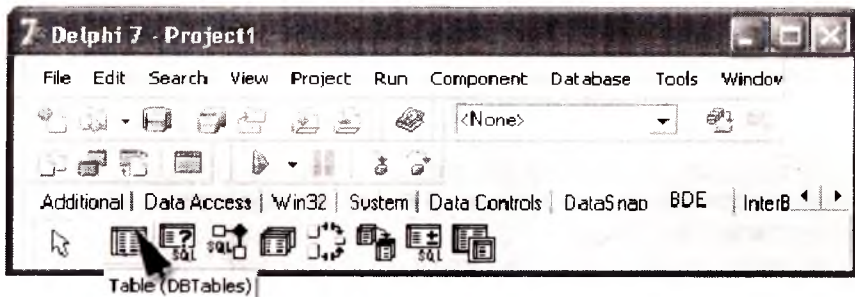
МБ билан ишланга мўлкалланган яловалар МБ жадвалларидаг майдонларга маълумотларни киритини, қайта

ишлан. тахрирлаш ва кўриш каби масалаларни ҳал қилиш учун ларур бўладиган компоненталарни ўз ичига олган бўлиши лозим. Бу компоненталар Data Access қуроллар панелида, маълумотларни экранга чиқариш компонентлари эса Data Controls пунктида жойлашган.

МБ (жадваллар) билан ишлан. МБ даги маълумотлар билан ишлаш учун ишончлари Data Access ва BDE қуроллар панелида жойлашган Database, Table, Query ҳамда DataSource компоненталари хизмат қилади.

17.6а-расм. Data Access қуроллар панелининг компоненталари

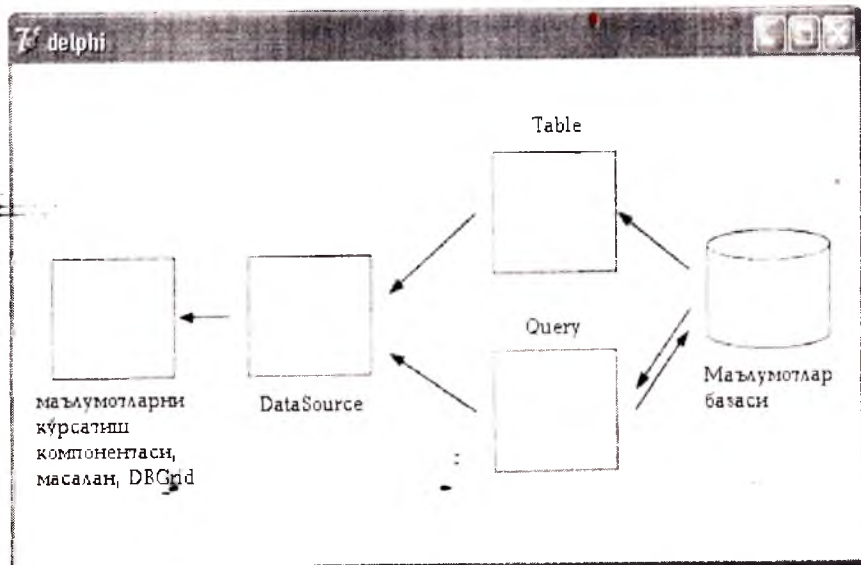

17.6б-расм. BDE қуроллар панелининг компоненталари

Database компонентаси МБ ни битта, умумий, яъни жадваллар тўплами сифатида ифодалайди. Table компонентаси эса МБ жадвалларидан бирини кўрсатади. DataSource (маълумотлар манбаси) кўрсатиш-тахрирлаш компонентасини (Масалан, DBGrid компонентаси) ва маълумот манбаси (жадвал ёки SQL-сўровнома натижаси-SQL-компонента) ўргасидаги муносабатни белгилайди. DataSource компонентаси оператив тарзда маълумотлар манбасини

тавлани, битта компонентта, масалан, DBGrid компонентасидан жадвалдаги маълумотларни ёки SQL-сўровномани шу жадвалга қўллан натижасини кўрсатиш учун фойдаланиш имконини беради.

Кўрсатиш тахрирлан компоненталарининг DataSource компонентаси орқали ўзаро боғланишини 17.7-расмда тасвирланган.

17.7-расм. Кўрсатиш ва маълумотлар билан ишлан компоненталарининг ўзаро боғланишини

Энг содда ҳолда, яъни МБ битта жадвалдан иборат бўлганда МБ билан ишлаш иловаси битта Table ва битта DataSource компонентасига эга бўлади.

17.5-жадвалда Table компонентасининг хусусиятлари, 17.6-жадвалда эса DataSource компонентаси хусусиятлари келтирилган. Бу хусусиятларнинг ҳаммаси формага компонента ўрнатилгандан кейин аниқланади.

Table компонентасининг хусусиятлари 17.5-жадвал

Хусусияти	Мазмуни
Name Database	Компонента номи. Компонента хусусиятларига мурожаат қилншда фойдаланилади
NameTable	Компонента қўланаётган жадвал (маълумотлар файли) нинг асоси бўлган МБ номи. Бу

	хусусиятини қиймати сифатида шу МБ нинг таҳаллуси олинади.
Name Table	Компонента қўлланаётган жадвал (ёки маълумот файли) нинг номи
Type	Жадвалнинг тури. Жадвал Paradox («Paradox»), dBase (dBase), FoxPro («FoxPro») форматдаги маълумотлардан иборат бўлиши ёки форматланган файл (TTASCII) бўлиши мумкин.
Active	Маълумотлар файли (жадвалнинг) фаолланганлигининг белгиси. Бу хусусиятга True қиймати берилса, жадвал файли очилади.

DataSource компонентасининг хусусиятлари 17.6-жадвал

Хусусияти	Мазмуни
Name	Компонентанинг номи. Компонента хусусиятларига муносабат қилинда ишлатилади.
DataSet	Ўқувчи маълумотлардан иборат бўлган компонента номи

Илова формасини яратётган пайтда, DatabaseName ҳамда TableName хусусиятларига қийматлар мавжуд рўйхатдан танлаш орқали берилади. DatabaseName рўйхатида барча қайд қилинган таҳаллуслар, TableName – рўйхатида эса таҳаллусларга мос келадиган жадвал файлларининг номлари келтирилади.

DataSet хусусияти ёзувлар билан ишлашга мўljалланган компоненталар, жадвал ёки сўровнома кўринишидаги компоненталарни бир-бири билан боғлаш учун хизмат қилади. Бу хусусиятнинг мавжудлиги маълумотлар манбасини танлашга имкон беради. Масалан, МБ шундай ташкил қилинган бўлиши мумкинки, катта сондаги ёзувларни ўз ичига олган жадвал бир нечта бир хил структурали қисм жадвалларга бўлинган бўлиши мумкин. Бу ҳолда иловада ҳар бир қисм жадвалга ўзининг Table компонентаси мос келади, аниқ бир қисм жадални танлаш DataSet хусусиятининг қийматини ўрнатини орқали амалга оширилади.

Ташкил қилинаётган илова учун Table ва DataSource хусусиятларининг қийматлари қуйидаги жадвалларда берилган.

DataSource компонентаси ҳусусиятларининг қийматлари 17.7-жадвал

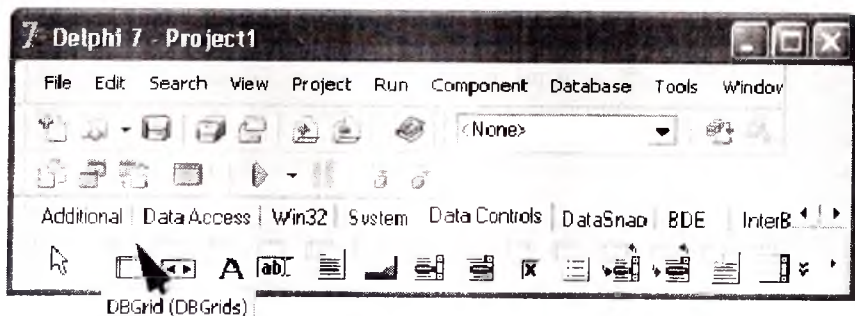
Ҳусусияти	Қиймати
Name	DataSource1
DataSet	Table1

Table компонентаси ҳусусиятларининг қийматлари 17.8-жадвал

Ҳусусияти	Қиймати
Name	Table1
DatabaseName	STANDARD1
TableName	Talaba.db
Active	True

17.6. Маълумотлар базасини кўриш

Фойдаланувчи Мб ни форма режимда ёки жадвал режимда кўриши мумкин. Форма режимда фақат битта ёзувни, жадвал режимда эса бир нечта ёзувларни бир вақтда кўриш мумкин. Кўпинча, бу икки режимни бирлаштириш мумкин бўлади. Қисқа маълумотлар (афғим асосий майдонлардаги маълумотлар) жадвал кўришинида, зарур бўлганда эса ёзувни кўриш учун форма режимга ўтилади. МБ майдонларидаги маълумотларни кўриш ва таҳрирлаш учун мўлжалланган компоненталар Data Controls қуроллар панелида жойлашган. (17.8-расм). Маълумотларни форма режимда кўришни таъминлаш учун формага кўришга имкон берувчи компоненталар қўшилади. Агар зарур бўлса, майдонлардаги маълумотларни таҳрирлаш учун таҳрирлан компонентасини (ҳар бир майдонга биттадан компонента) ҳам формага ўрнатилади.

17.8-расм. МБ майдонларини кўриш ва таҳрирлаш компоненталари

DBText компонентаси майдонлардаги маълумотларни

кўришга, DBEdit ва DBMemo компонентлари эса маълумотларни ҳам кўриш, ҳам тахрирлашга имкон беради. 17.9-жадвалда бу компонентларнинг айрим хусусиятлари санаб ўтилган. Илова формасига бу компонента қўшилганидан кейин, хусусиятлар кетма-кетлиги жаadwalда кўрсатилган тартибда белгиланади.

DBText, DBEdit ва DBMemo компонента хусусиятлари 17.9-жадвал

Хусусияти	Мазмуни
Name	Компонента номи. Компонента хусусиятларига муносабат қилиш учун ишлатилади.
DataSource	Маълумот манбасининг компонентаси
DataField	Компонента қўлланаётган МБ майдонининг номи

DBEdit ва DBMemo компоненталаридан фойдаланишга мисол сифатида "Talaba" МБ си билан ишлаш учун мулккаланган дастурни кўрамиз. Илова формасининг кўришینی 17.9-расмда берилган.

Форма қуйидагича усул билан яратилади. Дастлаб бўш формага Table ва DataSource компоненталарини жойлаштириб, уларнинг хусусият қийматларини 17.10-жадвалга мос равишда ўзгартирилади. Қийматларнинг ўрнатиш тартиби жаadwalда кўрсатилган тартибга тўла мос бўлиши лозим.

Талабалар учун маълумотлар базаси

Фамилияси: Абдуллаев

Исми: Илхом

Факультет: математика

Гуруҳи: 103

Тугилган куни: 05.06.1986

Синов дафтари №: МА1001

17.9-расм. Талабалар учун МБ иловасининг формаси

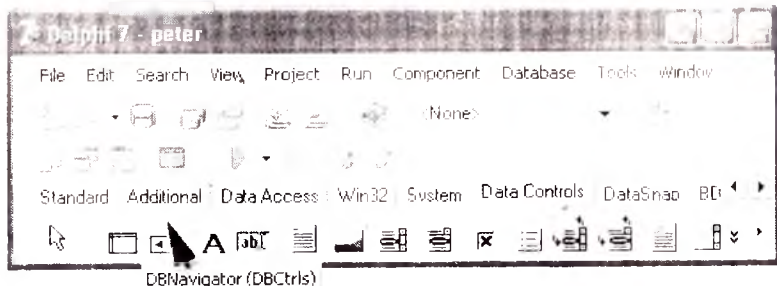
Хусусияти	Қиймати	Изоҳ
Table1 . DatabaseName	STANDARD1	МБнинг таҳаллуси (DBE Administrator утилити билан ҳосил қилинади.)
Table1 . TableName	Talaba. db	МБ жадвали (Database Desktop утилити билан яратилади)
Table1. Active	True	
DataSource1 . Dataset	Table1	

Table ва DataSource компоненталари соzланганидан сўнг, формага олти та майдоннинг ҳар бирига биттадан DBEdit1 компоненталари ўрнатилади. Майдонларни кўриш-таҳрирлаш компоненталари бўлган барча DBEdit1 – DBEdit6 компоненталари хусусиятларининг қийматлари қуйидагича белгиланади: ҳаммаси учун DataSource хусусиятининг қиймати DataSource1 га , DataField хусусиятининг қиймати эса мос равишда Fam, Ism, Fak, Gurux, Tug_kun, Zachetka га тенг.

Table1 компонентасининг Active хусусиятига True қиймати берилган учун, DataField хусусиятига қиймат берилган заҳоти DBEdit1 компонентаси ойнасида МБ жадвалининг биринчи ёзувидаги белгиланган майдондаги маълумот чиқарилади. Агар жадвалга маълумотлар киритилмаган бўлса, бу майдон бўш қолади. Агар Table1 компонентасининг Active хусусиятига False қиймати берилган бўлса, у ҳолда DBEdit1 компонента майдонида унинг номи, Name хусусиятининг қиймати чиқарилади.

Шундан кейин дастурни компиляция қилиб, ишга туширилса, экранда МБ жадвалидаги биринчи ёзувдаги маълумотларни ўз ичига олган форма пайдо бўлади. (17.9-расм)

МБ жадвалидаги бошқа ёзувлар билан ишлаш имкониятига эга бўлиш учун, илова формасига нисбати Data Controls қуроллар панелида жойлашган DBNavigator компонентасини (17.10-расм) ҳам ўрнатиш лозим. DBNavigator компонентаси (17.11-расм) тугмалар тўпламидан иборат бўлиб, дастур ишлаётган вақтда ёзувларнинг кўрсаткичини олдинга, орқага, биринчи ёзувга, охириги ёзувга суриш ҳамда янги ёзувни кўриш, жорий ёзувни ўчириш каби вазифаларни ҳал қилишда фойдаланилади.

17.10-расм. DBNavigator компонентаси Data Controls да жойлашган

17.11-расм. DBNavigator компонентаси

17.11-жадвалда DBNavigator компонентасининг тугмалари ва улар бажарадиган амаллар рўйхати берилган. DBNavigator компонентаси ҳусуниятларининг қийматлари esa 17.13-жадвалдан жой олган.

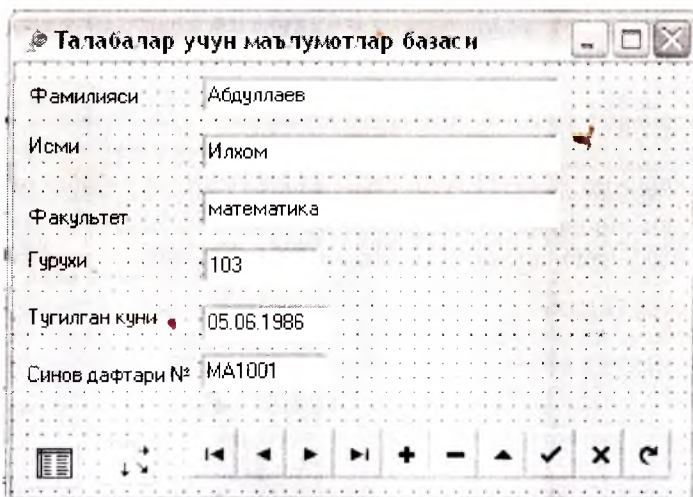
DBNavigator компонентасининг тугмалари 17.12-жадвал.

	тузма	Белги- ланиши	вазифаси
	Биринчига	nbFirst	Ёзувлар кўрсаткичининг биринчи ёзувга ўтказади
	Аввалгисига	nbPrior	Ёзувлар кўрсаткичининг битта аввалги ёзувга ўтказади
	Навбатдагисига	nbNext	Ёзувлар кўрсаткичининг битта кейинги ёзувга ўтказади
	Охиригисига	nbLast	Ёзувлар кўрсаткичининг охириги ёзувга ўтказади
	Қўшилсин	NbInsert	Маълумотлар файлига янги ёзув қўшади
	Ўчириш	nbDelete	Маълумотлар файлидан жорий ёзув ўчирилади.
	Тахрирлаш	nbEdit	Жорий ёзувни тахрирлаш режимини ўрнатади
	Сақлаш	nbPost	Жорий ёзувга киритилган ўзгаришлар сақланади.
	Бекор қилиш	Cancel	Жорий ёзувга киритилган ўзгаришларни бекор қилади.
	Янгилаш	nbRefresh	Қилинган барча ўзгаришлар файлда сақлаб қўйилади.

Хусусияти	Вазифаси
VisibleButtons	Кўринадиган буйруғни тугмалар
Name	Компонента номи. Компонента хусусиятиларига мурожаат қилиш учун ishлатилади.
DataSource	Маълумотлар манбаси бўлган компонентанинг номи. Маълумот манбаси сифатида Маълумотлар базаси (Database компонентаси), жадвал (Table компонентаси) ёки сўровнома натижаси (Query компонентаси келиши мумкин)

VisibleButtons хусусиятига алоҳида эътибор беринг. У DBNavigator компонентасининг айрим тугмаларини яширишга имкон беради. Бу билан маълумотлар файли устида бажариладиган амалларни таъқиқлаб қўйиш мумкин. Масалан, МБ жадвалдан маълумотларни ўчиришни таъқиқлаш учун VisibleButtons.delete хусусиятига False қиймати берилади.

17.12-расмда Талабалар учун МБ иловасининг DBNavigator компонентаси ўрнатилганидан кейинги форманинг ҳолати тасвирланган. DBNavigator нинг DataSource хусусиятига Table1 қийматини бериб қўйилган.

17.12-расм. Талабалар учун МБ иловасининг якуний кўриниши.

Формлага DBNavigator компонентасини қўшгандан кейин МБ ни бошқариш учун соддагина дастурий тайёр деб айтиш мумкин. Бу дастур МБ жадалдаги маълумотларни кўриш, киритиш ва таҳрирлашни таъминлай олади. Янги ёзувларни қўшади, покеракларини ўчиради.

17.1-листингда Талабалар учун маълумотлар базаси дастурининг матни келтирилган.

17.1-листингда Талабалар учун маълумотлар базаси

```
unit Talaba_MB;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, Mask, DBCtrls, DB, DBTables,
ExtCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    Table1: TTable;
    DataSource1: TDataSource;
    DBEdit1: TDBEdit;
    DBEdit2: TDBEdit;
    DBEdit3: TDBEdit;
    DBEdit4: TDBEdit;
    DBEdit5: TDBEdit;
    DBEdit6: TDBEdit;
    Label1: TLabel;
    Label2: TLabel;
    Label3: TLabel;
    Label4: TLabel;
    Label5: TLabel;
    Label6: TLabel;
    DBNavigator1: TDBNavigator;
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
end.
```

Ушбу дастур ишга туширилганда "Talaba" МБ жаadwalидаги биринчи ёзув экранга чиқади. Фойдаланувчи DBNavigator1 компонентасининг тугмаларидан керагини босиб, бу МБ жаadwalи устида бошқа ёзувларни кўриш, тахрирлаш, янги ёзувларни жаadwalга кўриши, покерак бўлган ёзувларни ўчириш имкониятига эга бўлади.

17.7. Маълумотларни жаadwal режимида кўриш.

"Талабалар учун МБ" дастури маълумотларни форма режимида экранга чиқаради. Жорий вақт мобайнида фойдаланувчи фақат битта ёзувни кўра олади. МБ жаadwalлари билан ишлаганда бундай усул ҳар доим ҳам қулай ҳисобланавермайди. Агар бир вақтнинг ўзида бир нечта ёзувни кўришга эҳтиёж пайдо бўлса, маълумотларни жаadwal режимида кўришни таъминлаш лозим бўлади.

Маълумотларни жаadwal режимида кўриш учун дастур ёзишни "Мақтаб" МБ си мисолида кўрамиз.

"Мақтаб" МБ си (тахаллуסי-maktab) uquvchi.db файлидаги жаadwalдан иборат бўлсин. Унинг структураси қуйидагича бўлсин: Fam (Фамилия), Ism (исми), sinf (синфи), Adr (манзили) ва N (шахсий номери). Fam, Ism, sinf ва Adr майдонлари ҳарфий, (А тини), N – майдони эса сонли ва автоматик тарзда ўзгариб боруви.

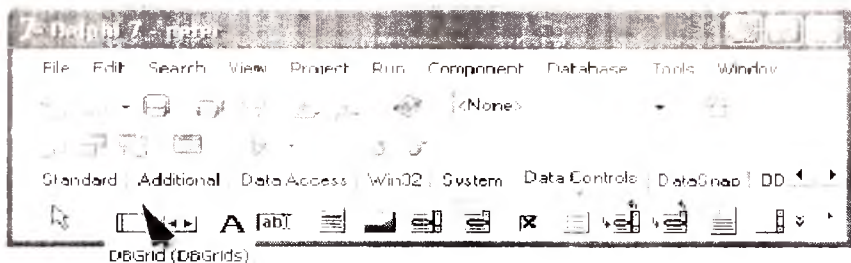
Эслатма: Maktab тахаллусини BDE Administrator, uquvchi.db жаadwalини Database Desktop утилитлари ёрдамида ташкил қилинади.

Дастлаб яратилаётган илова формасига Table ва DataSource компоненталарини ўрнатамиз. Улар маълумотлар файли билан ишлашга имкон беради. Бу компоненталар хусусиятларининг қийматларини қуйидагича ўрнатамиз.

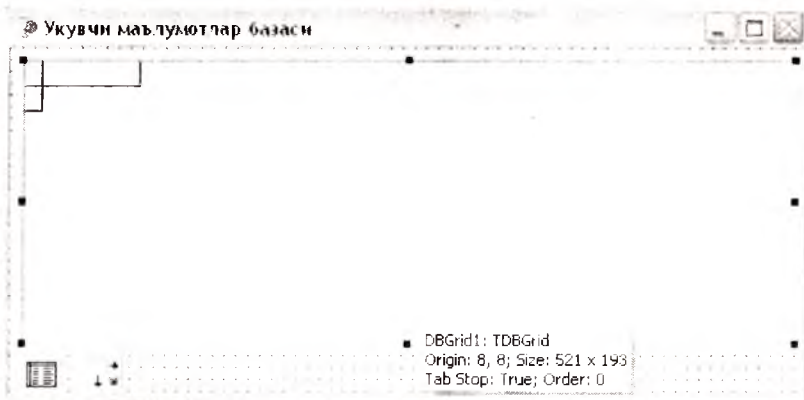
Table ва DataSource хусусиятларининг қийматлари. 17.14-жаadwal

Хусусияти	қиймати
Table1.DatabaseName	Maktab uquvchi.db
Table1.TableName	True
Table1.Active DataSource1.Dataset	Table1

Маълумотларни жаadwal режимида кўриш ва тахрирлаш учун формага ниқюни Data Controls қуроллар панелида жойлашган DBGrid компонентаси (17.13-расм) жойлаштирилади. Яратилаётган илова формасининг кўрилиши 17.14-расмда келтирилган.

17.13-расм. DBGrid компонентасининг шиноши

17.14-расм. DBGrid компонентаси қўшилган форманинг кўриниши

DBGrid компонентаси МБ ни жадвал кўринишида ифодаланга имкон беради. DBGrid1 компонентасининг хусусиятлари жадалнинг ташқи қиёфаси ва дастур ишлаётган вақтда маълумотлар устида бажарилиши мумкин бўлган амалларни белгилайди. 17.15-жадвалда DBGrid компонентасининг айрим хусусиятлари келтирилган.

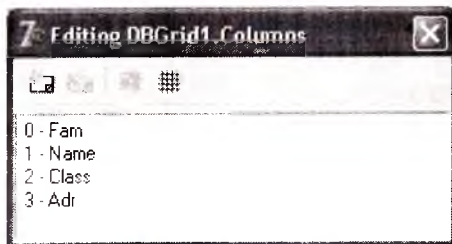
DBGrid компонентасининг хусусиятлари. 17.15-жадвал

Хусусияти	Вазифаси
Name	Компонента номи
DataSource	Жадвалдаги маълумотларнинг манбаси
Columns	Жадвалда кўринадиган маълумотлар
Options , dgTitles	Устунлар сарлавҳасини чиқариш

Options . dgIndicator	Индикаторлар устуни. МБ билан ишлаганда жорий ёзув – учбурчак, янги ёзув "!", тахрирланаётган ёзув эса махсус белги билан кўрсатилади.
Options dgColumnResize	Дастур ишляётганда устун кенглигини ўзгартиришга рухсат беради.
Options . dgColLines	Жадвал устунларини ажратувчи чизиқни чиқаришга рухсат беради.
Options . dgRowLines	Жадвал сатрларини ажратувчи чизиқни чиқаришга рухсат беради.

Дастур ишляётган вақтда қандай маълумотлар экранда кўрсатилиши кераклигини белгилаш учун дастлаб жадвалнинг маълумотлар манбасини аниқлаш (DataSource хусусиятини ўрнатиш) лозим. Сўнгра Columns хусусиятини кийматларини белгиловчи параметрларни ўрнатилади. DataSource хусусиятининг киймати одатдаги усул билан, яъни Object Inspector ойнасидан фойдаланиб белгиланади. Columns хусусиятига киймат бериш учун Object Inspector ойнасидан бу хусусиятни танлаб, учта нуқтали тугма чертилади. Натижада устунлар диалог ойнаси очилади. (17.15-расм.)

DBGrid компонентасига МБ файлининг ёзув майдонларида сақланаётган маълумотларни кўришни таъминлайдиган устунларни қўшиш учун экраннинг юқори сатрида жойлашган қуроллар панелидаги Add New тугмаси босилади. Шундан кейин, қўшилган элементни ажратилади ва Object Inspector ойнасидан фойдаланиб, бу устуннинг хусусият кийматларини ўрнатилади. (17.16-жадвал).

17.15-расм. Устунлар муҳаррири

DBGrid компонентасининг columns хусусияти элементлари TColumn тинида бўлган массивни ифодалайди. Ҳар бир устунга массивнинг элементи мос келади. Column компоненталарининг хусусият кийматларини ўрнатар экан, дастурчи DBGrid

компонентлари устунларининг кифасини белгилаш шарт. шубҳали бирга жадални тулалинича кўринишини аниқлайди.

Column компонентасининг хусусиятлари 17.16-жадвал

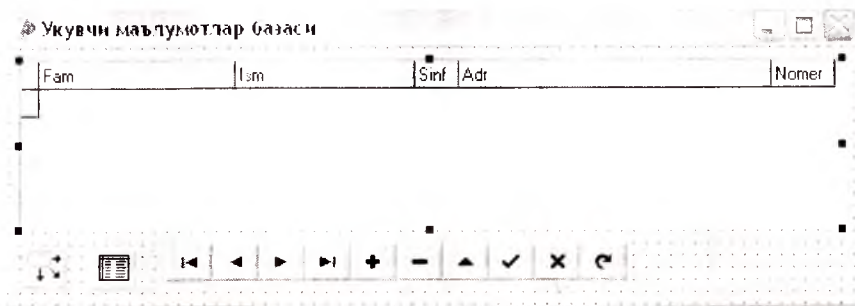
Хусусияти	Вазифаси
FieldName	Устунга чиқариладиган майдоннинг номи
Width	Устуннинг шикседаги кенлиги
Font	Устун ячейкасидаги матн учун шриффт
Color	Раши
Alignment	Ячейкаларда матнни текислаш усули. Матнни чап томондан (taLeftJustify), марказий (taCenter) ёки ўнг томондан (taRightJustify) текислаш мумкин.
Title, Caption	Устун сарлавҳаси. Сарлавҳа кўрсатилмаса, қиймати майдон номига тенг бўлади.
Title Alignment	Сарлавҳаларни текислаш усули. Сарлавҳа чап томондан (taLeftJustify), марказий (taCenter) ёки ўнг томондан (taRightJustify) текислаш мумкин.
Title, Color	Устун сарлавҳасининг фон раши
Title, Font	Устун сарлавҳасининг шрифти

Энг содда ҳолда, ҳар бир устун учун FieldName хусусияти қийматини ўрнатиш старли. У устунга чиқариладиган майдон номини белгилайди. Шунингдек, устун сарлавҳасини кўрсатувчи Title.Caption хусусиятининг қийматини ҳам бериш шарт. 17.17-жадвалда DBGrid1 компонентасининг columns хусусияти қийматлари келтирилган.

DBGrid1 компонентаси хусусиятининг қийматлари. 17.17-жадвал

Компонента	FieldName	Title, Caption
DBGrid1, Columns [0]	Fam	Фамилияси
DBGrid1, Columns [1]	Ism	Исми
DBGrid1, Columns [2]	Sinfis	Синфи
DBGrid1, Columns [3]	Adr	Манзили, телефони
DBGrid1, Columns [4]	Nomer	Тартиб номери

Ишнинг охирида формага DBNavigator компонентасини жойлаштириб, унинг ишчи маълумотлар манбаси бўлган жадвалга солаймиз. (DataSource хусусиятига Table1 қийматини берамиз). Шундан кейин, илова формаси ўзининг якуний кўринишига эга бўлади. (17.16-жадвал)

17.16-расм. DBGrid1 компонентаси соzilанганидан кейинги форма

Шундан кейин, дастурни компиляция қилиб, ишга тушириш мумкин. Дастур ишга тушганидан сўнг, экранда маълумотлар пайдо бўлиши учун, ёки агар база бўш бўлса, янги маълумотларни киритиш учун маълумот манбаси бўлган жадвалнинг Active хусусиятига True қиймати берилган бўлиши керак.

Жадвал кўринишидаги МБ билан ишлаш Microsoft Excel жадвали билан ишлашга ўхшаб кетади. Курсорни суриш стрелкалари ёрдамида МБ даги ёзувларни кўриш мумкин. <Ins> тугмасини босиб, янги ёзувни кўриш, тугмаси ёрдамида ёзувларни ўчириш мумкин. Ёзув майдонидаги маълумотларни тахрирлаш учун курсорни керакли майдонга ўрнатиб, <F2> тугмасини босиш лозим.

17.8. Маълумотлар базасидан ахборот танлаш

Фойдаланувчи МБ билан ишлар экан, одатда уни жадвалдаги тўлалигича камдан-кам ҳоллардагина қизиқтиради. Қўпинча, у маълум бир критерияга жавоб бера оладиган битта ёки бир нечта маълумотни кидириш билан шуғулланади. Зарур бўлса, ёзувларни бирма-бир варақлаб, фойдаланувчи ўзи учун керакли маълумотларни топиши мумкин. Аммо, бундай усулдан фойдаланишнинг самараси юқори бўлмайди.

МБ бошқариш тизимларининг кўнчилигида талаб қилинган маълумотларни сўровномалар ёрдамида ажратиб олинади. Фойдаланувчи маълум бир қонун-қондалар асосида сўровномалар

ташвиқ қилади. Бунда у маълумот қандай шартларни қаноатлантиришини кўрсатади. Система эса ана шу шартларни қаноатлантирувчи маълумотларни МБ дан қидириб топади ва экранга чиқаради.

МБ даги маълумотлар ичидан қандайдир критерияларга жавоб берадиган маълумотларни қидириб тошни учун Query (17.17-расм) компонентадан фойдаланилади.

17.17-расм. Query компонентасининг ишонни

Query компонентаси Table га ўхшаб кетади, уларнинг фарқи шундаки, Table тўла жадвалдан иборат бўлса, Query компонентаси жадвалнинг сўрвнома шартини қаноатлантирувчи қисмдан иборат бўлади. Унинг айрим хусусиятлари 17.18-жадвалда келтирилган.

Query компонентасининг хусусиятлари 17.18-жадвал

Хусусияти	Вазифаси
Name	Компонента номи. Datasource компонентаси ундан сўрвнома натижаси ҳамда ёзувларни кўриш компонентасини (масалан, DBGrid) боғлаш мақсадида фойдаланади.
SQL	SQL тилида МБ га (жадвалга) ёзилган сўрвнома
Active	Агар қиймати True бўлса, сўрвномани бажариш режими фаолланади.

Дастурни ишлаб чиқариш вақтида сўрвнома натижасида қандай маълумотлар ажратилишини кўрсатиш учун, SQL хусусияти маълумотларни таълаш учун SQL тилида ёзилган сўрвномага теги бўлиши керак.

Жадвалдан маълумотларни ажратиб олиш учун сўровномалар умумий ҳолда қуйидагича ёзилади:

```
SELECT майдонлар рўйхати FROM жадвал WHERE (шартлар) ORDER BY майдонлар рўйхати ;
```

Бу ерда SELECT ёзувларни жадвалдан танилаб олиб, номи рўйхатда кўрсатилган майдонлардаги маълумотларни экранга узатиш буйруғи; FROM буйруғининг параметри бўлиб, қидирин қайси жадвал бўйича олиб борилишини кўрсатади; WHERE – қидирин шартини белгиловчи параметр; ORDER BY – сўровнома шартларини қаноатлантирувчи ёзувларни тартиблаш критерияси. Масалан,

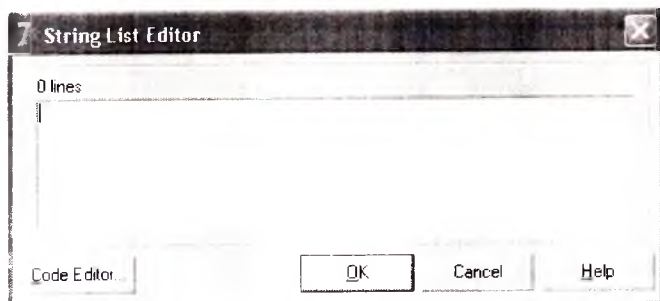
```
SELECT Fam, Ism FROM 'maktab:uquvchi.db' WHERE (Sinf = '10a') ORDER BY Fam, Ism ;
```

сўрови maktab МБ сидан (uquvchi.db файлидан) Sinf майдонида "10a" маълумоти турган ёзувларни ажратиб олади ва бу ажратиб олинган маълумотларни Fam ва Ism майдонлари бўйича тартиблаб, экранга чиқаради.

```
SELECT Fam, Ism FROM "maktab:uquvchi.db " WHERE (Fam > 'K') and (Fam < 'T') ORDER BY Fam, Ism
```

сўрови эса фамилияси "K" ҳарфи билан бошланадиган ўқувчилар ҳақидаги ахборотларни ажратиб олиб, уларни алфавит тартибда тартиблаб, экранга чиқаради.

Сўровномаларнинг SQL хусусияти қийматини форма ташкил қилинаётганда ёки дастур ишлаётган пайтда кўрсатиш мумкин.

17.18-расм. Сатрлар рўйхатининг муҳаррири ойнаси

Форма ташкил қилинаётган вақтда SQL хусусиятига сўровнома ёзини учун сатрлар рўйхатининг муҳарриридан (17.1-расм) фойдаланиш мумкин. Унинг ойнаси Object Inspector

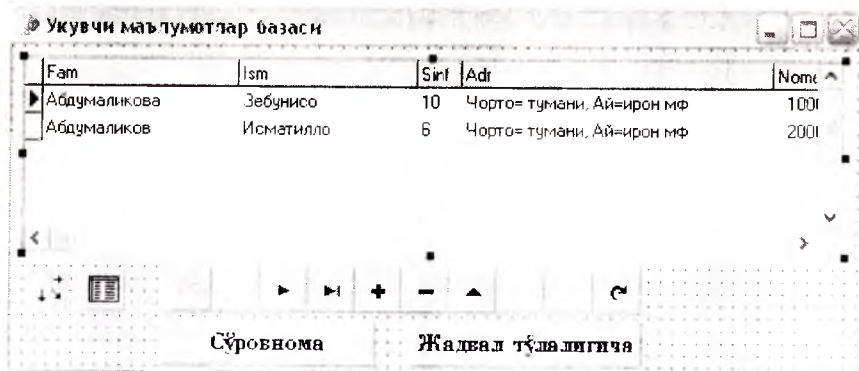
ойнашдаги SQL хусусияти турган сатрнинг ёнида турган уч дуктали тугмани чертган орқали очилади.

SQL сўровномаси сатрлар рўйхатидан иборат бўлади. Шунинг учун дастур ишлаётган вақтда SQL-сўровнома танқил қилиш учун Add методидан фойдаланиб, SQL-рўйхатта янги SQL-сатр ёки кўрсатмани қўшиб қўйиш мумкин.

Қуйидаги код фрагментида аниқ бир нисон ҳақидаги маълумотни топиш учун сўровнома ёзилаётганда. (Бу ерда танланган критерияси Fam майдонидаги маълумот билан fam1 ўзгарувчисининг қиймати устма-уст туниши керак.)

```
with form1.Query1 do begin
Close; // Файлни ёпиш — аввалги сўровнинг натижаси
SQL.Clear; // аввалги сўровнома натижасини ўчириш
// SQL хусусиятига янги қийматларни ёзиш
SQL.Add('SELECT Fam, Ism, Sinf');
SQL.Add('FROM ":Maktab:uquvchi.db"');
SQL.Add('WHERE');
SQL.Add('(Fam = "' + fam1 + '"');
SQL.Add('ORDER BY Fam, Ism');
Open; // сўровноманинг бажарилишини фаоллаштираман
end;
```

Маъни 17.2 листингда берилган, диалог ойнаси ёса 17.19-расмда кўрсатилган дастур сўровномани, аниқроғи танлов критерия-

17.19-расм. Уқувчи Мб яловасининг формаси

сини ўзгартириш дастур ишлаб турган вақтда қандай амалга оширилишини намоён қилади. Дастур ўқувчилар рўйхатини тўла

ёки маълум бир киеминин экранга чиқарилишини таъминлайди. Сўровнома бажарилигандан сўнг, аниқ бир ўқувчи ҳақидаги маълумотлар чиқарилади.

МБ ни кўрини ҳамда сўровнома натижасини кўриш учун DBGrid1 компонентасидан фойдаланилади. У DataSource1 компонентаси орқали Table1 (МБ ни тўла кўриш вақтида) компонентаси ёки Query (сўровнома натижасини кўриш вақтида) компонентаси билан боғланган бўлади.

17.2-листинг. "Ўқувчи" маълумотлар базаси

```
unit uquvchi;
interface
uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics,
Controls, Forms, Dialogs, Grids, DBGrids, DB, DBTables, ExtCtrls,
DBCtrls, StdCtrls;
type
  TForm1 = class(TForm)
    DataSource1: TDataSource;
    Table1: TTable;
    DBGrid1: TDBGrid;
    DBNavigator1: TDBNavigator;
    Button1: TButton;
    Button2: TButton;
    Query1: TQuery;
    procedure FormActivate(Sender: TObject);
    procedure Button2Click(Sender: TObject);
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
begin
  DataSource1.DataSet := Table1;
  Table1.Active := True;
end;
// жадвал тўлалигича тўтмаси чертилганда
```

```

procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject);
begin
DataSource1.DataSet := Table1; // Маълумотлар манбаси жадалди
end;
// сўровнома тугмаси чертилганда
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
fam: string[30];
begin
fam := InputBox('Маълумотларни МБ дан таълаш',
'Фамилияни курсатиб, ОК тугмасини чертинг.', '');
if fam <> '' // фойдаланувчи фамилияни киритди
then
begin
with form1.Query1 do begin
Close; // Файлни ёпиш-аввали сўровномани тугатини
SQL.Clear; // Аввали сўровномадаги матнни ўчириш
// SQL хусусиятига янги сўровнома жўнатамиз
SQL.Add('SELECT Fam, Ism, Sinf');
SQL.Add('FROM ":Maktab:uquvchi.db"');
SQL.Add('WHERE');
SQL.Add('(Fam = "' + fam + '"');
SQL.Add('ORDER BY Fam, Ism');
Open; // сўровноманинг баъжариллигини фаоллаштирамиз
end;
{ *** сўровномани алмаштиришнинг бошқа варианти
begin
Query1.Close;
Query1.SQL[3] := '(Fam<''&fam&'');
Query1.Open;
DataSource1.DataSet:=Query1;
end; }
if Query1.RecordCount <> 0 then
DataSource1.DataSet := Query1 // сўровнома натижасини кўрсатиш
else begin
ShowMessage('МБ да сиз сўраган маълумотлар йўқ.'):
DataSource1.DataSet := Table1;
end;
end;
end;

```


end.

TForm1.Button1Click процедураси **Сўровнома** тугмаси чертилганда ишга тушади. У фойдаланувчидан фамилияни қабул қилиб олади ва SQL-хусусиятига янги сатр-сўровнома ҳосил қилиб қўшади. Сўнгра бу процедура Open методи ёрдамида сўровномани фаоллаштиради.

Этибор беринг, SQL-сўровнома хусусиятини ўзгартиришдан аввал, уни Close методи билан ёпишти. (Чунки, сўровнома бажарилганда, маълумотлар файли (жадвали) яратилади.)

TForm1.Button2Click процедураси **Жадвал тўлалигича** тугмаси чертилганда ишга тушади ҳамда DataSource1 компонентаси учун маълумотлар манбаи сифатида Table1 компонентасини ўриатади, шу билан жадвални тўла кўриш режимига ўтишни таъминлайди.

Агар SQL хусусиятига қилириш критериясини илова формасини яратилаётган вақтда ёзиб қўйилган бўлса, бу критерияни бошқаси билан алмаштириш учун дастур ишлаётган пайтда ўзгартирилиши талаб қилинган критерияга сўровнома матнидаги мос келадиган сатрни ўзгартириш етарли. Масалан, қуйидаги

```
SELECT DISTINCT Fam, Ism, sinf FROM ":maktab:uquvchi.db"  
WHERE (Sinf= '10a') ORDER BY Fam, ism
```

сўровномаси учун сўровнома шартини алмаштириш буйруғини мана бундай ёзиш мумкин:

```
form1.Query1.SQL[3] := '(Fam="' + fam+ "' )'
```

Эслатма: SQL хусусияти Tstrings тишидаги структура бўлгани учун, сатрлар ноҳдан бошлаб номерланади.

17.9. Динамик яратиладиган таҳаллуслар

МБ билан ишлашга рухсат берадиган таҳаллуслардан фойдаланиш дастурини маълумотларнинг система томонидан жойлаштирилишига боғлиқ бўлмаслигини таъминлайди. Таҳаллуслар дастурини ҳам, МБ ни ҳам турли компьютерларда, ҳаттоки тармоқ компьютерларида ҳам сақлашга имкон беради. Содда МБ лар учун, МБ файлларини дастурнинг ўзи сақланаётган каталогнинг осткаталогига сақлаш тавсия қилинади. Шундай қилиб, МБ билан ишлайдиган дастур доимо маълумотлар касрда эканлигини "билиди". Масалаяга бундай ёндошилганда, МБ учун таҳаллусли BDE Administrator ёрдамида ташкил қилмасдан, таҳаллуслар яратини

вазифасини МБ билан ишлайдиган дастурини ўзига тошириш мумкин. Бу усулда, таҳаллус дастур ишлаётган вақтда яратилади, дастур ўз ишини тугатган зоҳоти йўқотилади. Бу ҳол МБ сени бошқаринини енгиллаштиради. Шу усул билан яратилдиган таҳаллусларни динамик таҳаллус деб атаймиз.

Юқори даги фикрларга намуна қилиб, 17.3-листингга "Ўқувчи" МБ билан ишларида динамик таҳаллус яратиш ва ундан фойдаланиш процедурасининг матни келтирилган.

17.3-листинг. "Ўқувчи" МБ билан ишларида МБ таҳаллусини динамик ташкил қилиш процедурасининг матни. (Ушбу матн 17.2-листингдаги procedure TForm1.FormActivate процедураси ўрнига ёзилади.)

```
// формани фаоллаштириш
procedure TForm1.FormActivate(Sender: TObject);
begin
with Session do
begin
ConfigMode := cmSession;
try
{ Агар маълумотлар файли бажарилувчи дастур ёзилган каталогда
жойлашган бўлса, дастурда маълумотлар файлига йўшни буйруқлар
сағридан ExtractFilePath(ParamStr(0)) функцияси орқали тонамиз.
Келтирилган мисолда маълумотлар файли дастур жойлашган
каталогнинг DATA осткаталогида жойлашган.}
// МБ учун вақтинчалик таҳаллус яратамиз.
AddStandardAlias( 'maktab',
ExtractFilePath(ParamStr(0))+'DATA/', 'PARADOX');
Table1.Active := True; // МБ ни очамиз
finally
ConfigMode := cmAll;
end;
```

Дастурнинг қаралаётган вариантда МБ дастурини бажарилувчи файли сақланган каталогнинг DATA осткаталогида жойлашган деб фараз қиламиз. Таҳаллусни TForm1.FormActivate процедураси яратади. Таҳаллус бу процедура таркибига кирган AddStandardAlias процедураси томонидан ҳосил қилинади ва унга параметр сифатида таҳаллуснинг номи ҳамда унга мос келувчи каталогнинг номи берилган. МБ билан ишлари дастурининг тайёрлаш жараёнида бу дастурни, шунингдек, DATA осткаталогини ҳам қайси

каталогта ва қандай жойлаштирилганини оқиндан билиб бўлмайди. Бажариладиган файлни қайдатишни дастур ишлаётган вақтда ParamStr(0) ва ExtractFilePatch функциялари ёрдамида аниқлаш мумкин. Бу функциялардан биринчисининг қиймати — бажариладиган файлни тўлиқ номи, иккинчисиники эса шу файлга "бориш" йўлига тенг. Шундай қилиб, Addstandard.Mias процедурасига МБ каталогининг тўлиқ номи берилади.

17.10. МБ бошқариш дастурини бошқа компьютерга ўтказиш

Қўйинча МБ бошқариш дастурларини бошқа компьютерга ўтказишга эҳтиёж пайдо бўлади. Бу ҳолда оддий усулдаги, яъни файлларни тўғридан-тўғри кўчириш усули етарли ҳисобланмайди. МБ бошқариш дастурларини кўчиришда BDE ни ҳам кўчириш лозим.

Бу ерда, BDE амалий дастурларини МБ билан ишлашни таъминлайдиган дастурлар, кутубхоналар ва драйверлар тўлиқлидан иборат эканлигини ёдга олиш керак. BDE ни бошқа компьютерга "қўлда" кўчиришнинг иложи йўқ.

Шунинг учун, Borland барча зарурий файлларни, шу жумладан BDE нинг керакли компоненталарини ҳам кўчирадиган ўрнатувчи дастурларни яратишни тавсия қилади. Borland ўрнатувчи дискларни яратишда Delphi нинг барча версиялари таркибига кирган InstallShield Express утилитидан фойдаланишни маслаҳат беради. Бу утилит BDE ни созилаш ҳамда дастурларни бошқа компьютерга кўчириш масаласига мослаштирилган.

BDE оддий усул билан ўрнатиш мумкин. Қўйида Paradox даги маълумотлар базаси билан ишлаш учун зарур бўлган файллар рўйхати (бу рўйхат синовлар ёрдамида аниқланган) келтирилган:

BLW32.DLL, IDAPI32.DLL, IDBAT32.DLL, IDPDX32.DLL, IDR20009.DLL, USA.BLL, CHARSET.BLL.

Бу файлларни фойдаланувчининг компьютерига ўрнатиш лозим. Қўйида, Windows реестрида қўйида санаб ўтилган бўлимлар ва параметрларнинг мавжудлигини текшириш лозим:

- HKEY_LOCAL_MACHINE / Software / Borland / Database engine — бўлими. DLLPATH параметри DLL-BDE файлларига йўлни кўрсатиши керак;
- HKEY_LOCAL_MACHINE / Software / Borland / BLW32 бўлими. BLL BDE файлларига йўлни кўрсатиши керак.

18-БОБ. OLE АСОСЛАРИ

18.1. Асосий тушунчалар

OLE асосларини кўришдан аввал, биз баёнимизда учрайдиган асосий терминологиялар билан танишамиз.

OLE Аббревиатура Objects Linked and Embedded (Бирлаштирилган ва Ичига Кирилган Объектлар - БИКО) маъносини ашлатади.

Иловалар ўртасида тақсимланадиган маълумотларни OLE объекти деб аталади.

OLE объектиларини ўз ичига олган иловаларни OLE контейнер (OLE Container) дейилади.

Маълумотларини OLE контейнерга OLE объект сифатида олиши мумкин бўлган иловаларни OLE сервер деб аталади.

Масалан, Microsoft Word иловаси ҳужжат таркибига график объектиларни, аудио ва видео клипларини ҳамда кўчираб турдаги бошқа объектиларни олиши мумкин. (Бундай ҳужжатларни таркиб ҳужжати - compound document деб ҳам юритилади.)

Номидан кўришиб турибдики, OLE объектиларини ёки OLE контейнерга бирлаштириши мумкин, ёки унинг ичига киритиб кўйиши мумкин. Биринчи ҳолда, маълумотлар дискдаги файлларда сақланади ва ихтиёрий иловаларга бу файлдаги маълумотлар билан ишлаш ва ўзгартириши ҳуқуқи берилади. Иккинчи ҳолда, маълумотлар OLE контейнер таркибига кўшилади ва фақат OLE контейнерга бу маълумотларни кўриши ва ўзгартириши учун руҳсат берилади.

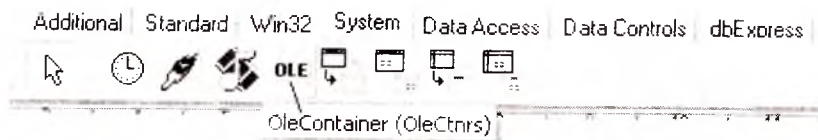
OLE иловалар ўртасида маълумотлар тақсимлаш ғоясининг ривожлантирилиши натижасида юзата келган. Агар DDE ёрдамида фақат ҳужжатлар билан ишлаш мумкин бўлса, OLE ихтиёрий типдаги маълумотларни иловалар таркибига осонгина кўшиб кўйиши имконини беради. Мижоз-илова OLE контейнерини тўғри ишхўлаши учун OLE сервернинг мавжуд бўлиши шарт. Мижоз дастурида фойдаланувчи OLE объектига ҳар гал маълумотларни кўриши ёки тахрирлаш учун мурожаат қилганда, (одатда объект номини кўрсатиб, сичконча икки марта чертилади) илова-сервер ишга тушади ва маълумотлар устида ишлаш рўй беради.

OLE –серверларни фаоллаштириши усулига қараб, OLE ишиг бир нечта турлари мавжуд. 1-версиядаги OLE серверни алоҳида ойнада ишга туширади. 2-версиядаги OLE эса 2 *in-place activation*

and editing ни амалга оширади, яъни сервер микрозлованинг "ичида" ишга туширилади ҳамда система менюси, қуроқлар панели ва бошқаларини ўзига мослаб ўзгартирилади. OLE ғоясини ривожлантириш *OLE automation* га олиб кетди. Бунда микрозлова серверининг маълум бир қисм вазифасини бажаради. Микроз-дастурга жойлаштирилган OLE объектининг тили серверининг қайси OLE версиясида ишлатилиши билан аниқланади.

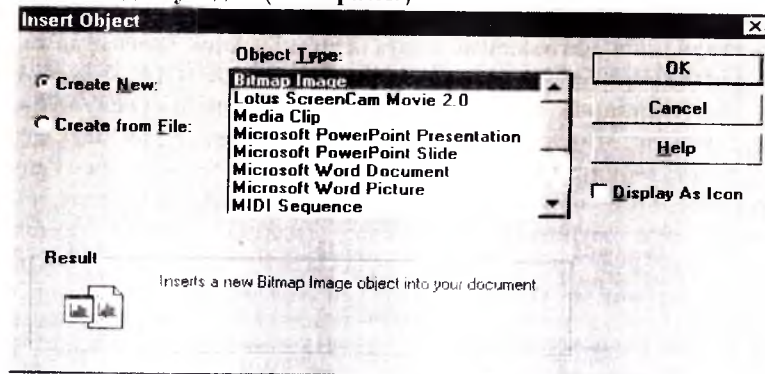
18.2. TOLEContainer объекти

TOLEContainer компонентасининг шинони System қуроқлар панелида (18.1-расм) жойлашган. Бу компонента OLE-контейнерлар иловаларининг яратилиши учун хизмат қилади. TOLEContainer компонентаси OLE нинг барча ички ташкилий қийинчиликларини яширади ва фойдаланувчи учун жуда ҳам қулай бўлган интерфeyси тақриф қилади. OLE объектидан фойдаланишга мўлжалланган соддагина илова яратишга уриниб кўрамиз.

18.1-расм. OLEContainer компонентасининг шинони

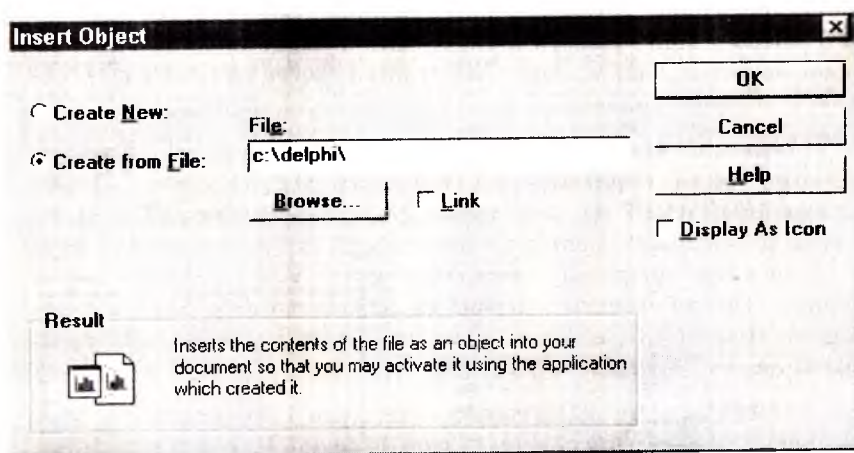
Янги лойиҳа яратиб, илованинг формасига TOLEContainer компонентасини ўрнатамиз. Сўнгра Объектлар инспектори ойинасида сичқончани ObjClass ёки ObjDoc хусусиятида икки марта чертамиз. Натижанда, Windowsнинг стандарт "Insert Object" диалог ойинаси экранда пайдо бўлади. (18.2-расм.)

18.2-расм. "Insert Object" диалог ойинаси

Бу шартли ойнасида системада қайд қилинган барча OLE-серверлар рўйхати келтирилади. Бу қайд қилиш дастурларини шу компьютерга ўрнатилаётганда) инсталляция қилинганда қайд қилинади. OLE объектининг тини биз кўрсатган сервер билдан аниқланади. Агар биз янги объект (Create New) яратаяётган бўлсак, ОК тугмаси чертилганда OLE-сервер дастури ишга тушиб, янги объектни ҳосил қилади. Илова-сервер дастуридан чиқилганидан кейин, янги OLE объекти дастур тақрибига киритилади (embedded object).

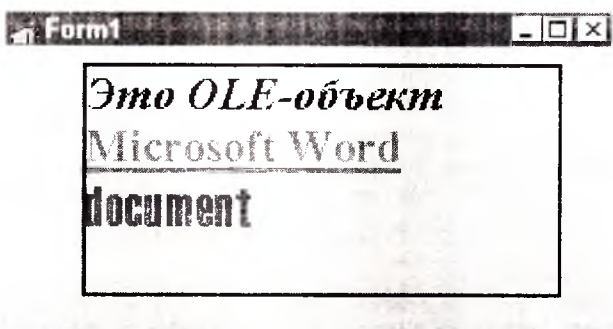
OLE объектини мавжуд файллардан фойдаланиб, OLE-сервер форматларидан бирида ҳам яратиш мумкин. Бунинг учун Create from File тугмасини чертиш лозим. (18.3-расм)

18.3-расм. Create from File тугмасини чертиш

Таъланган объектни иловага киритиш ҳам, Link тугмасини босиб, бирлаштириш ҳам мумкин.

Биз илова лойиҳасини тайёрлашда Microsoft Word Document ни таълаб, янги объект ҳосил қиламиз. ОК тугмасини босилса, Microsoft Winword иловаси ишга тушади. Унда ихтиёрлий матини терин мумкин. Масалан, “*Это OLE-объект Microsoft Word document*”) матни ёзилган бўлсин. Ишни тугатиш учун File менюсидаги Close and Return to Form1 (Win'95 + MS Word 7.0) буйруғидан фойдаланилади. Шундан кейин иловани ишга туширсак, у тахминан 18.4-расмдагига ўхшаш тасвирини экранга чиқаради.

18.4. Янги яратилган OLE объектининг кўриниши

Сичқончани OLE-контейнерда икки марта чертилса, MS Word иловаси OLE-объектидагини ҳужжат билан ишта тушади. Бу ҳужжатни таҳрирлаш мумкин. Киритилган барча ўзгаришлар OLE-объектда сақлаб қўйилади..

Эслатма: Агар илова дастурини яратиш вақтида объектни OLE-контейнерга киритиш учун танланса, у тўдалигича форма файлига (FORM1.DFM) ёзиб қўйилади ва кейинчалик, EXE файл тарзида компиляция қилинади. Агар объект жуда ҳам катта бўлса, бу компьютер ишининг секинлашувига, узоқ ташнафусларга, ҳаттоки, "Out of resource" тарзидаги ҳатотликка ҳам олиб келиши мумкин. Шунинг учун катта ҳажмли объектларни бирлаштириш (linked) тавсия қилинади.

TOLEContainer компонентаси дастурда объектларни "табiiй кўринишда" экранга чиқаришга имкон беради. Агар зарурат бўлса, Zoom хусусияти ёрдамида уни катталаштириш ёки кичиклаштириш мумкин. Шунингдек, Display as Icon (18.3-расм) байроқчасини ўрнатиш билан пиктограмма шаклига келтириш мумкин.

OLE-объектини фақатгина илова дастурини яратиш жараёнида эмас, балки дастур ишлаётган вақтда ҳам танлаш мумкин. Бу объект билан ишлаш натижаларини файлда сақлаб қўйиш ва кейинчалик эҳтиёжга қараб, файлдан қайта тиклаш мумкин. Бунинг учун TOLEContainer компонентаси иккита методга эга: SaveToFile ҳамда LoadFromFile методлари.

18.3. OLE иловага намуна

Delphi таркибига кирган намоиш дастурларининг ичида иккитаси OLE объект билан ишлаганга алоқадор:

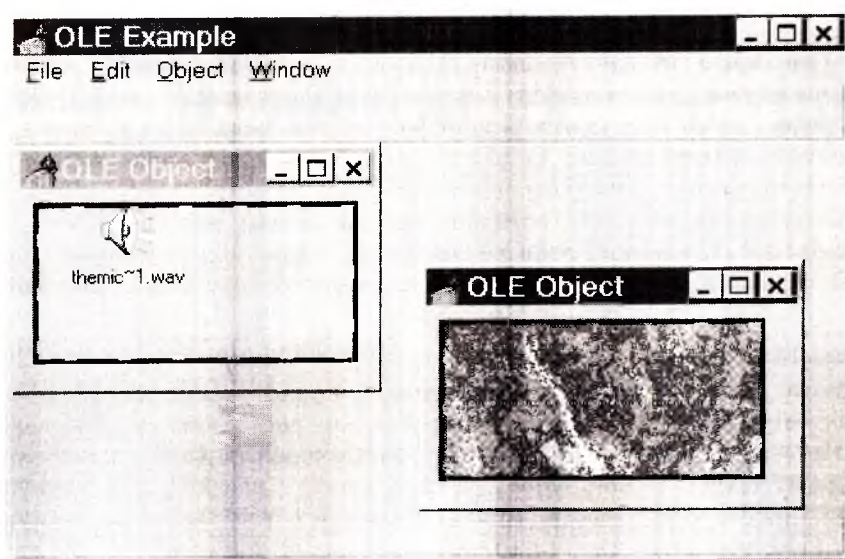
X : DELPHI \ DEMOS \ OLE2

ҳамда

X : DELPHI \ DEMOS \ DOC \ OLE2.

Уларнинг ичиди иккинчиси туларок бўлиб, қўшимча равишда MDI илова қилинига ҳам мисол бўла олади. Бу дастур TOLEContainer компонентасининг ҳамма имкониятларини намойиш қилади ҳамда:

- дастурнинг бажарилиши жараёнида янги OLE контейнер яратишга имкон беради;
- OLE объектни ёки Windowsнинг стандар "Insert Object" диалог оймасида, ёки Clipboard ёрдамида, ёки "олиб ўтиш ва ташлаш" техникаси (drag-and-drop) ёрдамида инициализация қилади;
- OLE объектларни файлда сақлаш ва файлдан қайта тиклаш.

18.5-расм. MDI илова

18.5-расмда MDI иловага мисол келтирилган. Унда формага ичкига OLE объектди ойшлар ўрнатилган.

Янги OLE объектни яратиш учун File менюсидан New буйруғи тақланади. Сўнгра Edit менюсидан Insert Object буйруғи тақланади. Экранда Windowsнинг OLE объектларини инициализация қилиш учун стандарт диалог оймаси пайдо бўлади. (18.1-расм). Агар

OLE сервер иловаси OLE объект ҳақидаги маълумотларни Clipboard да сақлаб қўйиш имкониятига эга бўлса, OLE объектиларни Edit менюсининг Paste Special бўйруғи ёрдамида ҳам инициализация қилиш мумкин.

Drag-and-drop техникасини OLE объектиларига нисбатан қўллан ҳам анча қизиқ. Бунинг учун MS Word ни ишга тушираемиз. (Унинг ойнасини шундай жойлаштириш керакки, OLE илова ҳам кўришиб турсин.). Бирор матни терамиз. Шундан кейин бу матни ажратиб олиб, сизқонча ёрдамда уни MDI илованинг бош ойнасига ташлаймиз. Экранда шу матни ўз ичига олган OLE контейнерли кўшимча ойна пайдо бўлади. Бу имкониятни дастурлаш жараёни етарлича мураккаб.

18.4. OLE объектиларни Маълумотлар базасида сақлаш

Айрим ҳолларда, OLE объектиларни файлларда эмас, балки маълумотлар базасида (жадвалдаги BLOB майдони) сақлашга зарурат пайдо бўлади. Одатда, МБ даги маълумотларини бир компьютердан иккинчисига ўтказиш талаб қилингани учун, OLE объекти ичига киритилган (embedded) кўринишида яратиш тавсия қилинади. Бахтга қарши, Delphi да бундай мақсадлар учун maxsyc TDBOLEContainer тишидаги компоненталар киритилмаган, ammo, OLE объектиларни SaveToStream методи билан сақлаб қўйиб, кейинчалик LoadFromStream методи билан қайта тиклаш мумкин.

```
procedure TOLEForm.SaveOLE(Sender: TObject);
var
  BIST : TBlobStream;
begin
  With Table1 do
    BIST :=TBlobStream.Create(BlobField(FieldByName('OLE'))),
    bmReadWrite);
    OLEContainer.SaveToStream(BIST as TStream);
  BIST.Free;
end;
```

19-БОБ. ЎРНАТУВЧИ ДИСКЛАР ЯРАТИШИ

Барча замонвий дастурлар компакт-дискларда тарқатилмоқда. Дастурларни бошқа компьютерларга ўрнатиш жараёни одатда фақатгина махсус каталогларни яратиб, бу каталогларга бажарилувчи файллар ва уларнинг ёрдамчи файлларини кўчириб қўйишигина эмас, балки системани ҳам созиладан иборат бўлади. Системани созиш масаласини ҳар қандай фойдаланувчи ҳам ҳал қила олмайди. Шунинг учун одатда, амалий дастурлар дастасини бошқа компьютерга ўрнатишни махсус дастурлар зиммасига юкланади. Бу файл ҳам амалий дастурлар дастаси ёзилган дискда сақланади. Демак, дастурчидан асосий масалани ҳал қилишдан ташқари, ўрнатувчи (инсталляция) дастурни яратиш ҳам талаб қилинади.

Инсталляция дастурлар ҳам бошқа дастурлар каби яратилади. Инсталляция жараёнида ҳал қилиниши керак бўлган масалалар ҳам одатдаги масалалар ҳисобланади. Бу масалаларни ҳал қилиш учун керакли барча воситалар мавжуд ва бу воситалардан фойдаланиб, ҳаттоки бир сатр буйруқ ёзмай, осонгина ўрнатувчи дастурларни яратиш мумкин.

19.1. InstallShield Express дастури

Ўрнатувчи дастурлар яратиш учун энг кўп қўлланиладиган дастурлардан бири — бу InstallShield Express пакетидир. Borland фирмаси айнан шу дастурдан фойдаланишни тавсия қилади ва бу дастур Borland Delphi 7 Studio дастурининг барча ўрнатувчи дисклари таркибига киритилган.

InstallShield Express дастурини одатдаги усуллар билан ўрнатиш мумкин. Уни фаоллаштириш учун Delphi ни ўрнатиш дастурини ишга туширилади. (Ўрнатувчи CD-ROM дискини диск юритувчига қўйилади.) сўнгра очилган Delphi Setup Launcher диалог ойинасидан InstallShield Express — Borland Limited Edition буйруғини талланади. Натижада дастурларни ўрнатиш устаси ишга тушади.

Ўрнатиш жараёни тугаганидан кейин, Windows бosh менюсидаги Пуск / Программы / InstallShield тугмалари ёрдамида экранда Express буйруғи пайдо бўлади. Уни чертиб, InstallShield Express дастурини ишга туширилади.

Ўрнатувчи дисклар яратишни конкрет мисол орқали янада яқинлаштираемиз.

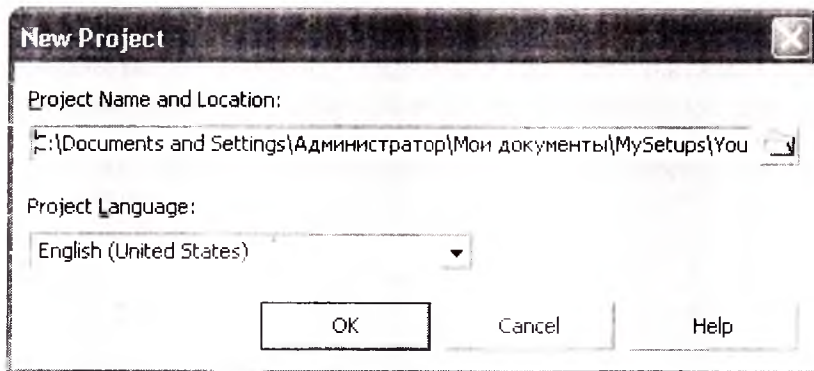
Бизнинг олдимишга квадрат тенглама дастури учун инсталляцион диск яратиш масаласи қўйилган бўлсин. Бевосита бу масала учун ўрнатувчи дастур яратилганда аввал, биз бошқа компьютерларга ўтказилиши талаб қилинган файллар рўйхатини аниқлаб олишимиз даркор. Бундан ташқари, матн муҳарриридан фойдаланиб, лицензион келишувнинг RTF-файли (EULA End User License Agreement) ҳамда қисқа маълумотнома файли (Readme-файл) ҳам бизга керак бўлади. Бошқа компьютерга ўтказилиши керак бўлган файллар рўйхати 19.1-жадвалда берилган.

Квадрат тенглама дастури учун файллар рўйхати 18.1-жадвал.

Файл	Вазифаси	Қасрга ўрнатилади
Kw_teng.exe	дастур	Program Files / kw_t
SqRoot.Hlp	маълумотнома файли	Program Files / kw_t
Readme.rtf	дастур хақида қисқа маълумотнома	Program Files / kw_t
Eula.rtf	Лицензион келишув файли	Program Files / kw_t

19.2. Янги лойиҳа

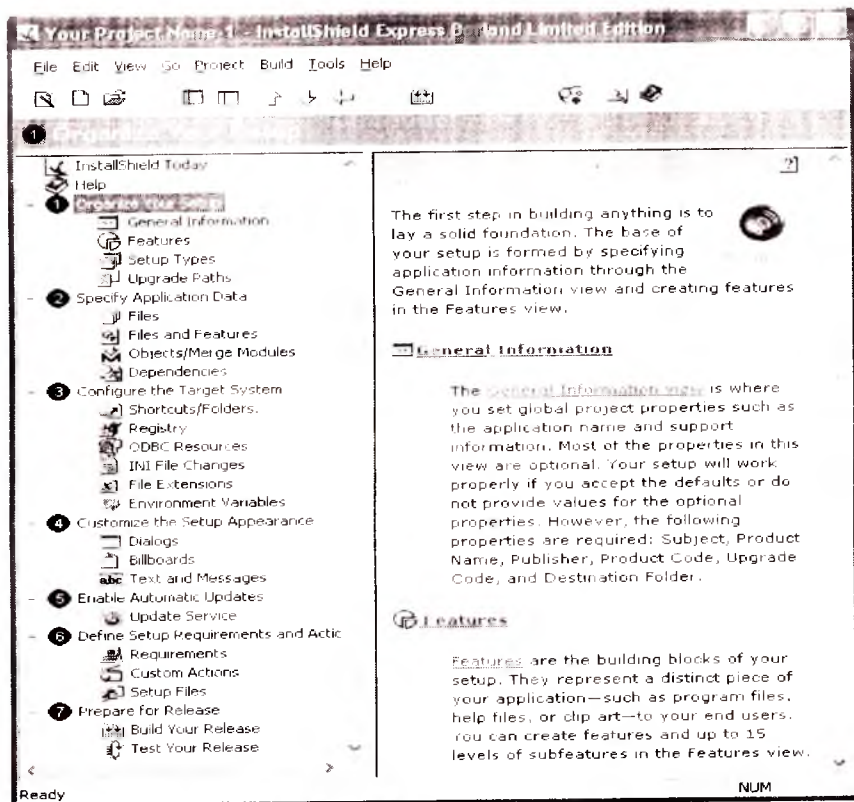
Файллар рўйхати аниқ бўлганидан кейин, InstallShield Express ни ишга туширамиз ва File менюсидан New буйруғини таънабимиз ҳамда Project Name and Location майдонига лойиҳа файли номини киритамиз. (19.1-расм).

19.1. Янги лойиҳа устида иш бошлан

OK тугмаси чертилганидан сўнг, инсталляцион дастур лойиҳасини ёзини оймаси очилади (19.2-расм). Ойнанинг чап

томонида инсталляция дастур яратили босқичлари ҳамда параметрларини кўрсатиш учун буйруқлар рўйхати белгирилган.

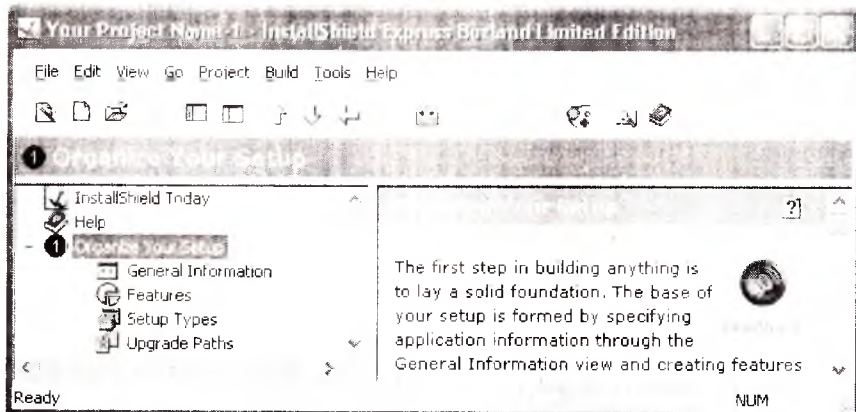

19.2. Янги лойиҳа ойнасининг умумий кўриниши

19.3. Инсталляция дастур структураси

Organize Your Setup гуруҳининг (19.3-расм) буйруқлари ўрнатиш дастури структурасини белгилашга имкон беради.

Ўрнатиладиган дастур ва унинг ишлаб чиқарувчиларини кўрсатувчи параметрлардан бонқа қўйиб параметрларини ўзгартириш қолдириш мумкин. Ўзгартирилиши талаб қилинган параметрлар рўйхати 19.2-жадвалда берилган.

19.3-расм. Organize Your Setup гуруҳининг буйруқлари

General Information буйруғининг параметрлари 19.2-жадвал

Параметр	мазмуни	қиймати
Product Name	Ўрнатилаётган дастурнинг номи	Kw_teng
Product Version	Ўрнатилаётган дастурнинг версияси	1.01.0001
INSTALLDIR	Дастур ўрнатилиши талаб қилинадиган фойдаланувчи компьютеридаги каталог номи	[ProgramFilesFolder] KW_T

INSTALLDIR параметрига эътибор беринг. Агар дастур ўрнатиладиган каталог номи кўрсатилмаса, бу дастур дастурлар учун мўлжалланган каталогга ўрнатилади. Фойдаланувчининг компьютерида бу каталогнинг номи ва қайси дисда жойлашганини билиб бўлмагани учун, каталог ўрнига унинг [ProgramFilesFolder] таҳаллусидан фойдаланамиз. Фойдаланувчининг компьютерига дастурни ўрнатиш жараёнида инсталляция дастур Windows реестридан дастурлар каталогининг номини олади ва таҳаллусни шу ном билан алмаштиради.

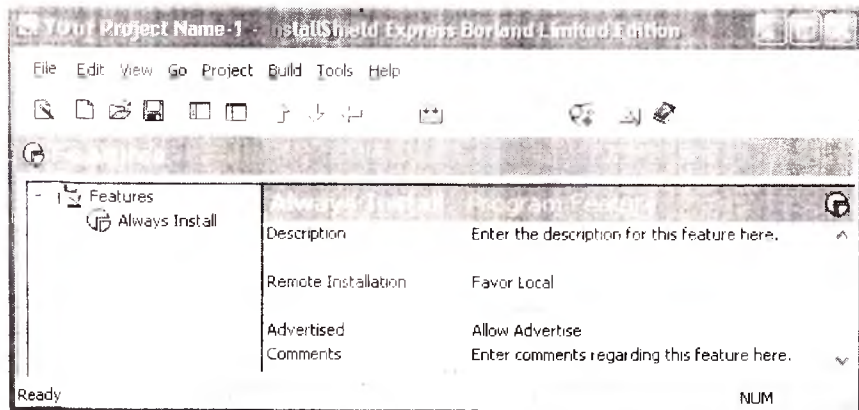
InstallShield Express дастури фойдаланадиган бошқа таҳаллуслар 19.3-жадвалда берилган.

Таҳаллуслар	Каталог
[WindowsVolume]	Windows жойланган она (ызақ) каталог
[Windows Folder]	Windows каталоги, масалан, C:/Winnt
[SystemFolder]	Windows нинг системали каталоги, масалан, C:/Winnt/System32
[ProgramFilesFolder]	Программалар каталоги, Масалан, C:/Program Files
[PersonalFolder]	Ипчи столидаги Мои документи папкаси. (Бу папканинг жойлашини ОС версиясига ҳамда системага кириш усулларига боғлиқ.)

Ўрнатилган дастурнинг имкониятлари ўрнатилган компоненталар таркиби билан аниқланиши табиий. Масалан, агар ёрдамчи маълумотномалар системаси файли ўрнатилган бўлса, у ҳолда фойдаланувчи ушбу дастурдан фойдаланиш жараёнида бу системадаги ахборотларни олиши мумкин. Features (имкониятлар) буйруғи дастурнинг имкониятларини аниқловчи ҳамда алоҳида ўрнатилиши мумкин бўлган компоненталар гуруҳини белгилайди. Компоненталарни гуруҳларга бўлиш кўп вариантли, шу жумладан, фойдаланувчи белгилайдиган компоненталар гуруҳини ўрнатувчи дастурларни ёзишга имкон беради.

Энг содда ҳолда Features гуруҳи битта Always Install элементидан иборат бўлади. Features гуруҳига янги элемент қўшиш учун сичқончанинг стрелкасини Features гуруҳларига келтирилади ва ўнг тугмаси чертилади. Экранда пайдо бўлган контекст менюсидан New Feature Ins буйруғи танланади ва янги гуруҳ номи киритилади. Масалан, Help Files and Samples. Шундан кейин Description майдонига элементнинг қисқа харагеристикасини, Comments майдонига эса изоҳларни ёзилади. (19.4-расм).

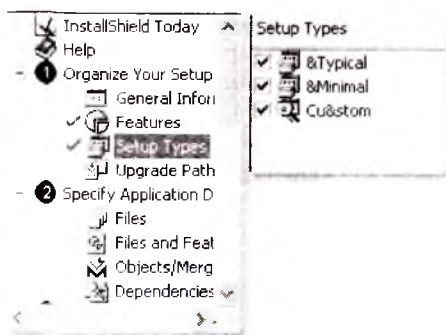
Setup Types буйруғи фойдаланувчига дастурни ўрнатиш жараёнида (Setup Type диалог ойнасида) ўрнатиш вариантини танлаш имкони берилишини белгилайди. Маълумки, дастурларни ўрнатиш жараёни оддий (Typical), минимал (Minimal) ёки танланадиган (Custom) бўлиши мумкин. Агар ўрнатиладиган дастур

19.4. Features гуруҳидаги бир нечта элемент кўи вариант.ли ўрнатилиши таъминлайди.

мураккаб, яъни бир нечта компоненталардан иборат бўлса, одатда бундай имконият фойдаланувчиларга берилади.

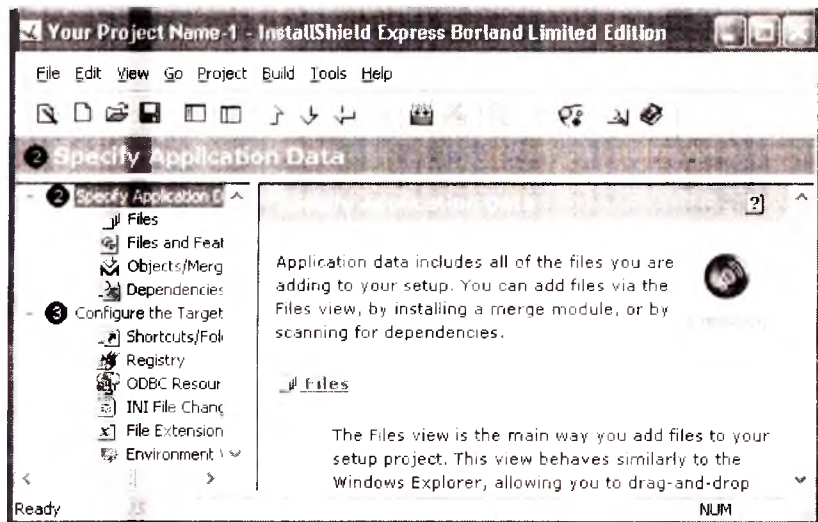
Kw_teng дастури учун ўрнатиш варианты битта - **Typical**. Шунинг учун **Minimal** ва **Custom** байроқчаларини ўрнатмаса ҳам бўлади. (19.5-расм).

19.5-расм. Setup Types буйруғи кўи вариант.ли ўрнатиш режимини аниқлайди.

19.4. Ҷриятиладиган компонентларни танлаш

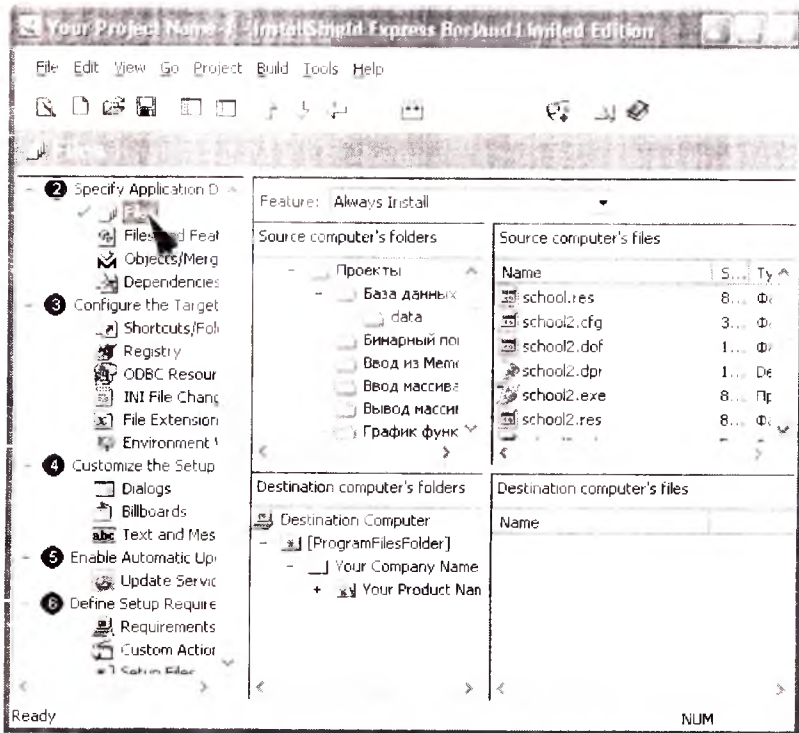
Specify Application Data (19.6-расм) гуруҳининг буйруқлари фойдаланувчининг компьютерига ўрнатилиши талаб қилинган дастур компонентларини белгилашга имкон беради. Агар лойиҳада компонентларнинг бир нечта гуруҳи белгиланган бўлса, (Features буйруғига қараи), у ҳолда ҳар бир гуруҳ учун компонентлар таркибини аниқлаш лозим.

19.6-расм. Specify Application Data гуруҳининг буйруқлари

Files буйруғини танлаш натижасида экран бир нечта соҳаларга (19.7-расм) бўлиниб кетади. Source computer's files соҳасида фойдаланувчининг компьютерига ўтказилиши керак бўлган файлларни танлаш мумкин. Destination computer's folders соҳасида эса бу файллар ўрнатиладиган папкани танланади. Қайси файлларни фойдаланувчининг компьютерига ўтказилишини кўрсатиш учун бу файлларни сичконча билан тўғридан-тўғри Source computer's files соҳасидан Destination computer's files соҳасига олиб ўтиш керак. Агар Features гуруҳида бир нечта элементлар бўлса, ҳар бир элементлар учун файллар кўрсатиш лозим.

ObjectFMerge Modules буйруғи қайси объектлар, масалан, динамик кутубхоналар ёки компонентлар пакети бошқа компьютерга, шунингдек ўрнатувчи дискка ўтказилиши кераклигини белгилаб беради. Ўрнатувчи дискка ёзилиши керак бўлган объектлар

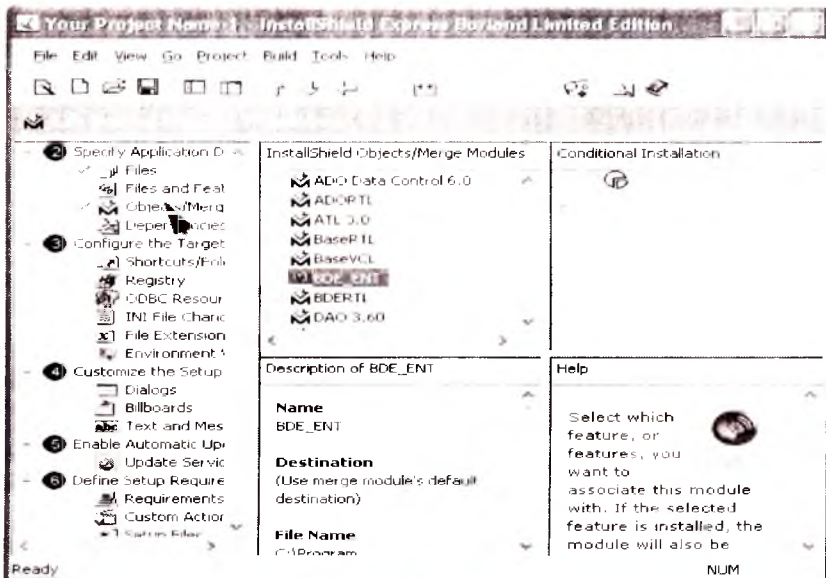
19.7-расм. Бошқа компьютерга ўтказиладиган файлларни таълаш

InstallShield Objects/Merge Modules (19.8-расм) рўйхатидан олиниди.

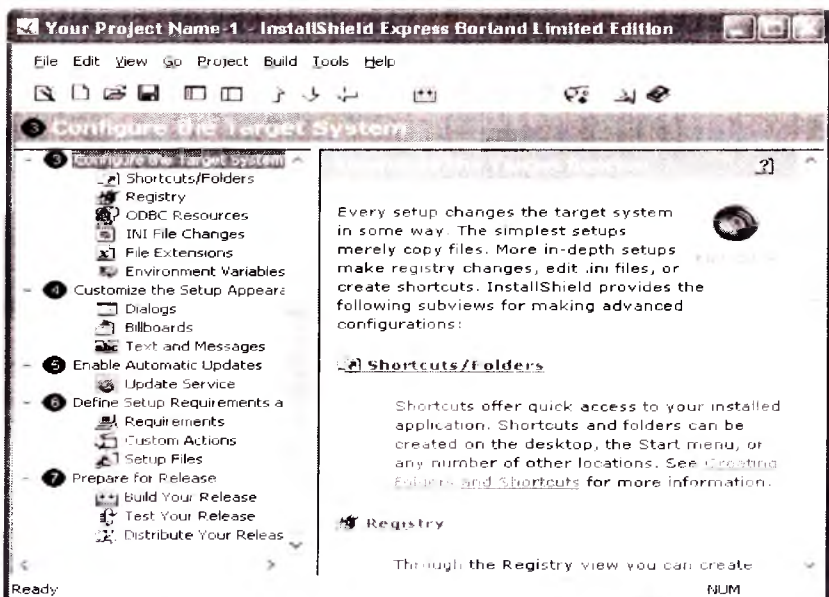
19.5. Фойдаланувчи компьютери системасини сошлаш

Configure the Target System (19.9-расм) гуруҳининг буйруқлари фойдаланувчи компьютери ўрнатиш дастур билан ишлаш олиши учун системага қандай ўзгаришлар киритилиши кераклигини белгилаб беради.

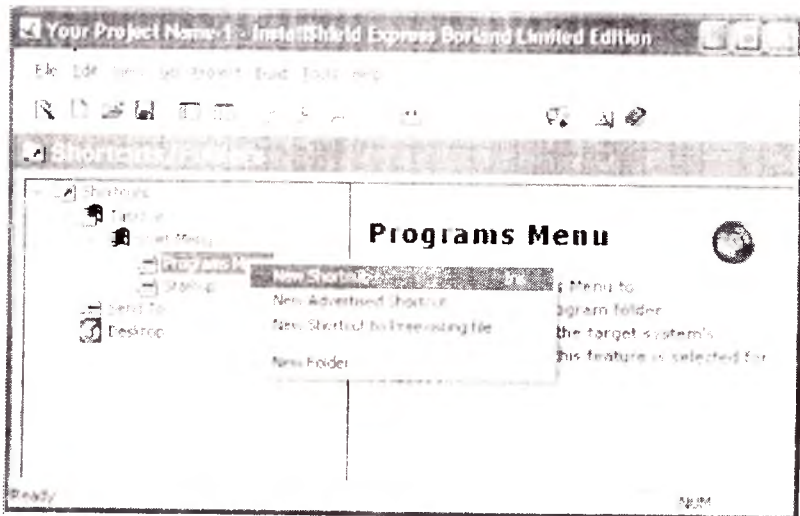
ShortcutsFFolders буйруғи ўрнатиладиган дастурнинг ишга тушириш ёрлиғини қасрга ўрнатиш лозимлигини кўрсатади. Бу буйруқ танланганида, ойинанинг ўнг томонида меню ва папкаларнинг дараксимоон рўйхати пайдо бўлади. Бу рўйхатдан ёрлиқни жойлаштириш учун керакли менюни таълаш зарур. Сичқончанинг ўнг тугмасини босиб, очилган рўйхатдан **New Shortcut** (19.10-расм) буйруғини таъланади.

19.8. Боньқа компьютерга ўрнатиладиган объектларни таъкил

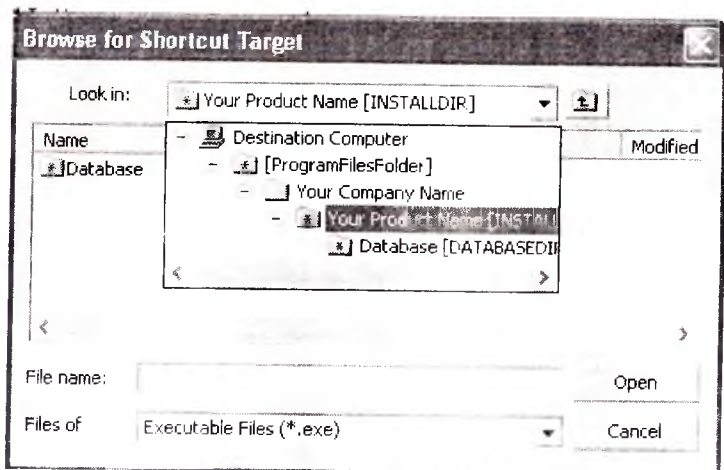

19.9-расм. Configure the Target System тухунмун буйириклари

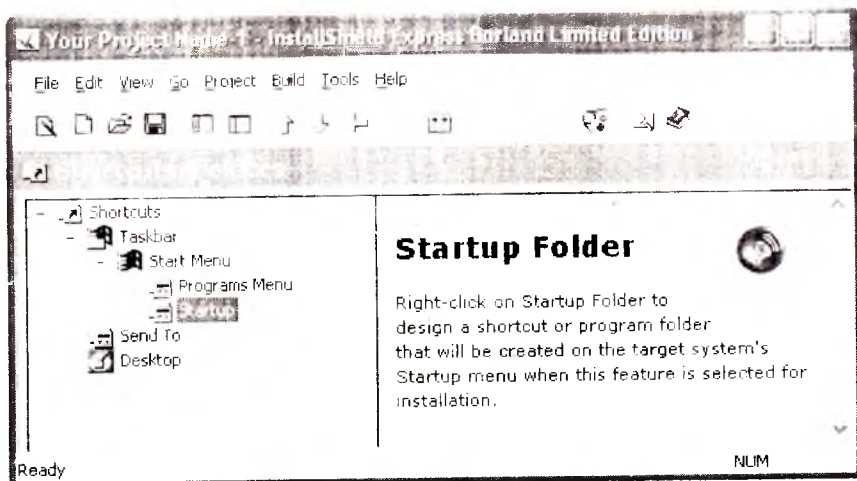

19.10-расм. Shortcuts рўйхатидан ёрлик учун меню тақланади.

Сўنгра, **Browse for Shortcut Target** диалог ойнасида дастур файлини таълаб, (19.11-расм), **Open** тугмаси чертилади ва ёрлик номи киритилади. Шундан кейин ёрликни якуний созилаш мумкин. Масалан, **Arguments** майдонида буйруқлар сатрининг параметрлари, **Working Directory** — майдонида эса ишчи каталоги (19.12-расм) кўрсатилади.

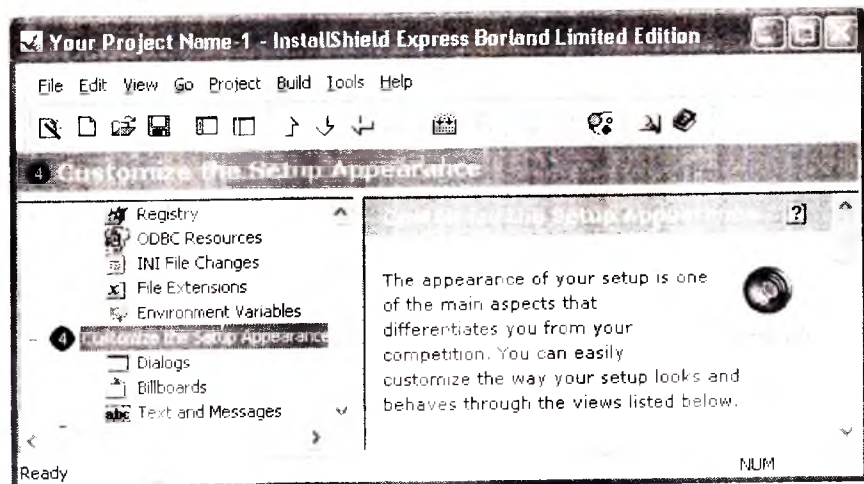
19.11-расм. Ёрлик яратилаётган файлини таълаш

19.12-расм. Ёршиқ яратилди. Энди уни содани мумкин.

19.6. Диалог ойнасини содани

Фойдаланувчи билан биргаликда ишлан учун, ўрнатин дастури стандарт диалог ойналаридан фойдаланади. Ўрнатувчи дастурни яратар экан, дастурчи фойдаланувчилар учун дастурларини ўрнатин жараёнида қайси диалог ойналарини кўриши мумкинлигини белгилаб қўйини мумкин.

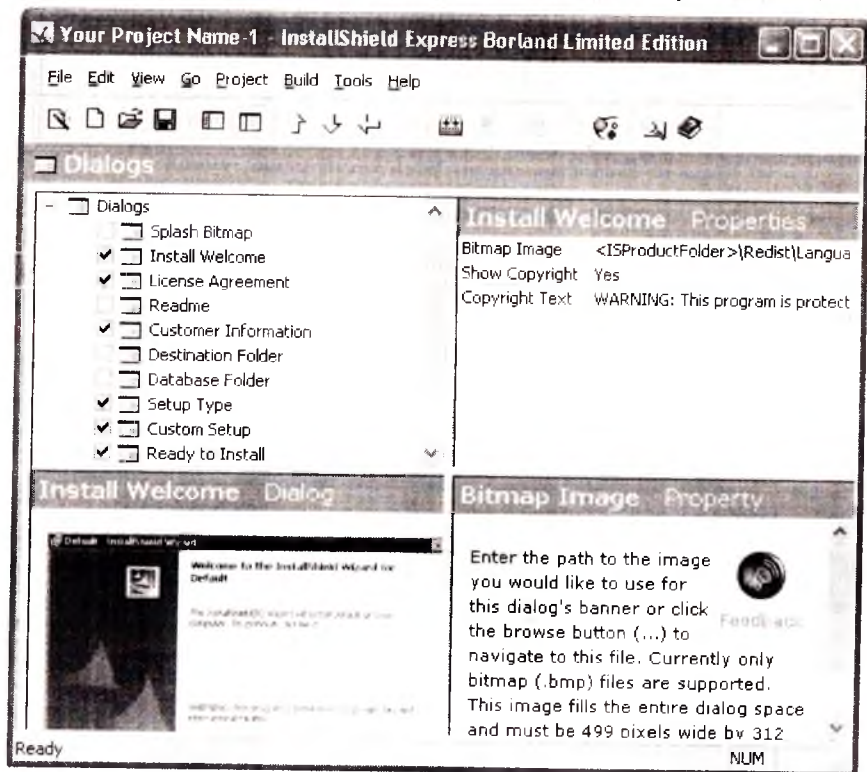

19.13-расм. Customize the Setup Appearance гуруҳининг буйруқлари

Ўрнатувчи дастур ишлаётган вақтда экранга чиқини керак

булган диалог ойналарини белгилаб қўйини учун, **Customize the Setup Appearance** (19.13-расм) буйруқлар гуруҳидан **Dialogs** буйруғи таъланади ва очилган **Dialogs** (19.14-расм) рўйхатидан ўрнатини дастурига қўшиладиган диалог ойналари таъланади.

Properties жадвалида (диалог ойналари рўйхатининг ўнг томонида) таъланган диалог ойнасининг хусусияти санаб ўтилган. Дастурчи бу хусусиятларини қийматларини ўзгартириши, яъни диалог ойнасини соғлаши мумкин. Масалан, **Readme** диалог ойнаси учун файл номини қўрсатиш лозим (**Readme File** хусусияти). Одатда бу файлда ўрнатилаётган дастур ҳақидаги қисқа ахборот сақланади.

19.14-расм **Dialogs** рўйхатидан ўрнатини дастурига қўшиладиган диалог ойналарини таълан.

Қўшиллик диалог ойналари учун баннер (**Banner Bitmap** хусусияти) — расмларни таълаш мумкин. Бу расмлар диалог ойнасининг юкори қисмига чиқарилади. Баннер файлининг формати

ВМР, ўлчами 499x58 пиксел.

19.4 жадвалда ўринувчи дастур ишлаётган вақтда экранга чиқарилиши мумкин бўлган айрим диалог ойналарининг рўйхатини келтирамиз.

Ўриштириш жараёнининг диалог ойналари. 19.4 жадвал

Диалог ойнаси	Вазифаси
Splash Bitmap	Ўриштириш дастур ҳақидаги расмни чиқариш. Расм ўлчами - 465x281 пиксел, формати - ВМР.
Install Welcome	Расм фонда ахборотни чиқариш. (ўлчами 499x312 пиксел.)
License Agreement	RTF-файлдаги лицензион келишув ҳақидаги ахборот. Агар келишув бўлмаса, ўриштириш жараёни тўхтатилади.
Readme	Ўриштирилган дастур ҳақидаги ахборот чиқариш
Customer Information	Фойдаланувчи (исми, ташкилот номи) ҳақидаги маълумотларни, ўриштириш пухтанинг серия номерини сўрайди.
Destination Folder	Фойдаланувчига ўриштириш дастур учун каталог таълашга имкон беради.
Database Folder	Фойдаланувчига маълумотлар базаси учун каталог таълашга имкон беради.
Setup Type	Фойдаланувчига дастур ўриштириш типини белгилаш имкони беради. (Typical - оддий, Minimal - минимал, Custom - таълаш)
Custom Setup	Фойдаланувчига дастурларни таълаб ўриштиришда (custom) компоненталар рўйхатини белгилаш имконини беради.
Setup Complete Success	Ўриштириш жараёни тугаганлиги ҳақида ахборот беради. Шундан сўнг, ишга тушиши керак бўлган дастур номини, шунингдек Readme файлдаги маълумотларни кўрсатишга имкон беради.
Setup Progress	Ўриштириш жараёни вақтида бажарилган иш фойзини кўрсатади.
Ready to Install	Фойдаланувчи олдинги қадамларда киритган маълумотларни ўриштириш жараёнини бошлашдан аввал текшириш мақсадида чиқариш.

Диалог ойналари инсталляция дастур ишлаётган вақтда экранга чиқсин учун диалог ойнасининг ёнида турган байроқчани тиклаш лозим. **License Agreement** и **Readme** ойналари учун мос ахборотлар сақланаётган RTF файлларининг номи кўрсатилиши лозим. Энг содда ҳолда, ўрнатин дастури қўйидаги диалог ойналарини чиқарини билан чегараланиши мумкин: **Readme; Destination Folder; Ready to Install; Setup Progress; Setup Complete Success.**

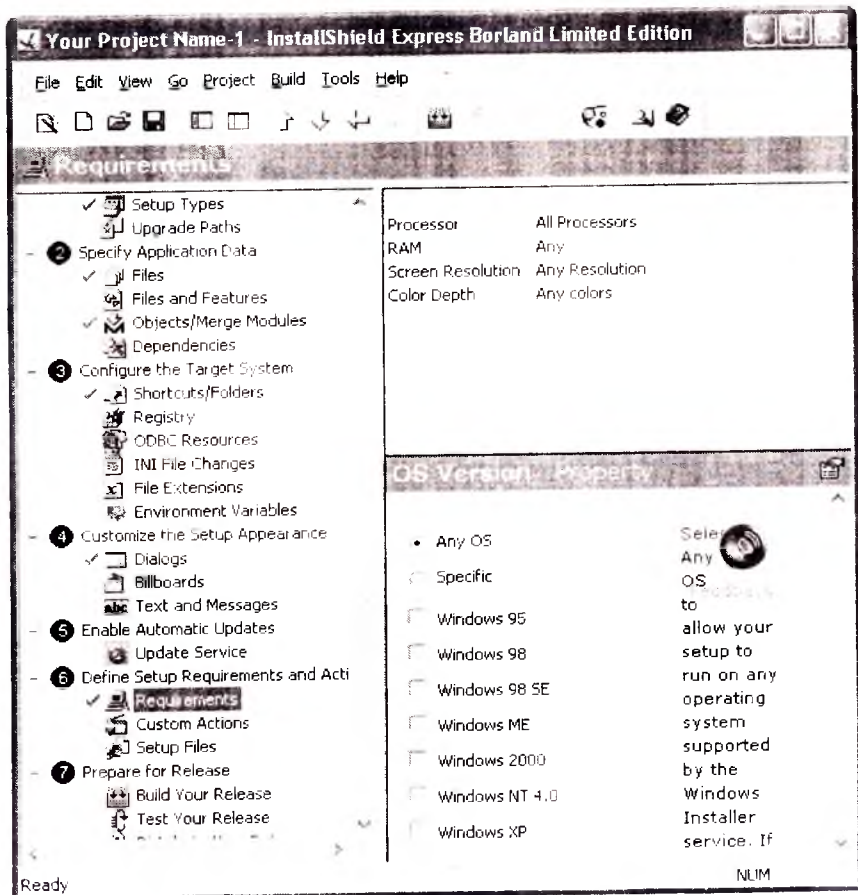
19.7. Системага бўлган талаблар

Агар ўрнатилаётган дастур система ресурсларига қандайдир талаблар қўядиган бўлса, бу талабларни **Define Setup Requirements and Actions** (19.15-расм) буйруқлар гуруҳи ёрдамида белгиланиши мумкин.

19.15 расм. Define Setup Requirements and Actions гуруҳининг буйруқлари **Requirements** буйруғи танланганда экранда 19.16-расмдаги

жақвал пайдо бўлади. Бу жақвална системанин асосий характеристикаларини билдирувчи параметрларини қийматларини киритиш дозим: операцион система версияси (OS Version), процессорини тиши (Processor), оператив хотира хақми (RAM), экраннинг нукталар сифими (Screen Resolution) ҳамда ранлар палитраси (Color Depth). Характеристикаларини қийматларини параметрнинг қиймати майдонида турган нишонни чертилганда очиладиган рўйхатдан таъланади.

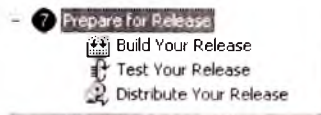

19.16-раём. Системанин характерловчи параметрлар.

Агар дастур система конфигурациясига ортинча махсус талаблар қўймаса, Define Setup Requirements and Actions буйруқлар сўрушга тегмаса ҳам бўлаверади.

19.8. Ҷириатувчи диск образини яратини

Prepare for Release (19.17 расм) гуруҳининг буйруқлари Ҷириатувчи диск (CD-ROM) образини яратиниға ҳамда қандай ишлагинини текширини имконини беради.

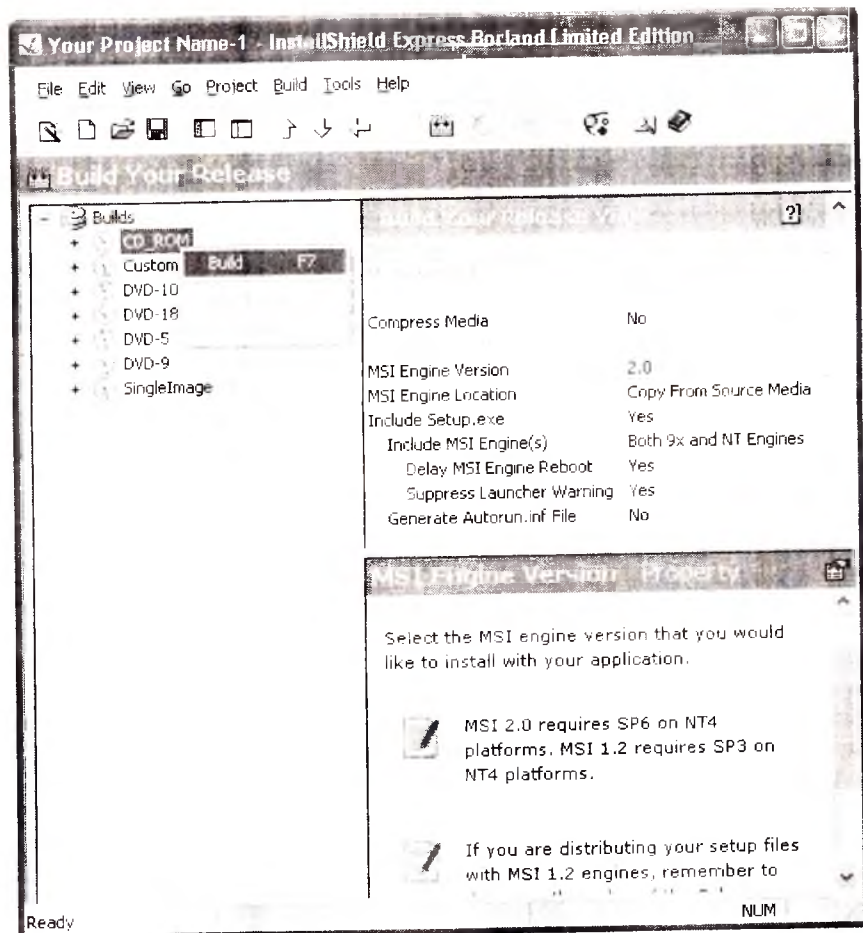
19.17. Prepare for Release гуруҳининг буйруқлари

Ҷириатувчи диск (CD-ROM) образини яратини жараёнини ишга тушинириш учун **Build Your Release** буйруғини тавланади ва сичқончанинги Ҷириатувчи дискни яратини туғмасини Ҷириатувчи дастурини ёзини мўликаланган дискниги ишонинида чертилади. Очилган контекст меносидан эса **Build** (19.18-расм) буйруғини тавланади. Натигада компьютер

дискетадан лойиҳа танқисига ўрнатувчи дискнинг образи яратилади. Агар диск сифатида CD-ROM танланган бўлса, образ

Express Cd_rom - DiskImages / DiskI

каталогига жойланади.

19.18. Ўрнатувчи CD-ROM яратиш жарайинини фаоллаштириши

Хулоса

Маълумки, дастурлаш асосларини ўрганишга бағишланган ўқув адабиётлари икки хил мутахассислар томонидан яратилади.

1. Адабиётларни юқори малакали дастурчилар яратгани мумкин. Улар одатда битта китобга, шу китоб мавзусига доир бўлган барча билимларини жойлашга ҳаракат қилишади. Шунинг учун бундай китоблар кўпинча маълумотнома характерига эга бўлади. Delphi хусусида айтадиган бўлсак, бу тил юзасидан ёритилиши керак бўлган маълумотларни тўлалигича битта китобга жойлаш анчагина мушкул ҳисобланади. Масалан, фақат ҳатolikлар билан ишлаш масаласини олсак, шу масалада дастурчиларга ёрдам бериши мумкин бўлган функция ва процедураларнинг ўзи 100 дан ортиқ. Шунча функция ва процедуралар рўйхатини келтириб, уларни изоҳлашнинг ўзи битта тузуккина ҳажмли китоб бўлади. Китоб ҳажмининг катталаниб кетмаслиги учун, дастурчи-муаллиф ўзи ёзаётган китобда маълумотларни қискартириб, функция ва процедуралар рўйхатига аранг жой топа олади, изоҳлар жуда ҳам қисқа, ёки умуман (ўзи ўрганиб олар деган нуқтаи назардан) келтирилмайди. Бундай кўринишдаги китобларни ўқиш анчагина оғир, дастурлашни эндигина ўрганишга киришган ўқувчилар учун тушунарсиз, зериқарти ҳисобланади. Бундай адабиётлар асосан битта дастурлаш тилини яхши ўзлаштирган дастурчиларга янги дастурлаш тилини ўргатиш учун мўлжалланади.

2. Услубчилар томонидан яратиладиган адабиётлар. Бу адабиётлар I-турдагига нисбатан ўз ичига камроқ маълумот олади, аммо оммабоп қилиб ёзилганлиги ҳисобига кўпчилик учун тушунарли бўлади. Муаллиф ўз олдига битта китобда кўпгина маълумотларни келтиришни эмас, балки оз бўлсада, ҳаммага тушунарли бўлган маълумотларни қамраб олишни мақсад қилиб қўяди. Бунда у асосий эътиборини мавзунинг энг муҳим мавзуларига қаратиб, уларни тўла очиб беради. Delphi хусусида айтадиган бўлсак, бошловчи дастурчиларга мўлжалланган битта китобда шу тил юзасидан барча маълумотларни келтириш - ҳал қилиб бўлмайдиган масаладир. Қўллаб қизиқ, аммо бошловчилар учун қийин ва чалқаш бўлган мавзуларни назардан четда қолдиришга мажбур бўлинади. Аммо, бундай китобларни тўлиқ ўқиб чиққандан кейин, бошловчи дастурчилар ҳам ўртача мураккабликдаги масалалар учун дастур ёзишга тайёр бўлишади. Турган гапки, тажрибали, битта тилни яхши билган дастурчиларга бундай характердаги адабиётлар унчалик ҳам кўп маълумот бера олмайди ва

китобқарини ҳисобланмайди.

Ушбу китоб иккинчи тоифага мансуб бўлиб, ўз ичига Def'ni дастурлаш тили бўйича бошланғич маълумотларни, дастурлашнинг фундаментал асосларини, маълумотларнинг базавий структуралари ва улар билан ишлаш асосларини, муҳитнинг энг муҳим имониятларини, қисқа қилиб айтганда, дастурлаш тилини эндигина ўрганшга киришган дастурчилар учун керак бўлган барча маълумотларни қамраб олган. Дастурчилар учун мўлжалланган қисқа инглизча-ўзбекча дугат ҳам фойдадан холи эмас деб ўйлаймиз.

Мавзулар ва уларни баён қилиш усули шундай тақлиддики, муаллифнинг фикрича, ҳар бир мавзу, ёки умуман китоб тўла ўрганилганидан кейин дастурчи шу соҳада тузуққина дастур ёзишга қодир бўлади. Фараз қилинг, нотўғри маълумотлар киритилишидан ҳимояланган, ўз маълумотномалар тизимига эга бўлган ҳамда бошқа компьютерларга ўрнатиш учун тайёр бўлган дастур ҳамманинг назарида чиройли, ҳаттоки профессионал даражада деб қабул қилиниши мумкин.

Келажакда профессионал даражадаги дастурчи бўлиб етишиши учун бирор дастурлаш тилининг ўзини билиш етарли эмас. Чунки, дастурлашни амалий ва назарий дастурлаш асосларини ўзлаштирмай туриб, ўрганиш мумкин эмас. Шунинг учун, биз китобхонларга ушбу китобдан ташқари, Д. Кнугнинг "Искусство программирования" ҳамда В.Ф. Очков ва Ю.Ф. Пухначёвнинг "128 советов начинающему программисту" китобларини ҳам албатта ўқиб чиқишларини тавсия қиламиз.

Хулоса қилиб шуни айтаемизки, дастурлаш асосларини фақат конкрет масалалар учун дастурлар ёзиб ўрганиш мумкин. Шунинг учун, масалаларни қидириб топиш ва улар учун дастурлар ёзинг.

Г ИЛОВА. DELPHI ТИЛИ (ҚИСҚА МАЪЛУМОТНОМА)

Хизматчи сўз ва директивалар

И1.1. Хизматчи сўзлар

And	File	Not	Then
Array	For	object	To
Asm	function	Of	Type
Begin	Goto	or	Unit
Case	If	packed	until
Const	implementation	procedure	uses
constructor	In	program	var
Destructor	inherited	record	while
Div	inline	repeat	with
Do	inteface	set	xor
Downto	Label	shl	
Else	Mod	shr	
End	Nil	string	

Директивалар:

absolute	Far	near	virtual
assembler	forward	private	
external	interrupt	public	

И1.2. Модул структураси

Модул бир нечта бўлимлардан иборат. Хар бир бўлим калит сўз билан бошланади ҳамда навбатдаги бўлимнинг бошланиши билан тугайди.

unit МодулНоми;

interface // интерфейса бўлими

{ бу ерда бошқа модуллар томонидан фойдаланиши мумкин бўлган процедура ва функциялар рўйхати бериледи.)

const // константаларни эълон қилиш бўлими

{Бу ерда модулдаги процедура ва функциялар фойдаланадиган

глобал константалар эълон қилинади. }

type // типларни эълон қилиш бўлими

{ Бу ерда модулдаги процедура ва функциялар фойдаланадиган глобал типлар эълон қилинади. }

var // ўзгарувчиларни эълон қилиш бўлими

{ Бу ерда модулдаги процедура ва функциялар фойдаланадиган глобал ўзгарувчилар эълон қилинади. }

implementation // реализация бўлими

{ бу ерда модулниги процедура ва функцияларининг матни келади.

end.

И1.3. Маълумотларнинг асосий типлари

Delphi тилидаги маълумотларнинг асосий типига қуйидагилар кирди: бутун сонлар (integer); ҳақиқий сонлар (real); белгилар (char); сатрлар (string); мантиқий тип (boolean).

Бутун ва кўчувчи вергулли ҳақиқий сонлар турли форматларда ифодаланиши мумкин.

И1.4. Бутун сонлар

Формати	Диапазони
Shortint	-128 ... 127
Integer	-32 768 ... 32 767
Longint	-2 147 483 648 ... 2 147 483 647
Byte	0 ... 255
Word	0 ... 65535

И1.5. Кўчувчи вергулли ҳақиқий сонлар

Формати	Диапазони	Ишончли рақамлари сони
Real	2,9e-39 ... 1,7e38	11-12
Single	1,5e-45 ... 3,4e38	7-8
Double	5,0e-324 ... 1,7e308	15-16
Extended	3,4e-4932 ... 1,1e4932	19-20

И1.6. Сатрлар

Узунлиги 255 гача бўлган ўзгарувчиларнинг эълон қилини:

```
ЎзгарувчиНоми : string;
```

Кўрсатилаган узунликдаги ўзгарувчинини эълон қилини:

```
ЎзгарувчиНоми : string[ сатр узунлиги].
```

И1.7. Массив

Бир ўлчовли массивни эълон қилини:

```
МассивНоми: array [ҚўйиИндекс..ЮқориИндекс] of ЭлементТипи;
```

Икки ўлчовли массивни эълон қилини:

```
МассивНоми: array [ҚўйиИндекс1..ЮқориИндекс1,
```

```
ҚўйиИндекс2..ЮқориИндекс2] of ЭлементТипи;
```

И1.8. Ёзувлар

Вариант 1. Ёзувни ўзгарувчилар бўлимида эълон қилини:

```
ЁзувНоми : record 1-майдон : 1-Тип; ... ; N-майдон : N-тип; end;
```

Вариант2. Дастлаб ёзув-тип, сўнгра ёзув-ўзгарувчи эълон қилинади:

```
type
```

```
ЁзувТипиНоми = record 1-майдон : 1-Тип; ... ; N-майдон : N-тип;
```

```
end;
```

```
var
```

```
Ўзгарувчи: ЁзувТипиНоми;
```

И1.9. Тармоқланиш ва танлаш буйруқлари

If инструкцияси

Вариант 1: if-then-else.

```
if шарт then
```

```
begin
```

```
{шарт рост бўлса, бажариладиган буйруқлар кетма-кетлиги} end
```

```
Else begin
```

```
{шарт ёндоқ бўлса, бажариладиган буйруқлар кетма-кетлиги} end ;
```

Вариант 2. if then.

```
if Шарт then
```

```
begin
```

```
{ шарт рост бўлса, бажариладиган буйруқлар кетма-кетлиги } end;
```

И1.10. Case инструкцияси

Вариант 1:

case *ифода* of

КонстанталарРўйхати1: begin {1-буйруқлар кетма-кетлиги} end;

КонстанталарРўйхати2: begin {2-буйруқлар кетма-кетлиги} end;

.....
КонстанталарРўйхатиN: begin {N-буйруқлар кетма-кетлиги} end;

End;

Вариант 2.

case *ифода* of

КонстанталарРўйхати1: begin {1-буйруқлар кетма-кетлиги} end;

КонстанталарРўйхати2: begin {2-буйруқлар кетма-кетлиги} end;

.....
КонстанталарРўйхатиN: begin {N-буйруқлар кетма-кетлиги} end;

else

begin {(N+1)-буйруқлар кетма-кетлиги} end;

End;

Агар Case дан кейин кўрсатилган *ифода* ning қиймати кўрсатилган қайси рўйхатдаги константа билан тенг бўлса, шу сатрдаги begin ва end лар ўртасидан кўрсатилган ббуйруқлар кетма-кетлиги бажарилади.

И1.11. Цикллар. For инструкцияси

Вариант 1 (ортиб борувчи санагич билан):

for Санагич := БошланғичҚиймат to ОхириҚиймат do begin

{буйруқлар кетма-кетлиги} end;

begin ва end лар ўртасидаги буйруқлар кетма-кетлиги БошланғичҚиймат + ОхириҚиймат +1 марта бажарилади.

Агар БошланғичҚиймат > ОхириҚиймат бўлса, begin ва end лар ўртасидаги буйруқлар кетма-кетлиги бир марта ҳам бажарилмайди.

Вариант 2 (камайиб борувчи санагич билан)'.
'

for Санагич := БошланғичҚиймат downto ОхириҚиймат do begin

{буйруқлар кетма-кетлиги} end;

begin ва end лар ўртасидаги буйруқлар кетма-кетлиги

БошланғичҚиймат = ОхириҚиймат + 1 марта бажарилади.

Агар БошланғичҚиймат < ОхириҚиймат бўлса, begin ва end лар ўртасидаги буйруқлар кетма-кетлиги бир марта ҳам бажарилмайди.

И1.12. Repeat инструкцияси

repeat

{ буйруқлар кетма-кетлиги }

until *Шарт*;

Дастлаб repeat ва until хизматчи сўзлари орасидаги буйруқлар кетма-кетлиги бажарилади. Сўнгра *Шарт* нинг қиймати аниқланади. Агар *Шарт* нинг қиймати ёлгон (False) бўлса, циклдаги буйруқлар кетма-кетлиги яна бир марта бажарилади. Бу жараёни то *Шарт* рост (True) бўлиб қолмагунча давом этаверади.

И1.13. While инструкцияси

while *Шарт* do begin

{ Буйруқлар кетма-кетлиги } end;

Дастлаб *Шарт* текширилади. Агар *Шарт* нинг қиймати рост (True) бўлса, у ҳолда begin ва end ўртасида кўрсатилган буйруқлар кетма-кетлиги бир марта бажарилади. Сўнгра яна *Шарт* текширилади. Бу жараёни то *Шарт* нинг қиймати ёлгон (False) бўлиб қолмагунча давом этаверади.

И1.14. Шартсиз ўтиш

Бу GoTo инструкциясидир. У қуйидагича ёзилади:

GoTo **тамға**;

Бу буйруқдан кейин олдида **тамға** туриб, ундан икки нуқта билан ажратиб қўйилган буйруқ бажарилади. Тамға лар Label бўлимида эълон қилинган бўлиши лозим.

И1.15. Функцияларни эълон қилиш

function ФункцияНоми(var I-параметр: I-тин; ...; var N-параметр: N-тин) : Тин;

const

{ константалар рўйхати }

var

{ ўзгарувчилар рўйхати }

```
begin
{функциянинг буйруқлари}
Result := Қиймат;
end;
```

И1.16. Процедураларни эълон қилиш

```
procedure Процедура1(omi(var I-параметр: I-тип: ...; var N-
параметр: N-тип) );
const
{ константалар рўйхати }
var
{ ўзгарувчилар рўйхати }
begin
{ процедуралар рўйхати }
end;
```

Эслатма: Var сўзи параметр олдида агар шу параметр қийматларини процедурадан унга мурожаат қилган дастурга олиб чиқиш керак бўлганда ёзилади.

Стандарт функция ва процедуралар

Функция ва процедураларни ёзишда қуйидаги белгилашлар қабул қилинади:

- функция ва процедураларни номини қорайтириб ёзиш ;
- формал параметрларни курсив шрифтида ифодалаш. Параметр сифатида константалар, ўзгарувчилар ёки тип ифодалардан фойдаланиш мумкин. Агар параметр ўзгарувчи бўлиши керак бўлса, у ҳолда бу ўзгарувчининг олдида var хизматчи сўзи ёзилади. Параметрдан кейин икки нукта қўйиб, кейин тиши кўрсатилади.
- Функция параметрларининг рўйхатидан кейин икки нукта қўйилади ва шу функция қийматини чакирувчи дастурга қайтиши керак бўлган маълумотнинг тиши кўрсатилади.

2-илова. Стандарт функциялар билан ишлаш.

И2.1. Стандарт математик функциялар

Функция	Вазифаси
Abs (Ифода)	Аргументнинг абсолют қиймати (бутун ёки ҳақиқий тип)
Sqr (Ифода)	Аргументнинг квадрати (бутун ёки ҳақиқий тип)
Sqrt(Ифода: real) :real	Аргументнинг квадрат илдизи
Sin (Ифода: real) : real	Синус
Cos (Ифода: real) : real	Косинус
Arctant Ифода: real) : real	Арктангенс
Exp(Ифода: real) :real	Экспонента
Ln (Ифода : real) : real	Натурал логарифм

И2.2. Алмантириш функциялари

Алмантириш	Вазифаси
Int(Ифода: real) :real	Бутун қисми
Trunc (Ифода: real) : longint	Бутун қисми
Round (Ифода:real) : longint	Энг яқин бутун сонгача яхлитлаш
IntToStr (Ифода)	Бутун сонли маълумотни сатрга айлантириш
FloatToStr (Ифода)	Ҳақиқий сонни сатрга айлантириш
FloatToStrF (Ифода, ўлчам, аниқлик, РақамларСони)	Ҳақиқий сонни сатрга танлаш усули билан алмантриш
StrToInt (Сатр : string)	Сонни ифодаловчи сатрни бутун сонга айлантириш
StrToFloat (Сатр: string)	Сонни ифодаловчи сатрни ҳақиқий сонга айлантириш

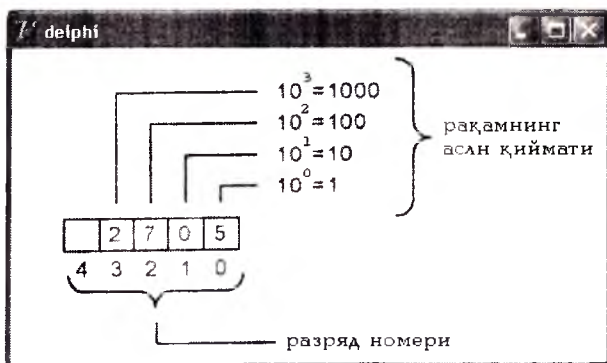
И2.3. Сатр ва белгилар билан ишланган функциялари

Сатрли функция	Вазифаси
Concat (1-сатр: string, ... , k-сатр: string) : string	K-та сатрли битта сатрга биравштириш
Copy (Сатр : string , БелгиНомери: integer, Узушлик: integer) : string	Сатрнинг маълум бир қисмини ажратиб олиш
Delete(Сатр:string, БелгиНомери: integer, Нечта: integer)	Сатрнинг маълум бир қисмини ўчириш
Length (Сатр : string) : integer	Сатрнинг узунлиги
Pos (Сатр: string, ҚисмСатр: string) :byte	Сатр нинг таркибида ҚисмСатр нинг мавжудлигини аниқлайди
Chr (БелгиКоди : byte)	Коди кўрсатилган сонга тенг бўлган белги

3 илова. Маълумотларни компьютердаги кўриниши

И3.1. Ўнли ва иккили саноқ системалари

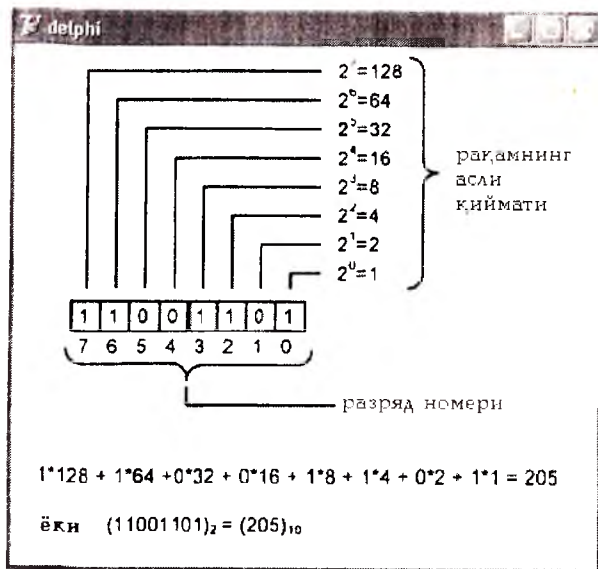
Қўндалик ҳаётда инсон ўнли саноқ системаси сонлари билан ишлайди. Бу системада сонларни ёзиш учун 0 дан 9 гача бўлган рақамлардан фойдаланилади. Агар рақамларнинг ўринларини ўнлаб чанга қараб, нолдан бошлаб номерласак, *i*-чи ўриндаги рақамнинг қиймати ўннинг *i*-чи даражасига тенг. (И1-расм)

И1-расм

Компьютер хотирасида сонларни ёзиш учун иккилик саноқ системасидан фойдаланилади. Бу системада илтифрий сонни пол ва

бирлар ёрдамида ҳосил қилинади. Иккилик санақ системаси – нозицион ҳисобланади. Бунда ҳам, ўлилик санақ системасидаги каби, рақамларнинг ўрипларини ўнгдан чанга қараб, полдан бошлаб نومерласак, *i*-чи ўридаги рақамнинг қиймати *i*-чи даражасига тенг. (И2-расм)

И2-расм.

И3.2. Компьютернинг хотираси

Компьютернинг хотираси ячейкалардан (битлардан) иборат. Ҳар бир бит битга иккилик санақ системасидаги рақамга, ноли ёки бирга мўлжалланган. Демак, битнинг қиймати бирга ёки полга тенг бўлиши мумкин. * бит маълумотини бирлаштириб, бир байт деб аталади. Саккизга бир ва пол ёрдамида ёзиш мумкин бўлган энг катта сон 11111111 га тенг, бу сон эса ўз навбатида ўлилик санақ системасидаги 255 га мос келади. Шунинг учун бир байтнинг қиймати 0 дан 255 гача бўлиши мумкин.

Хотирадан ўзгарувчиларнинг қийматларини сақлаш учун ҳам фойдаланилади. Турли тиндаги ўзгарувчилар турли ҳилдаги қийматларин қабул қилгани учун, уларни сақлашга хотирадан турли хажмдаги жой талаб қилинади. Ўзгарувчилар учун бугун сондан иборат бўлган байтга жой ажратилади. Масалан, слаг типидagi маълумот мавжуд 256 белгидан биттасидан иборат бўлиши мумкин.

Шунинг учун уни сақлашга бир байт жой етарли. Integer типини маълумот эса -32 768 дан 32 767 гача (65 535 га қиймаг) бўлиши мумкин. Бу типдаги маълумотни сақлаш учун хотирадан икки байт жой керак бўлади. Табиийки, типини қийматлар диапазони канча катта бўлса, хотирадан бу типдаги маълумот учун шунча катта байт жой талаб қилинади.

4-илова. Турли типдаги маълумотлар диапазони ва уларнинг хотирадан эгаллайдиган жой ҳажми

Маълумот тини	Эгаллайдиган ҳажми (байт сони)	қийматлар диапазони
Char	1	Ихтиёрлий белги
String	256	256 тагача белгиси бўлган сатр
String [n]	1xn	n тагача белгиси бўлган сатр
Byte	1	0 ... - 255
Word	2	0 ... - 65 535
Integer	2	-32 768 ... -32 767
Longint	4	-2 147 483 648 ... -2 147 483 647
Real	6	2,9e-39 ... -1,7e38
Single	4	1,5e-45 ... -3,4e38
Double	8	5,0e-324 ... -1,7e308
Extended	8	3,4e-4932 ... -1,1e4932

Бир ҳил қийматлар учун дастурда турли типдаги ўзгарувчиларни эълон қилиш мумкин. Бу ўзгарувчилар учун хотирадан турли ҳажмдаги жой ажратилади. Масалан, дастурда савани сақлаш учун Day ўзгарувчисидан фойдаланишга тўғри келса, уни byte, integer ёки longint типда деб эълон қилиш мумкин. Биринчи ҳолда хотирадан бир байт, иккинчи ҳолда икки байт, учинчи ҳолда эса 4 байт жой ажратилади. Ваҳоланки, ҳамма ҳолда ҳам бу байтлардан фақат биттасидан фойдаланилади ҳалос, қолганлари эса фойдаланилмаса ҳам, эълонга кўра хотирани банд қилиб тураверади. Шунинг учун ўзгарувчиларга тип белгиланда масала характерида келиб чиқиб, иложи борида хотирадан

тежамли фойдаланишига ҳаракат қилинади. Айниқса, массив ва сатрларни эълон қилишига катта эътибор берини керак.

Сатрли ўзгарувчилар учун хотирадан жой ажратинида агар сатрнинг узунлиги кўрсатилмаган бўлса, бу ўзгарувчи учун 256 байт жой ажратилишини ёдда тутини лозим. Масалан, инсон фамилиясини сақлаш учун ўзгарувчинини `fam : string` деб эмас, балки `fam : string[25]` тарзида эълон қилган маъқул.

Ҳар бир массивга хотирадан шу массивнинг элементлар сони ҳамда типига қараб жой ажратилади. Икки ўлчовли, 20x20 ҳақиқий элементли массивга, 3 Кбайтдан кўпроқ жой керак бўлади, чунки $20 \times 20 \times 8 = 3200$ байт.

Бир қараганда, компьютернинг хотираси чексиз атта ҳажмга эгадек туюлади. Аммо, хотирадан унумли фойдаланилмаса, дастурлар маълум бир муддат ишлаганидан сўнгги, хотира етишмай қолиши мумкин.

5-илова. Китобдаги дастурлар рўйхати

Ушбу китобга алоҳида битта диск илова қилинади. Бу дискдан китобда келтирилган назарий ва амалий маълумотларга намуна қилиб ёзилган дастур матнларининг энг муҳимлари битта `Loyiha.zip` файлига бирлаштирилган ҳолда жой олган.

`Loyiha.zip` файлини Delphi лойиҳалар каталогига кўчириб олинг ва архивни очинг. Натижада ҳар бир лойиҳа алоҳида папкада очилади. Қуйидаги жадвалда ана шу лойиҳа файлларининг номи ва вазифаси келтирилган.

Бу лойиҳа файлларини келтиришдан мақсадимиз шуки, кўпчилик китобхонларда мавзулар бўйича берилган материалларни ўқиганларидан кейин, намуна тариқасида берилган дастур матнларини қандай ишлашини кўришга истак пайдо бўлади. Натижада берилган дастур матнларини (листингларни) компьютер хотирасига киритишга уринадилар. Бунда биринчидан, вақтларини йўқотадилар, иккинчидан эса, дастурлар матнини ёзганда нотўғри ёзиб қўйишлари мумкин. Бундай ҳатоларни компиляция натижасида тўғрилашлари мумкин, аммо бу ҳам уларнинг вақтларини олади.

Ана шу камчиликларни олдини олиш мақсадида шу лойиҳа файлларининг матнларини дискда келтирмоқдамиз.

Илова-дискдаги файллар ва уларнинг вазифаси

Каталог номи	Қисқа мазмуни	қайси боб
1 дан 1000 гача тўб сон	1 дан 1000 гача бўлган тўб сонларни топиб, файлга ёзади	8-боб
Мено-массив	Массив элементларини киритишда Мено дан фойдаланиш. Кўпниклимон усулда тартиблаш	6-боб
Pi сони	While циклидан фойдаланиш	3-боб
Windows овозлари	Windows мухити учун мўлжалланган музыкаларни тинглаш	12-боб
Анимация	Овозли анимация	12-боб
Гильберт	Гильберт тўғри чизиқларини чизади	13-боб
Дала ховли1	Каср сонларни киритиш функциясидан фойдаланиш	7-боб
Дала ховли2	Модулдан фойдаланиш	7-боб
Динамик рўйхат	Динамик рўйхатлар билан ишлан	9-боб
Динамик рўйхатдан ўчириш	Динамик рўйхатдан элемент қўшади, покерагини ўчиради	9-боб
Ёрдам	Квадрат тенглама учун ТНореп классидан ёрдам ташкил қилинган.	15-боб
Икки самолёт	Осмондаги икки ҳил самолёт тасвирини ҳосил қилади	11-боб
Иккига бўлиш	Иккига бўлиш усули билан қидириш	6-боб
Йиғинди	For циклидан фойдаланиш	3-боб
Йўл қидириш1	Бир шаҳардан бошқасига бориш йўлларини қидиради	13-боб
Квадрат тенглама	Квадрат тенглама ечимларини ҳисоблайди. Edit, Label, Button компоненталаридан фойдаланишни намоиш қилади	3-боб
Кемача	Харакатланаётган кемача тасвири	11-боб

тежамли фойдаланишга ҳаракат қилинади. Айниқса, массив ва сатрларни эълон қилишга катта эътибор бериш керак.

Сатрли ўзгарувчилар учун хотирадан жой ажратишда агар сатрнинг узунлиги кўрсатилмаган бўлса, бу ўзгарувчи учун 256 байт жой ажратилишини ёдда тутиш лозим. Масалан, инсон фамилиясини сақлаш учун ўзгарувчини `fam : string` деб эмас, балки `fam : string[25]` тарзида эълон қилган маъқул.

Ҳар бир массивга хотирадан шу массивнинг элементлар сони ҳамда тишига қараб жой ажратилади. Икки ўлчовли, 20×20 ҳақиқий элементли массивга, 3 Кбайтдан кўпроқ жой керак бўлади, чунки $20 \times 20 \times 8 = 3200$ байт.

Бир қараганда, компьютернинг хотираси чексиз атта хажмга эгадек туюлади. Аммо, хотирадан унумли фойдаланилмаса, дастурлар маълум бир муддат ишлаганидан сўнг, хотира сгинмай қолиши мумкин.

5-илова. Китобдаги дастурлар рўйхати

Ушбу китобга алоҳида битта диск илова қилинади. Бу дискдан китобда келтирилган назарий ва амалий маълумотларга намуна қилиб ёзилган дастур матнларининг энг муҳимлари битта `Loyiha.zip` файлига бирлаштирилган ҳолда жой олган.

`Loyiha.zip` файлини Delphi лойиҳалар каталогига кўчириб олинг ва архивни очинг. Натижада ҳар бир лойиҳа алоҳида папкада очилади. Қуйидаги жадвалда ана шу лойиҳа файлларининг номи ва вазифаси келтирилган.

Бу лойиҳа файлларини келтиришдан мақсадимиз шуки, кўпчилик китобхонларда мавзулар бўйича берилган материалларни ўқиганларидан кейин, намуна тариқасида берилган дастур матнларини қандай ишлашини кўришга истак пайдо бўлади. Натижада берилган дастур матнларини (листингларни) компьютер хотирасига киритишга уринадилар. Бунда биринчидан, вақтларини йўқотадилар, иккинчидан эса, дастурлар матнини ёзганда нотўғри ёзиб қўйишлари мумкин. Бундай ҳатоларни компиляция натижасида тўғрилашлари мумкин, аммо бу ҳам уларнинг вақтларини олади.

Ана шу камчиликларни олдини олиш мақсадида шу лойиҳа файлларининг матнларини дискда келтирмоқдамиз.

Илова дискдаги файллар ва уларнинг вазифаси

Каталог номи	Қисқа мазмуни	қайси боб
Г дан 1000 гача туб сон	Г дан 1000 гача бўлган туб сонларни топиб, файлга ёзади	8 боб
Мемо-массив	Массив элементларини киритишда Мемо дан фойдаланиш. Кўпиксиммон усулда тартиблаш	6-боб
Pi сони	While циклидан фойдаланиш	3 боб
Windows овозлари	Windows муҳити учун мўлжалланган музыкаларни тинглаш	12-боб
Анимация	Овозли анимация	12-боб
Гильберт	Гильберт тўғри чиизиқларини чиизади	13-боб
Дала ховли1	Каср сонларни киритиш функциясида фойдаланиш	7-боб
Дала ховли2	Модулдан фойдаланиш	7-боб
Динамик рўйхат	Динамик рўйхатлар билан ишлаш	9-боб
Динамик рўйхатдан ўчириш	Динамик рўйхатдан элемент қўнади, нокерагини ўчиради	9-боб
Ёрдам	Квадрат тенглама учун ТНнореп класси билан ёрдам ташкил қилинган.	15-боб
Икки самолёт	Осмондаги икки ҳил самолёт тасвирини ҳосил қилади	11-боб
Иккига бўлиш	Иккига бўлиш усули билан қидириш	6-боб
Йиғинди	For циклидан фойдаланиш	3-боб
Йўл қидириш1	Бир шаҳардан бошқасига бориш йўларини қидиради	13-боб
Квадрат тенглама	Квадрат тенглама счимларини ҳисоблайди. Edit, Label, Button компоненталаридан фойдаланишни намоийиш қилади	3-боб
Кемача	Харакатланаётган кемача тасвири	11-боб

Компоненталар	Дала ховли учун компоненталар ташкил қилган ва тестдан ўтказилган	16-боб
Координата тўри	Координаталар ўқини тасвирлайди	11-боб
Мас_мин_эл	Массивнинг энг кичик элементи	6-боб
Мультимедиа	Овозли анимация кўрсатиш	12-боб
Мультфильм	Соҳда мультфильм намойиш қилади	12-боб
Мусобақа медали	Case дан фойдаланиш	3-боб
Нукта ва учбурчак	Берилган нукта учбурчак ичида ётишини текширади. Процедура.	7-боб
Об хаво	Файлга маълумотларни қўшиб қўйиш	8-боб
Оддий тартиблан	Жадвал элементларини энг кичик элементлар усули билан тартиблайди	6-боб
Олимпиада	Икки ўлчовли массив элементлари билан ишлаш.	6-боб
Полиморфизм	TPerson, TStud ва Tprof классларидан фойдаланиб, рўйхатлар ҳосил қилади	10-боб
Рекурсия	Факториални рекурсив ҳисоблайди	13-боб
Рус харфлари	Белгилри катталиклар билан ишлаш	4-боб
Самолёт	Учаётган самолёт тасвири	11-боб
Суратлар	Сиз таплаган каталогдаги .BMP файлларини кўрсатади	11-боб
Талаба	Талабалар ҳақида маълумотлар базаси	17-боб
Тартибланган динамик рўйхат	Тартибланган динамик рўйхатга янги элемент қўйиш	9-боб
Туб сон	While циклидан фойдаланиш	3-боб
Учбурчак ясаш	Учбурчак ясаш процедурасидан фойдаланиш	7-боб
Файлга ёзиш	Файлни янгидан яратади ёки эскисини очади ва унга маълумотлар	8-боб

	қўнади	
Файлдан ўқиш	Файлдаги маълумотларни ўқиш ва қайта шилан	8 боб
Файлдан ўқиш2	Файлдаги маълумотларни ўқиш. ComboBox компоненти билан шилан	9 боб
Файлларни кидириш	Берилган номли файли кўрсатилган папкадан кидириш дастури	13 боб
Фибоначчи	Repeat циклидан фойдаланиш	3-боб
Функциянинг графиги	$y = 2 \sin xe^{5/x}$ функциясининг графигини чизади	11-боб
Футг_килограмм	Консол иловаси	5-боб
Футглар	Очиладиган рўйхатдан фойдаланиш (ListBox)	3-боб
Ҳаракатдаги айлана	Ҳаракатланаётган айлана тасвирланади. Timer дан фойдаланилган.	11 боб
Ҳатоликлар	Ҳатоликларни аниқлаш ва бағараф этиш масаласи	14 боб
Ўқувчи	"Ўқувчи" маълумотлар базаси ва ундан сўронома билан маълумот олиш	17 боб
Югуриш тезлиги	Спортчи масофани югуриб босиб ўтгандаги тезлигини ҳисоблайди. Edit, Label, Button компоненталаридан фойдаланишни намойиш қилади. Киритилаётган белгиларни OnKeyPress процедураси ёрдамида филтрлайди	1 боб
Юлдузлар	Экраннинг ихтиёрый сичқонча жойида юлдуз тасвирини пайдо қилади	11-боб

6.1-илова. Additional қуроллар панелининг айрим компоненталари

тугма	номи	вазифаси
	BtnBtn	Буйруқли тугма. Устига тасвирлар ҳам туширилиши мумкин.
	SpeedButton	қуроллар панели учун тугма
	MaskEdit	Махсус шаблонли матнларни киритиш
	StringGrid	Жадваллар билан ишлайди
	DrawGrid	Ихтиёрий кўринишдаги жадвал
	Image	Расмлар билан ишлаш
	Shape	Содда геометрик фигуралар чизиш
	Bevel	Элементлар гуруҳини ажратиш
	ScrollBar	Бошқа компоненталарни жойлаштириш
	CheckBox	Бир-бирига боғлиқ бўлмаган ўчиргичлар
	Splitter	Контейнерлар ўлчамини ўзгартириш
	StaticText	Матнларни кўрсатиш тамғаси
	ControlBar	қуроллар панелини жойлаш контейнери
	ApplicationEvents	Windows ахборотларини қайта ишлайди
	ValueListEditor	Сонли маълумотлар рўйхати муҳаррири
	Chart	Сонли маълумотларнинг график кўриниши

6.2. илова. Standard қуроллар панелининг айрым компоненталари

туғма	номи	вазифаси
	Frames	Компоненталарнинг рамка ва шаблонлари
	MainMenu	Форманинг бош менюси
	PopupMenu	Ёрдамчи (локал) меню
A	Label	Матнлар учун тамға
	Edit	Киритиш таҳрирлаш майдони
	Memo	Ётарлича катта матн киритиш майдони
	Button	Буйруқли туғма
	CheckBox	Боёлиқ бўлмаган ўчиргичлар
	RadioButton	Боёлиқ бўлган ўчиргичлар
	ListBox	Тақланадиган рўйхат
	ComboBox	Тақлаш учун очиладиган рўйхат
	ScrollBar	Соғли маълумотларни ўзгартириш ойнаси
	GroupBox	Гуруҳларга бирлаштириш
	RadioGroup	Боғланган ўчиргичларни гуруҳлаштириш
	Panel	Умумий мақсадли контейнер
	ActionList	Харакатлар механизмини бошқариш

6.1-илова. Additional қуроллар панелининг айрим компоненталари

тутма	номи	вазифаси
	BtnBtn	Буйруқли тутма. Устига тасвирлар ҳам туширилиши мумкин.
	SpeedButton	қуроллар панели учун тутма
	MaskEdit	Махсус шаблонли матиларни киритиш
	StringGrid	Жадваллар билан ишлайди
	DrawGrid	Ихтиёрий кўринишдаги жадвал
	Image	Расмлар билан ишлайди
	Shape	Содда геометрик фигуралар чизиш
	Bevel	Элементлар гуруҳини ажратиш
	ScrollBar	Бошқа компоненталарни жойлаштириш
	CheckBox	Бир-бирига боғлиқ бўлмаган ўчиргичлар
	Splitter	Контейнерлар ўлчамини ўзгартириш
	StaticText	Матиларни кўрсатиш тамғаси
	ControlBar	қуроллар панелини жойлаш контейнери
	ApplicationEvents	Windows ахборотларини қайта ишлайди
	ValueListEditor	Сонли маълумотлар рўйхати муҳаррири
	Chart	Сонли маълумотларнинг график кўриниши

6.2.-илова. Standard қуроқлар панелининг айрым қомпоненталари

туғма	номи	вазифаси
	Frames	Қомпоненталарнинг рамка ва шаблонлари
	MainMenu	Форманинг бош менюси
	PopupMenu	Ёрдамчи (локал) меню
A	Label	Матнлар учун тамға
	Edit	Киришиш-тахрирлаш майдони
	Memo	Етарлича катта матн киришиш майдони
	Button	Буйруқли туғма
	CheckBox	Бөөлик бўлмаган ўчирғичлар
	RadioButton	Бөөлик бўлган ўчирғичлар
	ListBox	Таңланадиган рўйхат
	ComboBox	Таңлаш учун очиладиган рўйхат
	ScrollBar	Соңли маълумотларни ўзгартириш ойнаси
	GroupBox	Гуруҳларга бирлаштириш
	RadioGroup	Бөөланган ўчирғичларни гуруҳлаштириш
	Panel	Умумий мақсадли контейнер
	ActionList	Харакатлар механизмини бошқариш

6.3.-илова. Win32 қуроллар панелининг айрым компонентлари

тугма	номи	вазифаси
	TabControl	Хатчўили контейнерлар
	PageControl	Бир нечта бир-бирини ёшиб турувчи панеллар (контейнерлар)
	ImageList	Тасвирлар омбори
	RichEdit	RTF-матнлари билан ишлаш
	TrackBar	Сонли маълумотларни ўзгартириш
	ProgressBar	Бажарилиш фоизини кўрсатиш
	UpDown	Сонли катталикларни бошқариш
	HotKey	Тез танлаш тугмаларини кўрсатиш ва тайинлаш
	Animate	AVI видеоклипларининг проигриватели
	DateTimePicker	Вақт ва санани киритиш ва чиқариш
	MonthCalendar	Санани киритиш ва чиқариш
	TreeView	Тармоқланган иерархик структурани кўриш
	HeaderControl	Кўп устунли сарлавҳа

6.4-илова. System қуроғлар панелининг айрим компоненталари

туғма	номи	Вазифаси
	Timer	Ўтган вақт интервалини қайд қилади
	PaintBox	Ихтиёрий тасвир чизини учун содда ойна
	MediaPlayer	Мультимедиа билан ишлаш туғмалари
OLE	OleContainer	OLE объектларининг контейнери

6.5-илова. Data Controls қуроғлар панелининг айрим компоненталари

туғма	номи	Вазифаси
	DBGrid	Маълумотлар базасининг жадвали
	DbNavigator	МБ билан ишлаш учун туғмалар мажмуаси
	DbText	Матнли маълумотлар базаси
	DbEdit	Киритиш-тахрирлаш майдонлари базаси
	DbImage	Расмларнинг маълумотлар базаси
	DbMemo	Мемо типигаги матнлар базаси
	DbListBox	Танланадиган рўйхатларнинг базаси
	DbComboBox	Очиладиган рўйхатлар базаси

7-илова. Дастурчилар учун инглизча-ўзбекча кичик луғат

Align	Текислаш
And	Маъноқий Ва
Application	Илова
Array	Жадвал
Begin	Бошлансин
Caption	Сарлавҳа
Case	Танлаш
Click	Босиш
Close	Ёнилсин
Color	Ранг
Const	Ўзгармас
Copy	Нусха
Data	Сана
Delete	Ўчирилсин
Else	Акс ҳолда
Erase	Ўчир
Error	Ҳато
Event	Ҳодиса
Except	Чикариб ташламоқ, истисно
External	Сиртқи, ташқи
Extract	Суғуриб оломоқ
False	Ёлғон
File	Файл
Font	Шрифт
For	Учун
Format	Ўлчам
Frame	Рамка, ҳошия
Goto	Ўтилсин
Height	Баландлик
Help	Ёрдам
Hints	Эслатмалар
If	Агар
Image	Расм, тасвир
Key	Калит
Label	Тамға
Left	Чап
Length	Узунлик
Line	Чизиқ, бир сатр
List	Варақ
ListBox	Рўйхат ойнаси

Load	Ўқини, юкляш
Mod	Қолдик
Multiline	Кўрсатқич
Next	Кейингиси, навбатдагиси
New	Янги
No	Ўқ
Not	Эмас, инкор
Object	Объект
On	Бошля
Open	Очиш
Or	Ёки
Order	Тартиб
Packed	Пакег
Paste	қўйиш
Path	Йўл, маршрут
Pen	Қалам
Play	Ўйна, чал
Pos	Жой, ўрин, позиция
Procedure	Процедура
Program	Дастур
Properties	Хоссалар
Record	Ёзув
Repeat	Такрорламоқ
Restore	Қайта юкляш, қайта тикляш
Rigth	Ўнг
Seek	Кидирмоқ
Set	Тўплам, йиғим
Short	Қисқа
Show	Кўргазма, кўрсатиш
Sound	Овоз, товуш
Stop	Тўхта
Stretch	Чўзиш
String	Сатр
Then	Бўлса
Time	Вақт
To	Гача
True	Рост
Try	Синаб кўрмоқ, синиш
Type	Тип
Unit	Бирлик, бирланма
Until	Қадар, -гача, вақтгача

Value	Қиймат
Var (variable)	Ўзгаришчи
Visible	Кўринадиган
Wait	Кут
Warning	Дикқат
While	Токни, -гунча
Width	Кенглик
With	Билан, бирга
Windows	Ойналар
Yes	Ҳа

Фойдаланилган адабиётлар

- 1 Арипов М. М. Информатика ва ахборот технологиялари, Тошкент, "Ўқитувчи", 2002.
- 2 Бўронов Ж. В. ва бошқалар. English-uzbek dictionary. Тошкент, "Ўқитувчи", 1991
- 3 Епанешников А., Епанешников В. Delphi 5. Язык Object Pascal. – М.: "Диалог-МИФИ", 2000 г.
- 4 Епанешников А., Епанешников В. «Программирование в среде Turbo Pascal 7.0», Москва.: "Диалог-МИФИ", 1993г.
- 5 Кнут Д. "Искусство программирования" 1-т. М.: Мир, 1976
- 6 Культин Н. Программирование в Turbo Pascal 7.0 и Delphi, 2-е издание, С. Петербург, "БХВ-С. Петербург", 1999 г.
- 7 Интернет. Delphi для начинающих. DelphiBeginner.Chm.
- 8 Отаханов Н. Дастурлаш учун масалалар тўплами. Наманган, 2005
- 9 Фаронов В. В. Delphi 5. Учебный курс. Москва.: "Нолидж", 2000.
- 10 Очков В.Ф., Ю.Ф. Пухначёв. "128 советов начинающему программисту". М.: Энергоиздат, 1991.
- 11 Хомоненко А. «Самоучитель Delphi 5», Киев, 1999г.
- 12 www.rusdoc.ru
- 13 www.mda.hotmail.ru
- 14 www.mda.Yandex.ru

МУЎҚАРИЖА

Сўзбоши	3
1-БОБ. БОШЛАҒИЧ МАЪЛУМОТЛАР	5
1.1. Delphi ни ўрнатин	5
1.2. Ишни бошлаш	8
1.3. Ходиса ва ходисаларни қайта ишлаш процедураси	25
1.4. Кодлар муҳаррири	30
1.5. Лойиҳа структураси	35
1.6. Компиляция	40
1.7. Бажариш вақтидаги ҳатоликлар	44
1.8. Иловани яқуний созлаш	48
1.9. Иловаларни бошқа компьютерга ўтказиш	49
2-Боб. ДАСТУРЛАШ АСОСЛАРИ	50
2.1. Дастурларни ишлаб чиқиш босқичлари	50
2.2. Алгоритм ва дастур	51
2.3. Delphi дастурлаш тили	57
2.4. Маълумотларнинг типлари	58
2.5. Ўзгарувчилар	59
2.6. Константа (Ўзгармас) лар	60
2.7. Қиймат бериш буйруғи	62
2.8. Стандарт функциялар	64
2.9. Маълумотларни киритиш	66
2.10. Маълумотларни чиқариш	67
2.11. Процедура ва функциялар.	71
2.12. Дастурда буйруқларни ёзиш.	74
2.13. Дастурлаш усули	75
3-Боб. DELPHI ДА БОШҚАРИШ БУЙРУҚЛАРИ	77
3.1. Шарт ва логикий ифодалар	77
3.2. Тармоқланиш (<i>if</i>) буйруғи	80
3.3. <i>Case</i> буйруғи	87
3.4. Цикллар	94
3.5. <i>For</i> цикли	94
3.6. <i>While</i> цикли	100
3.7. <i>Repeat</i> цикли	104
3.8. <i>Goto</i> буйруғи	107
4-Боб. БЕЛГИЛАР ВА САТРЛАР	109
4.1. Белги маълумотлар	109
4.2. Сатрлар	114
4.3. Сатрлар устида амаллар бажариш	116
5-БОБ. КОНСОЛ ИЛОВАЛАР	119
5.1. Киритиш ва чиқариш буйруқлари	119

5.2. Консолид шловалар яратиш	123
6-БОБ. МАССИВЛАР	127
6.1. Массивларни эълон қилиш	127
6.2. Массив элементларини киритиш ва чиқариш	129
6.3. Мемо компонентасидан фойдаланиш	136
6.4. Массивнинг энг катта (энг кичик) элементини топиш	140
6.5. Маълумотларни иккига бўлиш усули билан қидириш	143
6.6. Массив элементларини тартиблаш	149
6.7. Кўн ўлчовли массивлар	154
6.8. Массивлардан фойдаланишидаги ҳатоликлар	161
7-БОБ. ПРОЦЕДУРАЛАР. ПРОЦЕДУРА-ФУНКЦИЯЛАР	163
7.1. Формал ва жорий, локал ва глобал ўзгарувчилар	163
7.2. Қисм дастурлар	164
7.3. Функция	166
7.4. Процедура	174
7.5. Модуллارни яратиш ва фойдаланиш	180
8-БОБ. ФАЙЛЛАР БИЛАН ИШЛАШ	186
8.1. Файлли типлар.	187
8.2. Файлларни очиш ва ёпиш. Маълумотлар киритиш	188
8.3. Файлларни очишдаги хатоликлар	192
8.4. Маълумотларни файлдан киритиш	197
9-БОБ. ЯНГИ ТИПЛАР БИЛАН ИШЛАШ	208
9.1. Элементлари саналадиган типлар	208
9.2. Элементлари чегараланган тип	210
9.3. Аралаш типлар ёки ёзувлар	211
9.4. Динамик структурали маълумотлар	222
9.5. Динамик ўзгарувчилар	225
9.6. Рўйхатлар	227
9.7. Тартибланган рўйхат	231
9.8. Элементларни рўйхатдан ўчириш	236
10-БОБ. ОБЪЕКТЛИ ЙУНАЛТИРИЛГАН ДАСТУРЛАШГА КИРИШ	239
10.1. Класс	239
10.2. Объект	240
10.3. Метод	241
10.4. Объектнинг хусусиятлари ва инкапсуляцияси	242
10.5. Мерос олиш	245
10.6. Protected ва private директивалари	246
10.7. Полиморфизм ва виртуал методлар	247
10.8. Delphi нинг класслари ва объектлари	252
11-БОБ. DELPHI НИНГ ГРАФИК ИМКОНИЯТЛАРИ	254

11.1. Ходат	254
11.2. Қадам ва чўтка	255
11.3. Матриларни чиқариш	260
11.4. Содда график элементларни чизиш учун методлар	262
11.5. Суратларни экранга чиқариш	276
11.6. Битли тасвирлар	282
11.7. Мультипликация	284
11.8. Базавий нуқта методи	287
11.9. Битли тасвирлардан фойдаланиш	290
11.10. Дастур ресурсидан битли тасвирларни юклаш	294
11.12. "Мультифильм" кўриш	299
12-БОБ. DELPHI НИНГ МУЛЬТИМЕДИАЛИ ИМКОНИАТЛАРИ	303
12.1. Animate компонентаси	303
12.2. MediaPlayer компонентаси	309
12.3. Овозларни ёзиш	315
12.4. Видеоролик ва анимацияларни кўриш	319
12.5. Анимациялар яратиш.	321
13-БОБ. РЕКУРСИЯ	328
13.1. Рекурсия тушунчаси	328
13.2. Файлларни қидириш	332
13.3. Гильберт эгри чизиғи	339
13.4. Йўл қидириш масаласи	341
14-БОБ. ДАСТУРДАГИ ҲАТОЛИКЛАР БИЛАН ИШЛАШ	349
14.1. Ҳатоликлар классификацияси	349
14.2. Ҳатоликларни бартараф қилиш ва қайта ишлаш	351
14.3. Отладчик	355
15-БОБ. ЁРДАМЧИ МАЪЛУМОТНОМАЛАР СИСТЕМАСИ	363
15.1 Маълумотнома хужжати файли	363
15.2. Ёрдамчи маълумотномалар системасини яратиш	367
15.3. Маълумот системаси ойнасининг ҳарактеристикаси	369
15.4. Ёрдамчи маълумотномалар системасидан фойдаланиш	370
15.5. HTML Help Workshop	371
15.6. Microsoft Word матн муҳарриридан фойдаланиш	373
15.7. HTML асослари	376
15.8. Маълумотнома файлини яратиш	378
15.9. Компиляция	380
16-БОБ. ДАСТУРЧИНИНГ КОМПОНЕНТАЛАРИ	384
16.1. Янги компонента яратиш	384

16.2. Компонентга модулни тестлаш ўтказиш.	389
16.3. Компонентгани ўрнатиш.	393
16.4. Компонентгани ўрнатишдаги хатолар.	395
16.5. Компонентгани ўчирини	399
16.6. Компонентлар палитрасини сошлаш	402
17-БОБ. МАЪЛУМОТЛАР БАЗАСИ	404
17.1. Маълумотлар базасининг классификацияси	404
17.2. Маълумотлар базасининг структураси	406
17.3. Маълумотлар базасининг Delphi даги модели	407
17.4. Маълумотлар базасини яратиш	408
17.5. Жадвал яратиш	411
17.6. Маълумотлар базасини бошқариш дастурлари	418
17.6. Маълумотлар базасини кўриш	422
17.7. Маълумотларни жадвал режимида кўриш.	428
17.8. Маълумотлар базасидан ахборот тавлаш	432
17.9. Динамик яратиладиган таҳаллуслар	438
17.10. МБ бошқариш дастурини бошқа компьютерга ўтказиш	440
18-БОБ. OLE АСОСЛАРИ	441
18.1. Усувий тунунчалар	441
18.2. OLEContainer объекти	442
18.3. OLE иловага намуна	444
18.4. OLE объектиларни маълумотлар базасида сақлаш	446
19-БОБ. ЎРНАТУВЧИ ДИСКЛАР ЯРАТИШ	447
19.1. InstallShield Express дастури	447
19.2. Инги дойиҳа	448
19.3. Инсталляцион дастур структураси	449
19.4. Ўрнатиладиган компоненталарни танлаш	453
19.5. Фойдаланувчи компьютери системасини сошлаш	454
19.6. Диалог ойнасини сошлаш	457
19.7. Системага бўлган талаблар	460
19.8. Ўрнатувчи диск образини яратиш	462
Хулоса	464
ИЛОВАЛАР	466
1-илова. Delphi тили (қисқа маълумотнома)	466
2-илова. Стандарт функциялар билан ишлаш	472
3-илова. Маълумотларни компьютердаги кўриниши	473
4-илова. Турли типдаги маълумотлар диапазон ва уларнинг хотирадан эгалдайдиغان жой хажми	475
5-илова. Китобдаги дастурлар рўйхати	476
6.1-илова. Additional қуроллар панелининг айрим	480

компонентлари	
6.2-илова. Standart қуроллар панелининг айрим компонентлари	481
6.3-илова. System қуроллар панелининг айрим компонентлари	482
6.4-илова. Win32 қуроллар панелининг айрим компонентлари	483
6.5-илова. Data Controls қуроллар панелининг айрим компонентлари	483
7-илова. Дастурчилар учун инглизча-ўзбекча кичик луғат	484

Арипов Мирсаид Мирсидиқович
Отаханов Нурилло Абдумаликович

DELPHI

ДАСТУРЛАШ ТИЛИ

*Олий ўқув юр்தларининг
информатика ва ахборотлар технологияси, амалий математика
мутахассисликлари учун Ё=УВ ЁЫЛАНМА*

